

मनुटीकासंग्रहः ।

०६५-४

MANUṬĪKĀSANGRAHA

BEING A SERIES OF COPIOUS EXTRACTS

FROM SIX UNPUBLISHED COMMENTARIES OF THE CODE OF MANU :

1. Medhātithi's Manubhāshya.	4. Rāghavānanda's Manvarthachandrikā.
2. Govindarāja's Manuṭikā.	5. Nandana's Manuvyākhyāna.
3. Nārāyaṇa's Manvarthavivṛiti.	6. Anonymous Kashmirian Commentary.

EDITED BY

JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY
OF WURZBURG, BAVARIA; LATE TAGORE PROFESSOR OF LAW IN THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA.

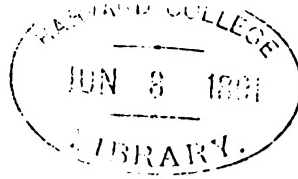
 CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

10-10-68

PREFACE.

At the time when the plan of the present work was laid before the Council of the Asiatic Society, during my stay in India in the year 1883, the *Manvarthamuktâvalî* of *Kullûkabhaṭṭa* was the only one Sanskrit Commentary of Manu extant in print, and the large number of printed editions of his celebrated composition offered a strange contrast with the entire neglect of the less famous, but more valuable and original works of the various other Commentators of the Code of Manu. It has been shown elsewhere¹ that *Kullûkabhaṭṭa* was a mere plagiarist, and has generally copied the glosses of his predecessor *Govindarâja* without acknowledgment, or rather trying to veil the true nature of his own composition by indulging every now and then in ferocious attacks on the very work to which he was indebted to such a large extent. Indeed, the recovery of *Govindarâja*'s *Manuṣikâ* has put *Kullûka* entirely in the shade, and the publication of the *Manuṣikâ*, which appears to have been composed as early as the twelfth or thirteenth century, had therefore to be considered as a special *desideratum*, especially as *Kullûka*'s epitome of it consisted in many instances of insufficient and garbled extracts.

Govindarâja, in spite of his early date, has largely drawn in his turn of still earlier works, *Medhatithi*'s *Manubhâshya* forming apparently the principal source of his composition.

¹ Tagore Law Lectures, 1883. *Outlines of an History of the Hindu Law*, by J. Jolly, pp. 8, 9.

The enormous work of *Medhâtithi*, though abounding also in copious quotations from previous Commentaries, is the oldest Commentary extant of the Code of Manu, and was written in the ninth century A. D. according to Professor Bühler.¹ As regards the native country of Medhâtithi, Professor Bühler thinks it very probable that he was a Kāśmîrian. Although the facts collected by Professor Bühler are very striking, and prove that Medhâtithi, or the authorities followed by him, was intimately acquainted with the valley of Kāśmîr and its language and institutions, there is something to be said in favour of the southern home as well, which has been previously claimed for Medhâtithi by the present writer.² When referring to the term *kutapa*, Medhâtithi observes (in his gloss on M. III, 234) that 'the Northerners' say *kambala* 'a Nepalese blanket' for it. The importance of this remark, which I had noted long ago when first reading the *Manubhāshya* but had forgotten to mention among the arguments adducible in favour of Medhâtithi's southern home, has been well brought out by Dr. Burnell,³ who considers the southern origin of the *Manubhāshya* to be established by it. However this may be, the colossal compilation of Medhâtithi deserves careful consideration, both on account of its antiquity and the vast materials which it contains for a critical study of the *Manusmṛiti*.

The unpublished Commentaries of Nārāyaṇa, Rāghavānanda, Nandana and an anonymous Kāśmîr author, had to be taken into account likewise. *Nārāyaṇa* seems to have lived in the fourteenth century, and his composition contains a great deal of original matter, though not so much

¹ See the Introduction to Prof. Bühler's translation of Manu, in the *Sacred Books of the East*, vol. XXV, pp. cxviii—cxxvi.

² *Tagore Law Lectures*, p. 6.

³ Introduction to his translation of Manu, Trübner's Oriental Series, p. xli.

perhaps as his boastful assurance might lead one to expect. *Rāghavānanda* appears to have lived in the sixteenth, or first half of the seventeenth, century. He was, therefore, posterior to Kullākabhaṭṭa, to whose opinions he adheres mostly, though not exclusively. *Nandana's* gloss is very brief, but it contains a comparatively large portion of original matter. Nandana seems to have been a Southerner; his date is uncertain, but apparently recent. The *Kaśmīr Commentary* is hardly more than a collection of marginal notes, but it contains a number of interesting *variæ lectiones*.¹

After having succeeded in securing a sufficient number of reliable MSS.² of all these Commentaries, I had to make up my mind about the way in which they should be edited. Though a new edition of Kullūka's *Manvarthamuktāvalī* might be dispensed with, for the abovementioned reasons, the size of the six remaining Commentaries was far too large to admit of my entertaining the hope of finding a publisher for a complete edition of these works. Moreover, it appeared quite doubtful whether a judicious selection from the glosses of the Commentators would not be in itself preferable to a publication of them *in extenso*, as it would facilitate for the reader the laborious task of gathering the really useful portions from among the vast amount of rubbish contained in the Commentaries. The Commentators of Manu, like most of their brethren in India, are only too fond of making a display of their learning, and are constantly indulging in learned but superfluous discussions and endless quotations of every sort. By omitting all such ex-

¹ For further details regarding the Commentators of Manu, see my volume of *Tagore Law Lectures*, pp. 6–12, and particularly Professor Bühler's *Manu*, pp. cxviii–cxxxvi.

² A full account of them has been given in the Preface to my edition of the *Mānava Dharmaśāstra*.

traneous matter, it would be possible to reduce the size of the work to reasonable dimensions, without falling into the error of publishing garbled or insufficient extracts. This scheme was graciously approved of by the Council of the Asiatic Society, and the first and second parts of the Selections appeared in the *Bibliotheca Indica*, in 1885 and 1886.

The principles on which the extracts have been made and arranged are on the whole self-evident. The six Commentaries have been made to succeed one another in the order of their supposed dates, the two leading Commentaries of Medhâtithi and Govindarâja coming in for a particularly large share of the available space. Special attention has naturally been directed to those points on which the Commentators differ, at the same time it was thought advisable in many cases to give as full an array as possible of the analogous views put forth by several Commentators, in order to decide which way the main current of opinion lies. This is especially the case as regards the philosophical texts of the first chapters. Among the various incidental statements of the Commentators, those have been quoted most frequently which tend to throw light on the various readings sanctioned by, or known to, them. In the case of easy texts, the extracts have generally been made as brief as possible, in order to gain space for the difficult ones.

The second fasciculus had hardly left the press in Calcutta, when appeared in Bombay, in 1886, the Hon'ble V. N. Mandlik's voluminous edition of *Manu* with the Commentaries of Medhâtithi, Sarvajñanârâyana, Kullûka, Râghavânanda, Nandana, Râmachandra, and Govindarâja.¹ Here, then, was a complete edition of all the Commentaries epitomized in the present work, excepting only the insignificant Kaşinîr Commentary, which omission was made up

¹ *Mānava Dharmaśāstra* with the Commentaries of Medhâtithi, etc., in two volumes 4to., and Govindarâja's Commentary in one volume 4to.

for by the addition of Kullûka and Râmachandra to the list. It is true that the late Hon'ble Rao Saheb's truly colossal work, on a close examination, has proved deficient in many ways, and does not come up to the standard of a scholarly and critical edition. This becomes particularly conspicuous in Medhâtithi's Manubhâshya, for editing which Mr. Mandlik has used a small number of very indifferent MS. copies only; but the other Commentaries also exhibit a great many faulty readings, etc., in the Hon'ble Mandlik's edition, as may be easily seen, *e.g.*, from a comparison of the third book, as printed in his edition, with the present work. Much less still can the Bombay text of the Code of Manu be said to stand the test of modern criticism, as it agrees generally with the hitherto printed editions of the Code and differs widely in many instances from the readings vouched for by all the Commentaries, or at least by the leading works of Medhâtithi and Govindarâja. Under these circumstances, I might feel justified in quietly going on with my own work, leaving it to the public to make their choice between the Manuṭikâsaṅgraha and the voluminous Bombay edition. Another course open to me would have been this, to confine myself, in the remaining portions of the work, to an edition of Medhâtithi's Manubhâshya only which has been mentioned as a special desideratum by high authority¹ and for which I had nine valuable MSS. at my disposal. In spite of these ample materials, however, the attempt to work out a really satisfactory edition of Medhâtithi's voluminous work might have proved a failure, as all the hitherto available copies differ considerably, and are hopelessly corrupt in the eighth, ninth, and twelfth chapters. Such being the case, it might seem the best course to bring the present work to a close with the

¹ See Bühler, *ibid.*, p. cxxvi.

third chapter, as the new results to be gained from an improved edition of the more important parts of the Commentaries might not have been sufficient to cause it to appear worthy of a Sanskrit scholar or of the *Bibliotheca Indica* to go again over ground already trodden. The principal value of the Commentaries of the Code of Manu lies in their importance for the interpretation and verbal criticism of that work, which is independent of minor differences of reading in the glosses. Those results moreover which the study of the Commentaries yields for a restoration of the original tenour of the Code have been turned to account in preparing the text and *apparatus criticus* of my edition of the Code.¹ That work was just out, when I was asked, by the librarians and private persons from whom I had borrowed them, to restore nearly all the more important Sanskrit MSS. which I had been using for the *Manuṭīkāsaṅgraha*. This circumstance, which will account for the comparative meagreness of the extracts contained in the latter portion of fasciculus III., put an end to all such doubts as I might still have entertained regarding the advisability of bringing my work to a close.

The selections contained in the three parts of the *Manuṭīkāsaṅgraha* cover about one-fourth part of the *Mānava Dharmaśāstra*. All the subjects treated in them, such as the creation of the universe and the rules regarding sacraments, initiation, studentship, marriage, daily rites and funeral oblations, are extremely interesting, and the three first chapters of the Code have always been receiving a vast amount of attention on the part of Sanskrit scholars. It is hoped therefore that the present work, the two first parts of which have already been used for the examinations both at Oxford and Cambridge, will not be thought super-

¹ Trübner's Oriental Series, *Mānava Dharmaśāstra*, critically edited by J. Jolly. London, 1887.

fluous by the side of the voluminous and expensive Bombay edition, and will prove particularly serviceable to beginners, as an introduction generally into the study of the legal Sanskrit Commentaries.

Special thanks are due to Dr. Hoernle and to a well-known native scholar, Haraprasád Shástrí, for the valuable assistance rendered by them in the task of seeing the present work through the press.

J. JOLLY.

WÜRZBURG (GERMANY),

The 24th October, 1889.

JAN 25 1886

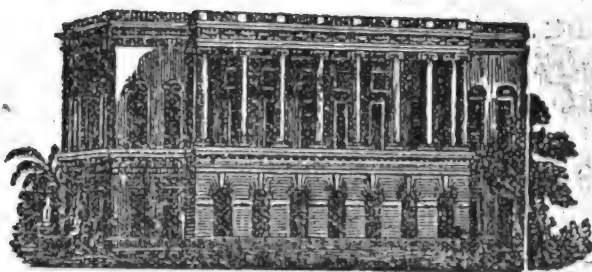
BIBLIOTHECA INDICA;

40115

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 556.

मनुटीकासङ्ग्रहः ।

MANUTĪKĀSANGRAHA

EDITED BY

JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY
OF WÜRZBURG, BAVARIA; LATE TAGORE PROFESSOR OF LAW IN THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA.

FASCICULUS I.

3 CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs.	3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	..	1	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each	..	1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc.	..	29	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each	..	13	9
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	2	0
Māitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each	..	10	10
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	2	8
Nṛisinha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc.	..	7	8
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	0	10

(Continued on third page of cover.)

मनुटीकासंग्रहः ।

श्रीगणेशाय नमः । ओं नमो भगवते श्रीवासुदेवाय । वेदान्तवेद्यतत्त्वाय
जगन्निर्गतहेतवे । प्रध्वस्ताशेषदोषाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ मे० ॥

ओं नमो भगवते श्रीमद्दिव्यलक्ष्मीवृत्तिहाय । श्रीगणेशसरस्वतीभ्यां नमः ।
धर्मशास्त्रप्रणेत्रे भगवे नमः । श्रीवृत्तिहास्यमप्रभृतिगुरुभ्यो नमः । मानव-
धर्मशास्त्रस्य गोविन्दराजसंज्ञकं भाष्यं लिख्यते । ऋषिभ्यो नमः । संसारा-
भ्रमतागतक्लमद्वेषः पीयूषमीशं शनैर्ध्यांत्तानर्गलसंप्रदायगुरुतः प्राप्ते मनोः
शासने । दृष्ट्वा अश्रद्धदाश्रयाननुवृत्तिं व्याख्यां नराणामिमां टीकां शास्त्रकृदा-
श्रयानुसरणो गोविन्दराजो व्यधात् ॥ गो० ॥

आनन्दमजरं ब्रह्म सर्वानर्थविवर्जितम् । गुरुं च नत्वा रचिता राघवा-
नन्दभिच्छुभा ॥ मन्वर्थकुसुदयन्त्रिविकासनपटीयसी । अन्त्रिकास्तु मुदे
विद्वद्भृदयाम्भोजवर्धिनी ॥ भृगुशोक्तपदार्थोऽत्र तस्यार्थमितये मया । विवि-
च्यते समासेन अतिन्यायानुसारिणा ॥ कुक्कुक्कनारायणसंमतानि गोविन्द-
मेधातिथिद्वृतानि । ज्ञात्वा च वेदादिकमाकलय्य भगवोर्मनःस्थं प्रकटी-
करोमि ॥ रा० ॥

स्वेच्छामृहीतशरीराय प्रजापतये ऽपरिमिततेजसे प्रब्रह्म मन्वभिहितान्ना-
नाप्रकारान्धर्मान्दृष्टार्थकर्तव्यतारूपानिष्ठानिष्ठप्राप्तिपरिहारप्रयोजनस्य वेद-
मूलत्वस्यैवामिच्छमाणात्त्वान्नित्यान्कथयिष्यामि... ॥ गो० ॥

स्वयंभुवे स्वयंभुवे ।...अनादय इति यावत् । ब्रह्मणे दृष्टते अमिततेजसे
अमितानि दृष्टिस्थितिसंहरणे तेजसि सामर्थ्यानि यस्य तस्मै शास्त्रज्ञान्वे-
दोक्तत्वेन ॥ २० ॥

This verse is omitted by Medhâtithi, Kullûka, and Nandana.

...एकाग्रमासीनमेकाग्रं स्थितमेकाग्रं सन्तम् ।...अथवा आसनेन स्वस्थ-
दृष्टिता लक्ष्यते । तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थो भवति । अभिगम्येति केवल
एव मनुः कर्म । प्रत्यक्रियायास्तु एकाग्रमासीनमिति विशेषणेन कुशलप्रश्ना-
नुरूपकथाप्रवृत्त्यादिना एकाग्रमनित्तिप्रमगच्छं ज्ञात्वा प्रत्यश्रवणे दत्तावधान-
मिदं नचनमब्रुवन् ।...अत्रापि व्याप्तेपनिदृष्टिरेकाग्रता । प्रतिपूज्य यथा-
न्यायं न्यायशास्त्रविहिता मर्यादा तामतिक्रम्य यादृशी शास्त्रेणाभिवादो-
पासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तथा पूजयित्वा भक्त्यादरौ
दर्शयित्वा । महर्षयः । ऋषिर्वेदस्तदध्यानविज्ञानतदर्थानुष्ठानातिशययोगा-
त्युत्तरे ऽपि ऋषिप्रभृदः । महान्तश्च ते ऋषयश्च तेषामेव गुणानामत्यन्ताति-
शयेन महान्तो भवन्ति ।...अभिगम्य प्रतिपूज्य अत्रुवन्निति किमब्रुवन्नित्य-
येक्षायां द्वितीयः श्लोकः ॥ मे० ॥

तं मनुमेकाग्रमासीनमविच्छिन्नचित्तं स्थितमाभिमुख्यमादरतो गत्वा मह-
र्षयो ऽस्त्रिमादिगुणयोगान्महान्तं ऋग्यजुःसामदर्शनान्महर्षयो यथान्यायं शा-
स्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वेदं समनन्तरं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्त-
वन्तः ॥ गो० ॥

मनुः स्वार्थंभुवस्तथा च वक्ष्यति । स्वार्थंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पय-
दिति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ न० ॥ १ ॥

ऐश्वर्योदार्यश्रीवीर्यादिषु भगवद्भ्यः । सो ऽस्यास्तीति मनोक्तेन संबोधनं
भगवन्निति । वर्णशब्दश्च तिसृषु ब्राह्मणादिजातिषु वर्तते । सर्वग्रहणं श्रूदा-
वनोद्धार्यम् । इतरथा महर्षीणां पृष्टत्वात् । चैवर्षिकविषये च प्रश्नः कृतः

स्यात् । अन्तरं तन्मध्यं द्वयोर्जात्योः सङ्गादेकाप्यपरिपूर्णा जातिः । अन्तरे प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते अन्तरप्रभवा अनुलोमप्रतिलोमा मूर्धावसिक्ताम्बुक्षत्तु-
वेदेहकादयः । ... यथावदर्हत्वर्ये वतिः । येन प्रकारेणानुष्ठानमर्हति । इदं
नित्यमिदं काव्यमङ्गमिदं प्रधानं ब्रह्मकाणदेशकर्तादिनियमश्च प्रकारो ऽर्हते-
विषयः । अनुपूर्वशः अनुपूर्वः क्रमो येन क्रमेणानुष्ठेयानि सोऽप्युच्यताम् । जात-
कर्मानन्तरं चौडमौल्लोनिबन्धनेत्यादि अत्र पदार्थविषयं कार्त्स्न्यमुपात्तम् ।
क्रमस्तु पदार्थो न भवत्यतः पृथगनुपूर्वश इत्युपात्तम् । धर्मशब्दः कर्तव्या-
कर्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृष्टार्थयोस्तद्विषयायां क्रियायां दृष्टप्रयोगः । ...
॥ मे० ॥ २ ॥

त्वमेवैको ऽसह्यायो ऽद्वितीयः सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित् । विधानं
शास्त्रम् । विधीयन्ते ऽनेन कर्माणीति तस्य स्वायंभुवो नित्यस्याकृतकस्या-
पौरुषेयस्य वेदाख्यस्य सर्वस्य प्रत्यक्षाक्षरस्य (नुमेयाक्षरस्य च । अप्रिहेजं
जुहुयादयं सहस्र मानव इत्येतयाह्वनोयोपस्थाने विनियोगः । असृक्काः
कर्तव्या इत्यत्रानु स्मृत्यनुमीयते वेदः । ... अचिन्त्यस्येति अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ।
प्रत्यक्षं ह्यनुभूतमित्युच्यते । न चिन्त्यते न स्मर्यते इति अप्रमेयस्य इत्यतया परि-
मातुमशक्यस्यातिमदत्वाद्दनेकशाखाभेदभिन्नो वेदो न शक्यते सर्वैः प्रमातुम् ।
अत एवाचिन्त्यस्य ददतिनञ्जतरदुर्गहत्वादचिन्त्यमित्युच्यते । ... ॥ मे० ॥

यस्मात्त्वमेवैको ऽस्य सर्वस्य शास्त्रस्याकृतकस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवंविधस्य
यत्त्विदं शास्त्रं तु कृत्वासाविति तत्र यत्प्रविषयमतिगहनत्वादेकरूपमेतदिति
चिन्तयितुमशक्यस्यातिमहत्वादिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपानुष्ठेयरूपो यः
परमार्थिको ऽर्थस्त्वं वेत्सि सर्वशक्ते ॥ गो० ॥

विधानस्य विधिर्वेदस्याचिन्त्यस्यातर्क्यार्थस्याप्रमेयस्य प्रमाणा [गोचरस्य]
... ॥ ना० ॥

विधीयत इति विधानं स्वायंभुवा भगवता विहितस्याचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य
अप्रमेयस्य अपर्यन्तस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य कार्यं धर्मस्य तत्त्वं पारमार्थ्यं

तस्याद्यं योजनमभ्युदसिद्धिरूपं त्वमेको वेत्सि तेन भवानेव प्रष्टव्यो नाम्ब
इति ॥ न० ॥ ३ ॥

स मनुरमितौजास्तेर्महर्षिभिर्महात्मभिः पृष्टस्तथा तत्प्रत्युवाच श्रूयता-
मिति । तथा तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण पृच्छमानवन्तु प्रश्नविधिश्च प्रकार-
वचनेन तथाशब्देन भूतः । तेनायमर्थस्तथा पृष्टस्तान्धर्मान्पृष्टः प्रत्युवाच ।
...॥ मे० ॥

स मनुरपरिमिततेजा महर्षिभिर्महात्मभिः परार्थकारिभिः । अत एव
तेषां महर्षीणामपि सन्तो धर्मप्रश्नाक्तेन प्रकारेणाभिगमनपूर्वकं सम्यक्-
पूजनपूर्वकं च पृष्टः अभ्यर्चयित्वा तान्प्रत्येवमुक्तवान् श्रूयतामिति ॥ गो० ॥

अमितौजा अमितबलः । आर्चार्चयित्वा ।...॥ ना० ॥

तेर्महर्षिभिः पृष्टः सम्मनुरमितौजा धर्मब्रह्मार्थोर्वेदने शक्तः अर्थं संपूज्य
श्रूयतामित्याह ॥ रा० ॥

अर्थं भवन्त एव सर्वधर्मज्ञा इति वाचा संभाव्य आत्मनः प्रवचनादर-
प्रकाशार्थमुक्तं श्रूयतामिति ।...॥ न० ॥ ४ ॥

...उच्यते शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः
स्यावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते । तमसा
बद्धरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति ।...ततश्च निरतिशयैश्वर्यं हेतुधर्मस्तद्विप-
रीतश्चाधर्मः । तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतथमित्य-
ध्यायतात्पर्यम् ।...तम एव केवलासीत् । तदपि तमः स्थूलरूपतमसा-
रूढं संवृतम् । न हि तदानीं कश्चिदपि ज्ञातास्ति । अतो ज्ञातुरभावान्न
कस्यचिज्ज्ञानमस्तीति तमसा गूढ उच्यते । अग्रे भूतदृष्टेः प्रागप्रकेत-
मज्ञातं सर्वमासीदिदम् ।...आसीदिदं जगत्तमेभूतं तम इव भूतशब्दे
ऽनेकार्थो ऽप्युपमायां प्रयुक्तो यथा यत्तद्विभे भिन्नं विभे विभे सामान्यभूतं
सशब्द इति सामान्यभूत इति सामान्यभिषेयार्थः । किं तमसा जगतः

सादृश्यमित्यत आह । अप्रज्ञातं विशेषाणां स्वभावानां विकाराणां प्रकृतावुप-
लब्धनादतः प्रत्यक्षेणाज्ञातम् । अनुमानेन तर्हि ज्ञायेत । तदपि न । लक्ष्यं
लिङ्गं चिह्नं तदपि तस्यामवस्थायां प्रलीनमेव सर्वविकाराणां विशेषात्मना
विनष्टत्वात् । अप्रतर्क्यं यद्रूपमासीत्तर्कयितुमपि न तद्रूपतया शक्यम् । सर्वप्रका-
रमनुमानं निषेधति । न सामान्यतो दृष्टमनुमानमस्ति । तद्रूपकावेदकं न
विशेषतो दृष्टम् । अतश्चाविज्ञेयं नैव तर्ह्यासीत् । असदेवाज्ञायतेति । प्राप्त-
मेतन्निषेधति । प्रसप्तमिव सर्वतः । नास्ततः सत उत्पत्तिः ।...॥ मे० ॥

जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाणां धर्माधर्मनिमित्तकत्वात्प्रतिपादनार्थत्वेनेदं शास्त्रं
महाप्रयोजनतया यत्ततो ऽधिगन्तव्यमित्येतदर्थं जगदुत्पत्त्यादिकं प्रकरणा-
रम्भते । तत्र प्राग्भाविनीं तावदवस्थामनेन श्लोकेनाह । इदं जगत्सृष्टे-
तम इवाभूद्यतः कार्यात्मना सर्वस्य तदानीं विनष्टत्वात्प्रत्यक्षेण न ज्ञातमलक्ष्यः
मविद्यमानलिङ्गमतश्चाननुमेयं प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादीनां तदसंभवे तेषा-
मप्यभावादप्रतर्क्यमिति च तर्कयितुमशक्यम् । अविज्ञेयमर्थापत्त्यापि जीवतो
देवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववदेवं तर्ह्यभाव एव प्राप्त इत्येव आह ।
प्रसप्तमिवेत्याममदिरूपतास्य ज्ञायत इति । यथा समुद्रावस्थायामुपरतेन्द्रिय-
मनोव्यापार आत्मा भवत्येवं सकलार्थप्रत्यक्षमयेन तदानीं समन्ताज्जगदासी-
दिति । स्वप्नदर्शनरहिता हि निद्रावस्था सुषुप्तम् ॥ गो० ॥

तमःशब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समुदायभूता प्रकृतिरुक्ता । ...अप्रज्ञातं
प्रत्यक्षागम्यम् । अलक्ष्यमलङ्गम् । अविज्ञेयं शब्दादिविशेषतो ज्ञातुम-
शक्यम् ।... ॥ ना० ॥

तमोभूतं तमःप्रधानाविद्यावच्छिन्नं ब्रह्म तमः । तद्भूतं तत्प्राप्तम् ।... अप्र-
ज्ञातमनुपलब्धं प्रत्यक्षेण . . । अलक्ष्यमनुमानं तदगम्यम्... । अप्रतर्क्यं तर्का-
वेद्यम्... । अविज्ञेयं तदानीमागतः । तेन मीमांसकमतं निरस्तम् ।... ॥ रा०

सर्वतः सर्वमिदं कार्यजातं तमो मूलप्रकृतिः तद्भूतं कार्यावश्यां विहाय
कारणताया अधिगतम् । अलक्ष्यं...गन्धरसादिधर्मरहितमिति यावत् ।
अनेन प्रत्यक्षविषयत्वमुक्तम् । अप्रतर्क्यमित्यनुमानविषयत्वम् । अविज्ञेय-

मित्यागमाविषयत्वमेवं प्रमाद्यभावात् । अप्रज्ञातमुपरतक्रियात्वात् । प्रसप्त-
मिवासीद्विस्तरेश्च जगत्सृष्टिं वक्ष्यन्श्चकारं दृव्योपादानं च संक्षिप्य ताव-
दाह ॥ न० ॥ ५ ॥

तस्य महारात्र्या अनन्तरं स्वयं भवतीति स्वयंभूः । खेच्छ्या कृतशरीर-
परिग्रहे न संसार्यात्मवत्कर्मपरतन्त्रशरीरग्रहणमस्य । अव्यक्तः ध्यानयो-
गाभ्यासभावनावर्जितानामप्रकाशः । अथवा अव्यक्तमिदमित्येवं पठितव्यम् ।
इदमव्यक्तावस्थं व्यञ्जयन् स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन् यदिच्छ्या पुन-
र्जगत्सृजति । अतस्तमेनुदः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि आदियद्भूता-
न्तद्भूताः शब्दादयो गृह्यन्ते । तेषु वृत्तं प्राप्तं तेजो वीर्यं दृष्टिसामर्थ्यं यस्य
स एवमुक्तः स्वयमसमर्थानि महाभूतानि जगन्निर्वर्तयितुम् । यदा तु तेन
तत्र शक्तिराधीयते । तदा वृत्ताद्या आत्मना विक्रियन्ते । ननु प्रकृतिशक्त्य-
वस्थानि प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सृष्टौ महाभूतशब्देनाभि-
प्रेतानि । पाठान्तरम् । महाभूतानुवृत्तौजा इति । अनुवृत्तमनुगत इति ।
प्रागुक्त एवार्थः ॥ मे० ॥

पूर्वोक्तावस्थानन्तरं खेच्छाचिकीर्षितशरीरपरिग्रह आत्माव्यक्तः प्रत्यक्षा-
द्यगोचरो ध्यानैकगम्यत्वादुत्पादयन् जगन्महाभूतानि पृथिव्यादीनि आदि-
ग्रहणादन्यान्यपि महदादीनि तत्त्वानि वृत्तं प्राप्तमेजः दृष्टिसामर्थ्यं येनासौ
प्रकाशो बभूव । शरीरग्रहणं कृतवान् । तमेनुदः प्रलयस्य ध्वंसकः ॥ गो० ॥

स्वयंभूः भगवान् जगज्जननोचितवीर्यवान् । अव्यक्तः प्रत्यक्षागम्यः पर-
मात्मा । ...वृत्तौजाः प्रवृत्तबलः दृष्टौ तमेनुदः मोहापनोदकः ॥ ना० ॥

अव्यक्तः उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाद्यागम्यः । ...महाभूतादिहेतौजाः ।
महाभूतादिः महाभूतस्यादिरङ्गकारतत्त्वं तत्र वृत्तं दृष्टिकारणसामर्थ्यजक्ष-
मौक्षमेजो यस्य सः । ... ॥ रा० ॥

...ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजोरूपः । अव्यक्तः दुर्विज्ञानः । विशेषज-
नयेष्व परस्य पुंसो नित्यत्वं स्वरूपं महिमा चोच्यते । तमेनुदः प्रकृतेः परि-

शामपिता । महाभूतादिष्टौजास्तद्गुणसंविज्ञानो बड्भीहिः । तेषु महा-
भूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रवृत्तवीर्यः । अनयोर्विशेषयोश्चायमर्थः । चतु-
र्विंशतितत्त्वानि भगवद्दीर्यं जगदुपादानमिति ॥ न० ॥ ६ ॥

यो ऽसाविति सर्वनामभ्यां सामान्यतः प्रसिद्धमिव परं ब्रह्मोद्दिशति । यो
ऽसौ वेदान्तेष्वन्यासु चाध्यात्मविद्यास्त्रितिहासपुराणेषु च प्रसिद्धो वक्ष्यमा-
धर्मैः स एष प्रादुरासोदित्यत्रोक्तः स्वयमुद्भूतः । उद्भूतं शरीरग्रहणं कृत-
वान् । भातिरनेकार्थत्वादुद्भूते वर्तते । अथवा दीप्त्यर्थे एव । स्वयं प्रकाश
आसीद्वादित्याद्यालोकापेक्षः । इन्द्रियाणामतीतो य अतीन्द्रियमव्ययीभावः ।
अतीन्द्रियग्राह्यः इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते । न कस्यचिदिन्द्रियस्य गोचरः ।
अन्यदेव तद्योगजज्ञानं येन गृह्यते । अथवा इन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं
मन उच्यते ।...सूक्ष्म अणुः । न ह्यसावनुस्यूनादिविकल्पानामाश्रयः । सर्ववि-
कल्पातीतो ह्यसौ ।...सूक्ष्मात्वादव्यक्तः । सनातनो ऽव्यक्तस्वाभाविकेनानादि-
निधनेनैश्वर्येण युक्तो येषामपि कर्मप्राप्यं चैरण्यगर्भपदं तन्मते ऽपि सनात-
नत्वम् ।...सर्वाणि भूतानि मया स्रष्टव्यानीत्येवं भावितचित्तो भूतात्मेवं
सम्पन्नः सर्वभूतमय इत्युच्यते । यथा स्त्रीमयो ऽयं पुरुषः ऋद्धमयो युजर्मथ
इति । अथ वा अद्वैतदर्शनेनैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्त्वेन सन्ति
तस्यैवायं विवर्तः । अचिन्त्य आश्चर्यरूपः । सर्वविकल्पाशक्त्या योगात् ॥ मे० ॥

यो ऽसावात्मातीन्द्रियेण मनसा ग्रहीतुमशक्यः । सूक्ष्मः सूक्ष्मबुद्धिग्राह्य-
त्वात् । सनातनो नित्यः ।... ॥ गो० ॥

यो ऽसाविति । यो ऽसौ परमात्मा अतीन्द्रियो ऽप्रत्यक्षः ।...अव्यक्तो
व्यङ्गकमून्यः । सनातनो नित्यः ।... ॥ ना० ॥

अतीन्द्रियश्चासावग्राह्यश्चेति । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः ।
चक्षुराद्यविषयत्वे ऽपि शब्दजन्यलक्षणादतिविषयः । सूक्ष्मो निरवयवः । अत
एवाव्यक्तः । सनातनो नित्यः ।... ॥ रा० ॥

संपन्नयोगसंस्कारं मन इन्द्रियं तेन ग्राह्य अतीन्द्रियग्राह्य इति साधुः

पाठः । सूक्ष्मं अखोरखोयान् । अव्यक्तो दर्शनागोचरः । सनातनं अनादि-
निधनः । यो ऽसावेव लोकशास्त्रप्रसिद्धः । स एव परः परमात्मवेभूतमयः
प्रपञ्चस्वरूपः स्वयं न कस्यचिन्नियोगेन उद्भूतो व्यक्तो बभूव ।...अचिन्त्यो
दुर्विज्ञानः । दुर्निरूपप्रवृत्तिरिति । महाभूतादिदृष्टौजा इति तत्त्वदृष्टिः
संक्षेपेणोक्ता तात्त्विकी जगत्सृष्टिं विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते ॥ न० ॥ ७ ॥

स पूर्वनिर्दिष्टविशेषवैर्हिरेण्यगर्भः समवर्तत अग्रत इत्यादिभिर्मन्त्रैर्लब्ध-
हिरण्यगर्भाभिधानः । प्रजा विविधा नानारूपाः सिद्धन्तुः सृष्टुमिच्छन्प्र-
उदकमादौ ससर्ज उत्पादितवान् शरीरात् स्वात् यत्नेन गृहीतं शरीरमद्वैत-
दर्शनेन प्रधानमेव तस्येदं शरीरं तदिच्छानुवर्तित्वात् स्वस्य शरीरनिर्माण-
हेतुत्वाच्च सर्वलोकानां शरीरं किं भौतिकेन व्यापारेण कुहालखननादिना
ससर्ज नेत्यत आह । कथं तर्हि अभिधाय आप उत्पद्यन्तामेवमिच्छा-
मात्रेण ।...तासु वीर्यं शुक्रमवाहजत् न्यषिञ्चत् ॥ मे० ॥

ततो हिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह । सो ऽभिधायेति स ईश्वरः ।...॥रा०॥

भगवान् स्वात् शरीरात् विविधाः प्रजाः सिद्धन्तुरिति अभिधाय अपः
दृष्ट्वा ।...आदौ दृष्टिकाले वीर्यमण्डपरिमाणानुगुणं शक्तिविशेषमवाहजत् ।
रेतेरूपांशेनानुप्राविशदित्यर्थः ॥ न० ॥ ८ ॥

...हेन इदं हैमम् । सुवर्णमयमित्यर्थः । शुद्धसामान्यात् ।...इयं च भूमि
मृन्मयी नसर्वतः सुवर्णमयीत्यत उपचार आश्रितः । सहस्रांशुरादित्य इत्यर्थः ।
अंशवो रश्मयस्तत्तुल्या प्रभा दीप्तिस्तस्याण्डस्य तस्मिन्मण्डे स्वयं ब्रह्मा जातः जज्ञे
संभूतः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भं एव । स्वयमिति उक्तार्थं योगशक्त्या प्रागगृहीतं
शरीरं परित्यज्य अन्तरण्डं प्राविशत् । अथाशरीर एवापः ससर्ज । ततो
ऽन्तरण्डं स्वशरीरं जग्राह । अथवा यो ऽन्यो ऽसावित्यत्र निर्दिष्टः । अन्यस्वा-
यमण्डजो ब्रह्मेति ।...कथं तर्हि स्वयं जज्ञे । स्वसंभूतश्च तत्र ब्रह्मोऽप्यते । नैष
दोषः । पिष्टनाम्ना पुत्रो व्यपदिश्यते । आत्मा जज्ञ आत्मन इति ।...

...स हिरण्यगर्भः द्वितीयविषयककामनां कृत्वा तं पुत्रस्थानीयं ब्रह्माख्यं जनयित्वा ।...तेन हिरण्यगर्भस्य कार्यं विराडिति हैमं ब्रह्मप्रकाशं न तु हेममयम् ।...तस्मिन्नख्ये ब्रह्मा विराट् जज्ञे अभिमानी जातः ।...॥ रा० ॥

तत्त्वज्ञानप्रविष्टं भगवद्दीप्यं हैमं हेममयमख्यमभवत् । अत एव हि ब्रह्मा हिरण्यगर्भाख्यामख्यजत् । तस्मिन्नख्ये स्वयमेव भगवान्ब्रह्मरूपधारी जज्ञे । न० ॥ ६ ॥

यः कुत्रचिन्नारायणशब्देन कर्तृत्वात्प्रत्यतिशययोगेन जगत्कारणपुरुष-
तयागमेष्वाद्यातः सो ऽयमेव । न शब्दभेदादर्थभेदः । ब्रह्मा नारायणो महे-
श्वर इत्येक एवार्था नोपासना कर्मतया भिद्यते । तथा च दादशे दर्शयि-
ष्यामः । तथा चैतत्तद्योच्यते । आपो नारा इत्यनेन शब्देन प्रोक्ताः । न न
नायं बृहद्यवहारः । अथ च न तथा प्रसिद्धः । अत आह । आपो वै
नरसूनवः । सुतवद्गर्भवन्नरः पुरुष इति प्रसिद्धः । आपश्च तस्य सूनवो ऽप-
त्यानि । अतस्ता नरशब्देनोच्यन्ते ।...यत्ते येन प्रकारेण तस्य प्रजापतेः पूर्व-
मयनं प्रथमत आश्रयो वा गर्भस्थस्य न हेतुना नारायणः स्मृतः । नरा अयन-
मस्येति नारायणः ।...॥ मे० ॥

नारायणो ब्रह्मा तथा विष्णुपुराणे ।...॥ ना० ॥

संप्रति तस्यैव जगत्कारणस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भान्तर्यामित्वं प्रदर्श-
नन्नारायणाभिधानमाह । आप इति ।...आत्मन आकाशः संभूतः । आका-
शादायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः ।...॥ रा० ॥

अस्य नरस्य पूर्वं प्रथममयनमनुप्रवेशस्थानमासीत् यत्तेन नारायणः स्मृतः ।
अथाख्योद्भवस्य संज्ञामाह । न० ॥ १० ॥

कारणमेव न कार्यो न परेष्वाविधेयशरीरः । स्वाभाविकेन महिम्ना युक्त-
मव्यक्तं नित्यमुक्तम् ।...ननु च सर्व एव भावा एवंरूपाः स्वन रूपेण सदा-

तमकाः पररूपेणासतः । पररूपेणासतः किमुच्यते । ब्रह्मण्यविरुद्ध इत्युच्यते । अद्वैतदर्शनेनैवान्यद्ब्रह्मणः किञ्चिदस्तीति । किं तत्परम् । यद्रूपतया अभाव उच्यते तेन विरुद्ध उत्पादितो ऽन्तराङ्गनिर्मितः पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते । यो ऽसावुग्रतपसां देवासुरमहर्षीणां वरदानार्थं तत्र तत्रोपतिष्ठत इति महाभारतादौ श्रूयते । स एष तेन महापुरुषेण परेण ब्रह्मणा प्रथमं विरुद्धः । अन्ये तु त्वमेवैक इत्याद्यन्यथा वर्णयन्ति । अस्येति प्रत्यक्षाभिनयने जगन्निर्दिश्यते । सर्वस्यास्य जगतो यद्विधानं निर्माणं तत्स्वयंभुवः संबन्धे अचिन्त्यमद्भुतरूपं विचित्रमतिसहृदप्रमेयं न शक्यं सर्वेण ज्ञातुम् ।...तथा किं महदादिक्रमेणोत्पाद्यते । उत ह्यणुकादिक्रमेणास्य त्वं कार्यं तत्त्वमर्थं च वेत्सि । कार्यं महत अविशेषस्तन्मात्राण्यहङ्कारश्च तन्मात्राणां विशेषाः पञ्च महाभूतान्यहङ्कारश्चेन्द्रियाण्येकादश विशेषाणामपि पिण्डाः कार्या ब्रह्मादि-स्तम्बपर्यन्ताः । तेषामपि प्रत्ययास्तत्त्वं स्वभावो यथा महतो मूर्तिमात्रत्वम् । ...यद्वस्तु प्रमाणघटकैरविषयं तदपि त्वमर्षेण चक्षुषा वेत्सि । धर्मः पुनर्भेद-गोचरः सो ऽवश्यं त्वया विज्ञात इवेत्येवं प्रकृतिविषये च प्रवक्तुप्रशंसा । एवं क्षुत्वा प्रोत्साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्ति । आसीदिदमिति ततः स्वयंभू-रिति । प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते । स्वयं भवति परिणामति विक्रियामेति महदादितत्त्वभावेन न कश्चिदीश्वरः स्वभावसिद्धो भवति । यस्येच्छामचेतनं प्रधानमनुवर्तते । वस्तुस्वभाव एवायं तदुत प्रकृतिरूपं प्रधानं पुनर्विक्रियते । यथा क्षीरमचेतनं मण्डकाद्यवस्थाभिर्दृढीभवति । भगवानिति स्वस्थापार-मीश्वरः । महाभूतादिद्वारेण प्रवृत्तः स्वकार्योत्साह ऊर्जः सामर्थ्यम् ।...यो ऽसाविति पूर्ववत् । सो ऽभिध्यायेति । अभिध्यानं गुणतो अचेतनत्वात्प्रधान-स्याभिधानासंभवात् । यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यं निवर्तयेदन्यथापार-निरपेक्षमेव वस्तु स्वाभावेन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षयाभिध्यायेत्युच्यते । अप्य आदौ ससर्ज । महाभूतान्तरापेक्षया तासामादित्वं न तु महदादि-तत्त्वोत्पत्तेः । वक्ष्यति हि तेषामिदं तु सप्तानामिति । प्रथमं तत्त्वोत्पत्तिस्तथा भूतानां तासु वीर्यं शक्तिमवावृजत् । प्रधानमेवेति कर्तृद्रव्यं वेति सर्वतः

प्रधानं पृथिव्यादिभूतोत्पत्तौ काठिन्यमेति अख्ये रूपं संपद्यते । तदख्य-
मिति । यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसंप्रयोगं विनोत्यन्नानि । प्रथममेव पूर्वकर्म-
वशेन ब्रह्मापि स्वमहिम्नैव...तद्विद्वद्युक्तेन प्रधानविद्वद्युक्तमयत्वात्तच्छरीरस्य
तद्विद्वद्य इत्युच्यते । शेषं पूर्ववत् । यदत्रार्थतत्त्वं तदस्माभिरुक्तमेव । अर्थ-
वादा एवं यथा कथञ्चिदुक्तवादेन नीयन्ते ॥ मे० ॥

...वाय्वाकाशौ भूतद्वयं तदुभयात्मकं नित्यं कारणात्मकमपरा देवा इति-
वदा अन्यथा अद्वैतश्रुतिविरोधः । तैर्हि रण्यगर्भावच्छेदकैः सूक्ष्मभूतैः पक्षी-
कृततामापन्नैः दृष्टो जनितः पक्षीकृतपक्षभूतावच्छिन्नश्चिदात्मा पुरुषः विराट्
ब्रह्मेति कथ्यत इत्यन्वयः ॥ रा० ॥

कारणशब्देन भगवानुच्यते । सदसदात्मकं सदिति कारणमसदिति-
प्रकृत्यादिकार्यम् । प्रपञ्चः उभयमात्मा देहो यस्य तथोक्तं तद्विद्वद्युः तेन
कारणाख्येन भगवता दृष्टः । पुरुषशब्दो ऽयं राजपुरुषवदधिकारवचनः ।
भगवन्नियोगकर इत्यर्थः ॥ न० ॥ ११ ॥

स भगवान्ब्रह्मा परिवत्सरं संवत्सरमुषित्वा तदख्यमकरोद्दिधा । तावता
कालेन गर्भः परिपच्यते । तस्मिन्नख्ये स्थित उत्पन्नसर्वसंज्ञः कथं निर्गच्छेय-
मिति यावत् । अख्यमपि तावत्कालेन भेदजातं परिपाकादतः काकतालीय-
न्यायेन तदख्यमकरोद्दिधेत्युच्यते ॥ मे० ॥

तस्मिन्नख्ये ब्रह्माख्ये स उषित्वा परिवत्सरं संवत्सरं स्थित्वा आत्मनो ध्या-
नादहं चिदात्मा देहादिविलक्ष्यस्त्वनुसन्धानात् । अख्यं द्विधा भूयन्तरोक्षे
ऽकरोदित्यन्वयः ॥ रा० ॥

परिवत्सरशब्दो गर्भकालपर्यायः । आत्मनो ध्यानादिदं द्विधाकृत्य शक-
त्वाभ्यां दिवं भूमिं च तयोर्मध्ये उत्तरिक्षलोकं च करवाञ्छीति विगम्य स्वय-
मेवात्मेच्छया प्राकृतपुरुषवदपराधीन इत्यर्थः ॥ न० ॥ १२ ॥

शकजमखडकपालं ताभ्यामखडकपालाभ्यामुत्तरेख दिवं निर्ममे निर्मितवान् ।
अधरेख एधिवीमध्ये योम आकाशं दिशो ऽष्टौ च प्रागाद्या अवान्तर-
दिग्भिर्दक्षिणपूर्वादिभिः सह अषां स्थानमन्तरिक्षे समुद्रमाकाशं च एधिवी-
पातालगतम् ॥ मे० ॥

...अषां स्थानं समुद्रम् ॥...॥ ना० ॥

स ब्रह्मा ताभ्यां शकजाभ्यां दिवं स्वर्गादिसोकान्भूमिं च सपाताकां स्वर्ग-
भूम्यात्मनोरुर्ध्वाधःस्थितयेर्मध्ये योम अन्तरिक्षलोकमष्टौ दिशश्च । तासु
शान्तं यावत्प्रलयावस्थानमपां स्थानं समुद्रांश्च निर्ममे ।...इदानीं तस्य सर्व-
भूतानि सिद्धन्त उपादानं स्वशरीरांश्च इति श्लोकत्रयेणाह ॥ न०
॥ १३ ॥

तत्त्वव्यतिरिदानीमुच्यते । सा च यथा पञ्चादप्युक्तार्था पूर्वेति तथोक्तम् ।
तत्प्रधानादात्मनः स्वस्वरूपान्न उद्भूतवान् । प्रातिशोभ्येनेयं तत्त्वोत्पत्तिरि-
हाच्यते । मनसा पूर्वमहंकारमभिमन्तारमहमित्यभिमानिताहंकारस्य वृत्तिः ।
ईश्वरं स्वकार्यनिवर्तने समर्थम् ॥ मे० ॥

ईश्वरमनादिकर्तृधमवन्तम् ॥ ना० ॥

...उद्भवहं जनितवान् । आत्मनः स्वस्मात् जीवस्य भोगार्थं वा । एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः एधिवो विश्वस्य
धारिणीति ।...मनसादिका सर्वा व्यतिरिक्तस्य सदसदात्मकं तादृशा पक्षी-
कृतकार्यत्वात् मनस इति मनोवृत्त्यनन्तरभाविन्यौ अहंकारबुद्धी संकल्प
अभिमत्य निश्चिनोति इदमिति ।...॥ रा० ॥

आत्मन आत्मसंबन्धि सदसदात्मकं प्रकृतिविकृतात्मकं मनः महत्तत्त्वम् ।
तथा चोक्तं मनो महान्मतिर्ब्रह्म पूर्वाधिस्थातिरीश्वर इति । मनसो मह-
त्तत्त्वादहंकारमभिमन्तारमस्मिताप्रत्ययरूपमीश्वरं सर्वकर्मप्रवर्तकमहंकारं
चोद्भवहं ॥ न० ॥ १४ ॥

महानिति संज्ञया साङ्ख्यानां तत्त्वं प्रसिद्धम् । आत्मानमिति महता सामान्याधिकरणं सर्वपिण्डवृष्टौ च महत्तया अनुरूपत्वमत आत्मव्यवहार आहंकारात्पूर्वं पूर्वेषु न्यायेन ससर्जं सर्वाणि त्रिगुणानि च यथानुक्रान्तं यथानुक्रम्यते । तत्पूर्वं त्रिगुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः क्षेत्रज्ञाः केवलं निर्गुणाः । प्राक्कृतो भागः सर्वः सत्त्वरजस्तमोभयः पञ्चेन्द्रियाणि तेषां निर्देशविषयाणां रूपरसादीनां यथा खण्डहीनवृष्टिं विज्ञानजनकानि पञ्च ओत्रं त्वगित्यादि वक्ष्यते । विशेषणाम चशब्दो ऽत्र विषयांश्च शब्दरूपरसस्पर्शगन्धान् पृथिव्यादीनि च ॥ मे० ॥

...मनो नाम तत्त्वमात्मानमात्मनो जीवस्यावच्छेदकत्वात्तद्व्यपदेशः...पञ्चेन्द्रियाणि च शून्यैः क्रमेणोद्भवहं ।...॥ ना० ॥

महान्देहव्यगर्भी बुद्धिः ।...आत्मानं महदवच्छिन्नचित्त एवात्मत्वव्यवहृतेः । आत्मनः सर्वार्थकारित्वाद्वात्मत्वमात्मा यत्रो धृतिर्बुद्ध्याद्यभिधानाद्वा क्रमवैपरीत्यं वा महान्तं खण्डाहंकारमखजत् । ततो मनो ऽखजदिति सर्वाणि त्रिगुणादीनि मनयादीनि त्रीणि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानीति वा । ...चकारो ऽवधारणार्थः ।...चकारः कर्मेन्द्रियप्राखवर्गाणां समुच्चयार्थः ...॥ रा० ॥

चकारात्कर्मेन्द्रियाणि च । शून्यैः क्रमात् । उद्भवहृत्यनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानां महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणामंशाः सर्वभूतोपादानमिति ॥ न० ॥ १५ ॥

तेषां घणां या आत्ममात्रास्तासु सूक्ष्मानवयवान्संनिवेश्य सर्वाणि भूतानि निर्ममे । तत्र घट्सङ्ख्याया वक्ष्यमाणानि पञ्च तन्मात्राणि अतिक्रान्तस्वाहंकारः प्रतिनिर्दिश्यते । ... सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्राणामहंकारात्संनिवेश्य यथास्थानं योजनं कृत्वा सर्वभूतानि देवमनुष्यतिर्यक्पक्षिस्थावरादीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । घट्टिशेषा अवयवा एकदेशारम्भकाः । सर्वस्य जगतस्तदारब्धत्वात् सूक्ष्मत्वं तन्मात्रसंज्ञयैव सिद्धम् । तानि संनिवेश्य संहृत्य तेषामेवात्ममात्रा-

स्तद्विकाराभूतेन्द्रियाणि निर्ममे । तैश्च पिण्डदृष्टिं चकारात्मात्रास्त्रित्यत्र
मात्राभिरिति युक्तपाठः ॥ मे० ॥

...घस्यां मनश्चादीनाममितौजसाम्...। आत्ममात्रासु अपरिच्छिन्नस्यै-
कस्यात्मनः उपाधिवशात् अवयववत्प्रतीयमानेष्वात्मसु ममैवांशो जीवलोके
जीवभूतः सनातन इति स्मृतेः । अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिस्मृत्ताश्च तासु
मनश्चादिषडवयवान्स्वरूपास्संनिवेश्य...सर्वभूतानि सर्वान् जीवान्निर्मम इत्य-
न्वयः ॥ रा० ॥

तच्छब्देन महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि परावृण्यन्ते । तत्रो-
त्तरेषां त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रियाणां वर्गत्रयाभिप्रायेण घस्यामित्युक्तम् । अमि-
तौजसामुपयुज्यमानेष्वप्यवयवेषु दीपवदक्षयवर्षायाणामवयवानंशान् । आत्म-
मात्रेषु स्वजीवांशेषु संनिवेश्य आकलय्य सर्वभूतानि देवमनुष्यादीनि निर्ममे ।
एतानि सर्वभूतोपादानमित्येतावदेव तत्र विवक्षितम् । न पुनः दृष्टिरित्यव-
गन्तव्यम् । द्विधा कृत्वेत्यादिना तस्य वक्ष्यमाणात्वात् ॥ न० ॥ १६ ॥

मूर्तिः शरीरं तदर्थस्तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मा उक्तस्वरूपा अविशेषा-
ख्यास्तानीमानेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति । तेभ्यः उत्पत्तेः
भूतानामाश्रय इत्युच्यते । तदाश्रया उत्पत्तिस्तेषां पठितं च । पञ्चभूतेभ्यः
पञ्चभूतानीति यद्येन कारणेन आश्रयन्ति । तस्मात्कारणात् शरीरं तस्य
प्रधानस्य येयं मूर्तिः शरीरमित्युच्यते । मनीषिणः मनीषा बुद्धिस्तद्वन्तः
पण्डिताः । अथवा विपरीतः कर्तृभावः सूक्ष्माः कर्तारः इन्द्रियाणि कर्म ।
अवयवाश्चेन्द्रियाणामाश्रयाभावं प्रतिपद्यमाना आश्रयन्तीत्युच्यते । यथा बज्र-
मिथुंक्त इति भोजयन्मुक्त इत्युच्यते । अथवा अनेकार्थत्वाद्भातूनामाश्रयन्ति
जनयन्तीत्यर्थः ॥ मे० ॥

...तस्यात्मन इमानि स्थूलशरीराण्याश्रयन्तः अथगात्स्थूलशरीरमिति...
॥ ना० ॥

लिङ्गशरीरस्य दृष्टिमुक्त्वा तदवच्छिन्नजीवस्यापि दृष्टिमुक्त्वा स्थूलशरीर-

दृष्टिं वदन्शरीरपदव्युत्पत्तिमाह यदिति । यद्यस्मात्तस्य हिरण्यगर्भस्य...
अवयवा अवयवप्रायाः सूक्ष्मा अदृश्यरूपाः घट् मनश्चादयः इमानि चतुर्विध-
जरायुजादिस्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेन आश्रयन्ति अतो मूर्तीनां मन-
आदोनामाश्रयत्वाच्छरीरं मूर्तिमाहुः ।...॥ रा० ॥

तस्य ब्रह्मणो...मूर्त्यवयवा देहांशाः घट्पूर्वोक्तमहदादयः इमानीति पूर्व-
ल्लोकोक्तानां सर्वभूतानां परामर्शः । आश्रयन्ति व्याप्नुवन्तीति यत्तस्माच्छृणी-
याच्छरीरमिति तस्य ब्रह्मणो मूर्तिमाहुः । एतदुक्तं भवति । सर्वभूतान्यंशै-
रुपादानत्वेन श्रयन्तीति हिरण्यगर्भस्य शरीरत्वम् । न पुनः प्राकृतशरीर-
वच्छीर्यत इति । हिरण्यगर्भशरीरं सर्वभूतशरीरोपादानत्वेनोपयुज्यमानमपि
न कदाचिदपि क्षीयत इत्याह ॥ न० ॥ १६ ॥

तदेतत्प्रधानं सर्वभूतकृद्भवति । अव्ययमविनाशकारणात्मना कथं सर्वाणि
भूतानि करोति यतस्तदाविशन्ति इमानिमानि कानि पुरस्तानि मनः सूक्ष्मै-
रवयवैः सह तन्मात्रैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियलक्ष्यैः । अनन्तरं महान्ति भूतानि
एथियन्नेजोवाध्वाकाशाख्यानि सह कर्मभिः धृतिसंग्रहपत्तियूहावकाशाः
एथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि । तत्र धृतिधारणं सरणपतनधर्मस्यैकत्राव-
स्थानम् । संग्रहो विकीर्णस्य संग्रहनम् । पत्तिरौषधद्वयादेस्तेजसः कार्यतया
प्रसिद्धा । यूहो न्यासः संनिवेशः । अवकाशो मूर्त्यन्तरेण प्रतिबन्धः ।...
मनोयहणं सर्वेन्द्रियप्रदर्शनार्थम् । कर्मयहणेन कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते ।
अथवा तत्कार्यं सूक्ष्मेरवधैर्मुक्तं महान्ति भूतान्यधितिष्ठति ।...इन्द्रियाणि च
मनःशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ मे० ॥

तदिति लिङ्गशरीरम् । महान्ति भूतानि स्थूलदेहारम्भकाणि आवि-
शन्ति ।...सह कर्मभिर्धर्मैश्च । धर्माधर्मावपि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौ ।...
अवयवैरिवावयवैः ज्ञानेच्छादेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनसंस्कार०... । सर्वभूत-
कर्तृत्वप्राण्युपादानोभूतशरीरम् । अव्ययं प्रलये ऽप्यात्मन्तिकनाशश्चयम् ॥ ना० ॥

तत्स्थूलशरीरजातं तत्तददृष्टाकृतं कर्मभूतं महान्ति भूतानि कर्तुं

वेष्टनरूपाय्यारम्भकतयाविशन्ति मनश्च जीवोपाधिः सह कर्मभिः धर्माद्यै-
रवयप्रायैः इन्द्रियैश्च विशतीत्यनुवृज्यते । मनुष्यो ऽहमित्याद्यध्यासमनुभव-
तीत्यर्थः । सर्वभूतकृत् इति मनसो विशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिसूचनार्थम् ।...

॥ रा० ॥

तद्विरण्णगर्भशरीरं सूक्ष्मैरवयवैः सर्वभूतकृत्यत्वांश्च भूतानि कुर्वाणमप्यव-
यवं यथा भवति तथा महान्ति भूतानि अहंकारमनस्त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रियाणि
मनश्च महत्तत्त्वं च कर्मभिर्जीविः सहाविशन्ति । प्रविशन्ति । कर्मशब्दस्य
जीवपरत्वमेकायननिबन्धः कर्म च कालाष्टमादि वेति । कर्मभिरिति वा
प्राठः । यदुक्तं चिरण्णगर्भशरीरादुद्भूता महदादितत्त्वांश्च जीवश्च सर्वभूतो-
पादानमिति तदिदानीं निगमयति ॥ न० ॥ १८ ॥

सूक्ष्मात्सूक्ष्ममनुवृज्यते संभवत्यवयवाद्वायमित्येतावति तात्पर्यम् । ननु घणां
सप्तानां वा तत्त्वानां मात्राभ्य इति चतुर्विंशतितत्त्वानि तानि दृष्टौ च सर्वेषां
निमित्तम् । अथवा पिण्डदृष्टौ सप्तैव प्रधानं कारणम् । षड्विंशेष्टाः सप्तमो
महास्तेभ्यो भूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डीभवति शरीरम् ।...
यादृशः प्रागुक्तः क्रमस्तेनैव प्रकृतेर्महास्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गुणस्तु षोडशक
इति पुरुषशब्दस्तत्त्वेषु पुरुषार्थत्वात्प्रयुक्तः । महौजसां स्वकार्यवीर्यवताम् ।
अपरिमितविकारहेतुत्वान्महत्त्वम् । तेषां या सूक्ष्मा मूर्तिमात्रा मूर्तिः शरीरं
तदर्थं मात्रास्ताभ्यामिदं भवति । अत एवाच्यते । अथवादव्ययमिति । काः
पुनस्तेषां सूक्ष्मा मात्राः । न हि तन्मात्राणामन्या मात्राः संभवन्ति । येन
तेषां सूक्ष्मा मात्रा इति व्यतिरेक उपपद्यते । न तेषां स्वागतमात्रापेक्षमेवं
किं तर्हि तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मो महान्महत्तः प्रकृतिरिति ॥ मे० ॥

आत्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सप्त तेषां पुरुषाणां पुरुषदेहे सीदताम्...
लिङ्गमूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्यो ऽव्ययाश्च प्रकृतेर्यथं विनाशि सूक्ष्मदेहरूपं
कार्यम् ।... ॥ ना० ॥

सम्यति सूक्ष्मभूतगुणान्वक्तुं सूक्ष्मशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्नाह । तेषामिति

ज्ञाभ्याम् । इदं स्थूलदेहपुरुषाणां मनसादिपुरुषान्तानां सप्तानां महौ-
जसां जगन्मण्डलव्यापिनां भोगार्थम्...इदं स्थूलं शरीरं संभवत्युत्पद्यत इत्य-
न्वयः ।...॥ रा० ॥

सप्तानां महदहंकारमगस्त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रियजीवानां पुरत्वे न शेरत
इति महदादीनां पुरुषत्वं पुरे शेरत इति जीवानां महौजसामक्षयशक्ती-
नामव्ययात् । ब्रह्मशरीरासंभूताभ्यः सूक्ष्माभ्यस्तेषां मूर्तिमात्राभ्यः शरीर-
निष्पादनक्षमेभ्यो व्ययं नश्वरतिदं कार्यजातं संभवति ।...॥ न० ॥ १६ ॥

...गुणशब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते । आद्यत्वं चात्र वक्ष्यमाणाया व्यवस्थया
आकाशे जायत इति गुणत्वं च शब्दादीनां तत्रैव वक्ष्यति । यो य आकाश-
शादिनक्षत्रार्थो यावतिथः...स तावद्गुणस्तावन्तो गुणास्तस्य संभवन्ति ।
द्वितीयस्थाने स्थितो द्विगुण इत्यादि परस्परआद्याद्यगुणसंवन्धित्वं प्रथमस्रो-
कार्थं उक्तम् ।...तेन द्विगुणो वायुस्त्रिगुणं तेजश्चतुर्गुणा आपः पञ्चगुणा
भूमिरिति ।...॥ मे० ॥

...क्रमेणाद्यास्याद्यस्य पूर्वस्य पूर्वस्य गुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानि... । यो
यो यावतिथो यावत्पूरणः स तावद्गुणः । प्रथम एकगुणो ऽतः क्रमेण ।...
॥ ना० ॥

एषामुक्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानां मध्ये यो यो यावतिथः या-
वतां पूरणः स स तावद्गुणः तेनाकाशाद्यायोर्द्वितयतया वायोगुणद्वयम् ।
एवमुत्तरत्रापि । तेन स्थूलशरीरे तावद्गुणोपलब्धिरिति भावः ॥ रा० ॥

Nandana inserts ver. 27 in this place and com-
ments on it as follows. दशार्धानां पञ्चानां पुरुषाणामित्यनुषङ्गः ।
पञ्चभूतानामिति यावत् । स्योममात्राः सूक्ष्मांशाः । ताभिः साकं ता
अन्योन्यं संभूय अनुपूर्वशः क्रमेण बीजाद्वीजप्रवाहाविच्छेदेन भूतजातस्य
विनश्वरत्वे कारणमुपादानवैकान्त्यमिति सूचितम् । विनाशिन्य इति केचि-
दिमं श्लोकमुपरिष्ठात्सप्त श्लोकानतीत्य पठन्ति । ऽहोखनप्रमादादित्यवगन्त-

यम् । अथ पञ्चभूतानां गुणान्प्रसङ्गादाह ॥ Nandana's gloss on 20 runs as follows. आद्याद्यस्य पूर्वस्य गुणशब्दादिकं परः परः पुरुषः प्राप्नोति । ततश्च ये ये यावतिथः यावतां पूरुषः यावत्सङ्ख्याकस्तावद्गुणः स्मृतः । एतदुक्तं भवति । आकाशं प्रथमः पुरुषः । तस्यैको गुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयः तस्य द्वौ शब्दस्पर्शौ । तेजस्तृतीयं तस्य त्रयः शब्दस्पर्शरूपाणि । आपः चतुर्थः तासां चत्वारः शब्दस्पर्शरूपरसाः । भूमिः पञ्चमः तस्याः पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति ।...॥ न० ॥ २० ॥

स प्रजापतिः सर्वेषामर्थानां नामानि चक्रे । यथा कश्चित्पुत्राणां जाता-
नामन्येषां वा संख्यवहारायै करोति ।...कर्माणि च निर्ममे धर्माधर्माख्यानि
दृष्टार्थानि अग्निहोत्रादीनि च । सृष्टा च कर्माणि तत्र संख्या व्यवस्था-
स्वकार । इदं कर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यमिदमुदकं सस्यसेकार्थममुष्णिग्यामे न
देयम् । यावत्तस्माद् ग्रामादस्माभिरयमुपकारो न कम्बः । दृष्टार्थानि च
कर्माणि निर्ममे । यच्च यान्यदृष्टार्थानि तानि वेदशब्देभ्यो वैदिकेभ्यो वाक्येभ्यो
न तु सर्वस्य तेनैव सृष्टत्वात्तस्यैव स्वातन्त्र्यादेदं ससर्जं कर्मानुष्ठानपरिपाकना-
यमित्येव वक्तव्यम् । वेदसृष्टिश्च वक्ष्यते ।...॥ मे० ॥

स ब्रह्मा सर्वेषां नामानि ब्राह्मण इत्येवमादीनि एयक् एयक् यस्य
यान्येव पूर्वकल्पे ऽभवन्तानि सुप्तप्रबुद्धवत्...वेदशब्देभ्य एव सृष्ट्यादौ निर्ममे
निर्मितवान् । लौकिकाश्च व्यवस्थाः एयगिति ॥ गो० ॥

...कर्माणि याजनादीनि । वेदशब्देभ्यो ऽधिगम्य निर्ममे ।...॥ ना० ॥

...नामानि देवो ऽयं मनुष्यो ऽयमित्यादीनि कर्माणि यजनयाजनादीनि
एयक्संस्थाः कुलाणस्य कम्बुयोवादिघटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणे दि-
चतुष्पदाद्याद्यतीर्त्वा निर्ममे इत्यन्वयः ।...॥ रा० ॥

ब्रह्मनामानि देवा मनुष्याः पशव इत्यादीनि कर्माणि देवा इदं कुर्वन्ति ।
मनुष्या एवं पशव एवमिति । संस्थाः संस्थानं रूपमिति यावद्देवाना-
मेवं संस्था मनुष्याणामेवं पशूनामेवमिति । वेदशब्देभ्यः मन्त्रार्थवादेतिहा-

सान्प्रयालोच्य निर्ममे । अथ लोकात्मन्प्रवर्तकमाभाभिमानिनीनां देवतानां
वृत्तिं चतुर्भिः श्लोकैराह ॥ न० ॥ २१ ॥

कर्मात्मानः शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परा मनुष्या उच्यन्ते । ये ब्रह्मो-
पासनासनाभिरताः पुत्रपश्चादिफलार्थिनां द्वेषपक्षाश्रितास्ते कर्मानुष्ठान-
परत्वात्कर्मात्मान उच्यन्ते ।...तदर्थं यच्चमहज्जदिति गम्यते । देवानां च
गणं तदर्थमेवाहजत् ।...अन्ये तु कर्मात्मनां देवानां प्राणिनामिति समा-
न्याधिकरणानि मन्यन्ते । कर्माणि आत्मा स्वभावप्रतिभो येषां ते कर्मा-
त्मानः । यागादिकमनिवर्तनपरत्वात् । प्रधानतया वा कर्मात्मानः । काश्चि-
द्देवता यागादिकर्माख्येवं स्वरूप इतिहासे श्रूयते । यथा इन्द्रो ब्रह्मो विष्णु-
रिति । अन्यासां तु याग एव देवतात्वं न स्वरूपतः । अद्यायवावरथा-
ङ्गानि ।...॥ मे० ॥

कर्माङ्गभूतानां देवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतः प्राणा अप्यक्षादयो
देवाः सन्ति । साध्यानां देवविशेषाणां समूहं ज्योतिष्टोमादिकां च कल्पा-
न्तरेऽप्यनुष्ठानान्नित्यं वृष्टवान् । साध्यगणस्य सूक्ष्मात्पृथग्निर्देशः ॥ गो० ॥

कर्मात्मनामिति कर्मात्मनां देवदेहहेतुरूपकर्म...तेषां कर्मदेवानां गणमह-
जत् ।...तथा साध्यानां पूर्वकल्पदेवानां गणम् । यच्च यच्चकर्माभिमानिनं
पुरुषम् ।...॥ ना० ॥

दशभिः कर्मात्मनां कर्मणैव प्राप्तदेवतानां ये कर्मणा देवत्वमभियन्तीति
श्रुतेः कर्मणो यक्षादिः स्वरूपनिर्वाहकत्वेन वा प्राणिनां मध्ये सूक्ष्ममस्मदाद्य-
दृश्यरूपं देवानां गणमहजत् ।...॥ रा० ॥

प्राणिनामर्थप्राप्तान्यर्थवर्जनादीनि स्वभावप्राप्तान्याहारनिद्रादीनि च यानि
कर्माणि तदभिमानिनो देवाः कर्मात्मानः कर्म निर्वर्त्य फलाभिमानिनः
साध्यास्तेषामुभयेषां सूक्ष्ममतिशयितं गणं तथा सनातनमनादिकालप्रवाह-
रूपेण नित्यं यच्च यच्चभिमानिनीं देवतां सोऽहजत् ॥ न० ॥ २२ ॥

...त्रयम्यजुःसामनक्षत्रं ब्रह्म वेदाख्यं दुदोह ।...॥ मे० ॥

अ्यजुःसामाख्यं ब्रह्मत्रयं सनातनं नित्यमपि...अग्निवायुरविभ्य आह-
तवान् ।...॥ गो० ॥

अग्नेर्ऋग्वेदो वायोयजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति श्रुतेः । ब्रह्म वेदं सना-
तनं नित्यं विसदृशक्रमराहित्यात् ।...॥ रा० ॥

अग्निवायुरविभ्यश्च अग्निवायुरवीन्द्रा तेभ्य इत्यर्थः । ब्रह्म वेदाभिमा-
निर्नो देवतां दुदोह प्रकाशीकृतवान् । तदुक्तं बह्वृचब्राह्मणे । ऋग्वेद
एवाग्नेरजायत । यजुर्वेदो वायोः । सामवेद आदित्यादिति ॥ न० ॥ २३ ॥

...काणविभक्तयो विभागा मासर्त्यनसंवत्सराद्याः । नक्षत्राणि कृत्ति-
कारोद्दिष्टादीनि । ग्रहा आदित्यादयः । सरितो नद्यः । सागराः समुद्राः ।
शैलाः पर्वताः । समानि स्थलानि एकरूपा भूभागाः खातप्रदस्वर्जिताः ।
विषमाणि आरोहावरोहवन्ति ॥ मे० ॥

आदित्यादिगतिप्रबन्धप्रवृत्तिमान्काणः ।...॥ गो० ॥

काणं सामान्यकाणात्मानं पुरुषम् ।...॥ ना० ॥

काणमादित्यक्रियाप्रचर्य काणविभक्तीर्मासर्त्यनद्याः स ॥ रा० ॥

अन्नादित्यादियह्नक्षत्रपरिस्पन्दसामान्यनक्षत्राः काणः । काणविभक्ती-
र्जवादयो ऽवयवाः ।...॥ २४ ॥

रतिर्मनसः परितोषः । कामोऽभिषाघः । मन्मथो वा । अन्यत्पसिद्धम् ।
...॥ मे० ॥

रतिश्चेतोनिवृत्तिः । इमा वक्ष्यमाणा देवादिकाः प्रजा उत्पादयितुमिच्छ-
न्निमामेतच्छ्लोकोक्तां पूर्वपठितां च सृष्टिं कृतवान् ॥ गो० ॥

रतिं कामसुखम् । काममभिषाघम् । क्रोधं द्वेषम् । इमां सृष्टिं तव-
आदिकाम् । ..॥ ना० ॥

तपश्चान्द्रायणादि । वार्षं स्रुत्यादिरूपाम् । रतिं चेतःपरितोषम् । कामं
रत्याद्यभिषाघम् ।...॥ रा० ॥

वाचं सरस्वतीमपः प्रभृतयो भूतधर्माभिमानिनो देवताः ।...॥ न० २५ ॥

धर्माधर्मौ व्यवेचयत् । विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान् । अयं धर्मं
एवायमधर्म एव । ...धर्मस्य फलं सुखमधर्मस्य दुःखम् ।...॥ मे० ॥

...धर्माधर्मफलभूतैश्च द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः
सुखदुःखैः । आदिशब्दात्तत्त्वसौहित्यादिभिस्त्रेमाः प्रजा योजितवान् ॥ गो० ॥

अश्वमेधादिधर्मकारणं ब्राह्मणवधायधर्मकारणमिति कर्तव्याकर्तव्यार्थं
विवेकः ॥ रा० ॥

इदं कर्तव्यमिदं वर्जनीयमिति ज्ञानं विवेकः । तदर्थं धर्माधर्मौ व्यवेच-
यत् । असंकीर्णरूपौ कृतवान् । इमाः प्रजाः सुखदुःखादिभिर्द्वयैरयोजयच्च
वृक्षमाणाः प्रजाः धर्माधर्मफलरूपैः सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः वृष्टैर्योजित-
वान् ॥ न० ॥ २६ ॥

उपसंहारो ऽयम् । दशार्धानां पञ्चानां महःभूतानां या अथव्यः सूक्ष्मा
मात्रा अवयवास्तन्मात्रास्ता विनाशिन्यः परिणामधर्मित्वात् । स्थौल्यप्रति-
पत्त्या विनाशिन्य उच्यन्ते । ताभिः सार्धमिदं जगत्सर्वं संभवति उत्पद्यते ।
अनुपूर्वशः क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूलतरम् । यादृशो वा क्रम उक्तः
प्राक् ॥ मे० ॥

पञ्चानां तन्मात्राणां याः सूक्ष्मा मात्रा भागा विनाशिन्यो विपरिणामित्वा-
त्ताभिः सङ्गोक्तवक्ष्यमाणा इदमुत्पद्यते । क्रमेण सर्वत्रासामनुस्यूतत्वात् । तच्चै-
र्विन्नेव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणा वृष्टिरित्येतद्भ्रान्तिनिराकरणाय पुनस्तत्त्वो-
द्भवत्वं वृष्टिमध्ये स्मारयति ॥ गो० ॥

दशार्धानां पञ्चानां भूतानां या अथव्यः सूक्ष्मा मात्राव्यः अवयवाः ।...विश्वं
कारणोत्पत्तिक्रमेण संभवतीति अखूनां नित्यपक्षं निरस्य ।...॥ ना० ॥

...अथव्यः सूक्ष्मा मात्राः मानविषयीक्रियन्ते जगत्कारणत्वेनेति । विना-

शिन्यः जनितत्वात् । ताभिश्च सार्धमिदं सचैतन्यं हिरण्यगर्भादिस्थावर-
पर्यन्तमनुपूर्वशः अग्रादिक्रमेण जगद्भूवेत्यर्थः ।...॥ रा० ॥

For Nandana's gloss, see the commentary on verse
20 ॥ २७ ॥

अस्यायमर्थः यद्यपि प्रजापतिरोन्मरो भूतदृष्टौ शक्नोति यथेष्टं प्राणिनः
सृष्टुम् । तथापि न पूर्वकल्पकृतानि कर्माणि अनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति ।
येन यादृशं पुरा कल्पे कर्म कृतम् तत्कर्माक्षिप्तायां जातौ तं जनयति न
जात्यन्तरे । शुभेन कर्मणा तत्फलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातौ जनयति
विपरीतेन तिर्यक्प्रेतादिषु । यथैव भूतेन्द्रियगुणाः कल्पादौ प्रकृतिस्थाः
उद्भवन्ति । एवं कर्माण्यपि प्रलयकाले सप्रकृतिसंस्थानि पुनरुद्भवन्ति ॥ मे० ॥

यं जातिविशेषं सिंहादिकं यस्मिन्कर्मणि हिरदमारणादौ प्रजापतिः
दृष्ट्यादौ नियुक्तवान् । स जातिविशेषः प्रथमं सृष्ट्युत्तरकालमपि स्वार्जित-
कर्मवशेन यदा यदा सृज्यमानो भवति तदा तदा तदेव हिरदमारणादि
स्वयमेव भजते । न भूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते ।...एतत्प्रपञ्चार्थमाह ॥ रा० ॥

यं ब्राह्मणादि यस्मिन्वाजनादौ तथा यं व्याघ्रादि यस्मिन्सिंसादौ प्रथमं
नियुक्तं स तदेव कर्म स्वयं भजे । किंभूतः पुनः पुनः सृज्यमानः ॥ रा० ॥

...प्रथमं गर्भनिषेककाले यं देहिनां यस्मिन्कर्मणि नियुक्तं अयोजयत् ।
स देही तदेव ईश्वरनियुक्तमेव कर्म...भजे । न केवलमेकस्मिन्नेव जन्मनी-
श्वरनियुक्तं कर्म देही भजति । सर्वस्मिन्नपि तत्तन्निषेककालनियुक्तं भवती
नियुक्तम् । सृज्यमानः पुनः पुनरिति । एतमेवार्थं विज्ञातयति ॥ न० ॥ २८ ॥

हिंसं परप्राणवियोगकरम् । सर्पसिंहदृष्ट्यादि । तद्विपरीतमहिंसं
वर्षदृष्ट्यादि । मृदु देशनमनायासम् । क्रूरं कठिनं परदुःखोत्पादनात्म-
कम् । अन्यत्सिद्धम् ।...॥ मे० ॥

हिंस्रं कर्म आघ्रादेः । अहिंस्रं खलप्रभृतेः । मृदु दयोपेतं ब्राह्मणादेः ।
क्रूरं क्षत्रियादेः ।...॥ गो० ॥

...धर्माधर्मौ धर्माधर्मसाधने कर्मणो आत्मप्रतिकूले ।...यद्यस्य सोऽद-
धात् व्यधात् कर्तव्यतया । सर्गे सर्गादौ ।...आविशत् प्राप्नोत् ॥ ना० ॥

...स्मृतिरपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि नियमः किं करिष्यतीत्यत्र
प्रकृतिः पूर्वप्रज्ञाताग्नपानादिसंस्कारः ॥ रा० ॥

...धर्माधर्मौ ऋतामृते इत्येवमादिषु शुभाशुभेष्वेव यत्कर्म यस्य देहिनः
सर्गे जन्मन्यदधात् कृतवान्तत्कर्म स देही स्वयमेवाविशत् कृतवान् । एत-
मेवार्थं दृष्टान्तेन स्थापयति ॥ न० ॥ २६ ॥

अचेतना अपि यथा भावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितस्वभावाः । एवं चेतना
अपि पुरुषकृतकर्मसहायेन प्रजापतिना कृतां मर्यादां न'तिक्रामन्ति । यस्यां
जातौ जातास्तदेव कुर्वन्ति । नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुम् । ऋतवे
वसन्तादयः खलिङ्गानि चिङ्गानि पल्लफलकुसुमश्रीतोष्णवर्षादीनि पर्यये यस्य-
र्तार्यः पर्ययः स्वकार्यावसरः । तस्मिन्स ऋतुस्तं धर्मं स्वयमेव प्रतिपद्यते । न
पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । घृतमज्जर्यो वसन्ते स्वयमेव पुष्यन्ति न मूले सलिलसेक-
मपेक्षन्ते । एवं पुरुषार्थान्यदृष्टानि ।...॥ मे० ॥

यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमेव कर्माणि चिह्नभूतानि कुर्वन्ति तद्व-
त्कर्माणि हिंसादीनि प्राणिनः ॥ गो० ॥

ऋतुलिङ्गानि भूतकुसुमादीनि ।...कर्माणि हिंसादीनि ॥ ना० ॥

यद्यतुर्वसन्तताद्युत्तमनतिक्रम्य ऋतुलिङ्गानि वासन्तशरदीयानि फल-
पुष्पाणि ऋतवः वसन्तादयः ऋतुपर्यये...प्रपद्यन्ते तथा स्वस्य कर्माणि
देहिनः दृष्टान्तरे प्रपद्यन्त इत्यन्वयः ॥ रा० ॥

स्नानि स्नानि कर्माणि स्वस्वस्थेभ्यरेण विहितानि । अथ चातुर्वर्ण्याभि-
मानिनां देवतानां दृष्टिमाह ॥ न० ॥ ३० ॥

एथिव्यादीनां लोकाणां दृढार्थं दृढिः पुष्टिः बाहुल्यं वा ब्राह्मणादिचतुर्वर्जेषु सत्सु त्रयाणां लोकाणां ब्राह्मणादीन्वर्णाभिरवर्तयत् । निर्मितवान् दृजत् ।...॥ मे० ॥

अथौ प्राप्नोति वक्ष्यमाणन्यायेन एथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थं मुखादिभ्यो यथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान्द्विधा शक्त्या निर्मितवान् । तथा च ब्राह्मणो ऽस्य मुखमासीदित्यादि लिङ्गम् ॥ गो० ॥

मुखादितः मुखेन होमादिना ब्राह्मणम् ।...वर्णैर्लोकैर्दक्षसंवर्धनार्थम् ॥ ना० ॥

विष्टद्वयं स्वस्वधर्मोनुष्ठानेन विविधप्रकारद्वयं निरवर्तयन्मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिचतुष्टयं जनितवान् ॥ रा० ॥

लोकाणां प्रजानां विष्टद्वयं बाहुल्यार्थं निरवर्तयत् दृष्टवान् । प्रभुरित्युवर्तते । अथ सर्वभूतानां दृष्टिमारभते ॥ न० ॥ ३१ ॥

एषा दृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मवत्तत्त्वैवेत्यन्ये । यत्तदन्तर्यं समुद्भूतं शरीरं तद्विधा कृतार्धेन पुरुषो ऽभवत्पुमान्संपन्नः शुक्रसेकसमर्थः । अर्धेन नारी गौरी खरभंश्या । अथवा एथगेव तां निर्मितवान् । तां निर्माय तस्यां मैथनेन धर्मेण विराडिति यस्य नाम प्रसिद्धं जनितवान् । तदुच्यते । प्रजापतिः स्त्रां दुहितरमगच्छत् । इदमपि जायापत्योः शरीरमात्रभेदात्सर्वत्र कार्येष्वविभागात्तदात्मनः द्वैधंकारवचनम् ॥ मे० ॥

स ब्रह्मा स्वशरीरं द्विभागं कृत्वा एकेनार्धेन पुमान् संपन्नो ऽपरेण स्त्री । तस्यां सकाशाद्विराजास्यं पुरुषं दृष्टवान् ॥ गो० ॥

संप्रति मन्वादिद्वारकमैथनजां दृष्टिमाह द्विधेति नवभिः ।...॥ रा० ॥ ३२ ॥

स विराट् तपस्तप्त्वा यं पुरुषमदृजत्तं मां वित्तं जानीध्वम् । एवं सृतिपरंपरया नात्र वः किञ्चिदविदितं मम वर्णयितव्यमस्ति । जन्मशुद्धिमात्मन आचष्टे । अस्य सर्वस्य खलारमनेनैश्वर्यशक्तिमाह ।...॥ मे० ॥

सो ऽगन्तरोक्तो विराट् तपः कृत्वा यं स्वयं दृष्टवान्तं मां जानीत ।
एतस्य सर्वस्योत्पादयितारं हे द्विजश्रेष्ठतमाः ॥ गो० ॥

तपस्तप्तेति स्वयमवदजदित्यन्वयः ।...अस्य सकलस्य परंपरया च खलु-
रम् ॥ ना० ॥

यं मनुं तमेव मां वित्तं जानीत खलुारं तेषां मरीत्यादीनां खलुदेहाव-
च्छिन्नम् ॥ रा० ॥

न ब्रह्मायमपेक्षितवानित्युक्तं स्वयमिति । न स्त्रियमपेक्षितवानित्युक्तं
पुरुष इति ॥ ग० ॥ २३ ॥

अहमवदजमुत्पादितवान् । दश प्रजानां पतीन्महर्षीर्नादितः सुदुस्वरं
तपः कृत्वा सुदुःखेन तपश्चर्यते । अतिपीडाकारं बद्धकाकं च तानिदानीं
महर्षीन्नामतो निदर्शयति ॥ मे० ॥

अहं प्रजाः खलुमिच्छंस्तपः सुदुष्करं कृत्वा प्रजापतीन्महर्षीन्दिश प्रच-
मतः दृष्टवान् । आह तांश्च ॥ गो० ॥

महर्षीं प्रजानां पतीन्दशावदजमित्यन्वयः । आवितः आवौ ॥ रा० ॥
२४ ॥ २५ ॥

एते महर्षयः सप्तान्यान्मनुजवदजन् । अधिकारशब्दे ऽयं मनुरिति
मन्वन्तरे यस्य प्रजासर्गोपस्थितौ वाधिकार उक्तेन प्रकारेण स मनुरित्यु-
च्यते । अमितौजस इति चैक एवार्थः । एकं प्रथमान्तं खलुविशेषणम् ।
द्वितीयान्तं खलुव्यानां मन्वादीनां विशेषणम् । ननु देवा ब्रह्मण्यैव खलुः ।
सत्यं न सर्वाः । अपरिमिता हि देवसंघाताः । देवनिकाया हि देवस्या-
नानि स्वर्गलोकब्रह्मलोकादीनि ॥ मे० ॥

एते दश बद्धतेजस्का अन्यान्सप्त मनुश्सृष्टवन्तः । तथा देवान्देवनिकायां-
स्तान्महर्षींश्चापरिमिततेजस्कान् । एषां सर्वेषां मनुनां मन्वन्तरे एकैकस्य
सर्गाद्यधिकारः ॥ गो० ॥

प्रजापतिसर्गद्वारा पारंपर्येण सप्तान्यान्प्रजापतीन्मनून् ।...देवान्ब्रह्मा-
दीन्तेषां निकायान्निमानानीति केचित् । नितरां काये येषु तानि-
त्यन्ये ॥ ना० ॥

एते मरीचादयो मनून्मन्वन्तराधिपान् सावर्णिप्रभृतीन् ।...देवनिका-
यान्देवस्थलानि । देवभृत्यान्वा ।...॥ रा० ॥

...देवनिकायान्देवगणान्मरुद्गणादीन् ॥ न० ॥ २६ ॥

यक्षादीनां स्वरूपभेदस्येतिहासादिप्रमाणक एव न प्रत्यक्षादीनामन्यत-
मेन प्रमाणेन परिच्छिद्यते । तत्र वैश्रवणानुचरा यक्षाः । रक्षांसि विभी-
षणादयः । तेभ्यः क्रूरतराः पिशाचाः । अशुचिमरुदेशादिवासिनो निरुद्धा
यक्षराक्षसेभ्यः । हिंसा सर्व एव । कृद्गना केनचित्प्राणिनां जीवमाकर्षन्ति ।
अदृष्ट्या शक्त्या वार्ध्वाश्च जनयन्ति । इत्येतिहासिका मन्वा वादिनश्च ।
गन्धर्वा देवानुचरा गीतनृत्यप्रधानाः । अप्सुरसो देवगणिका उर्वश्याद्याः ।
असुरा देवशत्रवो वृत्तविरोचनद्विरण्याक्षप्रभृतयः । नागा वासुकिरक्षा-
दयः । सर्पाः प्रसिद्धाः । सुपर्णाः पक्षिविशेषा गरुत्मन्प्रभृतयः । पितरः
सोमपाज्यपादिनामानः स्वस्थाने देववद्वर्तन्ते । तेषां गणमव्यजत् ॥ मे० ॥

यक्षा वैश्रवणा मताः । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचा मरुद्गणादि-
वासिनः प्राणिविशेषाः । गन्धर्वास्त्रिचसेनादयः । अप्सुरसो मेनकाद्याः ।
असुरा विरोचनादयः । नागास्तक्षादयः । सर्पा अहयः । सुपर्णा गरुत्मन्तः ।
पितृणां सोमपादीनां स्वस्थानसमूहं व्यजन्निति निवर्तते । एवमुत्तरत्रापि
॥ गो० ॥

यक्षा माणिक्यभद्रादयः । रक्षांसि दैत्यजातिविशेषाः । क्रव्यादाः ।...
नागानिति नागा नाभेरुर्ध्वं नराकाराः अधः सर्पाकृतयः ।...पितृणां गणा-
नभिध्यात्तान् ॥ ना० ॥

यक्षा वैश्रवणादयः । रक्षांसि रावणादयः । पिशाचाः पतिगरमांसा-
श्चिनः ।...॥ रा० ॥ २७ ॥

मेघोदरदृश्यं मध्यमं ज्योतिर्विद्यदुच्यते । यस्यास्तडित्त्वौदामनीत्यादयः
पर्याया विशेषाश्चर्याः । अग्निः शिलाभूता हिमकणिकाः सूक्ष्मदृश्याश्च
वर्षभारादिवत्पतन्त्यो वेगवत्येरिताः सस्यादिविनाशिन्य उच्यन्ते । मेघा
अम्बोदकमखज्योतिःसंघाताः । अर्तरिक्षे रोहिताकरमन्तरिक्षे गीलक्षो-
हितरूपं कदाचिदुद्दृश्यते आदित्यमखजलमं कदाचित्कदाचित्प्रदेशान्तरे
ऽपि । तस्यैव विशेष इन्द्रधनुः वक्रत्वं धनुराकारताधिकास्य । उष्णाः
संध्याप्रदोषादौ विशारिप्रभाद्युत्पाते दिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते ।
निर्घातः भूमन्तरिक्षोत्पातशब्दः । केतव उत्पाते दृश्यमानानि शिखा-
वन्ति ज्योतींषि प्रसिद्धानि । अन्यान्यपि च भ्रुवागस्त्याबंधतीप्रभृतीनि
नानाप्रकाराणि ॥ मे० ॥

रोहितं शस्त्रोत्पात इति प्रसिद्धम् । नानावर्णं धनुरूपमिन्द्रधनुः । उष्णा
रेखाकारमन्तरिक्षाद्यज्योतिः कदाचिद्रात्र्यादौ दृश्यते । निर्घातः क्षिप्त-
न्तरित उत्पातध्वनिः । केतवो दण्डाद्याकाराणि ज्योतींषि ।... गो० ॥
विद्युतो विद्युदधिष्ठात्रीर्देवताः...ज्योतींषि नक्षत्रादीनि । उष्माव-
चानि नानाभेदानि ॥ ना० ॥

...निर्घातो ऽन्तरिक्ष उत्पातध्वनिः । केतवः शिखावन्ति ज्योतींषि ।
उष्मावचानि यद्वनक्षत्रताराः ॥ रा० ॥

ऋजुदीर्घमिन्द्रायुधं रोहितम् । निर्घातः पवनः ।...केतून्सपुच्छनक्ष-
त्राणि ॥ न० ॥ ३८ ॥

अश्वमुखाः प्राणिनो हिमवदादिपर्वतेषु भवन्ति ते किंनराः । वानरा
मर्कटमुखाः पुरुषविग्रहाः । विहंगमाः पक्षिणः । अजाविकोद्भगर्भादयः
पशवः । मृगा रुरुपृषदादयः । व्याला सिंहव्याघ्रादयः । द्वे दन्तपंक्ती
उत्तराधरे येषां भवतस्ते उभयतोदतः ॥ मे० ॥

किंचिन्नरशरीरा अश्वमुखाः । अन्ये तु विपरीताः । विहंगमाः पक्षिणः ।
पशवो गवाद्याः । मनुष्याणां पशुत्वे ऽपि प्राधान्यात्पृथग्यद्वयम् । व्यालाः
सिंहाद्या उत्तराधरवन्तयुक्ताः ॥ गो० ॥

पशून्प्राण्यारण्यान् । मृगानरख्यचराण्यवायसादीन् । व्याजान् चिञ्चान् ।
... ॥ ना० ॥

किंनरानश्वमुखनराकारान् ।...पशून्गवादीन् । मृगान्दरिणादीन् ।
प्राण्यारख्यभेदेन वा ।... ॥ रा० ॥

अधरोत्तरभागयोर्दन्ता एषां ते उभयतोदतो गर्वभादयः ॥ न० ॥ १८ ॥

क्षमयो ऽत्यन्तसूक्ष्माः प्राणिनः । कौटास्तेभ्य ईषत्सूक्ष्मा भूमिचराः ।
पतंगः शूलभादयः । स्यावरं दृक्षपर्वतादि । पृथग्विधं नानाप्रकारम् ।
क्षुद्रजन्तव इत्येकवद्भावः ॥ मे० ॥

क्षमयो भूमिचरणाः । कौटाः क्षमिभ्यः किञ्चित्सूक्ष्माः । पतंगः शूलभाः ।
स्यावरं दृक्षवनस्पति । आदिभेदेन नानाप्रकारम् ॥ गो० ॥

क्षमयो मलादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः । कौटा येनिजाः ।...स्यावरं
दृक्षादि ॥ ना० ॥

क्षिमयः अपादाः सपादाः । कौटाः पतंगः शूलभादयः । एतेषामेक-
वद्भावः क्षुद्रजन्तुत्वज्ञापनार्थः ॥ रा० ॥ ४० ॥

एवमिति प्रकान्तप्रकारपरामर्शः । एतैर्महात्मभिर्मरीचात्मभिरिदं
स्यावरजङ्गमं दृष्टम् । यथा कर्म यस्य जन्मान्तरे यादृशं कर्म तदपेक्षम् ।
यस्यां जातौ यस्य युक्तमुत्पन्नं कर्मवशात् तस्यामेवात्पादितः मन्त्रियोगान्म-
दाक्षया तपोयोगान्मद्वत्कृत्वा तपः यावत्किञ्चिन्मद्वदैश्वर्यं तत्सर्वं तपसा
प्राप्यमित्येतदनेनाह ॥ मे० ॥

अनेन प्रकारेण एतैर्मुनिभिर्मदाक्षया दृश्यमानप्राणिगतकर्मानुरूपेणैवं
तपोवलात्सृष्टम् ॥ गो० ॥

जङ्गमदृष्टिमुपसंहरन्स्यावरदृष्टिं ब्रूवाणो जरायुजस्त्रेदजाभ्रतियोगितया
मिवन्ति । एवमिति दशभिः ।... ॥ रा० ॥ ४१ ॥

येषां भूतानां यादृशं कर्म स्वभावात्तादृशं वा तद्वत्तथैव कीर्तितं मया ।
इदानीं जन्मक्रमयोगमभिधास्यामि । क पुनः कर्म कीर्तितम् । यत्नेदं
यत्तद्वत् इत्यादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः । उच्यते नामनिर्देशादेव ।
नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः कर्मनिमित्तत्वादेवां नामप्रतिशम्भस्य ।...मे० ॥

येषां भूतानां यथारूपं कर्म तत्तथैवेह शास्त्रे कीर्तितमेव युष्माकं
यावतो नामनिर्देशादेव देवनाद् द्योतनाद् द्यूतिस्थानाद्वा देवाः । यत्त-
द्याद्यक्षाः । इत्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः । इदानीं येन क्रमसंबन्धेन जायन्ते
तं वक्ष्यामीति केचित् । अथवा येषां यादृशं कर्मैह संसारे ऽस्मिन्पूर्वैरपि
कथितं यद्यौषधः फलपाकान्ता इत्येवमादिवत्तथैवाभिधास्यामि । यथा
क्रमयोगं वेति ॥ गो० ॥

येषां त्विति यज्जातीयस्य यदध्यापनादि कर्म कीर्तितम् ।...क्रमयोगं
येन क्रमेण यज्जायते येन च जराय्वादिना युक्तं यज्जायते तच्चाभिधा-
स्यामि ॥ ना० ॥

एषां प्राणिनां जन्मनिमित्तं यादृशं कर्म स्थावराणां कायिकं निषिद्धा-
चरखं पक्ष्यादीनां वाचिकमेषां भूतानां यादृशं यत्प्रकारं पूर्वकर्म तथा
तत्प्रकारफलमिह क्लृप्तं च भवतीति वः कीर्तितम् । इदानीं जन्मनि क्रम-
योगं चाभिधास्यामि । जन्मतारतम्यं च क्रमहेतुकर्माभिधास्यामीत्यर्थः ।
तच्च तारतम्यं पञ्चव इत्यादिना श्लोकषट्केन वक्ष्यमाणजरायुजाश्च जस्वेद-
जोद्धिक्लक्ष्णमित्यनुसंधातव्यम् ॥ न० ॥ ४२ ॥

इते जरायुजाः । दन्तशब्दः समानार्थो दन्तशब्दे ऽन्यो ऽस्तीति उभय-
तोदत इति प्रथमा बज्रवचने रूपं युज्यते ॥ मे० ॥

जरायुर्गर्भसंपातस्तत्रादौ संभवन्ति । ततस्तन्मुक्ता जायन्ते ॥ गो० ॥

इते जरायुजा जरायुसहिता जायन्ते ॥ ना० ॥ ४३ ॥

नक्काः शिशुमारादयः । कच्छपः कूर्मः । यानि चैवंप्रकाराणि छकला-
सादीनि स्थलजानि । एवंरूपाणि बौदकानि जलजानि शङ्खादीनि ॥ मे० ॥

अयं आदौ संभवन्ति ततो जायन्ते । नक्क शिशुमारास्थः प्राण्यी ।
कच्छपः कूर्मः । स्थलजानि छकलासादीनि । बौदकानि च शङ्खादीनि ॥
॥ गो० ॥

बौदकानि मयूकादीनि । एतान्ययुक्तानि जायन्त इत्यर्थः ॥ ना० ॥
...बौदकानि उदके जातानि ॥ रा० ॥ ४४ ॥

खेदः पार्थिवानां द्रव्याणां अग्न्यादित्यादितापसंबन्धादतः क्षोदस्ततो
जायते दंशकादि । अन्यदपि यदीदृशमत्यन्तसूक्ष्मं पिपीलिकादि यदुष्ण
उपजायते । उष्ण खेद एव । तद्भेदोर्वातपः । उपजायन्त इति वा पाठो ये
चान्ये केचिदीदृशा इति पठितव्यम् ॥ मे० ॥

खेदः पार्थिवद्रव्याणामतः क्षोदः । अन्यदपि यदंशादिसदृशं पिपीलिकादि
तदुष्णः खेदादेव जायते ॥ गो० ॥

उष्णया ये जायन्ते कृमयः । यच्चान्यदयज्जादि जातौ ईदृशं वृश्चि-
काद्यपि ॥ ना० ॥

...उष्णः खेदहेतुतः ॥ रा० ॥ ४५ ॥

उद्देनमुद्भित् । भावे क्लिप् । ततो जायन्त इत्युद्भिजाः । ऊर्ध्वं भूमिं च
भित्त्वा विदार्य जायन्ते प्ररोहन्ति मूलस्त्रान्धादिना दृढोभवन्ति । तथा
ओषधयः ओषधय इति युक्तम् । ईकारः कृतिकारादिति । कान्दसो वा ।
इदं तासां स्वाभाविकं कर्म । पाकान्ताः फलपाको ऽन्तो नाश आसा-
मिति । पक्वे फले व्रीक्षादयो नश्यन्ति । बज्जना च पुष्पफलेनोपगता युक्ता
भवन्ति । ओषधीनां वृक्षाणां च यथासंभवमेतद्विशेषणम् ॥ मे० ॥

ऊर्ध्वं भुवं भित्त्वा वृक्षा जायन्ते । ते तु केचिद्व्रीजादेव जायन्ते । अन्ये तु
बीजात्कारात् । शाखेव हि भूमौ रोपिता वृक्षीभवन्ति । अधुना येषां तु

यादृशं कर्मेति यदुक्तं तद्वर्णयति । ओषध्य इति ओषधीनां व्रीह्यादीनां
फलपाकेनैवान्तः । तेन ताः पुष्पयन्ति बज्रपुष्पफलमुपगच्छन्ति बज्रगा
संयुक्ता भवन्ति ॥ गो० ॥

उद्भिज्जा ऊर्ध्वं भिनत्तीत्युद्भित्...उद्भिज्जातास्तरवः भूमिसुद्भिद्य जाता-
स्तृणवृक्षादयः ।...॥ रा० ॥

काण्डप्ररोहिणः केतव्याद्यः । फलपाक्रान्ताः कदल्यादयः । बज्रपुष्प-
फलौपगा निष्पावकादयः ॥ न० ॥ ४६ ॥

विना पुष्पेण फलं जायते येषां ते वनस्पतयः कथ्यन्ते । न वृक्षाः ।
पुष्पिणः फलिनश्च वृक्षा उभययोगात् । क्वचिद्वनस्पतयो वृक्षा अपि
उच्यन्ते । वृक्षाश्च वनस्पतयो ऽपि ।...॥ मे० ॥

वनस्पतीनां पुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति । वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनो-
भयेनापि युक्ता भवन्ति ॥ गो० ॥

उभयतः उभयेन पुष्पफलाभ्याम् ॥ ना० ॥

अपुष्पा पुष्पं विनैव फलवन्तः । पुष्पिणः पुष्पपूर्वकाः फलिनः । ते
उभये ऽपि वृक्षाः ॥ रा० ॥

पुष्पिण फलिनः पुष्पेण फलप्राप्तिः । उभयतः उभयेनेत्यर्थः । उभय-
येति साधुः पाठः ॥ न० ॥ ४० ॥

याः संहता भूमेर्बज्र एकमूला अनेकमूलाश्च लता उत्तिष्ठन्ति । न च
वृद्धिं महतीं प्राप्नुवन्ति । तासां संघातो गुच्छगुल्मशब्दवाच्यः । वृणपत्त-
कादि तयेस्तु भेदः । पुष्पवदपुष्पकृतो अन्या वा वृणजातयः । कुशशा-
द्वलशङ्खपुष्पोप्रभृतयः । प्रतानाः दीर्घा भूमिगतास्तृणप्ररोहाः । वक्षेमा
व्रतयः । भूमेरुत्पद्य वृक्षमन्यं वा कंचित्परिवेद्योर्ध्वमारोहन्ति । सर्वमेत-
द्वृक्षवद्बीजकाण्डरुहम् ॥ मे० ॥

भूषत एव येषां कृताहृन्दं भवति न तु कायहानि ते गुण्याः मल्लि-
काद्याः । दृढजातयो दूर्वाद्याः । प्रतानास्तन्तुरूपाः ।...॥ गो० ॥

प्रतानाश्चैव वल्ल्याश्च वीरधः परिकीर्तिताः । इत्युत्तरार्धपाठः ।...॥ ना० ॥

...गुण्या एकमूलाः शरादयः । प्रतानाः कूष्माण्डालानुप्रभृतयः ।...॥ रा० ॥

गुण्यगुल्लं क्षम्बयुक्तं गुल्लश्रेणालिकादि । प्रताना मल्लिकादयः । वल्ल्या-
कारा वल्ल्यादयः ।...॥ न० ॥ ४८ ॥

कर्म अधर्मास्थं हेतुर्यस्य । तमसा वेष्टिता व्याप्ताः । बज्ररूपेण विचित्र-
दुःखानुभवनिमित्तेन । यद्यपि सर्वं त्रिगुणं तथाप्येषामुद्भिक्ते सत्त्वरजसी ।
अतस्तमेवाज्जलान्निमित्तं निर्वेददुःखात्मिकादियुक्तधर्मप्रकमनमभवन्तः सुधि-
रमासते । सत्त्वस्यापि तत्र भावात् । कस्यांचिदवस्थायां सुखलोभमपि
भुञ्जते । तदाह सुखदुःखसमन्विता इति । अन्तःसंज्ञानं संज्ञा बुद्धिस्त-
स्त्रिंशस्य बहिर्विहारव्याहारादेः कार्यस्य चैकारूपस्याभावादन्तःसंज्ञा
उच्यन्ते ।...॥ मे० ॥

सत्त्वरजस्तमस्याख्या गुणाः । तत्रैते वृक्षादयः पदार्था विविधदुःखात्पा-
दनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना तमसा व्याप्ता भवन्ति । यद्यपि
सर्वं एव कश्चिदन्तरे चेतयते । तथाप्येते संज्ञाकार्यस्य व्यवहारादेर्बहिर-
भावादन्तःसंज्ञा उच्यन्ते । सत्त्वरजोलेषस्यापि सद्भावात्ते दुःखान्विता
अपि भवन्ति ॥ गो० ॥

तमसा गुणेन बज्ररूपेण नानाविधेनाक्षयबज्रत्वादिना कर्महेतुना अधर्म-
संभवेन ।...॥ ना० ॥

कर्महेतुना कायिकनिधिद्वाचरजजेन हेतुना शरीरजैः कर्मदोषैः याति
स्यावरतां नर इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो बज्ररूपेण स्यावरदृष्टीनाम-
जन्तत्वात् ।...॥ रा० ॥

यते स्यावराः । दृष्टिसुपसंहरति ॥ न० ॥ ४९ ॥

एवामन्तोऽवसानं वक्षी गतिर्यासां गतीनां ता एतदन्ताः कृतकर्मफलो-
पभोगार्थमात्मनस्तच्छरीरसंबन्धो गतिरुच्यते । अस्याः स्थावरात्मिकाया
गतेरन्या निष्कृष्टा दुःखबहुला गतिर्नास्ति ब्रह्मगतेश्चान्या आद्या उत्तमा
गतिरागन्दरूपा नास्ति । एता गतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः
प्राप्यन्ते । परब्रह्मावाप्तिस्तु मोक्षलक्षणा केवलागन्दरूपाज्ञानात् । ज्ञान-
कर्मसमुच्चयादेति वक्ष्यामः । भूतसंसारे भूतानां क्षेत्रज्ञानां संसारे जन्म-
मरणप्रबन्धे जात्यन्तरागमने । घोरे प्रमादालस्यवतां भीषणे । इष्टवियो-
गानिष्टयोगीत्यन्या सततं सर्वकालं गमनशीले विनाशिन्यसारे ऽपि ।
नित्यं घोरे न कदाचिद्घोरे देवादिगतिष्वपि सुचिरं स्थित्वा मर्त्यमिति
नित्यं घोरस्तदनेन धर्माधर्मयोर्विवेकज्ञानमित्यध्येतव्यम् ॥ मे० ॥

स्थावरावसाना ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयो नित्यं घोरे भीषणे ऽस्मिन्भू-
तानां क्षेत्रज्ञानां संसारे बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वरा
उक्ताः । एवं कृष्टिं प्रदेष्टु इदानीं प्रलयं दर्शयितुमाह ॥ गो० ॥

भूतानां प्राणिनां संसारे नित्ये अविच्छिन्नप्रवाहे ।...नित्यमिति पाठे
नित्यं घोर इत्यन्वयः ॥ ना० ॥

भूतसंसारे भूतः क्षेत्रज्ञः तस्य संसारे प्रवाहरूपेण नित्यं सततयायिनि
...॥ रा० ॥

गतयः तत्तत्कर्मफलानुरूपदेहप्राप्तयः । एतदन्ताः स्थावरान्ताः ।...
॥ न० ॥ ५० ॥

एवं किञ्चित्साक्षात्किञ्चित्प्रजापतिनियोगेन स भगवान्सवमिदं जगत्सृष्ट्वा
उत्पाद्य मां च जगत्स्थितौ नियोज्य । अचिन्त्य आश्चर्यरूपो महान्प्रभावः
पराक्रमः सर्वविषया शक्तिर्यस्य स खष्टा अन्तर्दधे अन्तर्धानं कृतवान् ।
इच्छामृहीतशरीरं योगशक्त्या उत्तिष्ठन् पुनरप्रकाशः संवत्सः । आत्म-
नीति । यथान्ये भावाः प्रकृतावन्तर्धीयन्ते । एवं सोऽन्यत्रेत्येवं न । किं
तर्ह्यात्मन्येव प्रलीनः । न हि तस्यान्या प्रकृतिरस्ति यत्रान्तर्धीयते । सर्व-

भूतानां तत्प्रवृत्तित्वात् । जगत्सर्वव्यापारनिवृत्तिर्वा अन्तर्धानम् । भूयः
कालं कालेन पीडयन् ।... प्रलयकालं सर्गस्थितिकालेन विनाशयन् । भूयः
पुनरित्यर्थः । वक्ष्यत्यसंस्थाः सर्गसंहारा इति ॥ प० ॥

अनेन प्रकारेण इदं मां च दृष्ट्वा स प्रजापतिरचिन्त्यशक्तिः पुनरात्मन्ये-
वान्तर्धानं कृतवान् । शरीरत्वागेन दृष्टिकालं प्रलयकालेन विनाशयन्
प्राणिनां कर्मवशतः स्वेच्छया च पुनः पुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः ॥ गो० ॥

भूयः पुनः पुनः । कालं दृष्टिकालम् । प्रलयकालेन पीडयन् । तत्प्रपञ्चयति
॥ ना० ॥

आत्मनि हिरण्यगर्भे अन्तर्दधे तिरोहितो ऽभूत् । भूय इति प्रवाहना-
दित्युच्यते ॥... ॥ रा० ॥

अचिन्त्यपराक्रमः अप्रमेयशक्तिः । स इति परमाप्रकृतस्य भगवतः परा-
मर्शः । न तु तत्सृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य अचिन्त्यपराक्रम इति विशेषणेन ।
यो ऽसावतीन्द्रिययाज्ञः सूर्यो ऽथक्कः सनातनः । सर्वभूतमयो ऽचिन्त्य इत्य-
चिन्त्यशब्देन भगवतः प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । एवं दृष्ट्वा कालं काले प्राणिनां
कर्मानुरूपं न कस्यचिद्दृष्टित्वानित्यर्थः । अथ स्थितिप्रलयकालावाह ॥ न० ॥
॥ ५९ ॥

यदा स देवो जागर्ति यदि तदिच्छति इदं जगदुत्पद्यतामेतां स्थितिं च
कावमियन्तं जभतामिति । तदा चेष्टते । मानसवाचिकभौतिकैर्यापारैरा-
न्तरैर्वाङ्मैश्च आसप्रश्नासाहारविहारकृषियागादिभिर्युक्तं भवति । यदा
स्वपिति यदा निवृत्तेच्छो भवति जगत्सर्गस्थितिभ्यो तदा सर्वं निमीलति ।
प्रलयं प्राप्नोति । जागर्या स्वापश्च प्रजापतेरिच्छाप्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते ।
शान्तात्मत्वं भेदावस्थोपसंहारः ॥ मे० ॥

यदा स प्रजापतिरिच्छति तदेदं जगदुत्पत्त्यवस्थिती करोति । यदा तु
नेच्छति शान्तात्मोपसंहृतव्यापारमनास्तदा इदं प्रलीयते अन्तरालप्रलय-
काला भवति ।... ॥ गो० ॥

स्वपिति ततो विरमति । शान्तात्मा निवृत्तप्रयत्नः ।... ॥ ना० ॥

देवो द्योतनात्मकः । जागर्ति आकाशाद्याकारेण च विवर्तते स्थूलदेहा-
द्यभावात् ।... ॥ रा० ॥

स भगवान् जागर्ति देवत्वेन प्रभुत्वेन कुर्वद्रूपो भवति चेष्टते । जीवति
शान्तात्मा अकुर्वद्रूपः स्वपिति योगेन निद्राति मीलति न चेष्टते ॥ न० ॥ ५२ ॥

पूर्वव्याख्यानसौको ऽयं विस्पष्टार्थः ।... शरीरचेष्टानिवृत्तिरेतेनोच्यते ।
मनश्च ग्लानिमुच्छति । एतेनान्तरथापारनिवृत्तिः । अतो बाह्यान्तरथा-
पारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । ग्लानिर्निवृत्त्याहः ॥ मे० ॥

तस्मिन्निवृत्तिस्थे स्वस्थ उपसंस्कृतथापारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरी-
रिणः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यः शरीरग्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते मनश्च सर्वेन्द्रियरहितं
निर्यापारं भवति । तदानीं महाप्रलयमाह ॥ गो० ॥

न केवलं कर्माणि न कुर्वन्ति मनो ऽपि तेषां वृत्तिशून्यं भवति ।... ॥ ना० ॥

तस्मिन्धिरण्यगर्भे स्वस्थे तस्मिन्नात्मीये कारणे तिष्ठति सति स्वयं विराट्
स्वपिति लीयते । स्वपतीति पाठे स्वस्थे धिरण्यगर्भे तस्मिन्स्वपति लीने विरा-
जि सति... ॥ रा० ॥

ततः स्वस्थे आत्मस्थे जगद्धापारोपरते कर्मात्मानः अनुभविनः कर्मयुक्ता-
त्मानः स्वकर्मभ्यः तदानीं भुज्यमानेभ्यः क्रियमाणेभ्यश्च मनश्च महत्तत्त्वं च
जगदिति यावत् । कार्यत्वाज्जगतः ग्लानिं संकोचं प्रलयमिति यावत् ।
प्रलयकाले जीवाः कुत्र तिष्ठन्ति । भगवतश्च किं कृत्यमित्यपेक्षायामाह ॥
न० ॥ ५३ ॥

...एतदुक्तं यदा स्वपिति तदा निमीलयति । सर्वकालमिति । सुखं
स्वपिति निवृत्तः । सुखरूपमेव परं ब्रह्म तस्य स्थापान्शयां सुखमन्यदा
दुःखम् । स्थापश्च तस्य यादृशः स प्रागुक्त एवानिवृत्तिश्च तस्य सर्वकालम्

... प्रधानविषयो वायं श्लोको वर्णनीयः । तदा प्रधानं स्वपिति यदा युगप-
त्सर्वाणि भूतानि तत्र प्रतीयन्ते । तदात्मतां कर्मरूपतामापद्यन्ते । युगपद्या-
वन्ति त्रैलोक्योदरवर्तीनि स्वापञ्च परित्यामनिवृत्तिर्न पुनर्ज्ञानोपसंहितिरै-
तस्य प्रधानस्य सुखं चोपचारतः अचेतनत्वादेव ॥ मे० ॥

तुल्यकालमेव पुनर्यस्मिन्परमेश्वरे सर्वभूतानि प्रतीयन्ते । तस्मिन्नेव काले
अयं सर्वभूतात्मभूतो... सुखं स्वपिति सुखस्वप्नमनुभवति । तत्र सुखस्वप्ना-
वस्था महाप्रलयश्च युगपदेव भवत इत्यर्थः । प्रलयप्रसङ्गेन क्षेपजोत्क्रमण-
माह ॥ गो० ॥

युगपत्समकाले सुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदा... ॥ ना० ॥

महाप्रलयमाह युगपदिति । यदा द्विपराधकाले युगपद्विरण्यगर्भवि-
राड्भ्यां सह पूर्वोक्तकर्मात्मानः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि प्रतीयन्ते
तदायं सर्वभूतात्मा ईश्वरः सुखं स्वपिति निर्दत्तः सुखं स्थानं निर्दत्तः प्राप्तः ।
... ॥ रा० ॥

सर्वकार्याणां निःशेषनाशो युगपच्छब्दे प्रयोग उक्तः । महात्मनि महाव-
काशे लीयन्ते ।... ॥ न० ॥ ५७ ॥

इदानीं संसारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तरप्राप्तिश्चाभ्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते ।
तमो ज्ञाननिवृत्तिस्तं समाश्रित्य चिरं तिष्ठति ।... न च खं कुरुते कर्म
न्यासप्रत्यासादिकं तदा मूर्तितः शरीरादुत्क्रामति गच्छति । ननु च सर्वगत
आत्मा आकाशवद्विभुक्तस्य कीदृशी उत्क्रान्तिः । कर्मोपाजितशरीरत्याग
एवोत्क्रान्तिर्न पुनर्भूतस्य वार्थस्य देशदेशान्तरगमनम् । अथवा कैश्चिदि-
ष्यते । अस्त्यन्यदन्तराभवं शरीरं सूक्ष्मं तस्यैवमुत्क्रान्तिः । अन्यैस्त्वन्तरा-
भवो देहो नेष्यते । यथाह भगवान्यासः । अस्मिन्देहे व्यतीते तु देहमन्य-
प्रराधिप । इन्द्रियाणि वस्तुन्येव तस्मान्नास्त्यन्तराभवः । सांख्या अपि केचि-
न्नैवान्तराभवमिच्छन्ति विंध्यावासिप्रभृतयः । को ज्यमन्तराभवो नामा-
स्मिन्शरीरे नष्टे मादृक्कृत्वादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं यावत्तत्प्राप्तं ताव-

निरुपयोगि शरीरमुपजायते सूक्ष्मं यस्य न क्वचित्संयोगो नाग्रादिदाहो महा-
भूतैः प्रतिबन्धः । अन्ये तु मूर्तिं परमात्मानमाहुः । सर्वात्मरूपः परमात्मा
समुद्रस्थानीयः ततः प्रादुर्भवन्ति जीवाः । अविद्यावशाद्धेदमुपयान्ति । महो-
दधेरिवोर्मयः । तस्य च ततो निष्क्रामतः पुर्यष्टकाख्यं लिङ्गमभ्युपगम्यते ।
धर्माधर्मपूर्वकृतवशात्प्रत्येकस्य जीवस्य वासःस्थानीयं सूक्ष्मशरीरम् । यथा
पुराणे उक्तम् । पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाख्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो
मोक्षो मुक्तस्य तेन तु । ते च प्राणापानव्यानोदानसमानाः । पञ्चभूतेन्द्रि-
यवर्गः । एवं कर्मेन्द्रियवर्गः । अष्टमं मन इत्येतत्पुर्यष्टकम् । तदस्य शरीरं न
नश्यत्यमोक्षावस्थया तदुक्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं
लिङ्गम् ॥ मे० ॥

असावात्मात्यन्तव्यामोहव्याप्तः सन्यदा सेन्द्रियोऽप्यनल्पं कालमाप्ते ।
इन्द्रियाणां शरीरविनाशेऽप्यविनाशान्न च आसप्रश्चासादिकं कर्म कुरुते
तदा शरीरं जहाति । किं शरीरान्तरनिरपेक्ष एवं मूर्तिं परित्यजतीत्याह ॥
गो० ॥

प्रलयप्रसङ्गेन मूर्कामृत्यु अपि दर्शयति ।... सेन्द्रियो मनःप्रभृतीन्द्रियवा-
नपि न स्वयं कर्म कुरुते तदा मूर्कितो भूतः ।... प्रदेशान्तरे तिष्ठति सेयं
मूर्कित्यते । मृतिमाह ॥ ना० ॥

प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह तम इति द्वाभ्याम् । अयं जीवात्मा तमो चैतन्य-
माश्रित्य... ॥ रा० ॥

अयं भगवांस्तमो मूलप्रकृतिमाश्रित्य यदा चिरं यावत्प्रलयकालं तिष्ठति
तदा सेन्द्रियो मूर्तिमाभवति । जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः ॥ अथ सृष्टि-
कालमाह ॥ न० ॥ ५५ ॥

अर्थः सूक्ष्मा मात्रा अवयवा यस्य सोऽयमणुमात्रिकः । पुर्यष्टकमन्त-
राभावदेहो वा । स्वभावत एव वा आत्मनः सूक्ष्माः । यथोक्तं स एव
आत्मा अन्तर्हृदये ऽणीयानित्यादिबीजं शरीरोत्पत्तिकारणं स्थाणुच्छादि-

जन्महेतुभूतं चरिष्यु जङ्गमं समाविशति अधितिष्ठति । यदाविशति संब-
ध्यते तदा तेन संख्यः प्राणादिभिस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति आबध्नाति शरीरं
गृह्णातीत्यर्थः ॥ मे० ॥

यदा सूक्ष्मप्रमाणः सन्स्थावरबीजं जङ्गमबीजं चान्यदधितिष्ठति तदेदं
शरीरं व्यञ्जयति । संख्यः प्राणादिसंयुक्तो यथोक्तं बृहदारण्यके तमुत्क्रा-
मन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणं तूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्तीति ॥ गो० ॥

संख्यो विष्णुदेहेन सहितः । स्थायुः स्थावरं चरिष्यु जङ्गमं च बीजं
रेतः ।... ॥ ना० ॥

तदा मरणाकाले उत्क्रामति देहान्तरार्थं किंभूतः अणुमात्रिकः ।... ॥ रा० ॥

बीजं तनुसंघातं समाविशति अणुप्रविशति । संख्यै रूढ्यां मूर्तिं विमु-
ञ्चति जगरति जगत्समुदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । प्रकरार्थमुपसंहरति ॥
न० ॥ ५६ ॥

उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसंबन्धिभ्यां जाग्रत्सुप्ताभ्यां इदं सर्वं चरा-
चरं संजीवयति मारयति च जगत् । अथ योऽविनाशी ॥ मे० ॥

स ब्रह्मणेन प्रकारेणात्मीयाभ्यां जाग्रत्सुप्ताभ्यां जङ्गमस्थावरम्... जीव-
यति मारयति चानन्तरः ॥ गो० ॥

स्वेन जाग्रता संजीवयति स्वीयेन सुप्तेन मारयति चरमचरं च । अजस्रं
सर्वेभ्यः पूर्वम् ॥ ना० ॥

प्रकृतमनुसरति एवमिति ।... स्वप्नोऽत्र सुषुप्तिः । स्वपितीत्युक्तेः ॥ रा० ॥
५७ ॥

इह शास्त्रशब्देन स्मार्तो विधिप्रतिषेधसमूह उच्यते । न तु यशः । तस्य
मनुना कृतत्वान्तथा हि मानव इति व्यपदेशो अस्य इतरथा वै हिरण्यगर्भं
इति व्यपदेशो वा । केचित्तु हिरण्यगर्भेणापि कृते यशे मनुना बहूनां
प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशोऽत्र युज्यत एव । यथा हिमवति प्रथममुपलभ्य-

माना गङ्गा अन्यतोऽप्युत्पन्ना हैमवतीति व्यपदिश्यते । यथा च नित्यदर्श-
नात्काठकं प्रवचनं कठेन व्यपदिश्यते ।... नारदश्च स्मरति शतसाहस्रोऽयं
ग्रन्थः प्रजापतिना कृतः । स च मन्वादिभिः क्रमेण संचिप्त इति । अतो-
ऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशो न विरुद्धः । शास्त्रशब्देन ग्रन्थाभिधानमपि
शासनरूपार्थप्रतिपादकत्वादृष्टमेव । मामेव याहयामास । अहं तेनाध्या-
पित इत्यर्थः । स्वयमादितो विधिवदित्येभिः पदैरागमस्यातिभ्रंश उच्यते ।
ग्रन्थकारेण स्वकृतो ग्रन्थो यः स्वयमध्याप्यते प्रथमं तत्र मात्रापि न ह्रीयते ।
अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमध्यापयतो न तद्गुणविनाशे यत्नो
भवति ॥ मे० ॥

स ब्रह्मेदं शास्त्रमिमं ग्रन्थं कृत्वा शास्त्रस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं स्वरूपानि-
त्यत्वात् मामेवादौ यत्नतोऽध्यापितवान् । ततो मरीचादीन्मुनीन्हमध्यापि-
तवान् ॥ गो० ॥

इदं स्मार्तधर्माधर्मोपादानहानात्मकं ग्रन्थं शास्त्रम् ॥... ॥ ना० ॥

शास्त्रस्य मनसि विपरिवर्तमानत्वादिति परामर्शो युज्यते ॥ न० ॥ ५८ ॥

एतच्छास्त्रं वो युष्माकमयं भृगुरशेषतः सर्वं आवयिष्यति । कार्यपथं
नेष्यति । अध्यापयिष्यति व्याख्यास्यति च एतत् । शास्त्रस्य एतदा प्रत्यव-
मर्शः । एतच्छास्त्रमेव मुनिरखिलमशेषं ततो मत्सकाशात् अधिजगे अधि-
गतवान् ज्ञातवान् ।... ॥ मे० ॥

अयं भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकमशेषं आवयिष्यति यस्मादेतत्सर्वं मत्सकाशा-
देशोऽखिलं कृत्वाधिगतवान् । मत्तो मनोः अधिजगे ज्ञातवान् । सर्व-
मखिलमेतेनाक्षरमात्रमप्यस्य न त्वान्वयमित्यर्थः ॥ १० ॥

अखिलं निरवशेषम् ॥ न० ॥ ५७ ॥

स महर्षिभृगुस्तेन मनुना तथोक्त एव वः आवयिष्यतीति नियुक्तः ततो

ऽनन्तरं तान्दधीनब्रवीत् । श्रूयतामिति प्रीतात्मा अनेकशिष्यसंनिधावहमत्र
नियुक्त इति ब्रूमानेन प्रीतात्मत्वं प्रवक्तृत्वयोग्यतया आश्चाकारो बाह्मनेन
संभावित इत्यात्मनि भृगोर्ब्रूमानः ॥ मे० ॥

स भृगुर्मनुना तथोक्तो ऽयं श्रावयिष्यतीत्यनेन प्रकारेणार्थावुक्तौ न तु
त्वं श्रावयेति । ततो ऽनन्तरं स गुरुसंभावनया प्रीतात्मा तान्दधीन् । श्रूय-
तामित्युवाच ॥ गो० ॥

अध्यापने ऽपि गुर्वीक्षावश्यकतामाह तत इति ।...॥ रा० ॥ ६० ॥

उपाध्यायो धर्मान् एष्टो जगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान् । तथैव शिष्यो ऽपि
तन्नियुक्तस्तच्छेषमेव वर्णयितुमारब्धः । अस्येति साक्षात्कारेण मनुं प्रत्यव-
भृशति । अस्मादुपाध्यायस्य स्वायंभुव इति ख्यातस्य घडन्ये अपरे मनवो
एकवंश्या एकस्मिन्वंशे कुले जाताः । सर्वे हि साक्षाद्गुह्यज्ञा दृष्टा इत्येक-
कुलसंभवाद्दंश्या इत्युच्यन्ते । अथवा एकस्मिन्कार्ये ऽधिहता वंश्या उच्यन्ते ।
एकस्मिन् व्यवहारे धर्मान्वये प्राणिनां वंशव्यवहारो भवति । द्वौ सुनी
व्याकरणस्य वंशौ तेषां चैकं धर्मं दर्शयति । दृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा इति
मन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः स एव प्रजानां पूर्वमन्वन्तरविनष्टानां सृष्टा
पालयिता च । अतो येन याः प्रजाः दृश्यन्ते तास्तस्य स्वा भवन्ति ॥ मे० ॥

अस्योक्तप्रकारेण स्वयंभूतमृमनोः घडन्ये मनवः काले काले दृष्टादावधि-
हता वंशस्तत्कुलोद्भूतास्तदेककार्याः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ गो० ॥

अस्य वंशभवा अन्ये षड्मनवो ऽपि... ॥ ना० ॥

किंनामान इत्यपेक्षायामाह स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । दृष्टिकरणे तेषां
सामर्थ्यमाह ।... ॥ रा० ॥

स्वयंभुवो भगवतः शिष्यत्वात्स्वायंभुवः । इदं शास्त्रमित्यनेन भगवतो हि
मनुशिष्यत्वेनोक्तः ॥ न० ॥ ६१ ॥

ताम्नग्नमामतो निर्दिशति । महातेजा इति विशेषणम् । अन्यानि नामानि रूक्षा संबन्धेन वा । विवस्वत्सुत इति समासपदरूपं शब्दान्तरं कृष्ण-सर्पनरसिंहादिशब्दवत् ॥ मे० ॥

विवस्वत्सुतः प्रकृतमन्वन्तराधिपः ॥ ना० ॥ ६२ ॥

अथ सप्त मनवो मया प्रोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दश संपद्यन्ते । खे खे ऽन्तरे अवसरे प्राप्ते अधिकारकाल इति यावत् । उत्पाद्य प्रजाः आयुः पालितवन्तः । खे खे ऽन्तरे अधिकारावसरे यस्य मनोर्यस्मिन्काले प्राप्तः संगस्थितिपाल-नाधिकारः । अन्ये त्वन्तरशब्दं मासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषो मन्वन्तरो नाम कालो न तु केवल इति ॥ मे० ॥

अनन्तरोक्ताः षट्स्वायंभुवश्चैवं सप्त । एते स्वायंभुवप्रमुखा मनवो बज्जते-जस आत्मोयात्मीयाद्ये काले इदं जङ्गमस्थावरमुत्पाद्यायुः प्रजाः पालितवन्तः । क्रियागुणः कालः प्रत्येकं मनूनामधिकार इत्याह ॥ गो० ॥

स्वायंभुवाद्या इति । आयुर्याप्तवन्तश्च ।... ॥ ना० ॥

इदानीं वर्तमाने खे खे ऽन्तरे स्वकीयस्वकीयमन्वन्तरे इदं खानुरूपाः प्रजा उत्पाद्य चराचरं सर्वमायुः ।... ॥ रा० ॥

अन्तरशब्देन कालविशेष उच्यते । आयुः पान्ति स्म । अथ सृष्टिसंहारौ कालतः परिच्छेत्तुं कालपरिणामविभागं तावन्नवस्रोक्तेराह ॥ न० ॥ ६३ ॥

स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिरूपणार्थं ज्योतिःशास्त्रगोचरं कालविभागं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादश निमेषाः काष्ठा नाम कालो भवति । त्रिंशत्काष्ठा कलेति त्रिंशत्कला एको मुहूर्तः । तावत्त्रिंशदित्यर्थः । त्रिंशन्मुहूर्ता अष्टो-रात्रं विद्यादिति क्रियापदमाहृत्य तावत् इति द्वितीया बज्जवचनम् ॥ मे० ॥

निमेषो ऽक्षिपक्षयोः स्वाभाविकः कम्प उन्मेषसहचारी । ते अष्टादश

काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठाः कक्षा नाम काक्षस्त्रिंशत्कक्षा मुहूर्तसंज्ञः । अहोरात्रं तु तावत्स्त्रिंशन्मुहूर्ताः । तावत् इति द्वितीयानिर्देशाद्विद्यादित्यध्याहार्यम् ॥ गो० ॥

...तावन्तस्तावतः विभक्तित्यव्यात् ।... ॥ ना० ॥

काक्षं काक्षविभक्तौखेत्युक्तं स्वर्गादिस्त्रापनार्थं विदुषोति निमेषा इति दृष्टमिः ।... तावतो मुहूर्तान्त्रिंशन्मुहूर्तानहोरात्रं काक्षं विद्यादिति शेषः ॥ रा० ॥

तावत्स्तावन्तः । ते मुहूर्ताः । अहोरात्रपरिच्छेदनकाक्षमाह ॥ न० ॥ ६४ ॥

अथ को ऽयं निमेषो नाम । अक्षिपप्यश्वोर्नैसर्गिककम्प उन्मेषसहचारी । अन्यैस्तु पठितम् । यावता कालेन व्यक्तमक्षरमुच्चार्यते स निमेषः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे । तयोर्विभागं करोत्यादित्यः । उदिते आदित्ये यावत्तदीयरश्मयो दृश्यन्ते । तावदहर्षव्यवहारः । अस्तमिते तु प्रागुदयात्राप्रतिष्ववहारः । मनुष्यलोके देवलोके वा यत्र तर्ह्यादित्यो न व्याप्नोति रश्मिभिः । तत्र कथमयमहोरात्रविभागो विज्ञेयः । अतः अहोरात्रे स्वप्रायेति स्वयं प्रणयेषु भूतेषु नित्यप्रकाशित्वात् कर्मचेष्टाकार्यारम्भेन स्वापेन च विभागः । यद्येवौषधीनां नियतः प्रादुर्भावकालः । स्वाभाव्यादेवं कर्मचेष्टास्वापावपि काक्षस्वभावत एव नियतौ ॥ मे० ॥

दैवमानुषसंबन्धिनी अहोरात्रे तयोर्विभजते आदित्यो विभागीकरोति तयोश्च भूतानां रात्रिः स्वापार्थं भवति कर्मोद्यमार्थं चाहः ॥ गो० ॥

...स्वप्राय निष्पापाराय चेष्टायै कर्मणां कर्मानुष्ठानार्थं बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थं वा । भूतानां मनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम् ॥ रा० ॥

मानुषदैविके मनुष्यदेवसंबन्धे । अहोरात्रे सूर्य उदयास्तमयाभ्यां विभजते पितृहोरात्रस्याप्युपलक्ष्यमेतत् । अथ पितृहोरात्रपरिचयमाह ॥ न० ॥ ६५ ॥

यो मनुष्याखामहः स पिढृखामहर्निशम् । कतरदहः कतमा च रात्रि-
रिति प्रविभागः । इदमहः इयं च रात्रिरित्येव विभागः पक्षयोः पक्षदश-
रात्रिसंमितयोरर्धमासयोर्यवस्थितः । पक्षाश्रित इत्यर्थः । एकः पक्षो ऽहः
अपरो रात्रिस्तयोश्च भिन्नस्वभावत्वान्नियतक्रमत्वाच्च विशेषमाह । अहः
कृष्णः पक्षः । शुक्लः पक्षः शर्वरो रात्रिः । कर्मचेष्टाभ्य इति युक्तः पाठो यथा
स्वप्नायेति तदर्थमेव । विषयभावेन विवक्षितं वृत्तानुरोधादिति सप्तमी ॥
मे० ॥

मानुषो मासः पिढृखामहोरात्रम् । तत्र च पक्षाभ्यां विभागः कृष्णः पक्षो
ऽहः कर्मोद्यमार्थम् । शुक्लपक्षः पुनः स्वापार्थं रात्रिः ॥ गो० ॥

...यथा तत्र पशुर्वध्यते तथा च कृष्णपक्षे आज्ञादिकं क्रियते इति ॥
रा० ॥

तेन पिढृकर्मनुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्त इति शास्त्रे उच्यते ॥ न० ॥ ६६ ॥

वर्षं मनुष्याणां द्वादश मासास्तदेकमहोरात्रं देवानाम् । तयोश्च विभाग
उदगयनदक्षिणायनाभ्याम् । तत्र उदीचीं दिग्मभिप्रतिष्ठमानस्यादित्यस्य
घण्टासा उदगयनं भवति । अयनं गमनमधिष्ठानं वा । तस्यां दिशि घण्टा-
सानादित्य उदेति । ततः परावृत्तस्य दक्षिणायनम् । तथा हि दक्षिणां
दिग्ममाक्रम्य उदीचीं हित्वा उदयं करोति ॥ मे० ॥

मानुष्यं वर्षं देवतानामहोरात्रम् । तत्र चोत्तायनमहः । दक्षिणायनं
रात्रिरिति विभागः ॥ गो० ॥

नृणां द्वादशभिर्मासैर्वर्षं तच्च देवरात्र्यहनी । तयोखदगयनं दैवकर्म यथा-
दिप्रकृत्यर्थमहः दक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ॥ रा० ॥ ६७ ॥

ब्रह्मा प्रजानां खल्ला तस्य यो लोकस्तत्र क्षपाहस्य अहोरात्रस्य यत्प्रमाणं
यगानां च एतत्प्रमासतः संक्षेपेण निबोधत मत्सकाशाच्छृणुत । एकैकशः

एकैकस्य युगस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकारस्य पिबद्धार्थकथनार्थं ऽयं श्लोकः । ओट्ट-
खामवधारणार्थः ।... ॥ मे० ॥

प्राञ्जापत्यस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणं युगानां च प्रत्येकं तत् क्रमेण संचोपतः
प्रदत्तः ॥ गो० ॥

तेनाहोरात्रस्य सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां प्रमाणं क्षपा-
रात्रिः तथा सह स्रष्टः क्षपाहः तस्य प्रमाणम्... ॥ रा० ॥

प्राञ्जस्य हैरथ्यगर्भस्य प्रमाणं परिमाणं क्रमशः अर्धक्रमेण न निर्दिष्ट-
क्रमेण ॥ न० ॥ ६८ ॥

प्रकृतत्वाद्वैविकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते । तथा च पुराणकारः । इत्येत-
द्विभिर्गतं दिव्यया संख्यया द्विजाः । दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकी-
र्तिता । तानि चत्वारि सहस्राणि क्षतयुगं नाम कालः ।... ॥ मे० ॥

दैविकानामन्तरप्रकृतत्वात्पुराणे च दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्ति-
तेति दर्शनात् दैविकानि चत्वारि वर्षसहस्राणि क्षतयुगं कालमाहुः । मन्वा-
दयः । तस्य च तावन्त्येव वर्षशतानि संध्या । अतीतागामियुगधर्मानुवर्तनं
संध्यांशो ऽतीतयुगधर्मास्त्वामीषदनुवृत्तिरागामियुगधर्मवाङ्मत्यं चत्वार्येव श-
तानि ॥ गो० ॥ ६९ ॥

क्षतयुगादन्येषु चेतादिषु संध्यासंध्यांशसहितेषु सहस्राणि एकापायेन
वर्तन्ते । हानिरुपायः । एकं सहस्रं हीनं चेतायां क्षतयुगात् । एवं चेतानो
द्वापरस्य द्वापरात्त्वहेः । एवं च त्रीणि सहस्राणि चेता द्वे द्वापर एकं कलि-
रिति भवति । शतानि हीयन्ते संध्यातदंशयोः विशिष्टो ऽहःसंधातो युगा-
ख्यस्य विशेषाः क्षतादयः ।... ॥ मे० ॥

चेतादिषु पुनस्त्रिषु युगेषु संध्यासंध्यांशसहितेष्वेकहान्या सहस्राणि
शतानि च भवन्ति । चेता त्रीणि सहस्राणि तत्संध्यासंध्यांशौ च त्रीणि

त्रीणि शतानि । एवं द्वापरकलियुगयोः संध्यासंध्याश्रसंहितयोः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादेकैकसहस्रश्रतापायो वेदितव्यः ॥ गो० ॥

...अत्रेताख्यं युगं षट्श्रताधिकसहस्रत्रितयपरिमितं द्वापराख्यं चतुःश्रताधिकद्विसहस्रपरिमितं कलिसंज्ञकं द्विश्रताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ रा० ॥
इतरेषु अत्रेताद्वापरकलियुगेषु । एकापायेन एकसोपेन ॥ न० ॥ ७० ॥

यदेतदिति कौकिकी वाचो युक्तिः । समुदायेन प्रकान्तो ऽर्थः पराम्श्रसं-
ते । यदेतच्चतुर्युगं परिसंख्यातं चत्वारि सहस्राब्धौत्यादि निश्चितसंख्यमादौ
प्रागस्मानेतस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैः देवानां युगमुच्यते । द्वादश
चतुर्युगसहस्राणि देवयुगं नाम काल इत्यर्थः । सहस्रशब्दात्स्वार्थे ऽयम् । द्वादश
सहस्राणि यस्मिन्निति परिमाणे विग्रहः ॥ मे० ॥

यदेतत्परिगणितमादावस्माच्छ्रुतात् प्राक् चतुर्युगमेतद्द्वादशसहस्रगुणे
देवयुगं नाम कालः ॥ गो० ॥

देवयुगमाह यदिति ॥ रा० ॥

द्वादशसहस्रं देवानामिति पूर्वोक्तपदाभ्यां संबध्यते ॥ न० ॥ ७१ ॥

देवयुगसहस्रं ब्राह्ममेकमहः । तावती ब्रह्मणो रात्रिः । देवयुगसहस्र-
मेव । परिसंख्यया संख्यानेन यत्सहस्रमिति संबन्धः । श्लोकपूरणार्थश्चायम-
नुवादः । न ह्यसंख्यया सहस्रादिव्यवहारो हेतौ द्रव्यतोया ॥ मे० ॥

एषां देवयुगानां सहस्रं ब्राह्ममहर्विज्ञेयं सहस्रमेव रात्रिः संख्ययेत्यनु-
वादः ॥ गो० ॥

...ब्राह्ममहः ब्रह्मात्र विराट् तस्य संबन्धि तथा तावती रात्रिः देवयुग-
सहस्रपरिमितेत्यर्थः ।... ॥ रा० ॥

ब्राह्मं हिरण्यगर्भम् । अथ हिरण्यगर्भाहोरात्रविदां फलमाह ॥ न० ॥ ७२ ॥

युगसहस्रमन्तो यस्याऋक्ते तद्युगसहस्रान्तं ये मनुष्या एतज्जानते ते अहो-
रात्रविदः । किं तेषामित्यपेक्षया पुण्यं तेषां भवतीति संबन्धः । ब्राह्मण्याऋ-
परिमाणवेदनं पुण्यमतस्तद्देदित्यमिति श्रुत्या विचित्रप्रतिपत्तिः ॥ मे० ॥

युगसहस्रान्तो यस्य तत्प्राजापत्यमहः । तद्देदनस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं
रात्रिं च तत्परिमाणतो ये विजानन्ति ते ऽहोरात्रज्ञानिनः । ननु मनुष्या-
होरात्रवेदनेनेति । ब्राह्माहर्विज्ञानप्रशंसा तद्देदनप्रसेवनार्थम् ॥ गो० ॥

...पुण्यं पुण्यहेतुत्वात् ।... ॥ रा० ॥

युगसहस्रान्तं देवयुगं सहस्रान्तं स्वपरिमाणविदां पुण्यफलप्रदत्वात्पुण्यं
तद् ब्राह्ममहस्तावतीं रात्रिं च ये विदुस्ते जनाः अहोरात्रविदो भवन्ति ।
ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिष्कृतिमनुसंदधत इत्यर्थः ॥ न० ॥ ७३ ॥

स ब्रह्मा तावतीं दीर्घां निशामनुभूय निद्रां प्रतिबुध्यते । ततः पुनर्जगत्सृ-
जति । स्वापो ब्रह्मण उक्तरूपः । न ह्यसौ प्राकृतपुरुषवत्स्वपिति नित्यं
प्रतिबोधात् । तत्र सर्गक्रममाह । मनः सदसदात्मकमिति । ननु चायमेव
ससर्गादावित्युक्तम् । केचिदाहुर्द्विविधः प्रणयो महाप्रणयो ऽवान्तरप्रणयश्च ।
अवान्तरप्रणये ऽयं क्रमः । मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गतं तस्य पूर्वमुत्पन्नत्वात्किं
तर्हि प्रजापतिः प्रबुद्धः सन्मनः सर्गाय सृजति नियुक्त इत्यर्थः । द्वितीये
पक्षे मनःकारणत्वात् महत्तत्त्वमेव मनस्ततश्च प्रागुक्तक्रमहानिः पुराणे
हि मनो महात्मबुद्धिरित्यादिपर्यायवाचकाः शब्दा महतः परिकीर्तिता
इति । उक्ताप्येषा तत्त्वस्थिर्यो विशेषो नेक्तस्तत्प्रतिपादनाय पुनरुच्यते
॥ मे० ॥

स ब्रह्मा तस्याहोरात्रस्यान्ते सुप्तः सग्नप्रतिबुध्यते । ततो मन आत्मीयं
सृजति । लोकपिण्डलक्ष्यार्थं नियुक्ते न तूत्पादयति । अस्मिन्नन्तरालप्रणयापगमे
तस्य महाप्रणयागन्तरमुत्पन्नत्वात् । तथा च मनः सिद्धयया युक्तः सर्गाय
निदधे पुनरिति पुराणे उक्तम् ॥ गो० ॥

...मनो महान्तं वर्तमानावर्तमानवस्तूपादानभूतम् ।... ॥ ना० ॥

...प्रतिबुद्धः किं चकारेत्याह प्रतिबुद्धश्चेति । मनो लिङ्गशरीरं तस्या-
ष्टदृष्टसंयुक्तं दृजति ।... ॥ रा० ॥

...प्रसुप्तः तावन्तं कालमुपरतक्रियो भूत्वा प्रतिबुध्यते पुनः दृष्ट्यन्मुखो
भवति । सदसदात्मकं प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनःशब्देन महदहंकारमनांसि
गृह्यन्ते ।... ॥ न० ॥ ७४ ॥

विकुरुते विशेवतः करोति ब्रह्मणा चोद्यमानं तस्माच्चोदितादाकारं
जायते । तस्याकाशस्य शब्दगुणो भवति । गुण आश्रित उच्यते । आकाशं
तस्याश्रयो न ह्याकाशविना शब्दस्य संभवः ॥ मे० ॥

तन्मनः प्रजापतिसंबन्धि तदीयैव स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं दृष्टिं कुरुते ।
कथमित्यत आह ॥ गो० ॥

दृष्टिं दृज्यं विकुरुते तद्रूपेण विक्रियते ।...तस्मादहंकारतया परिण-
तात् ।... ॥ ना० ॥

दृष्टं मनः कर्तृचोद्यमानजीवादृष्टाकृतं सत्पृथिं स्थूलाकाशादि कुरुते...
रा० ॥

सिद्धेक्षया भगवतः ॥ न० ॥ ७५ ॥

भूताद्भूतान्तरस्योत्पत्तिर्नेष्यते । महतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात्तेनैवं
व्याख्यायते । आकाशादनन्तरं विकुर्वाणाम्महतः स्पर्शमात्रभावं गताद्वायु-
जायते । सर्वगतत्वात् । शुचीनशुचींश्च । तद्वत्तथ शुचिः पवित्रम् ।... यत्किं-
चिच्चलितं स्यन्दितं सत्सर्वं वाध्यायत्तमित्येतत्प्रदर्शयितुं ब्रजवानित्युक्तम् । उत्त-
रत्रापि याः पञ्चम्यस्ता न जात्यार्थापेक्षाः किं तर्हि वायोः परतः अनन्तर-
मित्येवं योजनीयाः ॥ मे० ॥

आकाशात् स्वविकारजननोन्मुखीभूताद्वायुः सुरभ्यसुरभिगन्धवहः शुचिः
पवित्रो ब्रजवांश्च जायते । स च स्पर्शाख्यगन्धयुक्त ऋषीणां मतः ॥ गो० ॥

गन्धवह इति तदर्थक्रियोपदर्शनार्थम् । शुचिः पवित्रहेतुरन्वेषामिति ।
...॥ ना० ॥

...शुचिः पावनः पश्यान्श्च विमुध्यन्ति सोमसूर्याग्निमासैरित्युक्तेः ॥
रा० ॥ ७६ ॥

विरोचिष्णु भास्वदिति समानार्थेन शब्दद्वयेन स्वपरप्रकाशता प्रतिपाद्य-
ते । स्वयं दीप्तिमत्परं च भासयति ॥ मे० ॥

वायोः पूर्ववत्तेजो विरोचिष्णु प्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्प्रकाशकमुत्प-
द्यते । तच्च रूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ॥ गो० ॥

विरोचिष्णु ततः प्रकाशमानं तमोनुदमन्वकारविरोधि । भास्वत्परप्रका-
शकदीप्तिमत् ॥ ना० ॥

रोचिष्णु परप्रकाशकम् । अत एव तमोनुदं भास्वत्प्रकाशम् ॥ रा० ॥
स्पष्टो ॥ न० ॥ ७७ ॥

रसो मधुरादिः सज्जिगुणः । गन्धः सुरभिरसुरभिश्च । स भूमेर्गुणः ।
तथा च वैशेषिकाः क्षितावेव गन्धा इति । एतेषां सिद्धिका एकैकस्य गुणाः
संसर्गात् संकीर्यन्ते । तदुक्तं यो यो यावतिथ इति । एतत्तु गुणानुक्तयनम-
ध्यात्मचिन्तायामुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारेण । दश मन्वन्तराणीह
तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्वं सहस्रं त्वभिमानिनः ॥ अहं-
कारचिन्तकाः सहस्राणि दश तिष्ठन्ति विज्वराः । पूर्वं शतसहस्रं तु तिष्ठ-
न्त्यथैकचिन्तकाः । पुरुषं निर्गुणं प्राप्य परिसंस्था न विद्यते ॥ मे० ॥

तेजसः पूर्ववदापो रसाख्यगुणयुक्ता जायन्त इति स्मृता मन्वादिभिः ।
अस्यश्च गन्धाद्यगुणयुक्ता भूमिर्जायते । इत्येषान्तराजप्रलयानन्तरं प्रथमतः
वृष्टिः ॥ गो० ॥

रसगुणत्वमात्मा स्वभावो वा यासां ता रसगुणात्मिकाः । आदितोऽवा-
न्तरवृष्ट्यादौ ॥ ना० ॥

आदितः स्थूलब्रह्माण्डदृष्टेः पूर्वं मन्वन्तरसंख्यापनाद्य पूर्वोक्तमनुवदति
॥ रा० ॥

गन्धवद्वा गन्धगुणा आदितः अण्डदृष्टेः प्राक् । अथ मन्वन्तरं कालेन
परिच्छिन्नं ॥ न० ॥ ७८ ॥

एकसप्ततिर्दैविकानि युगानि मन्वन्तरं नाम कालः ॥ मे० ॥
तदेतच्चतुर्युगं द्वादशसाहस्रपरिमाणं देवं युगमुक्तम् । तदेकसप्ततिगुणं
मन्वन्तराख्यः काल इह शास्त्रे उच्यते । एतावान्काल एकस्य मनोः सर्गाद्य-
धिकारः ॥ गो० ॥

एकसप्ततिगुणं किञ्चिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् ।...॥ ना० ॥

यदिति दैवैकयुगसप्ततिर्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ रा० ॥

द्वादशसाहस्रं देववर्षाणां गणः ॥ न० ॥ ७९ ॥

नैषां संख्या विद्यत इत्यसंख्यानि । ननु चतुर्दश मन्वन्तराणीति ज्योतिः-
शास्त्रादौ श्रूयते । आवृत्त्या ह्यसंख्यानि । यथा द्वादश मासाः सर्गसंहार-
रयोरथावृत्तिरनुपरतैव । क्रीडन्निवैतत्कुरुत इति सुखार्थितया क्रीडा । तस्य
चाप्तकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च क्रीडाप्रयुक्तौ सर्गसंहारावत इवशब्दः
प्रयुक्तः । अत्र च यथार्थपरिहारं तत्रागुक्तमेव कीलश निः प्रयोजनापि
लोके राजादीनां प्रवृत्तिर्दृश्यत इति ब्रह्मविदः ॥ मे० ॥

यद्यपि पुराणे चतुर्दश मन्वन्तराणि संख्यायन्ते । तथाप्याहत्या असं-
ख्यानि यदा भवन्ति तदा दृष्टिसंहारौ भवतः । एतच्च सर्गसंहाराख्यं वस्तु
परमेष्ठादृष्टिनिक्षेपे स्थाने स्थितत्वात्परमेष्ठी प्रजापतिः क्रीडन्निवैतत्पुनः
पुनः कुरुते । न केवलं तदिच्छयैवात्र कारणम् । यावत्प्राणिजर्मण्यपीत्यत
इवशब्दः ॥ गो० ॥

असंख्यान्येकस्मिन्ब्रह्मायुधि ।...॥ ना० ॥ ८० ॥

चत्वारः पादा यस्य चतुष्पाद्वर्गः । यागादेश्च धर्मत्वात् । तस्य चानुष्ठेय-
स्वभावत्वाद्विग्रहाभावान्न पादशब्दः शरीरावयववचनः । किं तर्हि अंशमात्र-
वचनः । न हि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविधं पशुपक्ष्यादिविधं वा । तेन
स्वर्गैश्चतुर्भिर्ब्रूते चतुष्पादुच्यते । तेन यो ऽयं धर्मश्चतुष्पात्सकलः कृतयुगे
आसीत् यागस्य तावत्प्रयोगावस्थस्य चत्वारो द्वादशाः होता ब्रह्मा उद्गाता-
अयुरिति । चत्वारो वर्णाः चत्वारः । आश्रमा वा । सर्वथा यावान्वेदे धर्मं
उक्तः स सर्वतस्तस्मिन्काले ऽंशतो ऽपि न हीनः । अविगुणः सर्वो ऽनुष्ठीयते ।
बाहुल्येन चतुःसंख्याः एवं दानादिष्वपि योज्यम् । दाता द्रव्यं पात्रं भाव-
मुच्छिः । अथवा यागदानतपांसि ज्ञानं च । तथा च वक्ष्यति । ततः पर-
मिति । अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मस्य चत्वारः पादाः चत्वारि
पदजातानि । नामाख्याने चोपसर्गनिपाताच्च । तथा चाह । चत्वारि
वाक्यपरिमितानि पदा तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः मनस ईषिणः
समर्था विद्वांसो धार्मिकाः आद्यत्वे तु गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं
वाचो मनुष्या वदन्ति । न हि प्रकारान्ते चतुर्थं भागं वैदिकादीनां मनुष्या
वदन्ति ।... ये त्वन्वृत्तिनस्ते लोकार्जनार्थं किञ्चिदनुत्तिष्ठन्ति अन्यत्त्वजन्ति ।
नाधर्मेण प्रतिषिद्धेन मार्गेण कश्चिदागमो विद्याया अपर्यस्य वा मनुष्यानुपव-
र्तते आगच्छति युगस्वाभाव्यान् मनुष्या अधर्मेण विद्यामागमयन्ति । विद्या-
धने धर्मानुष्ठानकारणे तत्परिशुद्धिः सकलधर्मसद्भावस्य हेतुत्वेनानेनो-
च्यते ॥ मे० ॥

यो ऽयं चतुःपादाश्रयो धर्मः सकल एव । तथा सर्वं कृतयुगे आसीत् ।
सत्यस्य प्राधान्यात्पृथगुच्यते । एवं च शास्त्रातिक्रमेण विद्यया वा धनस्या-
गमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति न वर्तते ॥ गो० ॥

धर्मो हि तपोदानयज्ञदानपादचतुष्टयवान् ।... ॥ ना० ॥

चतुष्पादिति वृषो हि भगवान्धर्म इत्यागमात् । तपोदानयज्ञदानानां
पदत्वेन निरूपणम् ।... ॥ रा० ॥

चतुष्पादातुर्वर्ग्याश्रयः सकलः संपूर्णः । सत्यस्य पृथगुपादानं प्राधान्य-

प्रतिपत्त्यर्थम् । आगमे ऽर्थादेः प्राप्तिर्नाधर्मो नागमः कश्चिदिति च घटन्ति ।
तत्रायमर्थः । नाधर्मो मनुष्यानुपवर्तते । आगमः शास्त्रं स चापि नोपवर्तते ।
शास्त्रापेक्षा तत्र नास्ति स्वयमेव धर्मं धर्मफलं च साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अय-
मेव साधुः पाठः ॥ न० ॥ ८९ ॥

कृतयुगादन्येषु युगेऽगमाद्देहाख्याज्जर्म पादशो युगे युगे पादेनावरो-
पितो व्यपनीतः । अन्तर्हितो वेदशाखापुरुषाणां यज्ञधारणशक्तिकैकल्यात्
यो ऽप्यत्र धर्मो ज्योतिष्टोमादिः प्रचरति सो ऽपि चौयादिभिः पादशो
हीयते । ऋत्विजां यजमानानां दाढृणां संप्रदानानां चैतैर्दधैर्युक्तत्वाच्च यथा-
विधि धर्मो निष्पद्यते फलमतो यथोक्तं न प्राप्यते ।...॥ मे० ॥

चेतादिषु पुनरागमात् शास्त्राज्जर्म यागाद्यनुष्ठानं यथाक्रमं प्रतियुगं पादं
पादमवरोपितं हीनीकृतं चौयासत्यच्छ्रमिः नागयुगेयथासंख्यं चौयादीनां
सर्वेषां सर्वयुगेषु दर्शनात् । एवं च पादशो ऽनुष्ठानापगमात्तत्साध्यो ऽप्यभ्यु-
दयहेतुर्मुखो धर्मः पादशो व्यपगच्छति ॥ गो० ॥

...येन धर्मो ऽवरोपितः तानेव निषिद्धागमान्धमस्य चीन्मदार्थान् ॥ ना० ॥

इतरेषु चेतादिषु । आगमात् चौरिकादेः । पादशः अंशेन तत्पञ्चादि-
चतुर्धामिति शेषः । अवरोपितस्याजितः ।...॥ रा० ॥

इतरेषु चेतादिषु आगमाच्छास्त्राज्जर्म अध्यवसीयते । स तु धर्मः पादशो
ऽवरोपितः धर्माध्यवसायावरोपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम् ।...॥ न० ॥ ८९ ॥

अधर्मस्य रोगकारणस्याभावादरोगाः । रोगो व्याधिः सर्वे एव चत्वारो
वर्णाः सिद्धाभिप्रेतार्थाः । अर्थः प्रयोजनम् । अथवा सर्वे ऽर्थाः सिद्धाः ।
येषां काम्यानां कर्मणां प्रतिबन्धकाभावादद्यात्तेषां शेषफलसिद्धिः । चतुर्वर्ष-
शतायुषः इति । मनु षोडशवर्षशतमजीवदिति परमायुर्वेदे श्रूयते । अत
एवाजः । वर्षशतशब्दो वयोऽवस्थाप्रतिपादकः । चत्वारि वर्णांसि जावन्ति ।

न पुनरायुषः प्रमीयन्ते । नाप्राप्य चतुर्थं वयो जियन्ते । अत एव द्वितीये
 श्लोकार्धे वयो ऋसतीत्याह । पूर्वत्र वयसो वृद्धावुक्तायामुत्तरत्र तस्यैव
 ऋसाभिधानोपपत्तिः । पादश्च इति । न चात्र चतुर्थो भागः पादः किं
 तर्हि भागमात्रमंशत आयुः क्षीयत इत्यर्थः । तथा च केचिद्बाला जियन्ते
 केचित्तरुखाः केचित्प्राज्ञरसः परिपूर्वमायुर्दुर्लभम् ॥ मे० ॥

अरोगा रोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात् । सर्वसिद्धार्थाः सिद्धसकलकर्म-
 फलाः प्रतिबन्धकस्याधर्मस्याभावात् । चतुर्वर्षशतायुषः । पुराणदृष्ट्यैतदाह ।
 स्वाभाविकमेतदायुरतः आयुः प्रापककर्मकरणेनाधिकायुषो ऽपि भवन्ति ।
 तेन दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यविरोधः । शतायुर्वै पुरुष
 इत्यादि श्रुतौ च शतशब्दो बह्वर्थः । एवंविधा मनुष्याः कृते भवन्ति । जेता-
 दिषु पुनरेषां पादं पादं वयो ऽल्पोभवति ॥ गो० ॥

...शतायुर्वै पुरुष इति वेदे पठ्यते । तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षत्वेना-
 क्तम् ।...॥ ना० ॥

सर्वसिद्धार्थाः सर्वे आरम्भाः फलदा इति ।...॥ रा० ॥

यत्पुनरिति हासपुराणेषु बह्वर्षसहस्रजीवितत्वमुक्तम् । तत्तु तेषां अर्द्धा-
 साधितमिति वेदितव्यम् ।...॥ न० ॥ ८२ ॥

केचिदाहुः । वैदिकैः कर्मभिः सहस्रसंबन्धरादिभिरपेक्षितमायुर्वेदोक्तं
 तदनुयुगं फलति । युगानुरूपेण संपद्यते । न सर्वेषु युगेषु ।...॥ मे० ॥

शतायुर्वै पुरुष इत्यादि वेदोक्तमायुः । कर्मणां च काम्यानां प्रधानानां
 प्रभावश्च ऋद्धतिशययोगो मनुष्याणां युगानुरूपेण फलति ॥ गो० ॥

...ऋासवचनं तु तपोविद्याराहित्यसूचनपरम्...॥ रा० ॥

आयुश्चतुर्वर्षशतादि । आश्रयः फलानि । प्रभावः शापानुग्राहकशक्तिः ।
 अननुयुगं युगानुरूपेण यथानि हीनानि हीनतराणि हीनतमानीत्यर्थः ॥
 न० ॥ ८४ ॥

युक्तस्य कालभेदेन पदार्थस्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागवचन
एव । किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतिगुणं
भवन्ति । यथा प्राक् प्रदर्शितम् । यथा वसन्ते पदार्थानां स्वभावो ऽन्यो
यीमे ऽन्य एव वर्षास्त्रेवं युग्मेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणाणां दृष्टकार्य-
त्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमपि तु अपरिपूर्णास्य कार्यस्योत्पत्तिः शक्तेरप-
यात् तच्चाह । युगझासानुरूपत इति झासो न्यूनता ॥ मे० ॥

कृतादिषु युगेषु युगानुरूप्येण धर्मवैलक्षण्यं मनुष्याणां भवति तथा
च ॥ गो० ॥

...तपो ध्यानं ज्ञानमात्मधीः शास्त्रधीर्वा ॥ रा० ॥

युगझासानुरूपतश्चान्ये भवन्ति । यथा युगानामादौ धर्माः न तथा
मध्ये न तथान्त इत्यर्थः ॥ न० ॥ ८५ ॥

अयमन्यो युगस्वभावभेदः कथ्यते । तपःप्रभृतीनां वेदे युगभेदेन
विधानाभावात् । सर्वदा सर्वाण्यनुष्ठेयानि । अयं त्वनुवादो यथाकथं-
चिदाख्येयः । इतिहासेषु ह्येवं वर्ण्यते । तपः प्रधानं तच्च महाफलं दीर्घा-
युधो रोगवर्जितास्तपसि समर्था भवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । ज्ञानमध्या-
त्मविषयम् । ...हापरे यज्ञः प्रधानम् । दानेन तु शरीरक्षेत्रो गान्तःसंयमो
न चातीतविद्वत्तोपयुज्यत इति सुसंपादता ॥ मे० ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि कृते कृतयुगे परं प्रधानतो ऽनुष्ठीयते मनुष्यै-
र्युगस्वभावव्यादात्मज्ञानयागदानानुषङ्गतः । एवं त्रेतायां ज्ञानं परं
तपःप्रभृतीति आनुषङ्गिकानि । एवं हापरे यज्ञमाहुर्दानं कलाविति
॥ गो० ॥

सर्वयुगेषु चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयत्वे ऽपि प्राधान्येनानुष्ठेयार्थमाह । तप इति ।
तपो ध्यानं ज्ञानमात्मधीः शास्त्रधीर्वा ॥ रा० ॥

तपस्तत्त्विको निवृत्तिधर्मः रजस्तमोग्नं यत्कर्म तपसस्तत्त्वलक्षणमिति

भारतस्मरणात् । परं प्रधानं ज्ञानं नानाशास्त्रविज्ञानम् । यच्च फलाभि-
संयुक्तं कर्म ।...॥ ग० ॥ ८६ ॥

उक्तः कालविभागः । ब्राह्मणादीनां गुणा इदानीं कथ्यन्ते तत्रायमुप-
क्रमः । सर्वस्य सर्वेषां लोकानां गुणार्थं रक्षणाार्थं महातेजाः प्रजापतिः
मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां दृष्टार्थानि कर्माण्यकल्पयत् ।
व्यवस्थापितवान् ॥ मे० ॥

स महादीप्तिर्ब्रह्मा सर्गस्य जगतो ऽग्रौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन रक्षाार्थं
मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां एतन् एतन्कर्माणि अदृष्टार्थानि दृष्टार्थानि
च कल्पितवान् । एतानि दृष्टिशेषत्वेनेहाभिधीयन्ते । तथा च ॥ गो० ॥

गुणार्थं ब्राह्मणैर्यज्ञादिद्वारा अन्यै रक्षणादिद्वारा ।...॥ ना० ॥

सर्गस्य दृश्यमानप्रपञ्चस्य ब्रह्मणः मुखबाह्वक्षपञ्चानां एतन्कर्माण्यकल्पय-
दित्यन्वयः ।...॥ रा० ॥ ८७ ॥

तानीदानीं कर्माण्युच्यन्ते ॥ मे० ॥

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुणार्थमित्युक्तम् । विधिस्त्वेवामस्यार्थवादप्रकरण-
त्वादुत्तरत्र भविष्यति । तत्र ॥ गो० ॥

कर्माख्येवाह । अध्यापनमिति अध्यापनं शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ॥ रा० ॥

स्पष्टः ॥ न० ॥ ८८ ॥

विषयाभिलाषजनका गीतशब्दादयो भावा उच्यन्ते । तत्राप्रसङ्गः पुनः
पुनरुपासेवनम् ॥ मे० ॥

इत्या यागः । विषयेषु स्त्रादिगतरूपादिष्वत्यन्तमेव परिहारः ।
समासतः संक्षेपेण ॥ गो० ॥

इत्या यज्ञः अप्रसक्तिरनासङ्गः ॥ रा० ॥ ८९ ॥

वणिक्पथः वणिक्कर्मणा खलपथवारिपथादिना धनाज्जनम् । उपयुज्य-
मानदेशान्तरीयद्रव्यसंमिधापनम् । यस्य राज्ञो देशे वसति । कुसीदं वृद्ध्या
धनप्रयोगः ॥ मे० ॥

वणिक्पथः खलपथवारिपथादिना वणिज्यायै गमनम् । कुसीदं
वृद्धयर्थं धनप्रयोगः ॥ गो० ॥

वणिक्पथं वाणिज्यं कुसीदं वृद्धिजीवनम् ।...॥ ना० ॥

वणिक्पथं वाणिज्यं कुसीदं जामेन वित्तवर्धनम् ॥ रा० ॥ ६० ॥

प्रभुः प्रजापतिरेकं कर्म श्रद्धस्यादिष्टवान् । एतेषां ब्राह्मणक्षत्रियवै-
श्यानां शुश्रूषा त्वया कर्तव्या । अन्नसूयया अग्निन्दया चित्तेनापि तदुपरि
खेदो न कर्तव्यः । शुश्रूषा परिचर्या तदुपयोगि कर्मकरणं शरीरसंवा-
हनादि वित्तानुपालनम् । एतद्वृद्धयर्थं श्रद्धस्याभिधायकत्वाच्चैकमेवेति न
दानादयो निबध्यन्ते ।...॥ मे० ॥

स प्रभुरग्निन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं श्रद्धस्य कर्मादिष्टवान् । इदानीं
ब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थत्वमुखेन शास्त्रस्य स्तुतिमध्ययनश्रवणानुष्ठानफलं
कर्तुं ब्राह्मणस्तुमिमाह ॥ गो० ॥

...इदानीमर्थवादपूर्वकं ब्राह्मणस्यैव श्रद्धां ह्ययकथादिभोक्तृत्वं विधादि-
स्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं च निधत्ते ॥ रा० ॥

अन्नसूयया अन्नहंकारेण । एवं तावद्वर्गधर्माणां श्रद्धेतत्त्वमुक्तम् ।
इदानीं तत्प्रवचनाधिकारिणां ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यं वक्तुमाह ॥ ना० ॥ ६१ ॥

आ पादान्तामेध्यः पुरुषः । तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यं ततो ऽपि
मुखम् । एतच्च स्वयमेव जगत्कारेण पुरुषेणोक्तम् । ततः किमत आह ॥ मे० ॥

पुंसः सर्वतो ऽपि सिद्धत्वे सति नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरत्वं ततो ऽपि मुखस्य
मेध्यतमत्वं स्वयंभुवोक्तम् । ततः किमत आह ॥ गो० ॥

तस्मात्ततो ऽपि उत्तमाङ्गं शिरस्तदेकदेशो मुखम् तदद्भूतत्वात् ।...
॥ रा० ॥

तस्मान्नाभेरूर्ध्वप्रदेशात् । अत्र सामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कर्षवचनं
ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरण्यगर्भस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ न० ॥ ६२ ॥

उत्तममङ्गं मूर्धा तत उद्भव उत्पत्तिर्ब्राह्मणस्य ज्येष्ठस्वासौ । अन्येभ्यो
ब्राह्मणाः पूर्वं दृष्टाः । ब्राह्मणो वेदधारणात् । तस्य हि सविशेषं तद्वि-
हितम् । अतः सर्वस्य जगतो ऽस्माद्धेतुत्रयाद् ब्राह्मणः प्रभुः । विनयेना-
प्रसर्पणीयः । तदाज्ञायां च धर्मे स्थातव्यम् । धर्मतः प्रभुः धर्मे प्रभुरि-
त्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः ॥ मे० ॥

मूर्ध्ना भवत्वात्पूर्वोत्पन्नत्वात्प्रवचनादियुक्तत्वात्सातिशयवेदधारणात्सर्वस्य
जगतो धर्मानुशासने ब्राह्मणः प्रभुः । कस्य पुनरयमुत्तमाङ्गादुद्भूत इत्यत
आह ॥ गो० ॥

...धर्मतो न बलतः प्रभुर्यथेष्टनियोगकारी ॥ ना० ॥

...सर्गस्य दृष्टस्य ब्राह्मणादेः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यं गुरवो विप्रा
इत्युक्तेर्विप्रस्यापि विप्रः शास्ता ।...॥ रा० ॥

उत्तमाङ्गं मुखं मेध्यतरमित्युक्तत्वात् ब्राह्मणो वेदस्य धारणात् । अध्या-
पनाद्धर्मतः न्यायतः हेतुरित्यर्थः । प्रभुः स्वामी न चैवं हेतूनामसिद्धिरा-
शङ्कनीयेत्याह ॥ न० ॥ ६३ ॥

पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्य विशेषार्थमिदम् । अन्यस्यापि पुरुषस्योत्तमाङ्गं
प्रधानम् । तं पुनर्ब्राह्मणं स्वयंभूः स्वादास्यान्मुखाददृजत् । तपश्च कृत्वा ।
यथामुत्तमाङ्गादुत्पत्तिः । ज्यैष्ठमाह । आदितः । यद्देवानुद्दिश्य क्रियते
तद्व्ययम् । पितॄनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्कर्तव्यम् । तयोरभिवाहनाय देवान्पितॄंश्च
प्रतिपादनाय ।...॥ मे० ॥

तं ब्राह्मणं स्वयंभूरात्ममुखात्तपः कृत्वा देवपित्रवहनार्थं जगद्रक्षाय
च प्रथमदृष्टौ दृष्टवान् । एवं च ॥ गो० ॥

यतः खादास्यादादितो अद्वजत्तपस्तप्त्वा अतस्तपःप्रभावादपि प्रसुरसौ
न त्वेवमन्ये ऽपि तपसा दृष्टा इत्यर्थः ।...॥ ना० ॥

...अतिवाह्यमतिवहनं प्राप्यं देवान्पितॄंश्च ह्यथकथानि मन्यैः प्राप-
यितुमिति यावत् । अत्र खादास्यादिति उत्तमाङ्गोद्भवत्वं समर्थते ।
तपस्तप्त्वेत्यादरातिशयः । आदित इति ज्यैष्ठ्यं ह्यथकथानिवाह्यायेति वेद-
धारणम् । अस्य गुप्तय इति प्रपञ्चक्षत्तयम् । गुप्तिश्चाध्यापनयाजगप्रति-
ग्रहैरित्यवगन्तव्यम् ॥ न० ॥ ६४ ॥

ह्यादिवहनं पूर्वोक्तं दर्शयति । त्रिदिवभोको ऋहं येषां त एवमुच्यन्ते ।
स्वर्गवासिनो देवाः । ब्राह्मणेन मुक्तमन्नं देवा उपतिष्ठन्ति । आजे ऽपि
अस्य कर्मणो ऽङ्गभूतं विश्वेदेवानुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनं विहितम् । यदपे-
क्ष्यैतदुक्तम् । किं भूतमन्यदधिकं श्रेष्ठम् । ततस्तस्मादिति स्वयं विस्मर्यते ।
देवाः पितरश्च उत्तमस्थाना मध्यमस्थानाश्चाप्रत्यक्षाः । न तेषां भोजनो-
पायो ऽन्योऽस्ति अन्यतो ब्राह्मणभोजनात् । अतो महाब्राह्मणः ॥ मे० ॥

यस्य ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनो मुखेन महाप्रभावास्त्रिदिवौकसः स्वर्ग-
वासिनो देवा ह्यान्यनवरतमन्नन्ति । पितरश्च कथानि । ततो ऽन्यत्प्रकृतं
किंभूतं स्यात् । अधुना विद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणं क्षौतुमाह ॥ गो० ॥

यस्य ब्राह्मणस्याख्येन मुखेन ब्राह्मणो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः अप्रितिरिति
शेषः ।...रा० ॥ ६५ ॥

पृथिव्यां ये भवन्ति स्यावरा वृक्षादयो जङ्गमाः कृमिकीटादयस्ते भूत-
शब्देनोच्यन्ते । तेषां ये प्राणिन आहारविहारादिचेष्टासमर्थास्ते श्रेष्ठाः ।
ते हि पटुतरं सुखमनुभवन्ति । तेषां च ये बुद्ध्या जीवन्ति हिताहिते
विचिन्वन्ति श्रद्धासादयस्ते हि धर्मेणोपतप्ताः क्षायामुपसर्पन्ति शीते-

नादिता आतपम् ।...तेषामधिकतरा मनुष्यास्तेषां च ब्राह्मणास्ते हि लोके पूज्यमानाः सर्वेण परिभूयन्ते । जातिमात्राशयं हि तदधे महत्प्रायश्चित्तम् ॥ मे० ॥

भूतानामाकाशादिभूतविशेषाणां मध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि ।...॥ ना० ॥

भूतानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनो जङ्गमाः महीलतादयः श्रेष्ठाः । तेष्वपि बुद्धिजीविनः पशुपक्षितिर्यश्चः तेषु नराः ॥ रा० ॥

भूतानां जङ्गमस्थावराणां प्राणिनो जङ्गमाः बुद्धिजीविनः पञ्चादयः ॥ न० ॥ ६६ ॥

विदुषां श्रेष्ठं महाफलेषु यागादिषु अधिकारात् । तेषामपि छत-
बुद्धयः परिनिष्ठितवेदतत्त्वार्थाः । न बौद्धादिभिः कथंचित्क्षणवीक्रियन्ते
तेषामपि कर्तारः कर्मणामनुष्ठातारः । ते हि विहितकरणात्प्रतिषिद्धा-
सेवनाच्च नोपहन्यन्ते । तेषामपि ब्रह्मवादिनः ब्रह्मस्वरूपत्वात् । तत्र
ह्यक्षय आनन्दः ॥ मे० ॥

...छतबुद्धयः शास्त्रानुष्ठानेषूत्पन्नसंकल्पाः । तेभ्यो ऽप्यनुष्ठातार इष्टा-
निष्ठप्राप्तिपरिहारयुक्तात्वात् । तेभ्यो ऽपि ज्ञानात्मानः अपवर्गफलत्वात् ।
किं च ॥ गो० ॥

...छतबुद्धयः कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । कर्तारो विदित्वानुष्ठातारः ।
ब्रह्मवादिनो ब्रह्मकायद्वार्थतत्त्वविदः । ब्रह्मवेदिन इति क्वचित्पाठः ।...
॥ ना० ॥

...छतबुद्धयः छतं कर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषाम् ।...॥ रा० ॥
विद्वांसो वेदविदः । छतबुद्धयः परिचितवेदार्थाः । कर्तारश्चोदित-
कर्मछतः । ब्रह्मवादिनः परमार्थवेदिनः ।...॥ न० ॥ ६७ ॥

विद्वत्तादिगुणसंबन्धिना ब्राह्मणस्य विशेषदर्शने जातिमात्रं ब्राह्मणं कश्चिदवमन्येत । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । उत्पत्तिरेव गुणानपह्नाय जन्मैव ब्राह्मणस्य जातिरेव शाश्वती धर्मस्य मूर्तिः शरीरं धर्मार्थमुत्पन्नम् । द्वितीयेन जन्मना उपनयनेन संस्कृतम् । सा हि तस्य धर्मार्था उत्पत्ति-
ब्रह्मत्वाय कल्पते संपद्यते । धर्मशरीरमुर्जित्वा परानन्दमाप्नुवतीति श्रुतिः ॥ मे० ॥

जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्याविनश्वरं धर्मस्य शरीरम् । यस्मादसौ धर्मार्थ-
मुत्पन्नः । उपनीतः सम्राट्मन्त्रानेन ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ गो० ॥

मूर्तिर्देह इव शाश्वती शाश्वन्निरन्तरं धर्महेतुत्वात् । ब्रह्मभूताय ब्रह्म-
त्वायमुक्तय इति यावत् ।...॥ रा० ॥

उत्पद्यत इत्युत्पत्तिः शरीरं कल्पते शक्नोति ॥ न० ॥ ६८ ॥

सर्वलोकस्योपरि भवति । अथमुपरिभावेनाह । ईश्वरः सर्वभूताना-
मिति । प्रभुत्वं धर्माख्यस्य कोशस्य गुप्तये जायते । अथसंचयः कोश
उपमानाद्धर्मसंचय उच्यते कोश इति ॥ मे० ॥

यस्माद्ब्राह्मणो उत्पद्यमानो धर्मसंचयश्चाथं सर्वभूतानामीश्वरः प्रभुः
सन्पृथिव्यामधिकः एकः श्रेष्ठः शुक्लैर्गुणैर्जायते । तस्मादसौ मूर्तिर्धर्मस्य
शाश्वती पूर्वाक्तहेतुरयं कोशो धनसंचयो न इहोपचारात्कोशशब्दः ।
सङ्गोमृत्वं च ब्राह्मणे उपदेशकत्वात्सर्वधर्माणाम् ॥ गो० ॥

जायमान एव पृथिव्यां पृथिव्याधि ईश्वरो भूत्वा जायते । न तु क्षत्रि-
यादिः । अतो ऽसौ सर्वभूतानामीश्वरः ।...॥ ना० ॥

जायमानो जातमात्रः पृथिव्यां वर्तमानेनाधिक्येन । आधिक्यमाह ।
ईश्वर इति । धर्मकोशस्य वेदस्य वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । तथा ब्रह्म-
कर्मोद्भवं विद्मतीति स्मृतेः ॥ रा० ॥ ६९ ॥

असंतुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामाशङ्क्य समाधत्ते । सर्वमिदं त्रैलोक्यान्तर्वर्ति ब्राह्मणस्य खं नात्र प्रतिग्रहे विद्यते । प्रभुत्वे नासौ गृह्णाति न प्रतिग्रहीतयेति । प्रशंसैषा न विधिः । अत एवा-
हतिशब्दः । अभिजनः अभिजातताविशिष्टत्वम् ॥ मे० ॥

वक्ष्यमाणस्तेयादिशास्त्रविरोधादस्य च क्षुतिप्रधानत्वात्सर्वं जगद्गतं त्रय-
जातं ब्राह्मणस्वमिव क्षुत्योच्यते न तु स्वमेव ।...॥ गो० ॥

सर्वस्याब्राह्मणस्य संबन्धि खं तद्ब्राह्मणस्यैव । एतच्च तस्य हरणे दोषा-
च्यत्वेनोपचारात् । तत्र हेतुः । श्रैष्ठ्येनेति । अभिजन उत्पत्तिस्थानं पुण्य-
रूपम् ॥ ना० ॥ १०० ॥

यत्परगृहे आतिथ्यादिरूपेण भुङ्क्ते तदात्मीयमेव । नैवं मन्तव्यं पर-
पाकेनेति एष वस्ते । याचित्वा अयाचित्वा वा वस्त्रं लभते नासौ तस्य
लाभाय । अपि तु स्वकस्याच्छादने विनियोगः । तिष्ठतु तावदात्मोपयोगि
गृह्णाति ।...आन्तर्ग्रहं कारुण्यम् । तदीयया महासत्त्वतया पृथिव्यां
राजानः स्वानि धनान्युपयुञ्जते । अन्यथा यद्यसाविच्छेदहमेतदादाय
स्वकार्ये विनियुङ्क्षीयेति तदा सर्वे निर्धना निरुपयोगाः स्युः ॥ मे० ॥

यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनदानादि असौ करोति तत्तस्य स्वमे-
वेति पूर्ववत् क्षुतिः । एवं च आन्तर्ग्रहस्यान्तर्गतकारुण्यादन्ये जना भोजना-
च्छादनादि कुर्वन्ते । अधुनेक्तब्राह्मणक्षुतेः पक्षमाह ॥ गो० ॥

ब्राह्मणस्य कर्त्तव्या प्राणिनां स्नेह्या भोग्यत्वं धनस्य विवक्षितत्वात्
मत्स्या प्रभुतेत्यर्थः ॥ ना० ॥ १०१ ॥

सर्वस्या ब्राह्मणक्षुतेः पक्षप्रदर्शनार्थं श्लोको ऽयम् । एवंविधमिदं महायथे
शास्त्रं यत्तस्य स्वमहिम्ना आत्यन्तिकेन मह्यमस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थ-
मिमानि कर्माणि कर्तव्यानि । इमानि वर्ज्यानि । एष विवेकस्तदर्थे

शेषाणां च क्षत्रियादीनामनुपूर्वशः । प्राधान्याद्ब्राह्मणस्यानुषङ्गात्क्षत्रिया-
दीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ॥ मे० ॥

ईदृगेतन्महच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य ब्राह्मणस्य प्रधानतः कार्याकार्यविवे-
कार्थं शेषाणां क्षत्रियादिसंकरपर्यन्तानामनुषङ्गस्तद्विवेकार्थमेतत्प्रजापति-
नप्ता प्रशस्तबुद्धिर्मनुः कल्पितवान् ॥ गो० ॥

तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थमिमानी कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति
निर्दोषेण शुद्ध्यर्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च इदं मन्वाख्यं शास्त्रमकल्पयत् ।
पूर्वपूर्वसर्गानुरोधात् ॥ रा० ॥ १०२ ॥

अध्येतव्यं प्रवक्तव्यम् ।...अयं ह्यध्यायो ऽर्थवाद एव । नात्र कश्चिद्विधि-
रस्ति । तेन यथा राजमाजनाः शालय इति शालिस्तुतिर्न राज्ञो ऽन्यस्येति
तद्भोजननिषेधः । एवमत्रापि नान्येन केनचिदिति नायं निषेधः । केवलं
शास्त्रस्तुतिः । सर्वस्मिन्नगति श्रेष्ठो ब्राह्मणः । सर्वशास्त्राणां शास्त्र-
मिदम् । अतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याध्ययनप्रवचनाहं न सामान्येन
शक्यते अध्येतुं प्रवक्तुं वा ।...॥ मे० ॥

हिताहितक्षेने ब्राह्मणेनेदं शास्त्रं प्रयत्नेनाध्येतव्यमिति । ब्राह्मणस्य
प्रयत्नाध्ययनार्थो ऽयमारम्भः । प्रयत्नशब्दग्रहणात् क्षत्रियवैश्ययोरेषाध्य-
यनस्याधिकारस्तथा च निषेकादिश्मशानान्त इति वक्ष्यति ।...॥ गो० ॥

प्रयत्नतो ऽवश्यमध्येतव्यम् अन्ययोस्त्वनियमः । शिष्येभ्यस्तु प्रवचन-
मन्येन न कर्तव्यम् । किंतु विप्रैरेव ॥ सम्यक् यथाविधि ॥ ना० ॥

...नान्येन क्षत्रियादिना । अयमर्थः । इदं हि धर्मशास्त्रं धर्मवक्तृत्वं च
विप्रस्यैव न राजन्यादेः । तेनात्रापि विधिनिषेधाभ्यां विप्र एवाधि-
क्षियते ।...॥ रा० ॥

विदुषा साङ्गवेदविदा । प्रयत्नतः आदरेण । अन्येन विदुषा ब्राह्मणेन
विदुषापि क्षत्रियादिनेत्यर्थः । शास्त्रार्थस्य फलमाह ॥ न० ॥ १०३ ॥

एवं संबन्धिदारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रं स्तुत्वाधुना साक्षात् कौति । इदं शास्त्रं जानानः शंसितव्रतो भवतीति । परिपूर्णयमनियमानुष्ठानं वा भवति शास्त्रादनुष्ठाने प्रत्यवायं ज्ञात्वा तत्तुर्यादनुतिष्ठति । सर्वान्यमनियमान्यथाशास्त्रं सर्वमनुतिष्ठति । अनुतिष्ठन्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धकर्मजनितैर्दोषैर्न लिप्यते न संबध्यते ॥ मे० ॥

इदं शास्त्रं पठन्ब्राह्मण एतदर्थवबोधेन शंसितव्रतो विशिष्टयमनियमः सम्मनोवाक्कायजैर्विहिताकरणाप्रतिषिद्धसेवनजनितैः पापैर्न संबध्यते । किं च ॥ गो० ॥

शंसितव्रतो ऽनुष्ठितब्रह्मचर्यादिव्रतः । कर्मदोषैः पापैः ॥ रा० ॥ १०४ ॥

पंक्तिपावने भवति विशिष्टानुपूर्वकः संघातः पंक्तिरच्यते । तां पुनाति निर्मलीकरोति । सर्वे दुष्टास्तत्संनिधानाददुष्टाः संपद्यन्ते । वंश्यान्स्वकुलसंभूतान् । सप्त परानुपरितनान्मित्रादीनागामिनो ऽवरान् जनित्यमाख्यानम् । समुद्रपर्यन्तां पृथिवीं प्रतिग्रहीतुमर्हति । धर्मज्ञता हि प्रतिग्रहाधिकारे हेतुरितश्च सर्वे धर्मा ज्ञायन्ते ॥ मे० ॥

भोजनादावपंक्तिसंबन्धादपवित्रीकृतां पंक्तिं शास्त्रस्थत्वात्पंक्तिपावनत्वे सति पवित्रीकरोति ।...॥ गो० ॥

पंक्तिर्यस्यां पंक्तौ भुंक्ते पठति वा । परावरान्परान्मित्रादीनवरान्पुत्रादीन् ।...रा० ॥ १०५ ॥

स्वस्ति अभिप्रेतस्यार्थस्याविनाशः । अयनं प्रापणं स्वस्ति प्राप्यते येन तत्त्वस्थयनम् । श्रेष्ठमन्येभ्यो जपहोमादिभ्यः । न हि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानं संभवति अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्चेष्टमेतत् ।...इदं बुद्धिविवर्धनम् । शास्त्रे ह्यसेव्यमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद् यच्चिविप्रमोक्षाद्भिसिद्धिः प्रसिद्धैव । इदं यशस्यं धर्मज्ञः संशयानैः पृच्छ्यमानः स्थातिं लभते । यशसो निमित्तं यशस्यं विद्वत्तैर्दर्यादिगुणवत्तया प्रसिद्धिर्यशः ।...

इदमन्यस्मात्स्वस्थयनकर्मणः श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यम् । स्वस्थयनमवि-
नाशप्रापकं विनाशोपशमकर्मवबोधनबुद्धिविवर्धनं च । शास्त्रार्थपरिमा-
नानाद्बुद्धिविकाशेन यशोनिमित्तं च सततं सर्वकाशं ख्यातिकरत्वात् । परं
प्रकृतं निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधनत्वात् ॥ गो० ॥

एतच्छास्त्राधिगमेन धर्मज्ञता प्रतीयद्देहेतुः ॥ रा० ॥ १०६ ॥

...अस्मिन्शास्त्रे धर्मः स्मार्तोऽखिलेन निःशेषेणोक्तो गुणदोषौ च कर्म-
णाम् । इष्टानिष्टे फले गुणदोषौ कर्मणां यागादिब्रह्महत्यादीनामेवं हि
साकल्यं भवति ।... ॥ मे० ॥

धर्माधर्मसाधनम् । कर्मगुणदोषौ हिंसादिकर्मणी वैधत्वे गुणवत्वमवैधत्वे
दोषवत्वमिति ।... ॥ ना० ॥

...अखिलेन समयेण गुणदोषौ विहितस्य करणं गुणः निषिद्धाचरणं
दोषः । तदुभयमप्युक्तम् ॥ रा० ॥

कर्मणां विहितप्रतिनिषिद्धानां गुणदोषौ इष्टं फलं गुणः अनिष्टं दोषः ।
... ॥ न० ॥ १०७ ॥

परमः प्रकृतो धर्मः आचारः । तथा श्रुतौ वेदे चेत्तं स्मार्तः स्मृति-
बलः । तस्मादाचारधर्मे नित्ययुक्तः स्यात् । नित्यमनुतिष्ठेत् । आत्मवाना-
त्मनो हितमिच्छन् ।... ॥ मे० ॥

यः श्रुत्युक्त आचारः पुण्यधर्माख्यो यश्च स्मार्तः स परमः प्रकृतो धर्मो
ज्योतिष्टोमाष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मेभ्यो यतस्तस्माद्यो नित्यं प्रशक्तात्मा
आचारे सर्वकाशं युक्तो यत्नवान्स्यात् ॥ गो० ॥

...अस्मिन्नाचारे सदा युक्त उद्युक्तः । आत्मवान्भूतिमान् ॥ ना० ॥

...सदा युक्तः सर्वदोद्युक्तः । आत्मवान् पारलौकिकास्तित्वज्ञानवान् ।
तदभावे अनाचारे अविश्वासात् । प्रकृतमना वा ॥ रा० ॥

श्रुत्युक्तो ऽग्निहोत्रादिः । स्मार्तो ऽष्टकादिः । त्रये श्रौतस्मार्ताचाराराम् ।
एतमेवार्थं प्रपद्यति ॥ न० ॥ १०८ ॥

प्रकारान्तरेण्येमाचारकृतिः । आचारात्प्रच्युतः आचारहीनो न वेद-
फलं प्राप्नोति । वेदविहितकर्मानुष्ठानफलं वेदफलमित्युक्तम् । समग्राण्य-
विकलानि कर्माण्यनुतिष्ठन्त्याचारभ्रष्टो न ततः पुत्रकामादिफलमश्नुत इति
निन्दा । एष एवार्थो विपर्ययेष्यते ॥ मे० ॥

आचारच्युतः श्रौतस्मार्ताधिकाराद् भ्रष्टाचारो ब्राह्मणो न वैदिककर्म-
फलं लभते आचारवाग्युनः समयफलभाग्भवति ॥ गो० ॥

विच्युतः सम्यगकर्ता । वेदफलं वैदिककर्मफलं संपूर्णं गान्नुते ।...॥ ना० ॥

आचाराद्यथाविध्याचमनादेः ॥ रा० ॥

वेदफलं वेदोक्तफलं धर्मफलमिति यावत् ।...॥ न० ॥ १०९ ॥

यावत्किञ्चित्तपः प्राज्यायाममौनयमतियमकृच्छ्रचान्द्रायणाश्रमादि तस्य
संबन्धस्य फलप्रसवे मूलमाचारः । अतस्तमेव मुनयः तपः फलार्थिना मूल-
त्वेन कारयन्तया जगृजुः गृहीतवन्तः । आचाराद्दृष्टा धर्मस्य मुनयो गतिं
प्राप्तिमतिक्रोशपरं तपः तथाप्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः ॥ मे० ॥

एवमाचाराद्धर्मस्य प्राप्तिमवयो बुद्धा कृच्छ्रचान्द्रायणादेस्तपसः सफल-
त्परं प्रकृष्टं मूलकारणं तस्मिन्वसति तपसां साफल्यदाचारमनुष्ठेयत्वेन गृही-
तवन्त इति ।...इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपेतत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणी-
माह ॥ गो० ॥

आचारतः आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणत् । धर्मस्य गतिं स्वरूपं
दृष्ट्वा ज्ञात्वा सर्वस्य तपसो धर्मस्य आचारो मूलमित्यनुष्ठेयतया जगृज-
रित्यन्वयः ॥ रा० ॥

यथा मुनयस्तात्पर्येण धर्मान्तरूपमुपेक्षितवन्तः । न तथा कदाचिदाचारं

तस्मादाचाराधीनत्वं धर्मस्येति द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । अथ ब्राह्मणविषयानर्थान्
मध्येऽप्ररोचनार्थं संक्षेपेणानुक्रामति ॥ न० ॥ ११० ॥

कालपरिमाणं तत्त्वभावभेदे ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वं जगदुत्पत्तावन्त-
भूतम् । एतच्चार्थवादतयोक्तम् । न प्रमेयतया । संस्कारविधिं व्रतचर्याप-
चारं च । गर्भाधानादयः संस्काराः । तेषां विधिः कर्तव्यता । ब्रह्मचारिणो
व्रतचर्या उपचारो ऽनुष्ठानमिति कर्तव्यता वा । एष द्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः ।
ज्ञानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः ॥ मे० ॥

...स्नातकस्य विधिं गुरुकुलसमावृत्तसंस्कारस्य ॥ ना० ॥

...उपचारं गुर्वीदीनां पूजाभिवादनादीनि ।...॥ रा० ॥

संस्कारो निषेकादिः । व्रतचर्या ब्रह्मचारिधर्मः । उपचारो गुरुशुश्रूषा
॥ न० ॥ १११ ॥

दाराणामधिगमनं भार्यासंग्रहः । विवाहानां ब्राह्मणादीनां तत्प्राप्त्यपा-
यानां च लक्षणं स्वरूपाधिगमहेतुः । महायज्ञाः पञ्च वैश्वदेवादयः । आहुतस्य
पितृयज्ञस्य कव्यो विधिरिति कर्तव्यता । परग्रह्यं श्राव्यतग्रह्यं च वृत्त-
पूरणार्थम् । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥ मे० ॥

दाराधिगमनं दाराणां यादृशानामधिगमनं कार्यम् ।...॥ ना० ॥

दाराधिगमनं विवाहः । विवाहानां ब्राह्मणादीनां लक्षणमाच्छाद्येत्यादि ।
...॥ रा० ॥ ११२ ॥

वृत्तीनां जीवनेोपायानां धनार्जनात्मकानामृतादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य
समाप्तवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्निवृत्तस्य व्रतानि नेच्छेतोद्यन्तमादित्यमित्या-
दीनि । एष चतुर्थीध्यायार्थः । भक्ष्याभक्ष्यं पञ्चनखा भक्ष्याः । अमक्ष्यं
पलाङ्गादि । शौचं कालकृतं जन्मादौ उदकादिना च द्रव्यशुद्धिः ॥ मे० ॥

...ज्ञातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । भक्ष्यं दध्यादि अमक्ष्यं जम्बु-
नादि । श्रौचं जमनादौ दशाह्वादिना । द्रव्याणां तैजसादीनां क्षारादीनां
शुद्धिः ॥ गो० ॥

...व्रतानि नियमाः । एतस्माद् ग्राह्यमेतस्मान्नेति चतुर्थकम् । भक्ष्यं दध्यादि
अमक्ष्यं जम्बुनादि । श्रौचं मरणादिदशाह्वादिना शुद्धिः । द्रव्याणां चोदका-
दिना ॥ रा० ॥

वृत्तीनां जीवनानाम् । ज्ञातकस्य गृहस्थस्य ॥ न० ॥ ११९ ॥

स्त्रीधर्मयोगः संबन्धः...एतत्पाश्चमिकम् । तापसाय हितं तापस्यं तपः-
प्रधानस्तापसो वानप्रस्थस्य धर्मस्तापस्यं मोक्षः परिव्राजकधर्मः । संन्यासश्च
तद्विशेष एव स च तत्रैव दर्शयिष्यते । षष्ठाध्यायवस्तेतत् । राज्ञः पृथिवी-
पालनाधिकृतस्य प्राप्तैश्वर्यस्य धर्मः । अखिलो दृष्टार्थो ऽदृष्टार्थश्च । एष
सप्तमाध्यायगोचरः । कार्याणामृणादानादीनां विनिर्णयः विचार्य संशय-
च्छेदेनावधारणमनुष्ठेयनिश्चयः ॥ मे० ॥

स्त्रिया धर्मयोगो धर्मानुष्ठानम् । तापस्यं तापसस्य वानप्रस्थस्य कर्म ।
भिक्षोः संसारहेतुत्वान्मोक्षः संन्यासश्च भिक्षुधर्मप्रकार एव ॥ गो० ॥

...राज्ञो धर्मं धर्मसाधनम् । कार्याणां व्यवहाराणाम् ॥ ना० ॥

स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाश्चमिकम् । ...कार्याणामृणा-
दीनाम् ॥ रा० ॥ ११८ ॥

साक्षिणां च प्रश्ने यो विधिः प्राधान्यात्पृथग्निर्देशः । आश्रमिको ऽयमर्थः ।
द्यूतं तद्विषयो विधिः द्यूतशब्देनोक्तः । कण्टकादीनां चोराटविकादीनां
शोधनं राश्ट्रभिरसनोपायः । यद्यपि विभागादिरुद्धादशपदान्तगतत्वात्कार-
्याणां चैवेत्यनेनैवोपादानादृणादानादिवन्न पृथग्निर्देशो ऽध्यायभेदात् पृथग्नि-
र्देशः ॥ मे० ॥

साक्षिणां व्यवहाराकृतेऽपि यत्नाधिक्यार्थं पृथग्निर्देश इत्याहमिकम् ।
स्त्रीपुंसयोः संनिधानासंनिधाननिर्वन्धनधर्मानुष्ठानम् । धनविभागस्य व्यव-
हाराकृतेऽपि अध्यायपृथक्कात्पृथग्निर्देशः । द्यूतं द्विविधं कण्टकानां चोराणां
शोधनं निरसनम् ॥ रा० ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रयोश्चचारः स्वधर्मानुष्ठानम् । एतन्नवमे । संकीर्णानां क्षत्र-
वैदेहिकादीनां संभवमुत्पत्तिम् । आपद्धर्मे च स्ववृत्त्या अजीवतां प्राप्ताव्ये
यो धर्मः । एतद्विंशमे । प्रायश्चित्तविधिरेकादशे ॥ मे० ॥

वैश्यशूद्राभ्यां कार्यमुपचारम् । वर्णस्य संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानाम् ।
... ॥ ना० ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च स्वस्वधर्मानुष्ठानमिति नावमिकम् । संकीर्णानामनु-
लोमप्रतिलोमजातां संभवमुत्पत्तिमापद्धर्मे जीविकान्तराद्युपदेशमिति दाश-
मिकम् । धर्मभिदुकादिप्रायश्चित्तविधानमित्येकादशिकम् ॥ रा० ॥ ११६ ॥

संसारगमनं... देहाद्देहान्तरप्राप्तिरथवा संसारविषयाः पृथिव्यादयो
लौका उच्यन्ते । तत्र गमनं पूर्ववत् । त्रिविधमुत्तमाधममध्यमकर्मसंभवं
शुभाशुभकर्मनिमित्तम् । श्रेयसं न केवलं कर्मनिमित्ता गतय उक्ता यावद्यतः
परमन्यच्छ्रेयो नास्ति तदुपायोऽप्यध्यात्मज्ञानमुक्तम् । कर्मणां च विहितप्रति-
षिद्धानां गुणदोषपरीक्षा ॥ मे० ॥

संसारस्य जीवस्य गमनमुत्तममध्यमाधमसंभवेन त्रिविधम् । कर्मणां
निःश्रेयसस्य साधनत्वम् ।... ॥ ना० ॥

निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात्कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति द्वादशिकम् ॥ रा० ॥

त्रिविधं मनोवाक्कायभेदेन कर्मणां नैश्रेयसं नितरां श्रेयो निःश्रेयसं तत्र-
भवं नैश्रेयसं श्रेयस्कराणां कर्मणां मध्ये प्रकृततरं कर्मत्वर्थः ॥ न० ॥ ११७ ॥

तदेव साकस्याभिधानं दृश्यति । प्रतिनियतदेशे ऽनुष्ठेयमाणा न सर्वस्यां
एषिष्यां ते देशधर्माः । ब्राह्मणादिजात्याश्रया जातिधर्माः । कुलधर्माः
प्रस्थातवेषप्रवर्तिता धर्मा इति । पाषण्ड्याः प्रतिषिद्धव्रतचर्यां नाह्मस्मृति-
समाश्रयास्तत्र ये धर्माः । पाषण्डिनो विकर्मस्थानिति । गण्यः संघातो वशि-
ष्ठाबकुशीकवादीनाम् । ताग्सर्वाभगवान्मनुरस्मिन्नास्ते उक्तवान् ॥ मे० ॥

देशधर्मास्तत्तद्देशासाधारणा धर्मास्तत्र तत्र प्रसङ्गेन न तु प्रकरणेन ।
एवं जातिधर्माग्राह्यादिजातिधर्माः । कुलधर्मान्तत्तदसाधारणगोत्र-
धर्मान् । पाषण्डधर्मान् पाषण्डाग्रति ये ऽन्यैः कार्या धर्मास्ते पाषण्डधर्मा-
स्तथा गण्यधर्मा नैगमादिगण्यधर्माग्राग्रति तैर्वा कर्तव्यास्तान् ॥ ना० ॥

देशधर्माग्रतिनियतदेशानुष्ठेयहेत्वाकादिधर्मानिति ।...॥ रा० ॥ ११८ ॥

पूर्वं मया मनुः एष्टो यथैवेदमुक्तवान् । तथैवाविभक्त्यागमं मत्सकाशाद्युयं
ब्रह्मतेति ।...॥ गो० ॥

यथा येन श्लोकादिनिबन्धनप्रकारेण ॥ ना० ॥ ११९ ॥

इति श्रीभट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ मे० ॥

इति भट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविवरणे मनुटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥
गो० ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञता वृत्तिर्ननुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यानमियं दूरे
निरस्यति ॥ सर्वज्ञश्रीनारायणज्ञतायां मनुव्रतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ ना० ॥

इति श्रीरामानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः । इति
मानवीये धर्मशास्त्रे भट्टप्रोक्तसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ रा० ॥

इति श्रीलक्ष्मणात्मजेन श्रीवीरमल्लप्रियसखेन श्रीगन्धनेन विरचिते मान-
वव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ न० ॥

प्रथमो ऽध्यायः शास्त्रार्थप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थो ऽनुक्रान्तो जगत्सृष्ट्या-
दिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातो
ऽर्थो जगत्सर्गादिवर्णनेन व्यवयादिसूत इत्यनुसंधानार्थं पुनः शिष्यान्परिबो-
धयति । यो धर्मो भवतां श्रुश्रुतस्तस्मिदानीं मयोच्यमानं निबोधत । अव-
हिता भूत्वा शृणुत । ... हृदयशब्देन चित्तम् । ... ॥ मे० ॥

धर्मस्यानन्यप्रमाणाद्विद्वद्भिर्वेदार्थज्ञैः सद्भिर्धार्मिकैः सर्वदा रागद्वेषभूत्यै-
राचरितो हृदयेनाभ्यनुज्ञातो ऽन्तःकरणचिकित्साशून्यो यो धर्मो ऽदृष्टार्थ-
कर्तव्यरूपस्तं शृणुत । परिभाषान्तरमाह ॥ गो० ॥

अथ प्रकृतपरिज्ञातं धर्मसाधनमभिधातुमवतारयति । विद्वद्भिर्विद्या-
वद्भिः । सद्भिराचारपरैः । द्वेषः क्रोधानुबन्धो रागो ऽभिजाषानुबन्धः ।
तद्रहितैः सेवितो यो धर्मो धर्महेतुः । तथा सेव्यमानो ऽपि हृदयेन शृङ्गावतां
नाभ्यनुज्ञायते चेन्नासौ धर्मो ऽत उक्तं हृदयेनेति । अभ्यनुज्ञातः स्वीकृतः ।
एवंविधो यो धर्मस्तस्माच्छास्त्राग्निबोधत । ... ॥ ना० ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिमित्यनेन पूर्वाध्याये धर्म उपेक्षि-
प्रस्तमनुष्ठाद्विशेषानुष्ठेयत्वेनाह । विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिः धर्मबुद्धानुष्ठेय-
त्वेन वेदवेदार्थविद्भिः । सद्भिर्वेदप्रमाणाभिहोत्राद्यनुष्ठानवद्भिः । एतेन
बौद्धादीनां परजिगीषाकुतूहलादिना वेदतदर्थवित्त्वेऽपि वेदतदर्थानुष्ठाद्वि-
नाश्रित्या व्याख्याता । अद्वेषरागिभिरित्यनेन श्लेनयागवामदेव्युपासनादीनां
वेदबोधित्वे ऽपि दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । हृदयेनेति शास्त्रद्वये
सति साधूनां मनस्यतोवेष्टो यः स धर्मः । तथा च व्यासः । वैकल्पिके
आत्मतुष्टिः प्रमाशमिति । ... ॥ रा० ॥

एवं जगतः कृष्टिप्रलयौ शास्त्रावताराः श्लोकाः । इदानीं धर्मस्य प्रति-
पत्त्युपायान्विवक्षस्तस्य लाघवेन प्रतिपत्त्यर्थं लक्ष्यं तावदाह । विद्वद्भिर्वेदा-
र्थविद्भिर्द्वेषरागिभिः सद्भिर्धर्मो नित्यं सेवितः धर्मत्वेनानुष्ठितः न शोकमो-
हादिना कदाचित्त्वेन निमित्तेन । किं च हृदयेनाभ्यनुज्ञातः इदमेव श्रेय
इति स्मरस्ययुक्तेन हृदयेन स्वीकृतः । ... ॥ न० ॥ १ ॥

प्रजाभिजायः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्यस्य स कामात्मा । तद्भावः कामात्मता । तत्प्रधानता आत्मशब्देन प्रतिपाद्यते । सा न प्रशस्ता निन्दिता । अतश्च निन्दया प्रतिषेधानामने न कर्तव्ये इति प्रतीयते । अथ किं श्रौर्यादीनां सर्वेषां काम्यानां निषेधो ऽयम् । अथ वा किं विशेषेण ब्रूमः । श्रौर्यादीनामिति सर्वमेव क्रियानुष्ठानं फलसिद्ध्यर्थं न स्वरूपनिष्यत्तये ।...॥ मे० ॥

कामात्मता न प्रशस्ता प्रजाभिजायशीलत्वमयुक्तम् । यतः शास्त्रचोदित-कर्मणि प्रजाभिजायत्यागेनाचर्यमात्मान्यात्मज्ञानसाक्षित्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया त्वनुष्ठाने तेषां संसारहेतुत्वात् ।... न चैवेति । इच्छामन्तरेण नेह शास्त्रप्रवृत्तिरस्ति । यस्माद्विदस्वीकरणं वैदिककर्मसंबन्धस्याभिषयव्योधा-वेतौ । अत्रैवोपपत्तिमाह ॥ गो० ॥

तत्र व्यवस्थामाह । कामात्मतेति चतुर्भिः । इहेति प्राप्तिभूमौ अतीव प्रजाभिजायिता कामात्मता तदभावस्त्वकामता । तथा च किं कार्यमित्यपेक्षायामाह । वेदाधिगम इति वेदाधिगमः वेदतदर्थज्ञानं वैदिको वेदप्रमा-णको ऽभिज्ञोऽति । चकारात्स्वार्तो ऽपि धर्मः पत्नीसंयोगादिः ।... ॥ रा० ॥

चोदितेषु कर्मसु प्रजाभिसंधिः कामात्मता । सा न प्रशस्ता निन्दिता प्रतिषिद्धेति यावत् । न च कर्मणः स्वरूपवृत्तिं प्रति निष्कामता प्रशस्तेत्यु-क्तम् । न चैवेहाख्यकामत इति ईहा प्रवृत्तिः । अत्र हेतुयुक्तः । काम्यो हीति वेदाध्ययनं वेदार्थज्ञानं च वेदाधिगमः । कर्मयोगः कर्मप्रयोगः पञ्चम-हायज्ञादिकम् । काम्यः कामसाध्यः । तौ काममन्तरेण दुष्कारवित्यभि-प्रयोगः । एतदेव प्रपञ्चयति ॥ न० ॥ २ ॥

यदुक्तं यागकामेन विना न स्वरूपनिष्यत्तिरिति तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति । संकल्पो यागादीनां मूलं कामस्य च । तत्र यागादींश्चिकीर्षन्न-वश्यं संकल्पं करोति । संकल्पे क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन संनिधातव्यम-निष्ठेनापि यथा यागार्थिना ज्वलनं कुर्वतस्तत्प्रमाणकारणो धूमोऽप्यनिष्ठो

जायते ।... तत्र किमुच्यते । यज्ञाः संकल्पसंभवा इति संकल्पस्याद्यकारण-
त्वाददोषः । अत एवोत्तरत्र नाकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यत इति वक्ष्यति ।
व्रतानि मानसोऽध्यवसायो व्रतमिदं मया यावज्जीवं कर्तव्यमिति यद्विहि-
तम् । यथा स्नातकव्रतानि । यमधर्माः प्रतिषेधरूपा अहिंसादयः । कर्तव्येषु
प्रवृत्तिर्निषिद्धेभ्यो निवृत्तिर्नान्तरेण संकल्पमस्ति ॥ मे० ॥

अनेन वस्तुनेयमर्थक्रिया साध्यते । इत्येवंविधो मनोव्यापारः संकल्पः स
मूलं कामस्य तदनन्तरं हि तद्वस्तुसंपादनेच्छोपजायते । तदनु वाध्यवसायो
भौतिकव्यापारेण करणोद्योगो भवत्येवं च यज्ञादयः संकल्पप्रभवान्तेषां च
संकल्पोद्भवत्वे सत्यवश्यमन्तरिक्ष्या भवितव्यम् । संकल्पाभिमानव्यवसायेभ्यः
क्रियाप्रवृत्तिरतथेच्छानिषेधात्तान्यपि न घटत इत्यभिप्रायः । व्रतान्यनुष्ठेय-
रूपाणि यमधर्माप्रतिषेधात्मकाः । अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह ॥ गो० ॥

स च कामः संकल्पमूल इत्याह । संकल्पमूल इति ।... संकल्पो नाम
अनेन कर्मखेदं यत्नं साध्यमिति निश्चयः । तदनन्तरमिह साधनतयावगते
तस्मिन्कर्मणि कामः । तदनन्तरं प्रयत्न इत्येवं यज्ञाः संकल्पसंभवा इति ॥
रा० ॥

संकल्पः कर्मानुष्ठानाध्यवसायः । तस्य मूलं कारणं कामः । यज्ञा इति
गृहस्थधर्मो लक्ष्यते । व्रतानीति ब्रह्मचर्यम् । यमधर्म इति वानप्रस्थसं-
न्यासिधर्मो ।... ॥ न० ॥ ३ ॥

पूर्वेण शास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्ति संकल्पाधीने व्याख्याते । अनेन लौकिकेषु
कर्मसु तदधीनत इति विशेषः । नेह लोके कर्हिचित्कदाचिदपि जायदव-
स्थायां क्रिया काचिदनुष्ठेयत्वेनानिच्छतः संभवति । यत्किंचिल्लौकिकं वैदि-
कं वा कुरुते कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च तत्सर्वं कामस्य चेष्टितम् । हेतुत्वाच्चे-
ष्टितं कामस्यैवेत्युक्तं तदिदमतिसंकरम् । कामात्मता न प्रशस्ता । न चानया
विना किंचिदनुष्ठानमस्ति । अत्र प्रतिविधत्ते ॥ मे० ॥

बुद्धिपूर्वकतया साध्या या काचित् दृष्टार्था क्रिया सानिष्कृतो न कदा-
चिद्दृश्यते । यस्माद्यत्किञ्चित्कुरुते कर्म तत्सर्वं कामस्यैव चेष्टितम् इच्छाका-
र्यम् । अत्र परिहारमाह ॥ गो० ॥

कामस्य कर्ममूलकतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह । अकामस्येति । नात्र प्रमाण-
युक्त्यपेक्षेति भावः ॥ रा० ॥ ४ ॥

तेषु कामेषु सम्यग्वर्तितव्यम् । का पुनः सम्यग्वृत्तिर्यद्यथाश्रुतं तत्तथैवानु-
ष्ठेयम् । नित्येषु फलं नाभिसंधेयम् । अश्रुतत्वात् । काम्येषु त्वनिषेधः । तथा
तेषां श्रुतत्वात् । फलसाधनतयैव तानि विधितो ऽवगम्यन्ते । फलानिच्छेस्त-
दनुष्ठानमश्रुतकारणं स्यात् । नित्येषु फलाभिसंधिर्यामोह एव । न ह्यभि-
संधिमात्रात्प्रमाद्यतो ऽवगते फलसाधनत्वे फलमुत्पाद्यते । एवं कुर्वन्ग-
च्छति प्राप्नोत्यमरलोकाताम् । अमरा देवास्तेषां लोकः सर्गः । तन्निवासा-
दमरेषु लोकशब्दः । स्थानस्थानिनोरभेदात् । मंचाः क्रोशन्तीतिवत् । तेनायं
समासः । अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकास्तद्भाव अमरलोकाता । देवजनत्वं
प्राप्नोति । य एवार्थो देवजनत्वं प्राप्नोति वृत्तानुरोधादेवमुक्तम् । अथवा
अमरलोकोक्तयति पश्यत्यमरलोकः कर्मण्यङ् । तदन्ताद्भावप्रत्ययः देवदर्शी
संपद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवोक्ता भवति । अथवा अमर इव
लोक्वते लोके । अर्थवादश्चायम् । नात्र स्वर्गोपलब्धेन विधीयते । नित्यानां
फलभावात्काम्यानां न नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठान-
संपत्तिरेवोच्यते ।... तत्र नित्यानां प्रत्यवायानुत्पत्तिर्विध्यर्थसंपत्तिर्वा प्रयोजनं
तु यथा संकल्पितं यथा श्रुतं संकल्पितप्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं
तत्संक्षप्याभिसंधाय मनसा कामयित्वा इदमहमतः फलं प्राप्नुयामिति ततः
काम्यानर्थान्कामान्समश्रुते प्राप्नोति ।... मे० ॥

नात्रेष्टा निषिध्यते । अत्रापि तु यच्छ्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयम् । इतीयं सा
सम्यग्वृत्तिस्तत्र तेषु कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन वर्तमानो बन्धात्मकत्वाभावा-
दमरलोकाताममरधर्मित्वं मोक्षं प्राप्नोति । इह संसारे आत्मज्ञानाभ्यासे-

नाष्टगुणैश्वर्ययोगाद्यथाभिजायितास्सर्वानर्थान्प्राप्नोति । इदानीं धर्मप्रमाण-
परिगणनार्थमाह ॥ गो० ॥

ततः किमित्यत आह । तेव्विति तेषु कर्मसु सम्यगिति अर्थकामाद्युपाधिं
विना प्रवर्तते यो ऽनुष्ठाता सो ऽमरलोकातां साक्षान्मुक्तिं वा... इह च
मर्त्यलोके कामाग्न्युपचादीनश्रुते प्राप्नोति ।... ॥ रा० ॥

सम्यग्वर्तमानः समीचीनं वर्तमानः । समीचीनवृत्तित्वं च कर्मफलत्यागेन
चोदितकर्मानुष्ठानम् । अमरलोकातां शाश्वतलोकातां मुक्तिमित्यर्थः । इह
अस्मिंस्लोके यथा संकल्पिताम्बुसंकल्पानुरूपपाग्न्यामाग्भोगान् । केचित्तु वक्ष्य-
माणयोर्धर्मप्रतीतिप्रवृत्तेः प्रतिपत्तिनिराकरणपक्षेन स्लोकचतुष्टयमिदं
व्याचक्षते कामात्मतेति कामात्मता नाम निषिद्धेऽपि प्रवर्तकः कामप्रकर्षः
न चैवेहास्त्यतामत इति कामस्यात्यतोच्छेदः प्रतिषिध्यते । कार्यवशेन
कामस्य वर्जनीयत्वात् ।... ॥ ग० ॥ ५ ॥

को ऽस्याभिसंबन्धः । यावता धर्मो ऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातव्यः । स च
विधिप्रतिषेधनक्षत्तत्र न वेदस्य धर्ममूलता विधेया वेदो धर्ममूलत्वेन
ज्ञातव्यो धर्मप्रमाण्य आश्रयणीयः । अन्तरेणैवोपदेशं तत्पिबेः । न हि
मन्वादुपदेशं समधिगम्य वेदस्य धर्ममूलत्वम् ।... ननु नैव केचिदाद्यवशं
वेदं मन्यन्ते । यतस्त्रयी विद्या । ऋचः सामानि यजूंषीति ।... स्मृतिशीले
च तद्विदाम् । अनुभूतार्थविषयं विज्ञानं स्मृतिरूप्यते । तच्छब्देन वेदः
प्रत्यवगम्यते । तं विदन्ति तद्विदः वेदार्थविदां कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति
यत्स्मरणं तदपि प्रमाणम् । ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहुः । स हि सर्वप्र-
माणावगतप्रमेयानुवादिनीनामधिक्रमथं परिच्छिनन्ति इति वदन्तः । सत्यम् ।
ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादिप्रमाणं नात्माया स्मृतिः । अस्माकं तु
मन्वादिस्मृतिरेव प्रमाणम् । न हि वयं तामन्तरेणान्यतो ऽष्टकादिकर्तव्य-
तामवगच्छामः । तच्च मन्वादीनामीदृशं स्मरणं तत्कृतेभ्यो वाक्येभ्यः स्मृति-
परंपरया तेभ्यो ऽवसीयते । तस्माच्च स्मरणादनुभूतो ऽयमर्थः । प्रमाणेन

मन्वादिभिरिति निश्चिन्मो यत एते स्मरन्ति । न ह्यनुभूतस्य स्मरणोपपत्तिर्ननु च कक्षयित्वा यश्चमुपनिबध्नीयुरननुभूयैव केनचित्प्रमाणेन यद्योत्पाद्य वस्तुक्तयानकं केचन कथयेयुः ।... स्मृतिश्च ग्रीहं च स्मृतिग्रीहे । ग्रीहं राग-द्वेषप्रहरणमाहुः । तच्च धर्ममूलं वेदस्मृतिवत् ।... आचारश्चैव साधूनां अशब्देन वेदविदामिति संबध्यते । पदद्वयेन श्रितृत्वं लक्ष्यते । श्रितृणां य आचारः सो ऽपि धर्ममूलम् । आचारो व्यवहारः अमुक्तानं यत्र श्रुतिस्मृति-वाक्यानि न सन्ति श्रितृश्च धर्मबुद्धानुतिष्ठन्ति । तदपि वैदिकमेव पूर्ववत् प्रतिपत्तव्यम् । यथा विवाहादौ कङ्कणबन्धनादि माङ्गलिकत्वेन यत्क्रियते । या च कन्यायास्तदहर्विवाहयिष्यमाणायाः प्रस्थातृदृष्टचतुष्पथादिपूजा देश-भेदेन । तथा चूडासंस्था देशभेदश्च । या चातिथ्यादीनां गुर्वादीनां चानु-ष्ठितिः ।... आत्मनस्तुष्टिरेव च । धर्ममूलमित्यनुषङ्ग्यते । वेदविदां साधूना-मिति । अस्याश्च धर्ममूलत्वं प्रामाण्येनैवेत्याहुर्न ह्येवंविधानामनुष्ठेये ऽर्थे मनः प्रसीदति द्वेषश्च न भवति स धर्मः ।... अतश्च ग्रीहवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ॥ मे० ॥

वेद ऋग्यजुःसामलक्ष्णो ऽखिलः समयो ऽर्थवादादीनामपि विधेकवा-क्यत्वेन अवज्ञाद्धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । मिथ्याज्ञानसंशयाभावात् । निसर्ग-प्रामाण्याच्चैव ।... तथा च मानवादिशास्त्रनिबन्धनं वेदविदां कर्तव्याकर्तव्य-स्मरणं ग्रीहं च रागद्वेषपरित्यागात्मकम् । आचारश्च कङ्कणबन्धनाद्यचरण-रूपः साधूनां धार्मिकाद्यामात्मनस्तुष्टिश्चादृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतःपरितो-षरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मं प्रति प्रमाणमेवां सर्वेषां वेदमूलत्वात् । तथा च वेदमूलत्वमेवां दर्शयति ॥ गो० ॥

वेदो ऽखिल इति । अखिलः सार्धवादः । तेषामपि विधितात्पर्यात् । स वेदो धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । यत्र साक्षाच्छ्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं तदुक्तं स्मृतिग्रीहे चेति । वेदविदां या स्मृतिवाक्यविशेषविवक्षोत्पादिकार्थविशेष-विषया चिन्ता तत्रभवत्वात् वाक्यमपि स्मृतिः । वेदे ऽनुपलभ्यमाने सा धर्मं प्रमाणम् । तस्या अप्यनुपलम्भे यत्र वेदविदां बहूनां ग्रीहं चित्तस्य स्वभाव-

प्रमाणता सापि धर्मस्य मूलम् । यथा श्रुतिः । यद्वै किं चानूचानो ऽभ्यु-
हति तदार्थेयं वेदयन्तीति तस्याप्यनुपलम्भ उक्तमाचार इति । साधवो
वेदार्थसाधनप्रवृत्ताः तेषामाचारः स्वस्वपूर्वकालीनसाध्वरहितत्वप्रतिसंधि-
नामनुष्ठानं तच्च प्रमाणं धर्मे तच्च श्रौतादन्यप्रयुक्तत्वशङ्कारहितादनिर्धारित-
मूलं मिथ्याप्रसिद्धिमूलताशङ्काकलुषितमीधत्प्रत्यवरमिति क्रमार्थः । यत्रा-
चारो ऽपि नोपलभ्यते तत्राह । आत्मन इति । वक्ष्यति च । यत्कर्म कुर्वतो
ऽस्य स्यात्परितोष इति तदयमर्थः । यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतु-
ष्टयं सदापि नोपलब्धमुत्सादादिवशात् । तत्र यत्कर्म कुर्वतश्चासौ जाघवापर-
नामाप्रसादातिशयः । तस्य साधनत्वे स एव प्रमाणम् ।... ॥ ना० ॥

अखिलः ऋग्यजुःसामाथर्वाण्यः धर्ममूलं धर्मे प्रमाणं स्मृतिश्रौते स्मृतिर्म-
न्वाख्याद्या श्रौतं वृत्तं चरित्रम् तद्विदामनुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम् । अत्र
स्मृतिः श्रुत्यविरोधिनी ग्राह्या ब्रह्मण्यता पिबदेवभक्तता सौम्यता अपरो-
पतापिता मृदुता अग्नसूयता अपारुध्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शर-
ण्यता कारुण्यं प्रशान्तितेति त्रयोदशगुणं श्रौतमिति हारीतोक्तं वा ।
विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृत्यादि
हेयम् । ...आचारो विवाहादौ कङ्कनवन्धादिः । साधूनामत्सरिणां तुष्टि-
र्मनसः परिणामविशेषः ॥ रा० ॥

वेदः जातावेकवचनम् । धर्ममूलं धर्मस्य प्रमाणम् । न केवलं विध्यादेश
एव धर्मप्रमाणम् । किंतु मन्तार्थवादावपीत्युक्तमखिल इति । तद्विदां वेदा-
र्थविदां स्मृतिधर्मशास्त्रेतिहासपुराणानि श्रौतं च धर्ममूलं सत्त्वंभावनीयता
हेतुरात्मगुणसंपत्क्षीणम् । तदुक्तं महाभारते । तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन
क्लाघ्येत संसदि । श्रौतं समासेनैतत्ते कथितं कुरुनन्दनेति ।... तद्विदामाचार-
श्चैव धर्ममूलम् । आचारो आख्यातः । साधूनां परमधार्मिकाणामात्मनस्तु-
ष्टिर्मनसो रुचिः । सा च धर्ममूलं प्रमाणान्तरागोचरत्वेन धर्मत्वम्... । एषु
पूर्वं पूर्व वक्ष्यते ।... ॥ न० ॥ ६ ॥

यदुक्तं वेदवित्त्वन्धेन स्मृतेः प्रामाण्यं तदनेन दर्शयति । यः कश्चिद्धर्मी
वर्षधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचिद्वाङ्मनादेवर्गस्य
मनुना परिकीर्तितः । स सर्वो वेदेऽभिहितः प्रतिपादितो यथा चैतत्तथा
पूर्वोक्तो उक्तम् । सर्वज्ञानमयो हि सः । सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां
हेतुर्निमित्तं वेदः सर्वज्ञानैर्निमित्त इति ज्ञाने तद्विकारत्वमारोप्यम् ।...
॥ मे० ॥

यः कश्चित् श्रुतश्रीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणको धर्मः कस्यचिद्वाङ्मनादेवर्ग-
ना कथितः स सर्वो वेदे उक्तः । उत्सन्नविप्रकीर्णमन्त्रार्थवादणिष्कमूलत्वा-
त्तत्स्मरणस्यातीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदामगृह्यमात्रकारणानां वेदस्यै-
व मूलत्वसंभवात् यस्मात्सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात्सर्वज्ञानमयः । सर्वज्ञानारम्भ
इव वेदः । अत्राष्टकादीनां महाप्रत्यवायादीनां ग्रन्थेनोपनिबन्धः श्रीलाचा-
रात्मतुष्टीनां पुनरल्पप्रत्यवायत्वादुपनिबन्धः ॥ गो० ॥

यः कश्चिदिदानीमनुपलभ्यमूलवान्वेदो ऽपि कस्यचित्संकीर्णस्यापि सर्वेषां
वेदानां यज्ज्ञानं तत्... ॥ ना० ॥

सर्वासां स्मृतीनां वेदमूलत्वे ऽपि मनुस्मृतेरतिश्रयमाह । य इति । कस्य-
चित्सुसः स वेदः सर्वज्ञानमयः सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुतया
निर्मितः सर्वविषयज्ञानवतो भगवतः पूर्वपूर्वसर्गसदृशतया कार्यत्वेऽपि सर्वा-
र्थप्रकाशत्वात् ॥ रा० ॥

सर्वज्ञानमयो सर्ववेदार्थज्ञानप्रकृतः । श्रीलादिभ्यश्च श्रुतिस्मृती बन्धी-
स्यावित्त्वभिप्रायेणाह ॥ न० ॥ ७ ॥

सर्वं ज्ञेयं कृतकाकृतकशास्त्रगीचरप्रत्यक्षादिगोचरं समवेक्ष्यैतज्ज्ञानच-
क्षुषा तर्कव्याकरणनिरक्तमीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मकेन चक्षु-
धेव चक्षुः शास्त्राभ्यासो ज्ञानस्य करणत्वसाम्यात् । यथा चक्षुषा रूपं ज्ञायते
एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यं समवेक्ष्य सम्यग्विचारपूर्वकं विरूप्य श्रुति-

प्रामाण्यतो वेदप्रामाण्येन धर्मं निविशेत धर्ममनुतिष्ठेत् । सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेव तिष्ठते नाज्ञातेषु ।... ॥ मे० ॥

यावत्किञ्चिच्छास्त्रज्ञातं सत्सर्वं विज्ञानाख्येन चक्षुषा निखिलं निःशेषं कृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञः स्वधर्मे ऽवतिष्ठते । वेदस्यैव धर्मं प्रति प्रामाण्यान्न वेदनाच्छास्त्रप्रामाण्येन ज्ञानं चक्षुरिव प्रमेयपरिच्छेदात् ॥ गो० ॥

सर्वं त्विति सम्यगवेद्यालोच्य । इदं मानवशास्त्रम् । एतच्छास्त्रोक्तेन ज्ञानरूपचक्षुषानुपलभ्यमानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च श्रुतेरपि प्रामाण्यतः प्रामाण्येन सिद्धेः तदुक्ते स्वधर्मे स्वसंपाद्ये धर्मे निविशेत... ॥ ना० ॥

अतः किं तत्राह । सर्वमिति । ज्ञानचक्षुषा ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानं गुरुः स एव चक्षुः तेनोपदिष्टमवेक्ष्य शब्दतो ऽर्थतश्चाधीयीतेत्यर्थः । इदं ननु शास्त्रश्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिस्मृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्मृहीततात्पर्यः विद्वान्स्वधर्मे अनृष्टेये कर्तव्याकर्तव्ये निविशेत प्रवर्तते ॥ रा० ॥

इदं श्रुत्यादिप्रमाणज्ञातं निखिलं निरवशेषम् । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या श्रुतिप्रामाण्यतः । श्रुतिशब्दः स्मृतेरप्युपलक्ष्यार्थः । उत्तरस्त्रोक्तानुगुण्यात् । श्रुतिसमत्वाभ्युपगमाच्च । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यवक्ष्यतां विशदीकरोति ॥ न० ॥ ८॥

... श्रुतिस्मृतिषु यदुदितमुक्तं धर्माख्यं कर्म तदनुतिष्ठन्निहासिंल्लोके यावज्जीवति तावत्कीर्तिं प्रशस्यतां पूज्यतां सौभाग्यतां लभते । न्याये पथि स्थितो महापुण्यो ऽयमिति सर्वेषां पूज्यते प्रियश्च सर्वस्य भवति । प्रेत्य देहान्तरे यस्मादन्यदुत्तमं नास्ति तत्सुखं प्राप्नोति । प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारो निरतिशया प्रीतिः स्वर्गस्तत उच्यते । अमुत्तममिति तस्मान्नास्तिकस्यापि दृष्टफलार्थिना ऽत्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्तेत्येवंपरमेतत् ॥ मे० ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममनुतिष्ठन्नाचरन्मनुष्य इहलोके ख्यातिं परलोके

चोत्कृष्टं सुखमवाप्नोति । इति सङ्कृतगुणाख्यानेनानुष्ठानस्तुतिः प्ररोच-
नार्था न ह्यकस्मान्निःप्रयोजना स्तुतिः प्रवर्तत इत्येवं सर्वत्रेह श्रुतिषु विज्ञे-
यम् ॥ गो० ॥

अत्र फलमाह । श्रुतीति । श्रुतिस्तत्कालोपलभ्या । अनुत्तमं सुखं स्वर्गाख्यं
मोक्षाख्यं च । अत्र च श्रीलादीनामनुक्तिरपह्नवत्कथनार्थम् । अत एव
वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांसस्य श्रीलादावपि प्रसङ्गं निवारयितुं श्रुति-
स्मृतिपदार्थौ व्याकरोति ॥ ना० ॥

किं च श्रुतीति । अनुत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मात् मानवः मनुष्याधिकारकं
शास्त्रमिति न्यायात् ॥ रा० ॥

श्रुतिस्मृत्योक्तल्यवस्थतामेव प्रकारान्तरेणाह ॥ न० ॥ ६ ॥

यत्र श्रूयते धर्मानुशासनः शब्दः सा श्रुतिः । यत्र स्मर्यते सा स्मृतिः ।
तच्च समाचारेऽप्यस्तीत्यतः सो ऽपि स्मृतिरेव । न हि तत्राप्यस्मृते वैदिके
शब्दे प्रामाण्यम् । अथ वा स्मृतियहणं स्मर्तेर्वेदतुल्यत्वार्थम् । किं पुनः
श्रुतिस्मृत्योः समानं कार्यम् । यत्समाचारेऽप्यनेन प्राप्यते उच्यते । ते
सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ।... आशङ्कापक्षान्तरसंभावनं मीमांसनम् ।... ॥ मे० ॥

मन्दबुद्धियुत्पादनार्थं मीमांसा प्रतिषेधादिव्यवहारफलं लोकसिद्धपदा-
र्थकथनम् । श्रुतिर्वेदो धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति । स्मृतियहणं श्रीलादेरपि
स्मरणप्रभेदकत्वात्प्रदर्शनार्थम् । ते श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु बुद्धिजनकफलसुरा-
पानाद्यात्मकेषु कुतर्कविकल्पैर्विचारयितव्ये । कथमेतत्त्यादिति । यतः प्रमा-
णान्तरागोचरो धर्मस्ताभ्यामेव निर्वर्ण्यै प्रकाशतां गतः । एवं कर्तुर्बुद्धिष्क-
रमाह ॥ गो० ॥

अतिस्त्विति । तुशब्देन श्रीलादिशब्दव्यवच्छेदः । वै इति प्रसिद्धतामाह ।
धर्मशास्त्रं प्राधान्येन । यत्रानुशासनीयं तद्धर्मं शास्त्रम् । अमीमांस्ये तद्विरो-
धिः श्रीलाचारादिभिर्न बाधनीये श्रीलादिकं तद्विरोधे बाध्यमेवेत्यर्थः ।
निर्वर्ण्यै प्रकाशितः ॥ ना० ॥

श्रुतिस्मृत्युदितमित्युक्तम् । तत्र का श्रुतिः का च स्मृतिरित्याकांक्षाया-
माह । श्रुतिरिति । धर्मशास्त्रं धर्मप्रतिपादकं मन्वादि तस्य वक्तृविशेषा-
त्प्रामाण्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः । वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुयमो
ऽङ्गिराः ।... इति । ते श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु अमीमांसे प्रतिवृ-
त्तकर्तव्यं न विचारयितव्ये इति कुल्लूकः । तन्न । सर्वार्थेष्विति पाठः । तथा
च सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु अमीमांसे एव धर्मस्यातीवसूक्ष्मत्वात् । यत्कर्तव्यानु-
संधत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्युक्तेः । अयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सते-
त्युक्तेः । अयं प्रत्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसा हि पूजितविचारवचना ।
अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादि सूत्रजातम् ।... ॥ १० ॥

स्पष्टः ॥ न० ॥

निर्बभौ प्रादुरासीत् ॥ का० ॥ १० ॥

असत्त्वप्रामाण्यहेतोर्वेदस्य यो वेदाज्ज्ञेतुशास्त्राश्रयाज्ज्ञेतुशास्त्रं नास्तिकत-
र्कशास्त्रं बौद्धचार्वाकादीनां शास्त्रं यत्र न वेदो धर्मायेति पुनः पुनरुद्घोष्यते
तादृशं तर्कमाश्रित्य यो ऽवज्ञां कुर्याच्छ्रुतौ स्मृतौ च केनचिदकार्यान्निवर्त-
यतो मैवं कार्षीः प्रतिषिद्धं वेदेनेति । तमनादृत्य चिकीर्षेत्किं नाम यदि
वेदे वा स्मृतिषु वा प्रतिषिद्धं न हि किञ्चित्तयोः प्रामाण्यमस्तीति कथये-
न्मनसा वा चिन्तयेत् । तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरो यदि दृश्येत । स साधुभिः
शिष्यैः बहिष्कार्यस्तिरस्कार्यो याजनाध्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः क्रियावि-
शेषणस्यानिर्देशाद्विद्वद्दर्शभ्य इति गम्यते ।... अत एव पूर्वश्लोके विचार
ईदृशः प्रतिषिध्यते । यतस्तदवज्ञानपरतया क्रियते न तु यतस्तदर्थविशेष-
जिज्ञासया । एवमर्थमेव हेतुमाह । नास्तिको वेदनिन्दकः । अतश्च पूर्वपक्षे
यो वेदस्याप्रामाण्यं ब्रूयान्नासौ नास्तिकः स्यात् । सिद्धान्तदार्ढ्यमेव पूर्व-
पक्षहेतुकथनं वेदनिन्दक इत्यतः स्मृतिग्रहणं न तुल्यत्वेनोभयोः प्रकृतत्वा-
दन्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः ।... ॥ मे० ॥

यः श्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः संस्त । एवासत्तर्कशास्त्रावगम्यनेन

निन्देन्नास्ति परलोक इत्येवं स्थितप्रतिष्ठां वेदनिन्दको द्विजसंपाद्यात्मकर्मणो
ऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहार्यः । इदानीं अतिश्रीक्षाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकार-
भेदस्यातन्त्रतां दर्शयितुं श्रीक्षापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह ॥ गो० ॥

य इति । तथा च श्रीक्षादिभिल्लदपवादे धर्मव्यवस्थैव न स्यात् अतस्त-
दुभयं न विचार्यम् । हेतुशास्त्रं अतिविरोधि तर्कशासनम् । बहिष्कार्यः
साधुभावात् । स हि नास्तिको नास्ति परलोक इत्येवं च वर्तते । वेदानां
च निन्दको भवति । अतो बहिष्कार्य इत्यर्थः ॥ ना० ॥

अत एवाह य इति । अवमन्येत अप्रमाणो ऽयं वेद इति स्वर्गकामो
यजेत... । वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वेन सर्वधर्मानधिकारित्वमाह बहिष्कार्य
इति ॥ रा० ॥

ते अतिस्मृती वेदस्मृतिनिन्दक इत्येव वक्तव्ये वेदनिन्दक इति स्मृतिरपि
तन्मूलत्वाद्देवताभ्युपगमेनोक्तम् । धर्मप्रमाणावयवं संहरति ॥ न० ॥ ११ ॥

नात्र कश्चिद्विशेषः । वेदनिन्दाप्रतिषेधेन स्मृतिसदाचारात्मतुष्टीनामपि
निन्दकस्य बहिष्कारो ऽनेन विहितः ।... महाभाष्यकारोऽपि क्वचित्सूत्रं
वार्त्तिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ॥ मे० ॥

स्मृत्यादीनां प्रकारमात्रभेदो न तु वक्तुतः । सर्वेषां श्रिष्टानुस्मरणरूप-
त्वाच्च । तथा च अतिल्ल वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति स्वयमेवा-
वाचत् । सदाचारः साध्वीचारः स्वात्मनश्च प्रियमात्मतुष्टिः ॥ गो० ॥

वेद इति । सदाचारपदं बहूनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रक-
तानुष्ठानपरम् । तेन श्रीक्षसंग्रहः । स्वस्य स्वीयस्यात्मनः मनसः प्रियम् ।...
॥ ना० ॥

वेदो ऽखिल इत्यत्रोक्तमनुवदन् । तत्रान्येषां संमतिमाह । वेद इति ।
वेद इत्यत्र पाठक्रमः स्मृतेर्मूलत्वस्य वेदस्य सूचनार्थः ।... स्वस्य वेदार्थानु-
ष्ठातुः प्रियं रागाद्यनुपहतं तदपि धर्मे प्रमाणाभित्यन्वयः । संमतिं द्योत-
यति प्राञ्जरिति लक्षणं मानम् ॥ रा० ॥

सदाचारशब्देन श्रीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यते ऽनेनेति लक्ष्यं प्रमा-
णम् । यथा धर्मस्य श्रुत्यादीन्यवसायमूलम् । एवमर्थकामेभ्यनासक्तिरपि
ह्यभिप्रायेणाह ॥ न० ॥ १२ ॥

गोभूहिरण्यादिधनमर्थः । तत्र सक्तिस्तात्पर्येण तदजर्जरक्षणाथं कृषि-
सेवादिव्यापारकरणम् । कामः स्त्रीसंभोगस्तत्र सक्तिर्नित्यं तदासेवनं
तदङ्गादीनां च गीतवादित्रादीनाम् । तदजितानां पुत्रघाणां धर्मज्ञानं
धर्मावबोधो विधीयते विशेषेण धीयते व्यवस्थितं भवति । ... तत्र
सक्तानां न भवति धर्मज्ञानं ... धर्मं जिज्ञासमानानामिति मुख्यं प्रमाणं
धर्मे वेदः स च तैर्न शक्यते ज्ञातुम् । अत्यन्तदुर्विज्ञानो ह्यसौ निगम-
निरक्तव्याकरणतर्कपुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते न स्वार्थं बोधते
चेद्गुणराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विना न शक्य आसादयितुम् । ...
अत उक्तम् । प्रमाणं परमं श्रुतिर्न तु समाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः । ...
अपरस्वर्थकामादृष्टफलैषणमुच्यते । तत्र सक्तानां पूजाख्यात्यादिकामानां
दृष्टफलार्थितया लोकपक्तिमात्रप्रयोजनानां धर्मज्ञानं धर्मानुष्ठानं विधी-
यते उपदिश्यते ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमुच्यते । अनुष्ठीयमानो
ऽपि धर्मो व्यक्ततरो भवति । ... ॥ मे० ॥

अर्थकामाख्यदुष्टपुरुषार्थेष्वसक्तानां तद्धिन्ताशून्यानां तत्त्वावबोधः शा-
स्त्रेण विधीयते । तस्मिन्पुनः लोकप्रत्यर्थं धर्मानुष्ठाने सत्यदृष्टफलभावात् ।
किं धर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः । तथा च । श्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति तत्त्वं
ज्ञातुमिच्छतां स्मृत्यादीनां मध्यात् श्रुतिः प्रकृतं प्रमाणमतश्च श्रुति-
विरोधे स्मृत्यविरोधः । प्रत्यक्षविरोधे ऽनुमानस्य दुर्बलत्वात् ॥ गो० ॥

अर्थेति । धर्मविरोधिनेरर्थकामयोः प्रबन्धेन प्रवृत्तिः सङ्गत्तद्वहिता-
नामेव धर्मज्ञानं विधेयम् । तदीयस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात् ।
तेषां च परमं प्रमाणं श्रुतिरेवातः श्रुतिमूलकतयेव स्मृतेरप्यादरणीयते-
त्यर्थः ॥ ना० ॥

संप्रत्यधिकारिणं विशिनष्टि । अर्थकामेध्विति । असत्त्वानामलोकपानां
तद्व्याप्यां धर्मैश्चनाश्वासात् । धर्मज्ञानं धर्मानुष्ठानं विधीयते कर्तव्यतया
उपदिश्यते परमं प्रधानं परमं तत्त्वं मातीति कृत्वा वा ॥ रा० ॥

प्रमाणेषु बलावलजिज्ञासायामुक्तमुत्तरार्थं औतस्मार्तसंपाते औतो
ऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ग० ॥ १३ ॥

प्रागुक्तो व्याघातः परिश्रियते । यत्र अत्योर्द्ध्वं विद्वद्वाभिधानं धर्मो
ऽयमिति काचिच्छ्रुतिराह । तमेवाधर्मं इत्यन्या तत्र उभावपि तौ धर्मौ
अनुष्ठेयौ । विकल्पेन तुल्यफले हि ते श्रुती । तत्रेयं प्रमाणमियं नेति न
शक्यो विवेकः । अत्र एकार्थे तुल्यबलविरोधे विकल्प इति उभावपि
तौ धर्मौ इत्युक्तम् । तत्र समुच्चयः प्राप्नोति । एवमुभौ भवतोऽन्यथा
एकः स्यात् नेति ब्रूमः । पर्यायेणापि प्रयोगेनोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधो
न ह्ययं सापेक्षद्वयविशेष एव । न्यायश्च विकल्पः यथा अग्निहोत्राख्यमेकं
कर्म तस्य कालत्रयमुपदिष्टं तत्र कर्म प्रधानं कालो गुणो न चैकस्मिन्
प्रयोगे कालत्रयसंभवे न च कालानुरोधेन प्रयोगवृत्तिर्युक्ता । नाङ्गानु-
रोधेन प्रधानमावर्तनीयम् । तस्माद्व्याप्योऽयं तुल्यबलविरोधे विकल्प
इति वचनात् । उभावपि हि तौ धर्मौ । ननु च को भेदस्तस्य न कश्चित् ।
पूर्वेण स्वमतमुपन्यस्तमुत्तरेणान्यैरपि मनीषिभिरेतदेवाहुर्मिति स्वमत-
माचार्यान्तरसंवादेन दृढयति ॥ मे० ॥

यत्र पुनः अत्योर्द्ध्वविध्यं परस्परविद्वद्वाभिधानं तत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि
विकल्पानुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिर्द्वावपि तौ धर्मौ सम्यक्
समीचीनाविद्युक्तं नात्र कस्यचिदपि हानं युज्यते । तुल्यप्रमाणश्रु-
त्वादेवं च समानन्यायत्वात् सूत्रयोरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति
प्रकृतोपयोगः । अत्रोदाहरणमाह ॥ गो० ॥

अतिद्वैधमिति । द्वैधं विद्वद्धार्यद्वयदर्शकत्वम् । तस्मिन्व्यवस्था उभौ

धर्मो तत्तच्छास्त्रीयपरतया विकल्पेन वा । सम्यगित्यवयवम् । समीचीनौ
मनीषिभिर्ब्रह्मैत इत्यर्थः ॥ ना० ॥

स्पष्टः । अत्रोदाहरणमाह ॥ न० ॥ १४ ॥

उदाहरणमिदं समनन्तरदर्शितविरोधे । य एते त्रयः काला इतरे-
तरनिन्दया होमस्य विहिताः । तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम् । सर्वथा
वर्तते यच्च । सर्वप्रकारो होमः प्रवर्तते । प्रवर्तनीय इत्यर्थः । या उदिते
होमनिन्दा सा न तत्प्रतिषेधार्था किं तर्ह्यनुदिते होमविध्यार्था । एव-
मितरत्रापि । तेनायमर्थ उक्तो भवति । सर्वथा कर्तव्य एतेषां कालाना-
मन्यतमस्मिन्काले तत्र यस्मिन्कृतस्तत्र संपन्नः शास्त्रार्थो भवति । इतीयं
वैदिकी श्रुतिः । उदिते होतव्यमित्यादिका श्रुतिरेकदेशेन लक्ष्यते ।
येयमुदिते होतव्यं नेदिते होतव्यमिति श्रुतिः सा एवंपरेत्येवं योजना ।
समयाध्युषितशब्देन समुदायेनैव बौधसः काल उच्यते । अन्ये तु पदद्वय-
मेतदित्याहुः । समयशब्दः समीपवचनः समीपिनमपेक्षते उदितानुदि-
तयोः संगिधानात्समोपं संध्याकालः । अध्युषितं रात्रेर्विवासकालो
व्युष्टार्या रात्रावित्यर्थः । कासुचिच्छ्रुतिष्वेवं पठितं कासुचिदेवमिति
श्रुतिवाक्यानुकरणमेवा स्मृतित्तत्र किं पदद्वयमेतदुक्तैकमिति अत एव
निर्णयः । अतो विकल्पेनैकं होमाख्यं कर्म प्रति कालत्रये ऽपि श्रुति-
विधानान्नास्ति विरोधः । ... एष एव च स्मृतीनां विरुद्धानां विकल्पो
न्यायः ॥ मे० ॥

उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते रात्रिविवासकाले होत-
व्यमितीतरेतरविरुद्धहोमकालश्रवणे ऽपि सर्वथा सर्वप्रकारमन्यस्मिन्नपि
काले होमे कृते संपाद्यते यच्च । न हि कालाख्याङ्गानुरोधेन होमाख्यं
प्रधानमावर्तयितुं युक्तमित्येवमिदम् । उदिते होतव्यमित्येवमादिकं वैदिकं
वाक्यमिति ॥ गो० ॥

उदित इति । समयाध्युषिते उदयसमीपे । यज्ञो ऽत्राभिहोत्रहोमः ।
वैदिकी वेदरूपा श्रुतिः शब्दः । एतच्छ्रुतिविरोध उक्तम् । स्मृत्योरप्य-
न्योन्यविरोधे द्रष्टव्यम् ॥ ना० ॥

प्रातः प्रातरन्तं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुहोति ये ऽभिहोत्रम् । तथा
अतिथये प्रदृष्टाय बलिं हरन्ति यदुदिते जुहोतीत्यर्थवादापेतः । उदिते
जुहोतीत्यनुदिते जुहोतीत्यादि श्रुतिमाश्रित्याह श्रुतिद्वैधमिति द्वाभ्याम् ।
तस्मादुभावपीति । समयाध्युषिते सूर्यनक्षत्ररहिते काले । अत्र व्यव-
स्थितो विकल्पो ऽधिकारिभेदेन सर्वथा चिद्वपि पक्षेषु होमस्य नित्यत्व-
सिद्धिरित्यर्थः । ... ॥ रा० ॥

समाविधिते उदितानुदित इत्यर्थः । सूर्य इति शेषः । अयमेव स्मृत्या-
दिद्वैधे ऽपि न्यायो ऽवगन्तव्यः । तथा प्रमाणायाः श्रुतिस्मृत्योरध्ययनाधि-
कारमाह ॥ न० ॥ १५ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमिति पठितम् । स चार्थवादस्तत्र तत्त्वव्य-
दर्शनात्कस्यचिद्विधिभ्रान्तिः स्यात्तथा च सति क्षत्रियवैश्ययोराध्ययनं
निवर्तेत । इत्येतदाशङ्कानिबन्धनार्थो ऽयं श्लोकः । क्षत्रियवैश्ययोः प्राप्तिं दर्श-
यति । तथा यथाकामो शूद्रो ऽप्यप्रतिषेधादध्येतुं प्रवर्तेत । तन्निबन्धनार्थम-
पीत्येवमिमं श्लोकं पूर्वं व्याचक्षिरे । शास्त्रशब्दो ऽयं मानवयज्ञप्रवचनः ।
अधिकारो मयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः । न च शब्दराशेः सिद्धत्वभावस्य अनु-
ष्ठेयत्वावगतिः संभवति । ... ॥ मे० ॥

गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य मन्त्रैर्हुक्तो ऽनुष्ठानकल्प उक्तः । स च
दिजातेरुक्तः । अतस्तस्यास्मिन्मृतिशास्त्रे ऽध्ययनश्रवणाधिकारो बोद्धव्यो
न तु शूद्रादेः । अर्थानुष्ठानं पुनः प्रतिलोमपर्यन्तान् प्रत्यपि चोदितत्वा-
ज्ञानेन निविध्यते । प्रवचनं तत्र ब्राह्मणस्येत्युक्तं विदुषेत्यत्र धर्मप्रमाणानि
परिभाषाश्चोक्ताः । अधुना सदाचारनिरूपणार्थं धर्मानुष्ठानयोग्यज्ञान-
कथनार्थं च देशानाह ॥ गो० ॥

निषेकादिरिति । निषेको रेतःसेको गर्भाधानम् । अज्ञानमन्येष्टिः ।
अधिकारो ऽध्ययने । नान्यस्य शूद्रस्य संकरस्य वा । उक्तं श्रिष्टाचारं
व्यवस्थापयितुं श्रिष्टस्य निमित्तान्निवासदेशविशेषानाह ॥ ना० ॥

...त्रैवर्णिको निषेकादियोग्यो विवक्षितः ।... ॥ रा० ॥

मन्त्रैः सहितो विधिः क्रियाकलापः । तस्य त्रैवर्णिकस्य अस्मिन्प्रकृते
शास्त्रे श्रुतिस्मृत्याख्ये अधिकारो ऽध्ययनाधिकारः । अन्यस्य शूद्रस्य सर्वः
सत्तामाचारः प्रमाणमित्युक्तम् । स पुनः कुत्रत्यागमित्यपेक्षायामाह ॥
न० ॥ १६ ॥

उक्तानि धर्मे प्रमाणानि विरोधे च विकल्पो ऽभिहितो ऽधिकारिणश्च
सामान्येनेक्ताः । इदानीं येषु देशेषु योग्यतया यो धर्मो ऽनुष्ठेयतामाप-
द्यते ते देशा वर्ण्यन्ते । सरस्वती नाम नदी । अपरा दृषदती । तयो-
र्नद्योर्दन्तरं मध्यं तं देशं ब्रह्मावर्तं इत्यनया संज्ञया प्रचक्षते । व्यवहरन्ति
श्रिष्टाः । देवगृह्णमवध्यवधिमतोः स्तुत्यर्थम् । देवैः स निर्मितो ऽतः
सर्वेभ्यो देशेभ्यः पावनतर इति ॥ मे० ॥

सरस्वतीदृषदत्याख्यनदीमध्यं ब्रह्मावर्ताख्यं देशमाहुः । देवगदी देव-
निर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥ गो० ॥

सरस्वतीति । देवगद्योर्देवैरपि सेव्ययोग्योः । देवनिर्मितं देवैरुत्तम-
देशतया विहितम् । ब्रह्मावर्तेत्यत्रावर्तते ऽनुवर्तते स ब्रह्मावर्तः ॥ ना० ॥

आचारश्चेत्युक्तम् । तत्र किंदेशीयः स आचारः किंप्रमाणकः । तस्मात्
... तेषां वसतिनियममाह । सरस्वतीति सप्तभिः । देवनिर्मितं देवो देवता
तदुद्देश्यकयज्ञादि तदर्थं निर्मितं देवैरग्रे ऽधिष्ठितं वा निर्मितं वा ब्रह्मा-
वर्तमित्यपूर्वा संज्ञा ॥ रा० ॥

अत्र देवसंबन्धवचनं प्रसङ्गार्थम् । ब्रह्मोत्सर्गं महर्षीणां मन्त्रप्रतिभात-
मिति ब्रह्मावर्तम् ॥ न० ॥ १७ ॥

अथास्मिन्देशे य आचारस्तस्य प्रामाण्ये किं विदित्ता श्रुयता चोपाधि-
रङ्गीक्रियते । अथाविदुषामश्रुयानां च देशोपाधिरेव प्रमाणम् । ...
परंपरैव पारंपर्यम् । अन्यस्मादन्यमुपसंक्रामति । तस्मादन्यं ततो ऽप्यन्य-
मित्येवंरूपः प्रवाहः परंपराक्रमः । तदविच्छेदस्तत आगतः संप्राप्तः ।
संकीर्णयोनयो ऽन्तराज्ञाः तत्संहितानां वर्णानाम् ॥ मे० ॥

तस्मिन्देशे प्रायेण सदाचारस्य संभवाद् यो ब्राह्मणादीनामन्तरप्रभव-
पर्यन्तानां पारंपर्यक्रमागतः प्रबन्धतो ऽविच्छेदेनागतो न सांप्रतिको य
आचारः स सदाचार उच्यते ॥ गो० ॥

तस्मिन्निति । आचारश्चर्यमाणो धर्मः । पारंपर्यं पित्रादिपरंपरात्
क्रमेणागतो न त्वधुनातनेन केनचिदनुष्ठितः । अन्तराज्ञाः संकरजाताः ।
सदाचारः सद्गिराचरितो धर्म इत्युच्यते ॥ ना० ॥

यस्मिन्पारंपर्यक्रमप्रमाणक आचारः सान्तराज्ञानाम् अन्तराज्ञः संकर-
जातिः तत्संहितानामन्तरो अन्यवहितः किञ्चिद्व्युक्तो वा । ब्रह्मर्षिदेश
इत्यपि समाख्या ॥ रा० ॥

सान्तराज्ञानां वर्णसंकरसंहितानां स सदाचारस्तस्य धर्मं प्रति प्रामा-
ण्यमित्यर्थः ॥ ग० ॥ १८ ॥

देशनामधेयान्येतानि । कुरुक्षेत्रं समन्तपञ्चकं प्रसिद्धम् । कुरवस्तत्र
क्षयं गताः । ... मत्स्यादयः शब्दा बज्रवचनान्ता एव देशवचनाः । ब्रह्मर्षि-
देश इति समुदायसंज्ञा । देवनिर्मितो देशो ब्रह्मावर्तः । देवेभ्यः किं-
चिद्व्युक्तो ब्रह्मर्षिरिति । अतो ऽयं देशो ब्रह्मर्षिसंबन्धाद् ब्रह्मावर्ताद्व्युक्तः ।
तथा चाह । ब्रह्मावर्तादनन्तर ईषद्विभक्तः । ... ॥ मे० ॥

मत्स्या विराट्देशाः । पाञ्चालाः कन्यकुजाहिष्कल्पाः । सूरसेनजा माथुराः ।
एव ब्रह्मर्षिदेशाख्यो देशो ब्रह्मावर्तादीषद्व्युक्तः ॥ गो० ॥

कुबक्षेत्रं धेति । सूरसेनजाः सुरसेनाख्यपतिना निवासत्वेन निर्मिता
नामसुरोपलक्षिता देशाः । अनन्तरो निर्विशेषः ॥ ना० ॥

अत्रापि ब्रह्मर्षिसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम् । अनन्तरः किञ्चिद्भूगः ॥ न० ॥
१६ ॥

एतेषु देशेषु कुबक्षेत्रादिषु प्रसूतस्य अयजन्मनो ब्राह्मणस्य सकाशात्स्वं
स्वं चरित्रमाचारं शिष्येण जिज्ञासेरन् । तस्मिन्देशे इत्यनेनैतद्व्याख्यातम्
॥ मे० ॥

कुबक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् । स्वं स्वमाचारं पृथिव्यां
सर्वे मनुष्याः शिष्येण ॥ गो० ॥

एतद्देशेति । एतत्पदेन ब्रह्मावतस्यापि ग्रहणम् । चरित्रं चरणीयं धर्म-
प्रसङ्गेन ततोऽपेक्षान्यपि देशान्तराणि निवासार्थं दर्शयति ॥ ना० ॥

अयजन्मनः ब्राह्मणात् चरित्रं चरमाख्यानमनुष्ठानं धर्मस्य येन तच्चरित्रं
धर्मापदेश इति यावत् । आचारं वा ॥ रा० ॥

अयजन्मनः ब्राह्मणस्य शिष्येणैवगच्छन्ति ॥ न० ॥ २० ॥

उत्तरस्यां दिशि हिमवान् पूर्वतो दक्षिणस्यां विंध्यः विनश्वरं सरस्वत्या
अन्तर्धानदेशः । प्रयागो गङ्गायमुनयोः संगमः । एतान्देशानभिज्ञत्वा मध्यं
मध्यदेशनामानं देशं विद्यात् । नात्युत्कृष्टो नातिनिम्नश्च इत्यतो मध्यदेशो न
तु पृथिवीमध्यभवत्वात् ॥ मे० ॥

हिमवद्दिग्धाख्योत्तरदक्षिणदिगवस्थितपर्वतयोर्मध्यं विनश्वराच्च सरस्वत्य-
न्तर्धानदेशात्पृथग्दिगवर्ति तत्प्राक् पूर्वदिक्प्रागे प्रयागाच्च गङ्गायमुनासंगमात्प-
रत्यक् पश्चिमदिक्प्रागे स मध्यदेशाख्यो देशः कथितः ॥ गो० ॥

हिमवदिदति । विनश्वरं यत्र सरस्वती विनष्टा । मध्यः पृथिवीजघनस्या-
नीयो देशः ॥ ना० ॥

हिमवानुत्तरतः पर्वतः दक्षिणात्यो विन्ध्यः । विनशनात्कुलक्षेत्रात् ।
प्रयागात्पश्चिमः पश्चिमः । रा० ॥

स्पष्टः । न० । २१ ॥

आ पूर्वसमुद्रादा पश्चिमसमुद्राद्योऽन्तरावर्ती देशस्तथा तयोरेव पर्वस्रो-
कोपदिष्टयोर्गिर्योः पर्वतयोर्हिमवद्भिन्ध्योर्यदन्तरं मध्यं स आर्यावर्तो देशो
बुधेः शिष्टैरुच्यते । आर्यावर्तास्तैरुच्यन्ति । आक्रम्याक्रम्यापि न चिरं तत्र
स्तेष्वाः स्यातारो भवन्तिः ।... एते चतसृषु दिक्षु देशावधय उपात्ताः ।
प्राच्यां पूर्वसमुद्रः प्रतीच्यां पश्चिमः । उदग्दक्षिणयोर्हिमवद्भिन्धौ । एतौ
त्ववधित्वेनोपात्तौ । न तयोरायवर्तत्वमस्ति । अतस्तत्र विवासाभावे प्राप्ते
इदमाह । मे० ॥

पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः पुनरर्वागवर्ति यन्मध्यं तयोश्च हिमवद्भिन्ध्ययोश्च
उत्तरदक्षिणदिगवक्त्रम्बिनोः पर्वतयोर्यन्मध्यं तमार्यावताख्यं देशं विद्वांसो
मन्यन्ते । गो० ॥

आ ससुद्रादिति । तयोर्हिमवद्भिन्ध्ययोः पर्वतयोर्मध्यम् ।... आर्यास्त-
स्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति न तु मर्यादाः सन्तीत्यार्यावर्तः । ना० ॥

इति चतुःसीमावच्छिन्नः । एवं पूर्वपश्चिमसमुद्राभ्यन्तरयोर्विन्ध्यहिमवतो-
र्मध्ये देशः स आर्यावर्त इत्यर्थः ।... । रा० ॥

आर्या अस्मिन्वर्तन्त इत्यार्यावर्तः । हिमवद्भिन्ध्ययोरिति श्लोकद्वये ऽप्येत-
द्देशप्रसृतस्येत्यनुवक्तुः । येषु ब्रह्मवर्तादिषु आचारविप्रतिषेधे पूर्वपूर्वदेशा-
चारो बलीयानित्यवगन्तव्यः । अथ सर्वदेशेषु यच्चाह देशमाह । न० । २२ ॥

कृष्णश्वेतः कृष्णपीतः कृष्णसाराख्यो मृगो यत्र चरति निवसति संभव
उत्पत्तिर्यत्र देशे तस्य स्वभावतो न पुनर्देशान्तरात्प्रसृत्योपायादिनिमित्ते-
नानीतस्य क्रियन्तमपि काचं निवासः स देशो यच्चियो यागार्हो बोद्धव्यः ।

अतः कृष्णमृगाचरणादेशात्परो ऽन्यो स्नेच्छदेशः । स्नेच्छाः प्रसिद्धाः चातुर्व-
र्ण्यजात्यपेताः प्रतिशोमजातीयाः अनधिकृता मेदाग्रपुलिन्दश्वरादयः ॥...
॥ मे० ॥

कृष्णः श्वलो मृगो यस्मिन्देष्टे स्वभावतो निवसति न त्वन्येनानीतः । स
यागार्हो देशो विज्ञेयोऽतोऽन्यो ऽनधिकृतः । अग्रदिस्नेच्छदेशो न यागार्हः ।
यत एतदेवमवः ॥ गो० ॥

कृष्णसारस्विति । स्वभावतो न त्वन्येन नीतः । स आर्यावर्ताद्वहिर्भूतो
ऽपि याज्ञिको यागार्हः । अतः परो यो स्नेच्छानां यज्ञानुष्ठानगर्हाणामेव
निवासदेशः । एतेनाचारशिष्टानिवासयज्ञानुष्ठानोचिता देशाः क्रमादुक्ताः ।
सर्वे वैते निवासयोग्या इत्याह ॥ ना० ॥

स्वभावतः बलात्कारं विना । आश्रयेरन्नित्यनेनान्यत्र वसतिरयोग्येति
भावः ॥ रा० ॥

स्वभावतः खैरम् । अतः परः एभ्यो ब्रह्मावर्तादिभ्यो ऽन्यः । स्नेच्छा यज्ञा-
नधिकृताः ॥ न० ॥ २९ ॥

यदर्थं देशसंज्ञाभेदकथनं तमिदानीं विधिमाह । एताग्रब्रह्मावर्तादीन्देष्टा-
न्दिजातयो देशान्तरेऽपि जाता आश्रयेरन् । जन्मदेशं त्वक्ता ब्रह्मावर्ता-
दिदेशसंश्रयणं यत्नेन कर्तव्यम् ।... ॥ मे० ॥

साध्याचारयोगार्हत्वसंभवाद् दृष्टार्थत्वाच्चेतानेव देशान्देशान्तरोद्भूता
अपि दिजातयो यत्नतः आश्रयेरन् । श्रुतः पुनर्यदा जीविकाभावे षोडशितो
भवति तदैतद्व्यतिरिक्तदेशेऽपि निवसेत् ॥ गो० ॥

एतानिति स्नेच्छदेशादन्यान् । प्रयत्नतो महताप्यायासेन । यस्मिन्
कस्मिन् स्नेच्छदेशे ऽपि वृत्तिकर्षितो न तु स्वस्थः । सोऽपि जीवनसंभवे
सद्देशेऽपि निवसेत् । दिजातिस्तु वृत्तिकर्षितो न स्नेच्छदेशे वसेदित्यर्थः ॥
ना० ॥

श्रुतस्य वसतेरनियम इत्याह । श्रुतत्विति वृत्तिकर्तुः कृत्यार्थम् ॥ २० ॥
 एताग्रहणावर्तादीन् कृष्णसारमृगावासपर्यन्तान् प्रपन्नतः आपद्यपि संश्र-
 येरन् अधिवसेयुः । येषु च पूर्वपूर्वदेशः प्रशस्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ न० ॥ २४ ॥

अतिक्रान्तस्य सर्वस्य ग्रन्थार्थस्य पिण्डार्थकथनार्थमविस्मरन्नाद्यं योनिः
 कारणं समासेन संक्षेपेण संभवस्येति प्रथमाध्यायावमर्शः । अस्य सर्वस्येति
 जगन्निर्माणं बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य निर्दिशति वर्णानुष्ठेयधर्मा वर्णधर्मास्तान्निबो-
 धत विस्तरेणेति विशेषः । इह पञ्चप्रकारो धर्म इति स्मृतिविवरणकाराः
 प्रपञ्चयन्ति ।... ॥ ने० ॥

एषा धर्मस्य योनिः कारणं यो विदद्भिः सेवितः । तस्य आपन्नदानाव-
 स्थायिनः कारणमिति संक्षेपेण वो युष्माकमुक्ता । इह धर्मशब्दोऽपूर्वास्था-
 त्मकसंस्कारे वर्तते । विदद्भिः सेवित इत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचिदित्यत्रो-
 भयचापि चायं दृष्टः प्रयोगः । संभवस्योत्पत्तिर्जगतः उक्ता । सांप्रतं वर्णो-
 ब्राह्मणादिभिरेव जुल्लेया धर्मा वर्णधर्माऽमधर्मवर्णाऽमधर्मगुणधर्मनैमित्ति-
 काः पञ्चप्रकारास्तान् प्रदह्यत । वर्णधर्मो यथा ब्राह्मणस्य मद्यपानप्रति-
 घेधः । आश्रमधर्मो यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षचरणम् । वर्णाश्रमधर्मो यथा
 ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो वैक्वदण्डधारणम् । गुणधर्मो यथा अभिवेकगुण-
 युक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम् । नैमित्तिका यथा प्रायश्चित्तमिति ॥ गो० ॥

एवेति । धर्मस्थाचर्यमात्रस्य धर्मसाधनस्य कर्मणो वा योनिरुत्पत्तिस्था-
 नम् । अस्य सर्वस्य प्राविजातस्य संभव उत्पत्तिः । वर्णधर्मान् तत्तद्वर्णनि-
 यतान्धर्मान् । उपलक्ष्यं चैतत् । अन्तरप्रभवधर्ममाश्रमधर्मांश्चेत्यपि ॥ ना० ॥

एवेति योनिः कारणं श्रुतिस्मृतिसद्देशाचारब्राह्मणोपदेशैर्विना धर्मो-
 ऽपि न जायत इति भावः ।... ॥ २० ॥

योनिः कारणम् । धर्मपरिज्ञानोपायेनेति यावत् । संभवस्यास्य सर्वस्येति
 प्रथमाध्यायानुभाषणम् ॥ न० ॥ २५ ॥

मन्त्रप्रयोगा वैदिकानि कर्माणि । वेदा मन्त्रा इष्टाभिप्रेतास्तेषामुच्चर-
णानि तानि तत्रभवानि ।... निघेको योगौ शुक्रनिक्षेपः ।... पावन इति
पावयति अशुद्धतामपकर्षतीति पावनः ।... ॥ मे० ॥

वैदिकमन्त्रसाध्यत्वाद्देमूकत्वाच्च वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिर्विष्णुर्योगिं कल्प-
यित्वैवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः पुण्यैः पारंपर्येण धर्महेतुभिर्गर्भाधानादिभि-
र्दिजातीनां शरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पवित्रोत्कारकः । प्रेत्य परलोके
संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धादिहलोके च संस्कृतस्याध्ययनाधिकारात् ।
निघेकग्रहणात्पितुरधिकारः ।... ॥ गो० ॥

वैदिकैरिति । वेदोक्तैः क्रियाविशेषैः पुण्यैः पुण्यसाधनैर्गर्भाधानादिभिः ।
शरीरसंस्कारः शरीरगतातिशयजननं कार्यम् । इह ऐहिकफलेषु कर्मसु
कर्तव्येषु । पावनो ऽनधिकारहेतुपापनाशकः । एवं प्रेत्यात्रापि तत्र निघेकः
पित्रैव कार्यः ।... ॥ ना० ॥

निघेकादिसंस्कारस्यैव खादिरादिवदधिकारार्थता स्वतन्त्रप्रणता चेत्वाह ।
वैदिकैरिति । वैदिकैः कर्मभिर्वेदमन्त्रप्रयोगैः ।... ॥ रा० ॥

किं तु भविष्यतोऽपीत्युक्तं प्रेत्य च पावन इति । कार्यः । पित्रादिना
संस्कारैरपनेतव्यं पापमाह ॥ न० ॥ १६ ॥

उक्तं सर्वसंस्कारप्रयोजनम् । पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च । तत्र पाव-
नत्वमुच्यते । दुष्टस्य दोषापकर्षणम् । कुतः पुनः शरीरदुष्टतेत्याशङ्क्या-
माह । वैजिकं गार्भिकं चैव इति वैजिकं बीजेभवं बीजनिमित्तं वेति । एवं
गार्भिकम् । एतः पापमदृष्टं दुःखकारणं तस्य बीजगर्भयोर्निमित्तत्वभावा-
दशुचित्वमात्रमिहेत्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य बीजम् । ते च स्वभावाद-
शुचिनी गर्भाधाने अपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टे । अतस्तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य
संस्कारैरपमृश्यते । अपकृष्यते । तानिदानो काश्चिन्नामधेयेन काश्चित्-
स्कार्यविशेषोपलक्षिताङ्कत्वा निर्दिशति ।... ॥ मे० ॥

गर्भनिमित्तं ये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणं यथासंभवे गर्भे विशेष-
यम् । गर्भाधानादेरहोमकत्वात्सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोक्तत्वात् । जातस्य
यत्क्रियते तज्जातकर्म । एते सर्वे गृह्याभिधेयस्वरूपाः । इहैव तेषां सामान्य-
मात्राभिधानात् । सामान्ये स्मृतित्वादस्य । चौहं चूढाकर्म । मौञ्जीनिबन्ध-
नमुपनयनम् । एतैर्बैजिकं प्रतिषिद्धमैद्युनसंकल्पात्पितृरेतसो दुष्टत्वम् ।
गार्भिकं गर्भवासनिवासित्वाद् दुष्टत्वं द्विजानामुपपद्यते ॥ गो० ॥

गार्भैरिति । गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः । तथा होमैरपि
सीमन्तकर्मादिनामकैर्गार्भैरेव ।... ॥ ना० ॥

...गार्भैर्होमैः सीमन्तोन्नयनादिप्रयुक्तेः । जातकर्म जातस्य यत्कर्म सम-
न्तकं सर्पिःप्राशनादिरूपं तत् । चौहं चूढाकर्म । मौञ्जीनिबन्धनं मौञ्जी
निबध्यते ऽनेनेति मौञ्जीनिबन्धनम् उपनयनम् । एतैरेनः पापमवमृज्यते
नाशयते नश्यतीति यावत् । बैजिकं प्रतिषिद्धमैद्युनसंकल्पादिना पैटकरेता-
दाघेष्टोत्पन्नम् । गार्भिकमशुचिमाष्टगर्भवासजं मातृवैभिचारसंकल्पजं च
यन्मे माता प्रज्जलुभ इत्यादि श्रुतेः ॥ रा० ॥

गार्भैर्निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनसंबन्धिभिः । जातकर्मचौहमौञ्जीनिबन्ध-
नैश्च मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । बैजिकं गार्भिकं माष्टपितृरपराधकृतमि-
त्यर्थः । अथोत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह ॥ न० ॥ २७ ॥

अध्ययनक्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता । तस्या एव विषयनिर्देशश्चै-
विद्येनेति ।... व्रतैः सावित्र्यादिभिर्ब्रह्मचारिकैर्होमैर्व्रतादेश्चैनं काले ये
क्रियन्ते । यदि वा सायंप्रातः समिद्धिरधीन्धनं ब्रह्मचारिणो होमशब्देना-
भग्राधानसंबन्धसामान्यादुच्यते । अथ किं समिदाधानं न होमो येनैवमुच्य-
ते । संबन्धसामान्यादिति भवतीति ब्रुवन्ति ।... इक्ष्यया देवर्षितपशेन । एव
तावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये क्रियाकलापः । इदानीं गृहस्थधर्माः । सुतैरपत्यो-
त्पत्तिविधिना । मन्वायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैः श्रौतैर्व्योतिष्टोमा-
दिभिः ।... ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारखपुत्रवः तस्येयं

संबन्धिनी तनुः शरीरमेतैः श्रौतस्मार्तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते ।... अन्ये
त्वाज्जर्णस्यत्वप्राप्तौ योग्या क्रियते । न हि कर्मभिरेव केवलैर्जर्णस्यत्वप्राप्तिः ।...
॥ मे० ॥

वेदाध्ययनेन व्रतैः सावित्रादिभिः होमैः सायंप्रातरभिकार्यैः त्रैविद्या-
स्थेन व्रतेन प्राधान्यात्पृथगुपदिष्टेनेत्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतपं-
चरूपया पुत्रैर्महायज्ञैर्वैश्वदेवादिभिः यज्ञैर्व्योतिष्टोमादिभिर्ब्रह्मप्राप्तियो-
ग्या तनुस्तस्य आत्मा क्रियते । ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षप्राप्तेः ॥ गो० ॥

स्वाध्यायेनेति । उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन स्वाध्यायेन । व्रतैः स्वाध्या-
यसमयमारभ्य कर्तव्यैः । नियमैर्भिक्षाटनाभिसमिन्धनादिभिः स्वातकव्रता-
दिभिश्च । होमैरुपाकरश्रोतुर्जगादिहोमैः । त्रैविद्येन षट्त्रिंशदब्दचर्य-
वेदत्रयाध्ययनाथं गुरुकुलवासेन त्रिविद्येन स्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसंबन्धः ।
इत्यया पाकयज्ञेन हविर्यज्ञैः । सुतैः पुत्रोत्पत्त्या । महायज्ञैः ब्रह्मयज्ञाद्यैः
पञ्चभिः । यज्ञैरभ्यिष्टोमादिभिः सोमयज्ञैः । इत्यमेतस्मिंस्त्रयो या तनुर्देहः
सा ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या क्रियते । अपाकृतर्षत्रयस्य मोक्षोपाये ऽधि-
कारात् ॥ ना० ॥

...स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । व्रतैर्मधुमांसादिवर्जनात्मकैः ।... त्रैविद्येन
षट्त्रिंशदाब्दिकाख्यादिव्रतेन ।... ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या तनुः क्रियते ।...
॥ रा० ॥

...व्रतैः प्राजापत्यादिभिः ।... त्रयी विद्या वेदं तस्या भावस्त्रैविद्यं वेद-
त्रयार्थज्ञानमिति यावत् । इत्यया स्मार्तैः पाकयज्ञेन श्रुतशब्देन समाव-
र्तनं विवाहश्चोपचर्यते । महायज्ञैर्देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञैः । यज्ञैरग्न्या-
धानादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्त्यर्थी ॥ न० ॥ २८ ॥

वर्धनं ह्येदगम् । जातकर्मैति कर्मनामधेयमेतत् । रूपं चास्य गृह्यसू-
तिभ्यो ज्ञातव्यम् । कस्य पुनः कर्मणो जातकर्मैति नाम । तदर्थमुक्तं प्राशनं

हिरण्यमधुसर्पिषाम् । अस्येति दारकं यपदिशति कर्म वा । अस्य जात-
कर्मण इदं प्रधानं यन्मन्त्रवत्प्राशनमिति । समन्त्रकं मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः ।
मन्त्रस्य चेहानुक्तत्वात्सर्वस्मृतीनां चैकार्थाद्यदन्यत्रोक्तं तदत्रापि प्रतीयते ।
तेन मृच्छास्मृतिषु ये मन्त्रा उपात्तास्तेर्मन्त्रवदिति ।... कठानां मृच्छां बभ्रुषां
मृच्छामान्त्रकायनानां मृच्छामिति यद्येन समाख्यायते स तदुक्तमनुष्ठास्यती-
ति ।... ॥ मे० ॥

नाभिच्छेदनात्पूर्वं पुंसो जातकर्मास्थः संस्कारो विधीयते । अस्य च
शिप्रोक्तदानो प्रतिददामि मधुनो घृतस्येत्येवमादि मन्त्रयुक्तं हिरण्यमा-
क्षिकघृतानां प्राशनं कार्यम् । पुंसो ग्रहणं नपुंसकथादृष्ट्यर्थम् । यद्यर्थिता
तु दारैः स्यात्स्त्रीवादीनामिति नपुंसकस्य दारदर्शनात् ।... ॥ गो० ॥

प्राष्ट्रनाभिवर्धनादिति । वर्धनं ह्येदनम् । जातकर्म तन्नामकं कर्म ।
मन्त्रवत्... मन्त्रयुक्तं यद्धिरण्यसंख्यानां मधुसर्पिषामस्य शिप्रोः प्राशनं
तदपि प्रागेव नाभिच्छेदात् । एतच्च मृच्छासूत्रेषु वर्ण्यते । पुंसो न नपुंस-
कस्य । स्त्रीणां तु वक्ष्यते ॥ ना० ॥

जातकर्मान्नप्राशनचौकोपनयनानां योग्यकालं दर्शयन् स्वरूपमाह प्रागि-
ति दर्शभिः । नाभिवर्धनान्नाभिच्छेदनात् । वर्धनं ह्येदनमित्यमरः ।... ॥ रा० ॥
वर्धनं ह्येदनम् ॥ न० ॥ २६ ॥

दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा अस्य दारकस्य नामधेयं कुर्वीत । शिजर्थो
न विवक्षितः । तथा च मृच्छाम् । दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम करोति
इति । नामैव नामधेयं येन शब्देन कार्येभ्याङ्गयेत तन्नाम प्राष्ट्रनाभिवर्ध-
नात् इति जातकर्मणः प्रभृति दशमीद्वादशौ मृच्छेते न चन्द्रतिथी । इह
केचिद्दशमीग्रहणमश्रौचनिवृत्तिरायुपक्षक्षार्थं वर्णयन्तिः ।... ॥ मे० ॥

जातकर्मेति प्रकृतत्वात् जन्मप्रभृति दशमेऽहनि द्वादशे वा प्रशस्ते वान्य-
स्मिन्नवस्थतिरिक्ताहोवर्जिते मुहूर्ते ऽभिजिदादौ जप्ते पुण्ये नक्षत्रे वा

ज्योतिःशास्त्रगुणयुक्ते अस्य शिशोर्नाम कारयेत् । असामर्थ्ये सति शक्तौ
वात्मनैव कुर्यात् । पिता नाम करोतीति ऋद्धस्मरणात् ।... ॥ गो० ॥

नामधेयमिति । नाम्नो व्यवस्थापनम् । दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा कार-
येत् । स्वयं करणाशक्तावन्येनापीत्येतदर्थं कारयेदित्युक्तम् । मम नाम प्रथमं
ज्ञातवेदः पिता माता च दधुरिति मन्त्रलिङ्गात् पित्रोरेव मुख्यत्वेनाधिका-
रात् । तत्र च तिथिङ्गासदृशोरपि दशमतिथावेव नामधेयम् । न दशमे
ऽहन्येवेत्येतदर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।... ॥ ना० ॥

नामेति । दशम्यां त्विति पूर्वाश्रौचनिवृत्तिपरम् । आश्रौचे तु व्यतिक्रान्ते
नामकर्म विधीयते । इति शङ्खोक्तेः ।... ॥ रा० ॥

दशम्यां द्वादश्यां तिथौ जन्मदिनाद्दशमे द्वादशे वा दिवस इत्यर्थः । पुण्ये
मुद्धतं इत्यन्वयः ॥ न० ॥ ३० ॥

मङ्गलाय हितं तत्र साधु वा मङ्गल्यमिति ।... तेन यद्वस्तु किञ्चित्प्रायेण
सर्वस्याभिलाषस्त्रीयमगर्हितं पुत्रपशुग्रामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दा नाम-
धेयत्वेन नियोक्तव्याः ।... क्षत्रियस्य बलान्वितं बलसंयुक्तं बलवाचि ।...
वैश्यस्य धनसंयुक्तं न चात्र पर्याया एव सृज्यन्ते ।... शूद्रस्य तु जुगुप्सितं
क्षपणे दीनः शबरक इत्यादि ॥ मे० ॥

मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकान्येषां यथाक्रमं भद्रशक्तिधनदीनकादीनि
नामानि स्युः । उपपदनियमार्थमाह ॥ गो० ॥

मङ्गल्यमिति । मङ्गलवत् भद्रमित्यादि । राज्ञः क्षत्रस्य बलसमन्वितमुद-
यवीर इत्यादि । धनसंयुक्तं धनकरमित्यादि । जुगुप्सितं पाण्डुरित्यादि ।...
॥ ना० ॥

मङ्गल्यं मङ्गलशब्दश्रवणेन । बलान्वितं बलसूचकम् । धनसूचकं धनवत्-
स्थापकम् । जुगुप्सितं द्विजदासद्विजगुप्तरूपम् । एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णा-
नुरूपव्यवस्थित्या समाचारान्निगमयति । शर्मवदिति ॥ रा० ॥

मङ्गल्यं यथा विष्णुमित्रादि । बलान्वितं परंतपादि । धनसंयुक्तं निधि-
पाणादि । जुगुप्सितं पैशवकादि । अत्र नामधेयमित्यनुकर्षः । कारयेत्यि-
तान्यो वा तत्स्थानीयः । प्रकारान्तरमाह ॥ न० ॥ ३१ ॥

अत्र स्वरूपग्रहणं पाठक्रमाच्चादौ मङ्गल्यमन्ते शर्मशब्दस्तथा चोक्तम् ।...
अर्थग्रहणात्स्वामिदत्तभवभूत्यादिशब्दपरिग्रहः । इन्द्रस्वामी इन्द्राश्वमः
इन्द्रदत्तः । तदाश्रयता प्रतीयते । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ।... ॥ मे० ॥

शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्यवाचकान्येषां यथाक्रमं शर्मपाणपुष्टदास्यानुपपदानि
स्युः । उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपाषो धनपुष्टो दीनदास इति ॥ गो० ॥

शर्मवदिति । अन्ये शर्मपदवत् । रक्षासमन्वितं पाण इत्यादिवत् । पुष्टि-
संयुक्तमाद्यो गौमीत्यादि धनबाहुल्यख्यातम् । प्रेष्यपदवत् प्रेष्यसंयुक्तं
दासादिपदवत् ॥ ना० ॥

यथाह यमः । शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्मत्राता च भूमजः । भूतिदत्तश्च
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति । भूतिपदं पुष्टेः पक्षत्वात् । 'एतेन पूर्व-
पदे नियमाभावः । ह्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कुर्यादिति स्मृतेः ॥ रा० ॥

शर्मवत् सुखवत् सुखप्रकाशनसमर्थकमिति यावत् । एवमुत्तरत्र । यथा
सुमन्तुरित्यादि । रक्षासमन्वितं हृतराष्ट्र इति । पुष्टिः समृद्धिः । तेन
धनसंयुक्तमित्यनेन पुनरुक्तिः । यथा सुभद्र इति । प्रेष्यसंयुक्तं यथा पशुसख
इति । अन्ये तु शर्मादीनां शब्दपरत्वमेवं मन्यन्ते । न त्वर्थपरत्वम् ॥ न० ॥
३२ ॥

पुंस इति विवक्षितत्वात् स्त्रीबामप्राप्तौ नियम्यते । सुखेनोद्यते सुखोद्यं
स्त्रीनाञ्चैरपि यत्सुखेनोच्चारयितुं शक्यते तत् ।... अक्षूरमक्षूरायं डाकिनीपु-
रुषेति । विस्पष्टार्थं यस्यार्थो व्याख्यानगम्यो न भवति ।... मनेह्वरं चित्ता-
ञ्जादकरम् । श्रेयसी । विपरीतं तु काणाक्षी शर्मवती रुद्रवतीति । मङ्गलं विप-
रीतमभागा रुद्रभागः । दार्ढ्यं वर्धो ऽन्ते यस्य विपरीतं शरत् । आशिशं

Nārada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs.	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāṇvādāki, (Sans.) Fasc. II-V	..	2	8
Parīśiṣṭapārvaṇ (Sans.) Fasc. I-III @ /10/ each	..	1	14
Pīṅgala Chhandas Sūtra, (Sans.) Fasc. I-III @ /10/ each	..	1	14
Prithirāḥ Rāsau, (Hindī) Fasc. I-V @ /10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāśara Smṛiti (Sans.) Fasc. I-III @ /10/ each	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I-X @ /10/ each	..	6	4
Ditto Kīvalāyana, (Sans.) Fasc. I-XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Lātīyāna (Sans.) Fasc. I-IX @ /10/ each	..	6	10
Ditto Śāṅkhāyana Fasc. I, (Sans.)	..	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1-10; II, 1-6; III, 1-7;			
IV, 1-6; V, 1-8. @ /10/ each Fasc.	..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I-IV @ /10/ each	..	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	10
Sāṅkhya Vijayā, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Sūtrita Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each	..	2	0
Taittirīya Aranya Fasc. I-XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I-XXIV @ /10/ each	..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I-XXXIII @ /10/ each	..	20	10
Ditto Prāśāṅkya, (Sans.) Fasc. I-III @ /10/ each	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Itā Upanishads, (English) Fasc.			
I and II @ /10/ each	..	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I-XIX @ /10/ each	..	11	14
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each	..	1	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II-XII @ /10/ each	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5, @ /10/ each Fasc	..	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I-II @ /10/ each	..	1	4
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I-V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I-XIII @ /10/ each	..	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I-XXII @ 1/4 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I-VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I-XXX @ 1/4 each	..	37	8
Bādshāh-nāmah with Index, (Text) Fasc. I-XIX @ /10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I-XXI @ 1/4 each	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I-XIV @ 1/4 each	..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I-IV @ /12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I-IX @ /10/ each	..	5	10
Ditto Asādī, (Text) Fasc. I-IV @ /10/ each	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Manṣawī, (Text) Fasc. I	..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I-VI @ 1/ each	..	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I-III @ /10/ each	..	1	14
Iṣābāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each	..	27	12
Maghāzī of Wāqidī, (Text) Fasc. I-V @ /10/ each	..	3	2
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I-XV @ /10/ each	..	9	6
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each	..	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	..	..	12	0
Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	..	..	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	..	..	0	10
Nizam's Khiradnamah-i-Ikandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	..	..	2	0
Suyuti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	..	..	8	12
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	..	14	0
Tárikh-i-Firús Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	..	4	6
Tárikh-i-Baháqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	5	10
Wáq Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	3	2
Zafarnamah, Fasc. I	..	..	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Ra. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	5	0
5. General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	2	0
6. Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	2	0
7. Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	4	0
8. Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	4	0
9. A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	4	0
10. Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	2	0
Part II, Ohrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	4	0
11. Anis-ul-Musharrihi ..	8	0
12. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
13. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
14. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
15. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
16. Isti'áhat-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0
17. Iná yah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
18. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
19. Khisánat-ul-'ilm ..	4	0
20. Mahábhárate, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
21. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
22. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
23. Sharaya-ool-Islám ..	4	0
24. Tibetan Dictionary ..	10	0
25. Ditto Grammar ..	8	0
26. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each ..	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra ..	6	0

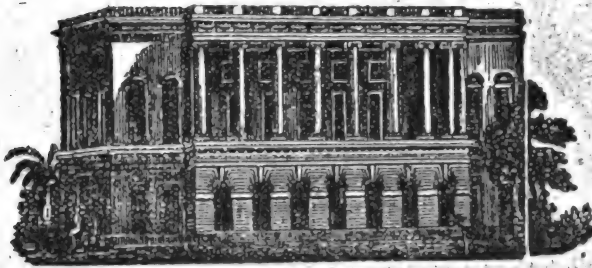
HARVARD COLLEGE
JAN 17 1885
LIBRARY

BIBLIOTHECA INDICA

40.115

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 584.

मनुटीकासङ्ग्रहः ।

MANUTIKĀSANGRAHA

EDITED BY
JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY
OF WÜRZBURG, BAVARIA; LATE TAGORE PROFESSOR OF LAW IN THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA.

FASCICULUS II.

Calcutta:

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

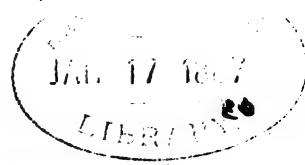
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Ātharvāṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	Ra.	1	14
Āgni Purāṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	..	5	4
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sansk.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Aphorisms of Śāṇḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sansk.) Fasc. III—XIII @ /6/ each ..	..	4	2
The Āśvavāldyaka, Fasc. I—II ..	..	0	12
Āśvalayana Gṛihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ ..	..	1	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	0	12
Bhāmati, (Sansk.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sansk.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sansk.) Fasc. I—III, V—VII @ /6/ each ..	..	2	4
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sansk.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sansk.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—14, @ /6/ each Fasc. ..	..	18	12
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	0	6
Daśarūpa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sansk. & Eng.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Kātantra, (Sansk.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each ..	..	9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I ..	..	0	0
Lalitā-Vistara, (Sansk.) Fasc. II—VI @ /6/ ..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sansk.) Fasc. II—XVIII @ /6/ each ..	..	6	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sansk.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Nirukta, (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, Vol. III, Fasc. 1—6 @ /6/ each Fasc. ..	..	6	12
Nārada Smṛiti, Fasc. I and II @ /6/ ..	..	0	12
Nyāya Darśana, (Sansk.) Fasc. III ..	..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sansk.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of cover.)

वदतीत्याश्रिवादम् । अमिधानशब्दः सयोर्विशेषसंसांसत्तद्यमिप्रति
विद्यते वदाश्रीवादाभिधानवत् । सपुत्रा बज्रपुत्रा कुलवाहिकेति ।...
अथ मङ्गलस्य आश्रिवादस्य च को विशेषः । न केचित् । वृत्तपरत्वात् तु
भेदेनोपादानम् ॥ मे० ॥

सुखोच्चारमङ्गुरार्थवाचि विस्पष्टार्थवाचि विस्पष्टार्थं मनःप्रीतिकरं
मङ्गलवाचि दीर्घाक्षरान्तमाश्रीवाचकेनाभिधानेन शब्देन संसक्तं नाम
स्त्रीणां कार्यं यथा अमरदेवीति ॥ गो० ॥

स्त्रीणामिति । सुखोद्यं दुःखोच्चारद्वयवहितम् । अक्षरं हिंसादितोऽप्या-
द्यंभूतम् । विस्पष्टार्थं शीघ्रेणार्थप्रत्यायकम् । मनोहरं प्रीतिजनकार्यवत् ।
मङ्गल्यं शुभहेतुत्वसूचकम् । दीर्घवर्णान्तमीकाराद्यन्तम् । आश्रीवा-
धानवदाश्रीवादाभिधायि प्रत्ययादियुक्तम् ॥ ना० ॥

मङ्गलादिस्त्रयकं देवादीनां नाम कार्यम् । शर्मादिपदं त्वर्थपरं तेन
शरणमित्यादि । इति मेधातिथिः । सुखोद्यमनायासोच्चार्यम् । अक्षरं
प्रीतिजनकं शर्मदा यशोदेत्यादि ॥ रा० ॥

सुखोद्यं सुखेन विदितुमुच्चारयितुं शक्यं यथा यशोदेति । अक्षरार्थं
यथा खमित्रेति । विस्पष्टार्थं यथा मित्राङ्गदेति । मनोहरं यथा चय-
तीति । मङ्गल्यं यथा कल्याणीति । दीर्घवर्णान्तं यथोदितम् । आश्रीवादा-
भिधानवत् । आश्रीवादकशब्दयुक्तं यथा सुभजेति ॥ न० ॥ ३९ ॥

जन्मचतुर्थे मासे गृहाद्ग्रहिर्निष्क्रमणम् । आदित्यशनं शिशोर्नालस्य
कर्तव्यं त्रीन्मासान्तीराहार एव ।...शिशुग्रहणं शूद्रस्यापि प्रात्यर्थम् ।
एवं षष्ठे मास्यपि अन्नप्राशनम् । पञ्च मासान्तीराहार एव । अयं
च सर्वसंस्कारशेषः । तेन नामधेयमुक्तालक्षयतिरेकेणापि यथाकुलधर्मं
बध्यते ।...॥ मे० ॥

चतुर्थे मासि बालस्य गृहान्निष्क्रमणं कर्तव्यम् । षष्ठे चान्नप्राशनम् ।
यथा कुलधर्मत्वेन मङ्गलमिष्टं तथा कर्तव्यम् । पूर्वोक्तं वा ॥ गो० ॥

चतुर्थं इति । जन्मदिनाच्चतुर्थे गृह्यात्प्रसवगृह्यात् । षष्ठे मास्यन्नप्राशनं
स्वस्वगृह्योक्तविधानवदन्नभक्ष्यम् ।...॥ ना० ॥

निष्क्रम्यं सूर्यावलोकागार्थं ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनमिति
यमोक्तेः । तृतीये चतुर्थोपलक्ष्यम् ।...॥ रा० ॥

कुलधर्मानुसारेणेत्यर्थः । न० ॥ ३३ ॥

चूड़ा शिखा तदर्थं कर्म चूड़ाकर्म केषुचिन्मूर्धदेशेषु केशानां स्थापनं
रचनाविशेषश्चैतच्चूड़ाकर्मोच्यते । प्रथमे वर्षे तृतीये वा गृहसुस्थित्वा
विकल्पः । अतिचोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्योक्तत्वात् ।...॥ मे० ॥

द्विजातीनां षष्ठे वर्षे तृतीये वा चूड़ाकरणं धर्मतो धर्मेबाह्यार्थं कार्यम् ।
... अनेनैतद्दर्शयति यदेवं प्रायो वेदविष्णुमूलाः स्मृतय इति ॥ गो० ॥

चूड़ाकर्ममिति । सर्वेषां द्विजातीनां न विप्रस्यैव । धर्मतः कुलधर्मानुसारेण
शिष्टाचारात् । प्रथमेऽब्दे तृतीये वाब्दे कर्तव्यम् । अतर्मन्त्ररूपायाश्चोदना
विष्णुतया प्रवर्तकत्वात् । मन्त्रश्च यच्च बाह्याः संपतन्ति कुमारं विशिखा
इवेति । बाह्यवत्संपतनयोग्यता हि तृतीय एव संभवतीति ॥ ना० ॥

तृतीये वर्षे चौलमित्यान्वकायनोक्तेः । अतिचोदनात् यच्च बाह्याः संप-
तन्ति कुमारं विशिखा इवेति अतः सशिखं तेषां कृदगम् ॥ रा० ॥

चूड़ा शिखा । द्विजातिग्रहणेन श्रुतं पर्युदास्यति । धर्मतः कुलधर्मतः ।
चूड़ादेशातिशेषश्च गोत्रविशेषेण स्मर्यते । दक्षिणतश्चूड़ा वासिष्ठानां वामतो
भारद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति चूड़ाकर्मस्थानादरातिशयं प्रकाशयति ।
...॥ न० ॥ ३५ ॥

गर्भस्यस्य यः संवत्सरस्तत आरभ्यते योऽष्टमोऽब्दः गर्भशब्दसाहचर्यात्सं-
वत्सरो ज्ञस्यते । न हि मुख्यया ह्यया गर्भस्य संवत्सरोऽष्टम इति व्यपदेशं
जन्मते । तस्मिन्नुपनायनं ब्राह्मणस्य कुर्वीत । उपनयनमेवोपनायनम् ।...॥ मे० ॥

गर्भग्रहणं गर्भसंवत्सरादृष्टमे संवत्सरे ब्राह्मणस्थोपनयनमेवोपनायनं कर्त-
व्यम् । एवं गर्भैकादशे क्षत्रियस्य । गर्भैकादशे वैश्यस्य ॥ गो० ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे इति । जन्मानुग्रहणदिनादृष्टमे । एवमुत्तरत्रापि । उप-
नयनं पित्रा कार्यमसंभवे अन्येनापि कारयितव्यमित्येतदर्थमुपनायनमिति
प्रयोक्तृकथापारः पित्रादीनां दर्शिताः । राज्ञः क्षत्रस्य विशेषैश्वर्यस्य ॥ ना० ॥

नामधेयादिषु जन्मारभ्य कुलसंस्थोक्ता । उपनयने सा मा भूदिति
गर्भग्रहणम् । गर्भशब्देन च गर्भसङ्घट्टितो विवक्षितः । गर्भाष्टमे गर्भा-
दारभ्याष्टमे । उपनयनमेवोपनायनम् । उपनयनात्पूर्वमेव जन्मत एव ब्राह्म-
णमस्तीति सूचितम् । ब्राह्मणस्येति । अस्त्वसंस्थानियमस्यायमभिप्रायः ।
ब्राह्मक्षत्रविशं गायत्रचैकुभजागतैश्चन्दोभिः सहस्रं श्रूयते । तैरेव वेदा-
मुपनयनम् ।...॥ न० ॥ ३६ ॥

पितृधर्मेणापत्यं व्यादिशति 'ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः' स्यादिति पितृकामनया
पुत्रो व्यपदिष्टस्तत्कामस्येति पुत्रस्य बाणत्वान्नैवंविधा कामना संभवति ।...
॥ मे० ॥

अध्ययनविज्ञानाद्यतिशयकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं 'बाणस्य विशेषविज्ञा-
नाभावात्तद्युक्तः पुत्रो भवेदित्येवंविधा पितृकामना...उपदिश्यते । ब्रह्म-
वर्चसकाम इति । तस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमेऽब्दे उपनयनं कार्यम् । एवं
क्षत्रियस्य हस्त्यन्धबाहुवीर्यादिबाह्याभ्यन्तरवर्णार्थिना गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बङ्ग-
कृष्यादिचैवार्थिना गर्भाष्टमे गर्भसंवत्सराद्यामेव प्रकृतत्वादनुकल्पमाह
॥ गो० ॥

ब्रह्मवर्चसेति । श्रुततपःप्रभृतिवत्कर्षो ब्रह्मवर्चसम् । पञ्चमेऽब्दे जन्मत
आरभ्य । वर्णार्थिनः सामर्थ्यातिशयार्थिनः । ईहा कृष्यादावुद्यमातिशय-
स्तदतिशयार्थिनः । अत्र बाणस्य तादृक्कामनाया असंभवेऽपि तत्पित्रादि-
कामनया तदेव तदीयत्वापचारेणोपनयनसामाधिकरणम् ।...॥ ना० ॥

ब्रह्मवर्चसं वृत्तं स्वाध्यायनित्यं तेन । वचं वृष्यन्नादिभरीं वा ।
इहार्थिनः इहा कृष्यादिवेष्टा ।...॥ २० ॥
ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसम् ॥ १० ॥ २० ॥

एवं तावन्मुख्यकाम्यानुपनयनकाणावुक्तौ । इदानीं पितुरभावे आधिना वा
कथंचिदनुपनीते मन्त्रवक्त्रे काकातिपत्तावनुपनेयता प्राप्ता ।...यावत्षोडशं वर्षं
गर्भादारभ्य तावद्ब्राह्मणस्योपनयनाहंता न निवर्तते । सावित्रीशब्देन तदनु-
वचनसाधनसुपनयनाख्यं कर्म ज्ञेयते । नातिवर्तते नातिक्रान्तकारणं भवती-
त्यर्थः । एवमा द्वाविंशत्क्षत्रवन्द्यो क्षत्रियजातीयस्येत्यर्थः ।...द्वाविंशतेः
पूरुषो द्वाविंशो ऽब्दः तद्वितार्थः । आ चतुर्विंशतेर्विश्वः । प्राप्तोऽप्यत्र
पूरुषप्रत्ययो वृत्तानुरोधान्न कृतः । प्रतीयते तु तदर्थः ।...॥ मे० ॥

कृन्दःसु पादाक्षरसदम्बसमवाये उपनयनमिति हारीतदर्शनात् ।...
षोडशवर्षं यावत् ब्राह्मणस्य सावित्र्यनुवचनसाधनसुपनयनं नातिक्रान्तकारणं
भवति । द्वाविंशं यावत्क्षत्रजातीयस्य चतुर्विंशं यावद्वैश्यस्य । उपनयनं च
युवस्य संस्कारः कार्यः । शरीरसंस्कार इत्याजानात् । तदनन्तरं वेदाध्य-
यनदर्शनात् । ब्रह्मसंस्कारे त्वम्भान्तिः कार्या तत्रानुमानिकत्वात् ॥ गो० ॥

आ षोडशादिति । यद्योक्तसमय उपनयनाशक्तौ षोडशाब्दसमाप्तिपर्यन्तं
ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते नातिक्रान्ता भवति ।...॥ ना० ॥

...अतिक्रान्ता प्रायश्चित्तं विना अधिकारित्वेन सावित्री पतिताग्रप्रति
सावित्री नाधिगच्छति । पविता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च चेत्युपक्रम्य
सञ्चिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मण्यसप्त
पञ्च वेति यमोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ रा० ॥

आ षोडशाब्ददाकारो ऽत्राभिविधिवचनः ।... सावित्रीप्रधानत्वादुप-
नयनस्य सावित्रीति तस्य भेदोपचारनिर्देशः । क्षत्रवन्द्यो क्षत्रियस्येति
यावत् । आ चतुर्विंशतेः आ चतुर्विंशाब्दात् ॥ न० ॥ २० ॥

अस्मात्कालादूर्ध्वं परेष्वनयोऽप्येते वक्ताः ब्राह्मणवद्वो यथाकाशं यस्तु
उपनयनकालस्तत्रानुक्तमित्येव संस्कृता अकृतोपनयनाः सावित्रीपतिता उप-
नयनभ्रष्टा भवन्ति ब्राह्मणसंज्ञया आर्यैः शिष्टैर्विगर्हिता निन्दिता ब्राह्म-
संज्ञया व्यवहारप्रसिद्धीर्थाऽयं श्लोकः । अनुपनेयत्वं तु पूर्वेष्वपि सिद्धम् ।
उक्तमार्यैर्निन्दित इति । का पुनरेषा निन्देत्याह ॥ मे० ॥

एते यथाकाशं यो यस्तोपनयनकालस्तत्रोपकल्पितेऽप्यसंस्कृताः सन्तो
ऽस्मात्कालादूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनभ्रष्टाः शिष्टविगर्हिताः सन्तो
ब्राह्मणसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाविधानं ब्राह्मणानां याजनं कृत्वेत्येवमादिश्वहा-
दार्थम् ॥ गो० ॥

अत उर्ध्वमिति । यथाकाशं षोडशाद्यर्वाक् । सावित्रीपतिताः कालाति-
क्रमेण सावित्र्या अपगताः ।...॥ ना० ॥

अतः षोडशादिभ्यः । असंस्कृता अनुपनीताः । सावित्रीपतिताः सावित्र्य-
पदेशक्षीनाः । ब्राह्मणं ब्राह्मणमानः ।...॥ न० ॥ १६ ॥

एतैर्ब्राह्मणैरपूतैरक्षतप्रायश्चित्तैर्विधिवत् । यादृशो विधिः प्रायश्चित्ते शास्त्रे-
खोपदिष्टः । तांस्त्वारयित्वा त्रींस्तुष्टानिति । आपद्यपि हि कर्हिषित् । कस्या-
चिदप्यापदि न संबन्धानाद्यरेत्कुर्यात्तैः सह । किं सर्वसंबन्धनिषेधो नेत्याह ।
ब्राह्मण्यौनांश्च । ब्रह्म वेदः । तन्निमित्तागसंबन्धान्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ।
न ते याक्या न याजकाः कर्तव्याः । एवं नाध्याप्या नैतेभ्यो ऽध्येतव्यम् ।
वेदार्थविदुषः प्रतिग्रहाधिकारादेशो ऽपि ब्राह्मणः संबन्धो भवति । यौगः
संबन्धः कान्याया दानादाने । ब्राह्मण्यग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।...॥ मे० ॥

यावद्विधिवत् यथाशास्त्रमेते अपूताः क्षतप्रायश्चित्ता न भवन्ति ।
तावदेतैः सहापद्यपि कदाचिदध्ययनकन्यादानादीन्संबन्धास्तत्राहो नाच-
रेत् ॥ गो० ॥

नैतैरिति । विधिवत् ब्राह्मणोमादिना ये न पूतास्तैः । ब्राह्मणं वैदिकान्
अध्यापनादिसंबन्धान् । यौगात्कन्यादानप्रतिग्रहश्चाहोदिकृपाव । ब्राह्मण-

इति वचनं क्षत्रादेशस्तत्संबन्धे तादृशोपाभावकथनार्थम् । ब्राह्मणैरिति पाठे
ऽपि तद्दोषाधिक्ये दर्शनार्थं तदिति याद्वम् ॥ ना० ॥

ब्राह्मणग्रन्थ वेदः तन्निमित्तकान् अध्ययनाध्यापनादीन् । यौनाम्नाद्याद्यष्ट-
विवादान् ॥ रा० ॥

अपूतैः अक्षतप्रायश्चित्तैः । ब्राह्मणानध्ययनाध्यापनादीन् । यौनाम्नाद्या-
प्रदानप्रतियज्ञादीन् । अथ ब्राह्मणशब्दस्त्वैवर्तिकवचनः । एतच्छब्देन प्रक्षत-
वर्णत्रयपरामर्शना समानाधिकरण्यावगमात् ॥ न० ॥ ४० ॥

क्षत्राशब्दो यद्यपि क्षत्रागुणयुक्ते वस्तुमान्ने वर्तते । क्षत्रा गौः क्षत्रः
कर्मण इति । तथापीह स्वत्यन्तराग्नौ रवसाहचर्याच्च मृग एव प्रतीयते ।
ब्रह्मन्मृगजातिविशेषः । वस्तुः क्षागः । सर्वत्र विकारे ऽवयवे वा तद्वितः ।
क्षत्राजिनं ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यं क्षत्रियो वैश्याश्चागचर्म वसीरन्नाच्छादयेयुः ।
शत्रुक्षुभोर्बाह्वक्षत्रं क्षतानि च वस्त्राणि । अशब्दः समुच्चये । तत्रानुत्तरीयाणि
शत्रादीनि चर्मोणि उत्तरीयाण्यौचित्यात् ।...॥ मे० ॥

क्षत्राणां इति सामान्याभिधानेऽपि ब्रह्मवर्तिमृगसाहचर्यात् क्षत्रामृगब्रह्म-
चर्मोणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् । चर्मोण्युत्तरीयाण्येति मृच्छा-
वचनात् । शत्रुक्षुभोर्बाह्वक्षत्राण्यर्थात्परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनु-
पूर्व्यग्रहणं क्रमार्थं शत्रुं श्रौतं च ब्राह्मणस्येति मृच्छदर्शनात् ।...॥ गो० ॥

क्षत्र्येति क्षत्राः क्षत्रामृगः । तस्य चर्मोण्यौचित्यादितम् । रौरवं बरोः ।
वास्तं क्षागस्य । एतां च चर्मोणि विप्रादयः क्रमादसीरन् उत्तराणि कुर्युः ।
अजिनं त्वेवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात् । तथा शत्रातसीमेघरोमसूचक्षतानि
वासांसि क्रमादधीरन् ।...॥ ना० ॥

क्षत्र्यं क्षत्राहरिणसंबन्धि हरिणमैवेयं वा । क्षत्रा ब्राह्मणस्येत्यापस्तम्ब-
स्मरणात् । ब्रह्मोत्रा । ब्रह्मखविनसदिति क्रमदीपिकायाम् । वस्तो
ऽजः । एतान्युत्तरीयाणि शत्रादीनि वसनानि । तत्र शत्रुं शत्रुसूत्र-
विर्मितम् ।...॥ रा० ॥

हृष्याः हृष्यामृगः । बहः पृषतमृगः । वस्तुश्लागविशेषः । तत्संबन्धीनि ।
...चामौख्यकरीयाणि शाब्दादीन्यन्तरीयास्तीति विवेकः ॥ ग० ॥ ४९ ॥

मुञ्जस्तृणविशेषस्तद्विकारो मौञ्जी । सा ब्राह्मणस्य मेखणा रश्मना कार्या
मध्यबन्धनी त्रिदन्तिगुणा समा न क्वचित्सूण्या न क्वचित्सूण्यातरा किं तर्हि सर्वत
एव समा हृदया तनुत्वगुणयुक्ता परिदृष्टा च । क्षत्रियस्य पुनर्व्या धनुर्गुणा
सा कदाचिन्ममयी भवति कदाचित्सुखमयी... । मौर्वीति तथा धनुषो
ऽवतारितया ओष्ठीबन्धः कर्तव्यः । यद्यपि त्रिदन्तादिगुणो मेखणामात्रा-
श्रितो मौख्या एव तथापि व्यायाः स्वरूपनाशप्रसङ्गात् भवति । शब्दतन्तु-
विकारः शब्दतान्तवी । हान्दसत्वादुत्तरपददृष्टिः ।...॥ मे० ॥

मुञ्जाख्या कश्चमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा ब्राह्मणस्य मेखणा कार्या
क्षत्रियस्य तु मूर्धामयी व्या धनुर्गुणा मेखणा । वैश्यस्य शब्दसूत्रमयी । शूत्र
च त्रैगुण्यमनुवर्तते । गुणानामुपेक्षया यद्वास्तव्यं तु गुणानामात् ॥ गो० ॥

मौञ्जीति । मेखणा कटिवेष्टनरज्जुः । मौञ्जी मुञ्जकृता । त्रिदन्तिगुण-
वक्षिता । समा मध्ये निक्षीप्ततमूण्या । हृदया मृदुस्पर्शा । मौर्वी
मौर्वनामौषधिभेदकृता । व्या धनुषि गुणत्वेनापि कृता । अत एव स्वतस्त्रै-
गुण्यमन्यथा त्रिदन्तव्यत्योपगमापत्तेः । शब्दतन्तुकृतायां तु त्रिदन्तत्वमन्वीयते
विरोधात् ॥ ना० ॥

...मौर्वी व्या दृढविशेषः । तद्विकृतिः व्याया धनुषः सैव त्रिगुणा
प्रदक्षिणा मेखणा भवतीति प्रचेतसो वचनात् । मेखणात्रयं तुल्यं त्रयाणाम्
॥ रा० ॥

त्रिदन्तिगुणा समा समगुणा हृदया परिघर्षेण सुस्पर्शा । मूर्धनाविकारो
मौर्वी । मौर्वीति व्याविशेषणम् ॥ ग० ॥ ४९ ॥

...त्रिदन्ता यशिनैकेन । नायं यशिसंख्याभेदो बन्धभेदेन अपि तु प्रत्येकं

विकल्पः कुशादिमेखलाखण्डेयं यश्विभेदो धर्मभेदश्चोद्यमानः स्मृत्यन्तर-
समाचारस्थानित्येऽपि प्रवृत्तः ॥ जे० ॥

अथाद्यां ब्रह्मचारिणां प्रकृतत्वादभावस्य तुल्यत्वात्कौशादीनां बह्वीनामुपा-
दानम्। मुष्णाणामे मुष्णाद्यणामे इति व्याचक्षते। मुष्णाद्यभावे कुशादि-
भिर्यथाक्रमं ब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः। कुशादयस्तृणविशेषाः। एताश्च त्रिगु-
णेन यश्विनैकेन त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा कार्याः। वाशब्दादयश्विनां विप्रादिभिः
क्रमसंबन्धाभावः। यश्विभेदश्चायं मुख्याखपि भवति। वित्तस्य समोऽसि
दैव्यो यश्विरसि मा विश्रंस इति यश्विं कृतेति कौशादिना मुख्यास
यश्विनामात्। यश्विसंस्थामेदं च त्रैविद्यविदः स्मरन्ति ॥ गो० ॥

मुष्णाणामे इति। अश्वमेधक उक्तयः। बह्वजमुष्णाणामे इति विसकुशशर-
मर्वाशब्दाणामे क्षत्रियवैश्याभ्यामन्यः सदृशः प्रतिनिधिरवाचनिक एवोपा-
देयः।...सा च मौञ्जी त्रिगुणा वलिता कटौ त्रिवेद्यनेन धार्या। त्रिभिरपि
च वेद्यनैरेको यश्विः। अथ वा पञ्च वा। वाशब्दो विप्रादिक्रमेणान्वय-
निरासार्थः। केचित्प्रवरसंस्थायवस्थायां यश्विविकल्प इत्याहुः।...। ना०॥

...अश्वमेधको मानवदृष्टमिति नारायणः सर्वज्ञः*। बह्वज इति वाव
इति प्रसिद्धं दृष्टम्। वाशब्दोऽत्र यादृच्छिकार्थः तेन यश्विनां विप्रादिषु
न क्रमनियमः। यथाकुशाचारं व्यवस्था। यथा च त्रिष्टता गुह्यत्रयेण
मेखला कार्येत्यध्याहार्यमित्यनूद्ययश्विविधिः ॥ रा० ॥

मुष्णाद्यहं मौर्वशाब्दतन्वोरप्युपलक्ष्यम्। कुशादयो विप्रादीनां यथा-
संख्यमश्वमेधकं दातृविशेषकत्वात्। बह्वजस्तृणविशेषः। अत्र मेखलेत्यनु-
वच्यते। मेखलानां मुख्यानुकल्पोक्तानां यश्विविकल्प उत्तरार्धेनोक्तः।
त्रिष्टता त्रिगुणेनैकेन यश्विना। त्रिविद्विस्त्रिभिर्यश्विभिः। पञ्चभिर्वैपल-
क्ष्यता। अथाद्यां बह्वीनामविशेषेण यश्विकल्पोऽयमुक्तः ॥ न० ॥ १३ ॥

* This quotation cannot be traced in the Deccan
College copy of Nārāyaṇa's Commentary.

उपवीतशब्देन वासोविन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यन्मुद्रते दक्षिणे वाचा-
विति ।...ऊर्ध्वदतमूर्ध्नां दिशं प्रति वर्तते चेदृते । त्रिदक्षिणगुणं कर्तनि-
काभ्यो जन्मसूत्रभावस्य त्रिगुणीकृतवेदमूर्धूनिवर्तनं विधीयते ।...अविको
मेवस्य सूत्रं तेन कृतम् ।...अविकसूत्रिकसिति वा पठितव्यम् ।...मे० ॥

भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्टविज्ञानस्य तद्विमादीनां कार्पासप्रयोगा-
मयं यथाक्रमं कार्यम् । त्रिदक्षिणगुणं सदूर्ध्वदतं दक्षिणावर्तवर्जितम् । गो० ॥

उपवीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिदत् त्रिसूत्रकम् । तत्तत्तूर्ध्वदतं प्रदक्षिणवर्जितम् ।
वान्यमि सूत्राणि त्रिभिः सूत्रैः कृतातीति सूत्र्यन्तरसिद्धम् । तन्नि चा-
प्रदक्षिणवर्जितानि सामर्थ्यात् । आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रिकम् ।
ना० ॥

ऊर्ध्वदतमूर्ध्नाकारेण दतं त्रिगुणितं यत्सूत्रमधोदतम् । त्रिदत्तदेव
त्रिदत्कार्यम् । तदुक्तं कन्दोगपरिशिष्टे । ऊर्ध्वं तु त्रिदत्तं कार्यं तन्मुत्रय-
मधोदतम् । त्रिदत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको यन्त्रिरिष्यते ।...॥ रा० ॥

कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत् । ऊर्ध्वदतं सत्यहस्ततले न्यस्य
दक्षिणहस्ततलेनोर्ध्वमावर्तितम् ।...आविकसूत्रिकमविभवमाविकं रोमेति
यावत् । सूत्रिकं सूत्रनिर्मितम् । अविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ॥ ना० ॥ ११ ॥

सत्यपि इन्द्रनिर्देशे गुणविधिव्येकत्वभवात् केशान्तिक इति प्रति-
गृह्येष्टितं दृष्टमिति च विकल्पितमेकधारणं प्रतीयते । वैष्णः पाणाशो
ब्राह्मणस्य दृष्ट इति गृह्यते । गौतमीये चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम् । इह
केवला दृष्टनीतिः श्रूयते । दृष्टानर्हन्ति । दृष्टा एते ब्रह्मचारिणां योग्याः
कस्यां क्रियायामित्येतदत्र चोक्तमुत्तरञ्च भविष्यति प्रतिगृह्येष्टितमिति ।
तस्मिंश्च ग्रहणे दृष्टस्योपायत्वादिविहितमेकत्वम् ।...विश्वपणाग्रवटखदिर-
पीकूटमृता वृक्षजातिविशेषनामधेयानि । विश्वस्य विकारो ऽवयवो वा
वैष्णः । एवं सर्वत्र । प्रदर्शनार्थाच्चैते यज्ञिया वा सर्वेषामिति वचनात् ।
एतान्दृष्टान्त्वक्षमाद्ये कार्ये अर्हन्ति । धर्मतः शास्त्रतः ॥ मे० ॥

नैवः पाषाणो वा ब्राह्मणस्य दण्ड इत्यादि वसिष्ठस्मरणात् । प्रतिम्ये-
श्रितं दण्डमिति चेन्नैव दर्शनादिकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ विष्णुपणाश्रवट-
खदिरपीलूदुम्बराख्यलक्षाणां ब्राह्मणादयो मृच्छन्ति ॥ गो० ॥

धर्मतः कुलश्रीजानुरोधेन । द्वयोर्द्वयोरन्यतरो विष्वादिदण्डस्य कुले यः
परिमृष्टीत इत्यर्थः । अत एवात्र विकल्पाश्ववशे ऽपि द्विजदण्डसमुच्चयः
शङ्कः । प्रतिम्येश्रितं दण्डमिति वक्ष्यमाणात्वात् । औदुम्बरः काष्ठसाह-
चर्यान्ना तात्त्वमयः ॥ ना० ॥

नैवपाषाणावित्यादिषु द्विकेषु साहित्यबोधने विकल्पः । वक्ष्यति प्रति-
म्येश्रितं दण्डमिति । एकवचनं नैवः पाषाणो वा ब्राह्मणदण्ड इति वासिष्ठे
विकल्पदर्शनात् ॥ रा० ॥

अत्र हन्दिर्देशे ऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः । प्रतिम्येश्रितं
दण्डमित्येकवचननिर्देशेन वक्ष्यमाणात्वात् ॥ न० ॥ ४५ ॥

...केशान्तं गच्छति प्राप्नोतीति केशान्तको मूर्धप्रमाणाः । पादाग्रदादरभ्य
मूर्धावधेः केशान्तगः । केशा वा अन्तो ऽस्येति केशान्तकः । समासान्तः
ककारः । प्रमाणातः प्रमाणेनानेन युक्तो दण्डः कार्यः कारयितव्यो ब्राह्मण-
स्याचार्येण । ज्वाटसंमितो ज्वाटान्तमितः ज्वाटान्तप्रमाणाः । ज्वाटमात्रे
चतुरङ्गुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवं व्याख्यायते । पादाग्रदा-
दरभ्य ज्वाटान्तप्राप्तः । एवं विश्व वैश्यस्य नासान्तग इति ॥ मे० ॥

केशज्वाटनासिकासमीपप्रमाणा यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां दण्डाः कार्याः ॥
गो० ॥

केशान्तक इति । केश एवान्तो ऽवच्छेदो यस्येति । ज्वाटोपरिष्ठकेश-
प्रयन्त इत्यर्थः । ज्वाटसंमितो ज्वाटादधोमितः ॥ ना० ॥

केशान्तग इति मेधातिथिः । केशान्तश्च मूर्धावधिः । ...केशान्तिक इति
च पाठे ऽपि स एवार्थः ॥ रा० ॥

ज्वाटसंमितः ज्वाटान्तः ॥ न० ॥ ४६ ॥

अजवः अवकाः । सर्व इत्यनुवादः प्रकृतत्वाविशेषात् । अत्रया अस्मिन्नाः ।
सौम्यं प्रियकरं दर्शनमेवां ते सौम्यदर्शनाः । वर्यपरिमुद्धा अकथिताश्च ।
अनुदेगकरास्ते न कश्चिदनुदेजयितव्यः । न्वा वा मनुष्यो वा । नृणांमिति
प्रदर्शनार्थम् । सत्वच अतृष्टाः । अगमिदूषिताः वैद्युतेन दावाभिना वा-
स्युष्टाः ॥ मे० ॥

ते दृष्ट्वा...भीषणीयाकाररहिताः सत्वचो ऽभिदोषशून्याः स्युः । न च
तैः किंचिद्भूतजातमुदेजनीयम् ॥ गो० ॥

अत्रया मध्ये काष्ठभागभेदशून्याः । सौम्यदर्शना भयाहेतवः । अनुदेग-
करा निम्नोन्नतादिदोषेणापृथक्हेतवः । गामिदूषिताः अपिसंबन्धेन भृष्ट-
पूर्वरूपाः ॥ ना० ॥

अत्रयाश्लिष्टरहिताः । अनुदेगकरा नातिस्थूणाः ॥ रा० ॥ ४७ ॥

प्राकृतेषु चर्मसु मेखलाबन्धनं कर्तव्यम् । आबध्य मेखलामुपनयनं कर्त-
व्यम् । कृते चोपवीते दण्डग्रहणम् । दण्डं गृहीत्वा भास्करमादित्यमुपस्थाय
अभिमुखं स्थित्वा आदित्यदैवतमन्त्रैरुपस्थानमादित्यस्य कर्तव्यं गृह्यामन्त्रा-
वगमः । ...प्रदक्षिणं परीत्य सर्वतो गत्वाभिं चरेत्कुर्याद्भैक्षं भिक्षायां समूहे
भैक्षं तच्चरेद्याचेत । यथाविधीति वक्ष्यमाणविधनुवादः । भिक्षाशब्देन
खल्पपरिमाणं भक्ताद्युच्यते ॥ मे० ॥

आप्तमिष्टं संकृतं दण्डं गृहीत्वादित्यं चाभिध्यायाभिं प्रदक्षिणीकृत्य
भैक्षं यथाशास्त्रं चरेत् । कथमित्यत आह ॥ गो० ॥

इंक्षितमुपनयनकाल एव नियतत्वेन परिगृहीतजातीयं मध्ये विजातीय-
ग्रहणमिषेधार्थमेतत् । उपस्थाय सौरैर्मन्त्रैः । परीत्य वेष्टयित्वात्रायमे-
तद्विच्छाजम् । यथाविधि वक्ष्यमाणविधिना ॥ ना० ॥

परीत्याभिं परिक्रम्य प्रदक्षिणं यथा स्थातथा न सव्यापसव्येन भिक्षत
भैक्षं समूहम् ॥ रा० ॥

वैकल्पिकयोरन्यतरमीक्षितम् । भिद्यैव भैक्षम् । भिक्षा चाचरेत्पूर्वात् ।
ब्रह्मचारीति शेषः ॥ न० ॥ ४८ ॥

भिक्षाप्रार्थनावाक्यमत्र भैक्षशब्देनोच्यते । तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता
संभवति । न भक्तादेरर्थस्य । स्त्रीणां च प्रथमं भिक्षमाख्यतयोपदेशात्प्रार्थ-
नायां च प्रार्थमानस्य संबोध्यत्वात्संबुद्धिविभक्त्यन्तः स्त्रीलिङ्गो भवच्छब्दः
प्रयोक्तव्यः । क्रम एव चात्रादृष्टार्थो नियम्यते । यद्यार्थं तु शब्दप्रयोगो
भवति । भिक्षां देहीति । कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थनाभः । यावता स्त्रियः
संबोध्यन्ते तांश्च संस्कारं नावबुध्यते ।...तथैव श्रिष्टा असाधून्पुनस्त्यैकदेश-
सादृश्येन साधूनां सुखाद्यर्थं प्रतियन्ति । असाधुरनुमानेन वाचक इति दर्शने
च गाशब्दाभिसादृश्याद्गोशब्दमनुस्मारयति । ततोऽर्थप्रतिपत्तेरेवं स्त्रियः
सादृश्यात्साधुभ्यो साधून्पुनस्त्यसंबन्धात्सुखा तेभ्योऽर्थं प्रत्येयन्ति । स्वल्पाक्षरं
चेतत्पदत्रयं सर्वत्र प्रसिद्धं स्त्रीभिरपि सुज्ञातम् । एवं भवन्मध्यं क्षत्रियः ।
भिक्षां भवति देहीति ।...॥ मे० ॥

भवति देहीत्येवं भवच्छब्दपूर्वं भिक्षाप्रार्थनावाक्यं ब्राह्मण उच्चारयेत् ।
एवं भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यं क्षत्रियो भिक्षां देहि भवतीति भव-
दुत्तरं वैश्यः ॥ गो० ॥

चरेदिति याज्ञां ज्ञायति ।...तेन भिक्षां देहीति वाक्करचनार्थसिद्धा ।
...भवति भिक्षां देहीति प्रार्थनावाक्यम् ॥ ना० ॥

भवति भिक्षां देहि भिक्षां भवति देहि देहि भवतीत्येवं प्रयोगः ॥ रा० ॥

भवत्पूर्वं भवतीति शब्दात्पूर्वमुपनयनाङ्गत्वेनोक्तोऽप्यर्थं भिक्षाचरणविधिः
सार्धश्चिकः प्रत्येत्यः । पूर्वं स्त्रियमेव मन्त्रं भिद्येत न पुमांसमित्याह ॥
न० ॥ ४९ ॥

मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः । निजा सोदर्या । या चैनं न विमानयेत् ।
...या स्त्री एतं ब्रह्मचारिणं न विमानयेत् । विमानना अवज्ञानम् । न

दीयत इति प्रत्याख्यानम् । तथा च गृह्यम् । अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षोता-
प्रत्याख्यायिनीं वेति । तदेव हि सुखं प्राथम्यं यदुपनीयमानस्याहरहस्तु न
विमानना भयमाश्रयणीयम् ॥ मे० ॥

मातुर्भगिनी मातृध्वसा । प्रथममुपनयनाङ्गभूतां भिक्षामेतां याचेन्नान्यां
या च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणं नावमानयेत् । निजा सोदरा ॥ गो० ॥

यश्च गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यादेर्वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः । अतस्तथापि
गुरुपदमाचार्यपरमेव । तेन पितुराचार्यत्वेऽपि तद्गृहे भिक्षां न निषिद्धम् ।
निजां सोदरां भिक्षेत याचेत् । प्रथमतो भिक्षारम्भे निधं याचनमित्यव-
शिष्टेऽपि स्त्रीणां किङ्कनिर्देशात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् ॥ ना० ॥

अप्रत्याख्यायिनीं चाग्रे भिक्षेतेति गृह्योक्तेः । अतो मातरं प्रथमं
भिक्षेत निजां सोदरां या चान्यापि न विमानयेत् । न तिरस्कुर्यात् ।
विमानितो बालो ब्रह्मचर्यव्रते क्षुब्धः स्यादित्यर्थः ॥ रा० ॥

विमानं नाम प्रत्याख्यानम् ।... ॥ न० ॥ ५० ॥

समाह्वयेति शब्दे बह्विभ्य आहरणं दर्शयति । नैकस्याः सकाशाद्बह्वो
ग्रहीतव्याः ।...यावदर्थं यावता भैक्षेण त्रत्याख्यप्रयोजननिवृत्तिर्न बद्ध-
मिच्छितव्यम् । अमायया निवेद्य गुरवे न कदम्बेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य
कदम्बं गुरोः प्रच्छादयेत् कदम्बं गुरोः प्रकाशयेत्कदम्बं किञ्चैव न ग्रहीष्यती-
त्यनया बुद्ध्या । निवेदनमिदं प्राप्तमिति प्रकटीकरंणम् । अगृहीते गृहस्था-
नुच्चातोऽग्नीयात् ।...आचम्य प्राक्कुक्षः आचमने प्राक्कुक्षतेयमानन्तर्यादिति
केचित् । तदयुक्तम् । प्राग्दक्षुक्ष इत्याचमने दिङ्गमिभो भविष्यति ।
तस्माद्भोजनेनैव संबन्धः । शुचिस्त्र्यङ्गादिदर्शनमशुचिदेशाक्रमनिष्ठी-
वनादि कृताचमनस्य भोजनकाले तेन निषिध्यते ॥ मे० ॥

तद्भैक्षं यावदर्थं तृप्तिपरिमाणममायया कदम्बपरिहारैश्च बद्धं आहृत्य
गुरवे निवेद्य तेनानुग्रहीतं सदाचम्य शुचिः सम्प्राक्कुक्षोऽग्नीयादिति

दिङ्निमित्तो नित्यमाचम्य उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति । वक्ष्यमात्रविध्यनु-
वादस्तत्र खानीत्यादिनास्य सविशेषस्य चोदित्यमात्रत्वात् ॥ गो० ॥

यावदर्थं यथावत्प्रोपयुक्तम् । अमायया प्रतरश्चाद्यकृत्वा । निवेद्य उप-
दर्शं प्राक्मुख आचम्येति । भोजनाद् आचमन उदक्मुखतानिष्ठितिः । न तु
प्राक्मुखो ऽग्नीयादित्यर्थः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यमित्याचमनस्य विधास्य-
मानत्वेन अत्राचम्येति विधौ पौनरुक्त्यादिति केचित् । केचित्तु तत्रोप-
स्पृश्येति स्त्रातेत्यर्थः । तथा आत्राचमनं नित्यतया प्राक्मुखत्वं च विधीयत-
इत्याहुः । शुचिः कृतशौचो नाप्रयतः ।... ॥ ना० ॥

अमायया निवेद्य न तु दम्भेन तदन्नं प्रक्षायान्यत्र स्थापयित्वा वा
किञ्चित्तं निवेदयेदिति । अष्टौ ग्रासा भुगेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वानिश्चतं गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिण इति ग्रासनियमाभावपरम् । न तु
बहुवारपरम् । अत उक्तं यावदर्थं यावदुदरपरिपूर्तिः ।... ॥ रा० ॥

भैक्षं भिक्षासमूहम् । यावदर्थं यावन्मुष्टाग्रनम् । अमायया रागद्वेष-
परित्यागेन गुरवे निवेद्य शुद्धमनुष्ठाप्येत्यर्थः ।... ॥ न० ॥ ५९ ॥

निष्कामस्य प्राक्मुखस्य भोजनं विहितं नित्यतया । इदानीं काम्या
विधय उच्यन्ते । आयुषे हितमायुष्यं प्राक्मुखो सुहृ इति । यदि तद्भो-
जनादायुः प्राप्यते तत आयुष्यं तद्भवति ।... एवं यशःकामी दक्षिणामुखः
इमे काम्या एव विधयः ।... अयं भोजनात्प्राप्नोति ।... ऋतं सत्यं यज्ञश्च
तत्फलं वा स्वर्गः । स्वर्गकाम उदक्मुखो भुङ्क्षीत ।... ॥ मे० ॥

आयुषे हितमन्नं प्राक्मुखो सुहृ ।... यज्ञसे हितं दक्षिणामुखः । अय-
मिच्छन्प्रत्यक्मुखः । ऋतं सत्यं तत्फलहेतुत्वादन्नमन्तमुदक्मुखो सुहृ ॥ गो० ॥

यत्र सुहृ तदायुष्यमायुषे हितमिति योज्यम् । यदुदक्मुखो सुहृ तच्छि-
यम् । सुहृ इत्यावर्तनीयम् । एवमन्तमित्यत्रापि । ऋतं यज्ञः सत्यं च ॥ ना० ॥

चमसेनापः प्रज्येन्द्रोदोहेन पशुकामस्य इत्यत्र श्रुतौ चमसमुपलक्ष्यो-
क्तत्वं दक्षिणामुखादिप्रवेशो यथोक्तपक्षाय ।... ॥ रा० ॥

प्राङ्मुखो यदग्रं सुक्ते तदायुष्यं सुक्ते । तदायुष्यकाममित्यर्थः । दक्षिणा-
मुखो सुक्ते तद्यशस्यं सुक्ते तद्यशस्करमित्यर्थः । पश्चान्मुखो यद्गुक्ते तच्छ्रियं
श्रीनिमित्तं श्रीकरमित्यर्थः । उदङ्मुखो यद्गुक्ते तद्वतमृतनिमित्तं सुक्ते
सत्यवादित्वनिमित्तमित्यर्थः ॥ न० ॥ ५२ ॥

...समाहितः सुव्यमाणं त्रयं स्वात्मशक्तिं चावेक्षमाद्यः । अन्यचेतस्कस्य
हि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं साध्यभोजनं च न स्यात् । सुक्ता चोपसृप्येत् ।
स्नेहादिवेपापगयनं त्रयशुद्धावुक्तम् । कृते तस्मिन्भुक्तवत इदमाचमनं विधी-
यते ॥... ॥ मे० ॥

सर्वदा ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमपि द्विज आचम्याग्रं समाहितो ऽनन्यमगा
भुञ्जीत । सुक्ता च यथाशास्त्रमुपसृप्येत् । अङ्गिष्ठ खानीन्द्रियच्छिद्राणि
चोपसृप्येत् ॥... ॥ गो० ॥

समाहितः वैश्वानरोपासनादिचित्तसमाधिमान् । सुक्ता चोपसृप्येदा-
चमेत् । तथा प्राणादिक्रियाशक्त्यधिकाह देवतानामाप्यायनं प्राणाहतिभिः
कृतत्वात् । बुद्धिशक्त्यात्मकबुद्धीन्द्रियाधिकाह देवतानामाप्यायनार्थं खानि
बुद्धीन्द्रियाधिकानच्छिद्राण्यङ्गिः सहितेन हस्तेनोपसृप्येदित्याचमनाङ्गु-
लस्पर्शनादन्यङ्गो जनाङ्गमेतद्विहितम् । आचमनाङ्गं तु वक्ष्यति । एतच्चोप-
सृप्येत्यादि । गृहस्थानामपीति कथयितुं नित्यमित्युक्तम् । सर्वदा यावज्जीव-
मित्यर्थः ॥ न० ॥

उपसृप्येदाचामेदामहस्तस्याभिरङ्गिः सम्यग्यथाशास्त्रं खानि श्रीर्वर्णानि
हन्धियाणि ॥ रा० ॥

उपसृप्य आचम्य नित्यमाश्रमान्तरे ऽपि समाहितः अनन्यपरः । खानि
नेत्रादीनि अङ्गिः सह ॥ न० ॥ ५३ ॥

पूजयेद्देवतारूपेण पश्येत् । एषा वै परमा देवता यदग्रं तस्य सर्वेषां
भूतानां कष्टत्वेन स्थितिहेतुतया च यद्दर्शनं सास्य पूजा । अथवा प्राणार्थत्वेन
भावनं ध्यायन ॥... ॥ मे० ॥

सर्वदाग्रं पूजयेद्देव तात्त्वेन प्राजाग्रतमेन आध्यायेदनिन्दयंश्चैतद्वन्नमद्यात् ।
इहा च तुल्येत्प्रसीदेच्च ह्येतन्तरज्जमपि खेदं जह्यात् प्रतिनन्देत् अदध्यात्
नित्यमेतन्मे स्यादित्येवं सर्वशः सर्वप्रकारम् ॥ गो० ॥

पितुं नो क्षोषमित्यादि मन्त्रैरन्नक्षुतिः पूजा । अकुत्सयन्तीदृग्विधमेत-
दन्नमित्याद्यवदन् । हृद्येत्यंतां कुर्यात् । प्रसीदेत्कालुष्यं मनसः प्रसादान्नि-
वर्तयेत् । प्रतिनन्देतीतिद्योतकवचनान्नुच्चारयेत् ॥ ना० ॥

अश्रयत इत्यन्नमन्नं पूजयेद्ब्रह्मदृष्ट्या पश्येत् । अकुत्सयन्ननिन्दयन् । हृद्येत्
अहो प्राणवृत्तिर्भविष्यतीति प्रसीदेत् तत्कावे प्रकारान्तरोपस्थितं खेदं
त्यजेत् । अभिनन्देत् नित्यं मे स्यादिति ॥ रा० ॥

नित्यमाश्रमान्तरे ऽपि पूजयेद्देवतामिव सत्कुर्यात् ।... ॥ न० ॥ ५४ ॥

पूर्वविधिश्चेष्टो ऽयमर्थवादो न तु फलविधिः । फलविधौ हि काम्योऽयं
विधिः स्यात् । ऊर्जकामस्य वनकामस्य च । ततश्च नित्यप्राप्तो नोपपद्यते ।
पूजितं द्वाशनं नित्यमिति । अतो ऽयं यावज्जीविकः प्राप्नुयतावन्नियमः ।
अपूजितं सुक्तं सुभयं नाशयेदिति । वनमूर्जं च । वनं सामर्थ्यमनायासेन
भारोद्यमगादिप्रकृता कस्यापि । ऊर्जं महाप्रायता अङ्गोपपन्नयः महाकायो
महानक्तत्वं च भवति । मे० ॥

यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति । अपूजितं तु तद्भुक्तसुभयं
नाशयति । तस्मात्पूजितमद्यादिति । प्रकृतक्षुतिः फलार्थलान्नित्यतापत्तेः ॥ गो० ॥

वनं सामर्थ्यम् । ऊर्जमुत्साहम् ॥ ना० ॥

वनं दैष्टिकम् । ऊर्जमप्रयत्नोपस्थितान्नम् । अतिरेके दोषमाह अपूजित-
मिति । सुक्तं सुल्यत इति अन्नसुभयं वनमूर्जं च ॥ रा० ॥

पूजितमित्यन्नापि भुक्तमित्यवकाशं संबध्यते । नित्यवनं शाश्वतवनम् ।
ऊर्जमुत्साहम् । उभयमिदं वनमूर्जं च ॥ न० ॥ ५५ ॥

पात्रस्यमग्नमास्यस्पर्शदूषितमुच्छिष्टमुच्यते । तत्र कस्यचिदद्यात् ।...
अन्तराशब्दो मध्यवचनः । द्वौ भोजनकाक्षौ सायं प्रातश्च । ततो ऽन्यस्मिन्
काक्षे न भुञ्जीत । अथवा व्यवधाने अन्तराशब्दः । तत्तत्भोजनव्यापारः
क्रियान्तरेण व्यवधानाय पुनस्तदेव प्राक् पात्रमृशीतं न भुञ्जीत । केचित्तु
विच्छेदमन्तरमाचक्षते ।...तत्र यः सत्वेन यात्रस्यानुग्रहस्तदनन्तरम् । न
चैवात्यश्रममतिमात्रमश्रमं न कुर्यात् । एतच्चानारोग्यकारकम् ।...न चो-
च्छिष्टः क्वचिदुपजेत् । अतश्च उच्छिष्टमपनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव
देशे आचान्तव्यम् ॥ मे० ॥

उच्छिष्टं कस्यचिदपि न दद्यात्तथान्तरा सायंप्रातःकाक्षयोर्मध्ये नाद्या-
त्सायंप्रातर्भोजनस्यौचित्यप्राप्तत्वादन्तराशब्दस्य मध्यवाचित्वादेवं कथ्यते ।
अतिमात्रभोजनं न कुर्यादुच्छिष्टञ्च न क्वचिदुच्छेत् ॥ गो० ॥

उच्छिष्टं पात्रोच्छेदकम् । एतदन्नं सायंप्रातराश्रयोर्मध्ये नाद्यात् । अत्य-
श्रमं शक्यजरत्नादन्नादधिकस्याग्नस्याश्रमम् । क्वचिदुच्छिष्टः संनिकर्षादन्यत्र ॥
ना० ॥

...अन्तरा मध्याह्नसायाह्नकाक्षीनयोर्भोजनयोर्मध्ये नाद्याद्भक्षार्यपि ।
सायंप्रातर्द्विजातीनामश्रमं देवनिर्मितमिति भोजनद्वयप्राप्तेः । अत्यश्रममतीव
निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थमाह ॥ रा० ॥

एतदुच्छिष्टमन्तरा भोजनमध्ये मुक्तोच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तं ना-
द्यात् ॥ न० ॥ ५६ ॥

...अनारोग्यं व्याधुत्पत्तिद्वारोदरादिपीडा विश्रुचिकादिना जीवित-
नाशः । अनाद्युष्यं सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति शरीरपरिरक्षादिवृत्ति-
कसादस्वर्गम् । नरकप्राप्तिः स्वर्गमावेन प्रतिपाद्यते । अपुष्यं दौर्भाग्य-
करम् । लोकविद्विष्टं बहुभोजितया निन्द्यते । तस्मात्कारणादत्यश्रमं
वर्जयेन्न कुर्यात् ॥ मे० ॥

यस्माद्भोगहेतुत्वादनारोग्यकृदिति च प्राबल्यं विद्याधिकाद्युत्पाताद-

यनायुष्यं च । अस्वर्ग्यं च दृष्टार्थजनकत्वे ऽपि शास्त्रचोदनासामर्थ्यादति-
क्रमेण कर्मान्तरार्जितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वादपुण्यं च तद्धेतुत्वात्लोकविद्विष्टं
च बद्धभोजनमवलोक्य गर्ह्यं तस्मात्तत्परिवर्जयेदिति सङ्कृतदोषकथनेन
प्रकृतिनिन्दार्थवादो विद्वेषवार्थः ॥ गो० ॥

रोगजनकत्वादनायुष्यम् । तत एव स्वविहितकर्माशक्तिहेतुत्वादस्वर्ग्यम-
पुण्यं च । अपुण्यं पापं तद्धेतुरप्यपुण्यम् । लोकविद्विष्टं बह्वयमन्नातीति
प्रसिद्धे लोकद्वेषकरत्वात् । भृत्योपरोधसंभवाच्च ॥ ना० ॥

अनारोग्यं बद्धतराग्निना विश्रुचिकादिदर्शनात् । अनायुष्यमजीर्णेन
धातुक्षयात् ॥ रा० ॥

अनारोग्यमनारोग्यकरम् । तस्मादनायुष्यम् । नियमातिक्रमहेतुत्वाद-
पुण्यम् । तस्मादपुण्यम् ॥ न० ॥ ५७ ॥

तीर्थशब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारायत्राय पापप्रमोचनाय
च तिष्ठतीति तीर्थम् । क्वचित्तु तरन्त्यनेनेति तीर्थम् । उदकावतरणमार्गः ।
इह तूदकाधारमार्गः ।...तेनोपस्पृशेदाचामेत् । ब्राह्मणेभ्येतदपि स्तुत्यर्थमेव ।
ब्रह्मा देवतास्य ।...कः प्रजापतिः स देवतास्येति कायम् । एवं चिदशा
देवतास्येति चैदशिकम् ।... ॥ मे० ॥

ब्राह्मणे तीर्थेन प्राजापत्यदेवाभ्यां वा विप्रो यावज्जीवमुपस्पृशेत्...विप्र-
ग्रह्यं क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थमुपस्पृश्य द्विजो नित्यमित्येतयोरपि प्रकृतत्वात् ।
अप्रसिद्धत्वात्क्षत्र्यमाह ॥ गो० ॥

नित्यकालं गार्हस्थ्यादिकालेऽपि । कथंचित्तत्र ब्रह्मादिनाचमनासंभवे
कायचैदशिकाभ्यां तयोरन्यतरेभ्येत्यर्थः । कायं प्राजापत्यम् । तयोर्ब्रह्मादि-
दूषणत्वे तीर्थेनैवाचामेन्न तु तीर्थसाभ्यात्पिन्येति तदथ पिन्येभ्येत्युक्तम् ।... ॥
ना० ॥

आचमनाङ्गतीर्थान्याह । ब्राह्मणेति कः प्रजापतिः तस्येदं तथा चैदशिकं
चिदशा देवास्तेवामिदम् । ब्राह्मणेभ्येत्याद्युक्तम् । तत्क्षत्र्याभ्याह ॥ रा० ॥

ब्राह्मणे हि रण्यगर्भदेवत्येन । तदभावे कायेन क इति प्रजापतिर्दत्तः ॥
न० ॥ ५८ ॥

अङ्गुष्ठस्य मूलमधोभागस्तस्य तलप्रदेशो ब्राह्मं तीर्थम् । हस्ताभ्यन्तरं
तलमाह ।... हस्तमध्ये अङ्गुलीनां मूले दृग्दरेखाया ऊर्ध्वं कायम् । अग्रे
अङ्गुलीनां दैवम् । उपसर्जनीभूतोऽपि मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादग्र-
शब्दस्य संबध्यते । पितृं तयोरधः । अत्रापि शुद्धीभूतस्याङ्गुलिशब्दस्य
अङ्गुष्ठस्य च संबन्धः । प्रदेशिणी चात्राङ्गुलिर्विवक्षिता । तयोरधः अन्तरं
पितृं स्मृत्यन्तरश्चिह्नप्रसिद्धसामर्थ्यादेवं व्याख्यायते ।... ॥ मे० ॥

ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्च तीर्थानि भवन्तीति प्रचेतसः स्मरणात् ।
दक्षिणस्याङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलीनां मूले
ऽग्रे दैवम् । अङ्गुलीनामेवाग्रशब्दस्य साक्षाच्छ्रुत्याप्यन्यं तयोरधः । तयो-
रित्यस्यापि साक्षाच्छ्रुत्याप्यकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ॥ गो० ॥

एतस्य ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्च तीर्थानीति प्रचेतःस्मृतेर्दक्षिण एव ।
अङ्गुष्ठमूलस्य तल इति करस्याधोभागं मध्यममिष्येति । ब्राह्मं ब्रह्मदैवतम् ।
एवं कायादौ । काये अङ्गुलिपदं कनिष्ठोपलक्ष्यम् । कनिष्ठा देशिनीति
याश्च वक्त्रवचनात् । अय इत्यत्राङ्गुलिपदमन्वीयते । तच्च सर्वाङ्गुलिपरम् ।
... ॥ ना० ॥

अङ्गुलिमूले कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले । अग्रे साङ्गुष्ठानामङ्गुलीनां तयोरङ्गुष्ठ-
देशिन्योः ।... ॥ रा० ॥

अङ्गुष्ठमूलस्य तले हस्ततलमूलमध्ये या रेखा तस्या मूले ब्राह्मतीर्थं ।
अङ्गुलीमूलं नाम तलमध्यप्रदेशः । तत्र हि मूलमङ्गुलीनां चतुर्दशाः । तत्र
कायम् । अग्रे तलस्याग्रे अङ्गुलीनां चतुर्दशां प्रथमपर्वणीत्यर्थः । तत्र
देवतीर्थं तयोरङ्गुष्ठाङ्गुलयोरधः प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यमित्यर्थः । तत्र पित्र-
तीर्थम् । एवं व्याख्यानं स्मृत्यन्तरैः संगच्छते ॥ न० ॥ ५९ ॥

अन्यतमेन तीर्थेन त्रिरप उदकमाचामेदास्येन अठरं प्रवेष्टयेत् । तत
उदकमक्षयानन्तरं द्दिरभ्यासेन मुखमोक्षदयं परिगृह्ण्यात् ।... खानि
क्षिप्वाणि च उपसृष्टेदङ्गिर्हस्तगृहीताभिः । स्पर्शनमेवोपसृष्टं मुखस्य च
प्रकृतत्वात् सुस्थानामेष स्पर्शविधिः । गौतमश्चाह । खानि चोपसृष्टेच्छी-
र्षण्यानि । आत्मानमिति हृदयं नाभिं वा निर्दिशति ।... । मे० ।

प्रथमं त्र्योन्वारानपस्तीर्थेनाचामेत्ततः आस्यं द्वौ वारौ अपि शोधयेत्त-
दनु च खानि इन्द्रियाक्षिप्वाणि अङ्गिः सृष्टेत्ततः आत्मस्थानं हृदयमथो
भिर इति । गो० ।

आचामेति वेदुक्ततीर्थेन । मुखं मुखरन्ध्रम् ।... अङ्गिरिति वचनादाप्तत्वे
ऽपि पुनः पुनर्जलमुपसृष्टः कार्य इत्युक्तम् । आत्मानमिति तत्स्थानं हृदयम् ।
ना० ।

...खानि शीर्षण्यानि इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रनासिकाः । हृदयम् ।
उत्तानवादप्रायोऽयम् । रा० ।

मुखमास्यमोक्षमिति यावत् । अङ्गिः सह । आत्मानं हृदयम् । न० । ६० ।

उष्णशब्दः कायोपकृष्टकार्यः । तथा हि पृथक्ते । अग्निताभिरङ्गिरिति ।
एवं च शोभोद्भूतताः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिविध्यन्ते । येनगृह्यं बहुदाना-
मपि प्रदर्शनाद्यम् । पठितं च । होनाभिः येनबुद्धैरिति । तीर्थेन धर्म-
विदिति वृत्तपूरणमेव । शौचमाप्तुमिच्छुः शौचेषु शुद्धिकाम इत्यर्थः ।
नान्यथा शुद्धो भवति ।... एकान्ते शुभौ देशे । एकान्ते हि जनैरनाकीर्णः
प्रायेऽव शुचिर्भवति । प्रागुदङ्मुखः । मुखशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्राङ्मुख
उदङ्मुखो वा ।... । मे० ।

अष्टताभिरङ्गिरिति शङ्खस्मरश्चादभिसंपर्करहिताभिः येनशून्याभिरङ्गि-
रक्तेन तीर्थेन विद्वान् शुद्धिकाम एकान्ते शुभौ देशे उदङ्मुखो वाचामेत् ।
किंप्रमाणा अप्य आचामेदित्यत आह । गो० ।

शङ्खस्रुतावमिहृतमौष्णं निविडम् । एकान्ते केचिदस्पृशन् । प्रागुदङ्मुखः
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा ॥ ना० ॥

तीर्थेन ब्राह्मेत्युक्तेन । शौचेभ्यः शुचितामिच्छुः ।... ॥ रा० ॥

अनुष्णाभिरनमितताभिः ।... ॥ ग० ॥ ६९ ॥

उक्तमाचमनं तीर्थेनापां भक्ष्यम् । परिमाणं तु नोक्तम् । अतस्तदव-
धारणार्थमिदमाह । हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति हृदाः ।...पूयते पवित्रतां
प्राप्नोति । अशुचित्वं यावर्तते ।...कण्ठगाभिः कण्ठमात्राद्यापिनीभिः ।
भूमिपः क्षत्रियः । भूमेराधिपत्यं क्षत्रियस्य विहितं तेन प्रसिद्धेन कर्मणा
क्षत्रियजातिर्लभ्यते ।...वैश्यः प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रवेशिताः कण्ठमप्राप्ता
अपि शुद्धिहेतवो वैश्यस्य । शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ।...अन्तःशब्दोऽयं समी-
पवचनोऽप्यस्ति । उदकान्तं गतः । उदकसमीपमिति गम्यते ।... ॥ मे० ॥

हृदयप्राप्ताभिरङ्गिर्विप्रः शुध्यति । कण्ठप्राप्ताभिः क्षत्रियो वैश्यः प्राशि-
ताभिस्तानुगाभिर्हृत्कण्ठतानुगाभिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । शूद्रोऽन्ततः
आचमनस्य प्रकृतत्वाज्जिह्वाकास्यान्ते स्पृष्टाभिः ।... ॥ गो० ॥

हृदाः हृदयं प्राप्ताः । यावत् आपो हृदयप्राप्तियोग्याः ताभिः पीत्वा
यावद्भुदयप्राप्तिस्त्वावत्पतीष्य तत्पर्यन्तपानमित्यर्थसिद्धम् । प्राशिताभिर्वक्त्र-
विवरप्रवेशमात्रेण । अन्ततो मुखरन्ध्रान्तभागेन स्पृष्टाभिः संबद्धाभिरि-
त्यर्थः ॥ ना० ॥

प्राशिताभिर्जिह्वागताभिः । अन्ततः अन्तेनेष्टेनेत्यर्थः ॥ ग० ॥ ६९ ॥

...कण्ठसज्जने कण्ठसज्जनं सङ्गः स्थापनम् । यदा वस्त्रस्य सूत्रस्य वान्य-
तरेऽपि बाहुर्बद्धियते तदा निवीती भवति ॥ मे० ॥

कार्पासमुपवीतं स्यादुक्तजक्षमुपवीते कण्ठसज्जने कण्ठप्रक्षिप्ते सति
निवीती भवत्येवं स्थिते सति उद्धृते दक्षिणे बाह्वावुपवीती भवति । उद्धृते
प्राचीनावीत्येवं जक्षबद्धयप्रसिद्धार्थमेतन्निवीतजक्षयं मनुष्यकार्यार्थं च निवीतं

मनुष्याणामिति श्रुतेः प्राचीनावीतीति संज्ञादृष्टानुरोधेन प्राचीनमावीती-
त्युक्तमेतच्च पितृ कर्मणि ॥ गो० ॥

उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरि स्थिते ऽर्थात्सथे ऽधःस्थे सथे उद्धृते अर्थादन्यस्मिन्-
धःस्थे । प्राचीनमावीती प्राचीनावीती । पात्रावित्युभयत्र बाहुपरम् ।
कण्ठसज्जने कण्ठमावेष्ट्य बाहुद्वयोपरि उपवीतसङ्गे । अर्थात्पुरतो जन्म-
माने ॥ ना० ॥

उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामिति श्रुते-
रद्विष्टं बाहुमुद्धृत्य सथे ऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवकाशं भवति ।
एवं यज्ञोपवीतीत्यादि श्रुतेः । अत एवाभिधानमुपवीतं यज्ञसूत्रम् । प्रोद्धृते
दक्षिणे करे प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठजम्बितमिति यज्ञोपवीतमा-
श्रित्य त्रितयविधिरिति ॥ रा० ॥ ६१ ॥

विनष्टानामशु प्रासनमन्येषां च ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनग्रहणयोः
पौर्वापर्यं यथाश्रुतमेव ।... ॥ मे० ॥

विनष्टानि मेखलादीनि अशु प्रक्षिप्यान्त्यानि समन्त्रकानि गृहीयात्तानि
यथा च बौधायनेन सर्वेषां मन्त्र आघ्रातः ।... ॥ गो० ॥

प्रासनमादौ । ततो ऽन्यग्रह्यं पूर्वपरिग्रहकालप्रयुक्तमन्त्रैः । कमण्डलावपि
बौधायनेन मन्त्रः पठितः ॥ ना० ॥

...मन्त्रवदिति क्रियाविशेषेण स्वस्वगृह्योक्तेन मन्त्रेण गृहीयादित्यर्थः ॥
रा० ॥

विनष्टानि जीर्णानि ध्वजानि वा । कमण्डलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वा-
न्मेखलादिवदवश्यं भावो नामिप्रेतस्य इत्यवगन्तव्यम् ॥ न० ॥ ६३ ॥

केशान्तो नाम संस्कारः गर्भबोधे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः । तस्य च खरु-
पपरिज्ञानं गृह्यमेव शरत्तम् । हे वर्षे अधिके यस्य द्वाविंशस्य तस्मिन्द्वाधिके
द्वाविंशे । अथवा कालमात्रमन्यपदार्थः । ततो द्वाविंशद्विंशद्वाधिके
काले वैश्वस्य दिशब्दस्य वर्षाख्येव संख्येयानि प्रकृतानि निहितानि ॥ मे० ॥

केशान्ताख्यसंस्कारो ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं षोडशद्वविंशचतुविंशेषु
वर्षेषु विधीयते । ब्राह्मणाभिवर्धनार्थं स इति पुंसग्रहणस्य स्वार्थत्वे प्रमाणा-
भावात्स्त्रीयामप्राप्त इत्यत आह ॥ गो० ॥

सर्वाङ्गेशान्वापयन्त इति । क्वचिदुच्यते विकल्पेन गोदानकर्मणि सर्वकेश-
वपनविधेस्तेनोपलक्षणेन गोदानकर्म केशान्त उच्यते । केशानामन्तो ऽनेति
युत्पत्त्या ॥ ना० ॥

षोडश इत्या गभ्रात् । तथा च नौधायनः । केशान्ताख्यः ख्यद्योक्त-
संस्कारो गभ्रादिसंख्या वर्षाणाम् ॥ रा० ॥

षोडशे जन्मत आरभ्य ।... ॥ न० ॥ ६५ ॥

इयमाष्टदशेषतः स्त्रीयाममन्त्रिका कार्या जातकर्मण्य आरभ्येयं संस्कारा-
णामाष्टत् परिपाटी सेति कर्तव्यता । कः संस्कारकलाप इति यावत्संस्का-
रार्थं शुद्धार्थं शरीरस्य पुंसामेव स्त्रीयामपि । प्रयोजनमाह । यथाकाकं
यस्मिन्काशे यः संस्कार उक्तः । तं कालमनतिक्रम्य ।... ॥ मे० ॥

एषा सकलसंस्कारपद्धतिः कालक्रमानतिक्रमणेन स्त्रीणां संस्कारार्थं
मन्त्रवर्जिता कार्या । एवमुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्त आह ॥ गो० ॥

ब्राह्मणाभिवर्धनार्थं स इत्यनुवर्तते ऽतः स्त्रीयामप्राप्तौ विधिः । इयमाष्टज्जा-
तकर्मादिक्रियापरिपाटी । गभ्राधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वानिश्चयेनामन्त्र-
कत्वायोगात् । अष्टेषतः सकलाङ्गवती ।... ॥ ना० ॥

आष्टज्जातकर्मादिक्रियाकलापः परिपाटी । अमन्त्रिका अत्रोपयुक्ता
हेमास्तु समन्त्रका एव ॥ रा० ॥

आष्टत्रयोगक्रियेति यावत् । उपनयनं तासां समन्त्रकम् । तच्च विवाह
एवेत्याह ॥ न० ॥ ६६ ॥

पूर्वधां षड्वचनेन जातकर्मादिवदुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते तदापत्तिवचनं
विवाहस्य तस्मिन्त्यर्थमारभ्यते । वेदग्रहणार्थो वैदिकः । संस्कार उप-

वयनास्थो यः स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः । विवाहेभवो विवाहविषयो
विवाहसाध्यः । अतो विवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तस्य निवृत्तिर्यदि
विवाहस्तत्कार्ये हन्तप्राप्तं वेदाध्ययनं प्राप्ता च व्रतचर्या उपनयनं नाम मा
भूत् । एतदुभयमपि निवर्तयति । पतिसेवा गुरौ वासः पतिं यत्सेवते
उपचरत्याराधयति स एवास्या गुरौ वसतिः ।... । मे० ।

यद्विवाहविधानं तदेवासां वैदिकसंस्कारोपनयनस्थाने । पतिसेवा च
गुरुभ्युपसृष्टास्थाने गृह्यज्ञानं चाभिपरिचरणास्थाने । गो० ।

उपनयनं तु न कार्यं तासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः ।
वैदिको वेदाधिगमार्थं उपनयनरूपः । धर्मातिदेशार्थं तदङ्गसंपादनोक्ता
पतिसेवेति । यथा गुरुभ्युपसृष्टा व्रतिनस्तेनैव प्रकारेण स्त्रिया पतिः सुभूषः ।
यथा चाप्रमादनोऽग्न्युपचरणं तत्र तथा गृह्यार्थेषु गृह्यप्रयोजनेषु पाकादिव्य-
प्रमत्तया भाव्यमित्यर्थः । परिक्रिया परिचर्या श्रद्धा तु द्विजसेवैव गुरौ
वास इयि ग्राह्यम् । ना० ।

वैवाहिको वक्ष्यमाणविवाहसंबन्धी संस्कारः उपनयनसंस्कारस्यापनीयः ।
तेन तन्निवृत्तिः । वैदिकः वेदमन्त्रकृतः । विवाहस्तु समन्वक इत्युक्तेः । तासां
पतिसेवैव गुरुभ्युपसृष्टा तया विधीयते । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । करणे
च कृतिस्मरणात् ।... । रा० ।

संस्कार उपनयनम् । वैदिकः समन्वकः ।... । न० । ६७ ।

प्रकरणोपसंहारः । एतावदुपनयनप्रकरणम् ।... उत्पत्तिवृत्तकः जातो
ऽप्यजातसमो ऽनुपनीतो ऽधिकाराभावात् । अतो ऽयं विधिवत्पत्तिवृत्तकः
पुण्य इत्युक्तार्थम् । उपनीतस्याध्ययनकर्मणा योगः संबन्धो ऽधिकारो यत्ते-
नोपनीतेन कर्तव्यम् । तदिदानीं वक्ष्यमाणं निबोधत । मे० ।

एष द्विजातीनामुपनयनभवो विधिवत् उत्पत्तिवृत्तकः प्रकाशको जात-
स्याप्यनुपनीतस्याजातसमत्वात् पुण्यहेतुत्वात्पुण्य इदानीमुपनीतस्योपनयन
कर्मणि संबन्धस्तच्छ्रुतः । गो० ।

उपनयनसंबन्धी उत्पत्तेर्द्वितीयस्या द्विजत्वरूपाया व्यङ्ग्यो जनकः । कर्म-
योगमुपनीतस्य कर्मणा संबन्धम् ॥ ना० ॥

औपनाथनिक उपनयनसंबन्धी उपनयनपर्यन्तो वा । उपनीतस्य येन
कर्मणा योगस्तम् । उत्पत्तिव्यङ्ग्य उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यङ्ग्यक पुण्यस्त-
त्रदः ॥ रा० ॥

कर्मयोगं कर्माभ्यासम् ।... कर्मयोग्यामिति च पठन्ति ॥ न० ॥ ६८ ॥

शिक्षयेत् श्रुत्यादयेत् । श्रौचमादितः । आदित इति वचनेनाचारादिभ्यः
प्रागुपदेशः श्रौचस्येथ्यते । किं तर्हि । अनियतक्रमकाः परस्परमेते केवज-
मुपनयनागन्तरं प्रतादेशनं वक्ष्यति । आदिसृष्टेर्द्विप्रतस्य च वेदाध्ययनम् ।
अतो ऽग्नीन्धनसंध्योपासनयोः 'समन्तकत्वादकृते प्रतादेशे मन्त्रोच्चारणप्राप्तं
विधीयते । श्रौचं चानियतकालं तदवश्यं तदहरेवोपदेष्टव्यम् । एवमाचारो
ऽपि । अत इदमादित वचनमादराद्यम् । न प्रथमोपदेश्यतां श्रौचस्य
विधत्ते । श्रौचमेका लिङ्ग इत्याद्याद्यमनन्तम् । आचार्यादीनां प्रत्युत्थाना-
सनदानाभिवादानादि । अभिकार्यमग्न्याधानं कार्यम् । समित्समिन्धनम् ।
संध्यायामादित्यस्योपासनम् । तत्त्वरूपमावनं संध्याया एवं वा उपासनं
पूर्वां संध्यामित्यादि । एष प्रतधर्मः । अध्ययनधर्मानिदानीमाह ॥ ने० ॥

गुरुः शिष्यस्योपनयनं कृत्वादौ प्रथमत एव श्रौचं शिक्षयेदमुज्जस्य
सर्वज्ञानधिकांशत आचारं प्रत्युत्थानाद्यभिकार्यं च । सायंप्रातरभिप्रक्षे-
पादिसाध्यकर्मगुष्ठानं च शिक्षयेत् ॥ गो० ॥

श्रौचं मृज्जकपरिमाखनियमादिविशिष्टम् । आदितः पूर्वम् । आचार-
मभिवादानादि । अभिकार्यं समिदाधानम् । संध्योपासनं संध्यात्रयस्याचर-
णम् ॥ ना० ॥

लिङ्गसंख्ये विवक्षिते अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादि श्रुतेः । जातिं च
पशुमाजमेतेतितत् ।... ॥ रा० ॥

शौचं हस्तपादादिप्रक्षालनम् । आचारमाचमनादिकम् । आध्ययननिय-
मानाह ॥ न० ॥ ६६ ॥

अध्ययने प्रवर्तमानः अध्ययनमारभमाणः अध्येतुमिच्छन्निति यावत् ।
उदङ्मुखो ऽध्याप्यः । गौतमीये तु प्राङ्मुखो वा शिष्यः प्रत्यङ्मुखश्चाचार्यः
इति । आचान्तो यथाशास्त्रमिति । प्रागुक्तमाचमनविधिं स्मारयति ।
ब्रह्माङ्गलिः कृतो येनेति ।... ब्रह्माङ्गलिकदिति वा पाठः । जघुवासा
धौतवासाः प्रक्षालनेन जघुनी वाससी भवतः । अतो जघुत्वेन वाससः
शुद्धिर्भवति ।... जितानि नियमितानीन्द्रियाणि उभयान्यपि येन स जिते-
न्द्रियः । न इतस्ततो वीक्षते न यत्किंचन शृणुयादध्ययने ऽवहितो भवेदित्युक्तं
भवति ॥ मे० ॥

प्रत्यासन्नाध्ययनः शिष्यः कृतशास्त्रादितेति कर्तव्यतायुक्ताचमनः कृत-
वक्ष्यमाणब्रह्माङ्गलिरसूत्रवसनः सन्नितेन्द्रिय उदङ्मुख अध्याप्यः ॥ गो० ॥

...जघुवासाः स्वप्नवासाः । जितेन्द्रियो ऽनन्यमनाः ॥ ना० ॥

जघुवासा गुरुतो जघुवासाः पवित्रवासा वा । एवंविध एवाध्याप्यः ॥ रा० ॥

जघुवासा अनुषण्यवस्त्रः ।... ॥ न० ॥ ७० ॥

ब्रह्मशब्दो ऽयमनेकार्थो ऽपि अध्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते ।
तस्यारम्भे निमित्तसम्प्रत्येव । वेदाध्ययनमारिम्भानो गुरोः पादोपसंग्रहं
कुर्यात् । कृत्वा ततः स्वाध्यावाक्षराण्युच्चारयेत् ।... संहृत्य संजग्रौ संश्लिष्टौ
परस्परं कृत्वाध्येयम् । कच्छपकर्म इति यः संनिवेशो हस्तयोः प्रसिद्धः तथा
कर्तव्यो ब्रह्माङ्गलिः । पदार्थकथनमेतत् ॥ मे० ॥

आग्नहिकवेदपाठारम्भान्तयोः सदाहरहर्गुरोः पादोपसंग्रहं कर्तव्यम् ।
संहृतौ च कच्छपके इति प्रसिद्धसंनिवेशेन हस्तौ कृत्वाध्येतव्यम् । यस्मात्स
ब्रह्माङ्गलिशब्देनोच्यत इत्युचिभिः स्मृतः ॥ इत्यौकिकत्वाद्ब्रह्माङ्गलिस्वरूप-
निरूपणम् । कथं पनः पादोपसंग्रहं कर्तव्यमित्यत आह ॥ गो० ॥

सदा प्रत्यहं संहृत्य हस्तौ हस्ततले संमील्य । उपसंग्रहप्रकारमाह ।
ना० ॥

ब्रह्मारम्भे वेदस्याध्ययनसमाप्त्योः ॥ २० ॥

सदा अहरहर्माद्यौ ब्रह्मचारिणा । कथं याज्ञौ पादावित्यपेक्षाया-
माह ॥ न० ॥ ७१ ॥

यदुपसंग्रह्यं पूर्वश्लोके गुरोरुक्तं तद्व्यत्यक्तपाणिना कर्तव्यम् । कीदृशः
पुनः पाण्योर्थत्यासः कर्तव्य इत्यत आह । तेन सव्येन हस्तेन सव्यः पादः
स्पृश्यः स्पर्शः कर्तव्यो न तु चिरं निषीद्यासितव्यम् । एष च व्यत्यासो
युगपदसमाचारेण हस्तयोर्भवति । अग्रतः स्थितेन संमुखेन गुरोरुप-
संग्रह्यं कर्तव्यम् । तत्र वामो दक्षिणमार्गं नीयते दक्षिणो वाममित्येवं
सव्येन सव्यः स्पृष्टो भवति दक्षिणेन च दक्षिणः । इत्येष पाण्यित्यासः ।
अन्ये तु विन्यक्तपाणिनेति पठन्ति ।... ॥ मे० ॥

इतरेतरदिगर्पिहस्तेन गुरोः पादोपसंग्रह्यं कर्तव्यम् । वामेन च हस्तेन
वामपादः स्पर्शनीयः । दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ गो० ॥

व्यत्यक्तौ दक्षिणोत्तरौ खस्तिकाकारेण संहतौ पाणी यस्य । एवं चार्था-
दाभिमुख्येनाभिवादने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शः प्राप्तः तथापि
पर्यङ्कबन्धादिवशाद् व्यत्यक्तपाद एवास्ते गुरुः तत्र पाण्यित्यासो न
कार्यः ।... ॥ ना० ॥

व्यत्यस्तेति । उपसंग्रह्यं पादयोरिति शेषः ।... ॥ २० ॥

उपसंग्रह्यं गुरुपादस्पर्शः । अस्य व्याख्यानमुत्तरार्धम् । सव्येन पाणिना
सव्यः पादः ॥ न० ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमायमिति प्राग्व्याख्यातानि पदानि । गुरोरर्थं नियोगः । गुरो-
र्यदा मातृवको ऽध्यापयितुमभिवक्षितस्तदाधीव भो इत्यामन्वयितव्यः ।
अनामन्वितेन न गुरुर्धेदयितव्यः । उपदिश्यानुवाकमिति । उक्तं च आह-

तच्चाप्यधीयीतेति । विरामो ऽस्त्वित्येतं शब्दमुच्चार्यारमेत् निवर्तेत ।...॥ मे० ॥

प्रत्यासन्नाध्ययनं शिष्यमननसो गुरुः सर्वकालमधीष्व भो इति ब्रूयात् ।
विरामोऽस्त्विति चेत्कालान्तरमध्यापनान्निवर्तेत ॥ गो० ॥

अध्येष्यमावृत्तिरिति । अध्येष्यमायं शिष्यो गुरुमधीष्वेति ब्रूयात्त्वाध्याये
विरामो ऽस्त्विति ब्रूयात् । अत्र पाठे अधीष्वेत्यन्तर्भावितव्यम् । शिष्येण
गुरुं प्रति वाच्यम् । अध्येष्यमायं तु गुरुरिति क्वचित्पाठः । तत्र गुरुणा
तद्वाच्यम् ॥ ना० ॥

गुरुशिष्ययोनिर्यममाह । अध्येष्यमायं त्विति त्रिभिः । अध्येष्यमायं
शिष्यमधीष्व भो इति ब्रूयात् । तथा विरामो ऽस्त्वित्युक्त्वारमेत् । निवर्तत
स शिष्य इति शेषः ॥ रा० ॥

...ब्रूयाद्ब्रह्मचारी ॥ न० ॥ ७३ ॥

अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन ब्राह्मण आदावन्ते च प्रबवं कुर्यात् । ब्रह्म-
विषयाया अध्ययनक्रियाया इति ब्रूय्यम् । प्रबवशब्द आर्कारवचनः ।
तथा च वक्ष्यति । स्ववत्यनेनोक्तमिति ।... स्वतीति विधीयते इत्युभाभ्या-
मपि नैष्कान्त्यमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते । अधीतं ब्रह्म यस्मिन्कर्मणि विनि-
युज्यते तन्निष्फलं भवतीति । निन्दार्थवादश्च पाकार्थं निषिक्तस्याप्राप्तपाक-
क्षीरादेरवच्छिन्निते भाजने य इतस्ततो विक्षेपः प्रक्षरणं तत्स्वतीत्युच्यते ।
अन्वपाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यतां प्राप्तस्य यो विनाशः स विप्ररञ्जम् ॥ मे० ॥

वेदपाठस्यारम्भान्तयोर्कारं सर्वदा ग्रहणार्थं ऽध्यापनकालात्कालान्तरे
ऽपि कुर्यात् । यस्मात् यस्य ब्रह्मणः पूर्वमेतं न कृतं तत्स्ववति । गृहीतमपि
विस्मृत्य गच्छति । परस्ताच्च विधीयते । यस्य न कृतं ततस्तद्विधीयते । नैव
गृह्यते ॥ गो० ॥

आदावन्ते च प्रबवं कुर्यादुपादध्यात् । सर्वदा ब्रह्मयज्ञादावपि । पूर्वं प्राक्
गृहीतं स्ववति नश्यति । परस्ताच्च ग्रहोप्यमायं विधीयते ग्रहणकाल एव
सम्यक् न गृह्यते ॥ ना० ॥

ब्रह्मणो वेदस्य पूर्वमनोक्तं ब्रह्म खवति च खरवर्धतः विप्ररीयते यदप्य-
धीतं तदपि विसृतं स्यादिति प्रब्रवेण्वारेणार्थवादः ॥ रा० ॥

ब्रह्मणो वेदस्याधीतस्य प्रदेष्टस्यादावन्ते च सर्वदा आश्रमान्तरे ऽपि ।...
॥ न० ॥ ७४ ॥

कूलशब्दो दर्भाग्रवचनः । तान्पर्युपासीनः तेषु प्राग्येषु दर्भेषु उपविष्ट
इत्यर्थः ।... पवित्रैर्दर्भैरेवमादितः शुचित्वमापादितः । अघमर्घादिस्तु मन्त्रो
नेह पवित्रशब्देनोच्यते । ब्रह्मचारिणस्तदागीमनधीतत्वात्तेषाम् ।... ॥ मे० ॥

प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः प्राक्कूलेष्वासनं चेति गौतमस्मरणात् । प्राग्येषु
दर्भेष्वसीनो ऽत एव च पवित्रैर्दर्भैरेव प्राब्रह्मणाजुदयस्पष्टैः पवित्रीकृत-
प्राणायामैश्च आसनिरोधरूपैस्त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदश मात्रा इति
गौतमोक्तप्राणायामैः पवित्रीकृतः । तत ओंकारं पूर्वोक्तं कर्तुं योग्यो
भवति ॥ गो० ॥

कूलमयं प्राग्येषु दर्भेषु परितो वेष्टयित्वा स्थितेष्वासीनः पवित्रैर्दर्भैः
पावितः । यथा गौतमः । प्राणोपस्पर्शनं दर्भैरिति । प्राणा इन्द्रियाणि
प्राब्रह्मणो हृदयं वा ॥ ना० ॥

प्राक्कूलाग्रप्राग्याम् । कुशानिति शेषः । पवित्रैः हृत्तदयस्थितकुशैः ॥ रा० ॥
...पवित्रैर्मन्त्रप्रोक्त्यादिभिः ॥ न० ॥ ७५ ॥

पूर्वस्य विधेरर्थवादः । अक्षरत्रयसंज्ञारूप ओंकारस्तत्रैकैकस्य उत्पत्ति-
माह । वेदत्रयान्तिभ्यो वेदेभ्यो निरवृहत् । उद्धतवान् । यथा दध्मो घृत-
मुद्भियते । न केवलमक्षरत्रयं यावदिदमपरं भूर्भुवः स्वरिति ॥ मे० ॥

अकरोकारमकारात्मकः क्लिप्तोकार एतच्चाक्षरत्रयं वेदत्रयात्सारभूतं
प्रजापतिरुद्धतवान् । तथा भूर्भुवः स्वरित्येतच्च महाव्याहृतित्रयमुद्धृतवान् ।
... ॥ गो० ॥

प्रब्रह्मस्य प्रकृतस्तुतौ कार्यायां व्याहृतिगायत्र्योः स्तुतिस्तयोरप्यादौ

अपाद्यां । ओंकारमात्रजपस्तु प्रागुक्तस्तदसंभवे । निरवहदुद्धृतवान् । इतीति चेतीतिद्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भूर्भुवः स्वरित्वेवंप्रकारा व्याहृतयः संगृहीताः ॥ ना० ॥

वेदत्रयादृग्यजुःसामभ्यः । निरदुद्धृतवान् । दध्न इव नवनवम् ॥ रा० ॥

वेदत्रयान्निवेद्येत्यन्वयः । ततो ऽयमर्थः । यथा अकारादिवर्णाणि निरवहत् । एवं भूर्भुवःस्वरिति च निरवहदिति ॥ ग० ॥ ७६ ॥

अयं तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतस्या गायत्र्या उत्पत्त्यर्थवादो विधानार्थः ।... परमेष्ठीति हिरण्यगर्भः ।... ॥ मे० ॥

तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सविद्वदेवताकाया ऋचः पादं पादं यथाक्रमं त्रिभ्य एव वेदेभ्यः परमेष्ठी हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवान् इत्ययमध्ययन-
काकविध्यर्थः सावित्र्यर्थवादः ॥ गो० ॥

अदुद्धृत्यारप्रात्यर्थमाकृष्टवान् ।... ॥ ना० ॥

तदित्युचः । तत्सवितुरित्याद्याया ऋचः । परमेष्ठी हिरण्यगर्भः । आपो ज्योतिरित्यादि त्रिदो विज्ञेयम् । सत्याहृतिसप्रभवा गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति श्रुतेः ।... ॥ रा० ॥

...अदुद्धृत्युद्धृतत् ॥ ग० ॥ ७७ ॥

एतदक्षरमित्योकारस्य प्रतिनिर्देशः ।... तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं व्याहृतयः पूर्विका यस्याः तां व्याहृतिपूर्विकां तिष्ठः प्रकृता एव व्याहृतयो गृह्यन्ते ।... ॥ मे० ॥

एतदोकाराख्यमक्षरमेतां च सावित्रीं भूर्भुवःस्वरित्वेतद्याहृतिपूर्विकां वेदार्थज्ञो विप्रः संध्योर्जपन्समस्तवेदपुण्येन संबध्यते । इति विद्वान् ब्राह्मणः संध्याजपसंभूतं यत्समाहृत्यकथनेन प्रकृतिविधिनयकृतिः ॥ गो० ॥

वेदविदिति । वेदाध्ययनवान् । ननु गायत्रीमात्रसारो ऽपीति स्तुतिदर्श-
नादनधीतवेदोऽपि वेदपुण्येन कृत्स्नवेदाध्ययनफलेन ॥ ना० ॥

एतदक्षरमोकाराक्षरम् ।... वेदपुष्टेन वेदत्रयाध्ययनजनुत्पुष्टेन ॥ रा० ॥
वेदत्रयार्थविदो वेदत्रयजापिनो यत्पक्षं तत्क्षमत इत्यर्थः ॥ न० ॥ ७८ ॥

बहिरित्यनाहतो देश उच्यते । तेनैतदुक्तं भवति । ग्रामनगराभ्यां बहिर-
रण्यनदपुलिनादौ सहस्रं वारानभ्यस्य आवर्त्य ।... अभ्यस्येत्तनेन सामान्यतो
ऽभ्यास उक्तस्तत्र विशेषापेक्षायां सहस्रकत्व इति ।... ॥ मे० ॥

एतन्नयं सहस्रं वारान्मासं यावद्बहिरांमाह्विजो ऽभ्यस्य महद्ब्रह्महत्या-
द्यपि पापमपनुदति । जोषचर्मैव सर्प इति । रहस्यप्रायश्चित्तगतमाहात्म्य-
कथनेन प्रकृतविधिप्रयत्नः ॥ गो० ॥

बहिर्यामात् । त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम् । महतो ब्रह्महत्यादेरपि
अबुद्धिपूर्वकतत्रात्राज्ञावधादिरूपात् । मासात्कालमात्रात् । त्वचेत्यादि
दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकदार्ष्टान्त्यम् ॥ ना० ॥

त्रिकं प्रणवादि त्रयम् । बहिर्यामात्रद्वयख्यादौ ।... ॥ रा० ॥

बहिः संध्यायामन्यस्मिन्काले ऽपि ग्रामादहिरिति वा ॥ न० ॥ ७९ ॥

एतया सावित्र्या विसंयुक्तो विनियुक्तो हीनसंध्यापासनश्च तत्तत्साध्यायश्च ।
गर्हणां निन्दां साधुषु विशिष्टेषु याति प्राप्नोति । कीदृशीं गर्हणां प्राप्नोति ।
अत आह काले च क्रियया स्वया । काले आ षोडशादित्यस्मिन्विनियुक्ते गते
निन्द्यते । एवमुपनीतो ऽपि स्वाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीवर्जितो ब्राह्मण एव
भवति ।... ॥ मे० ॥

एतया ऋचा सावित्र्या वियुक्तो वेदाध्ययनाभावादुपनयनकाले चात्मीय-
योपनयनाख्यया क्रियया वियुक्तो ब्राह्मणश्च त्रिवर्ण्यैश्वर्यातीतो निन्द्यतां शिष्ट-
विषये प्राप्नोतीत्यनुष्ठाननिन्दाद्वारेण विधिप्रयोपनयनयोः स्तुतिः ॥ गो० ॥

विसंयुक्तो वियुक्तः । स्वया क्रियया अभिष्टेनादिक्रिया । गर्हणां निन्दाम् ।
ग्रहणमिति पाठे ग्रहणं परिग्रहं तत्राविसंयुक्त इत्यकारप्रक्षेपेण पाठः ॥
ना० ॥

एतया ऋचा तत्सवितुर्वरेण्योऽग्नये नमोः । अथर्ववेदेऽग्नौ नमः ।
दिना क्रियया संध्याग्निहोत्रिकया च ॥ रा० ॥

एतयर्चा प्रब्रवत्याहूतिपूर्वया सावित्र्या विसंयुक्ताः काले च क्रियया स्वये-
त्युपन्यासो दृष्टान्तार्थः । यथा संध्यापासनादिना स्वकर्मणा विमुक्तकथेति ।
गर्हणां याति साधुषु । भूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्य इत्यर्थः । ... ॥ न० ॥ ८० ॥

ओंकारः पूर्वा यासां ता ओंकारपूर्विका महाव्याहृतयः प्रकृता एव ।
भूर्भुवः स्वरित्वेते शब्दा अभिधीयन्ते । अथवा अविनाशिन्यः फलस्य दीर्घ-
काकत्वादेवमुच्यन्ते । अन्यथा सर्व एव शब्दा नित्या इति विशेषब्रह्ममन्त्रकं
स्यात् । त्रिपदा तत्सवितुर्वरेण्यो सावित्री ब्रह्मणो मुखम् । आद्यत्वान्मुख-
यपदेशः । अतश्चारम्भे अध्येयमेतदित्यस्यैवार्थवादः । अथवा मुखं द्वारमुपायो
ब्रह्मप्राप्तिरनेन भवतीति । तदेवाह ॥ मे० ॥

ओंकारपूर्विकास्तिष्ठ एता भूराद्या महाव्याहृतयोऽथवा अविनाशिन्यः
तत्फलस्य दीर्घकाकत्वात् । पदत्रयमुक्ता चेष्टा तत्सवितुर्वरेण्यमिति । सावित्री
ब्रह्मणो मुखं वेदप्राप्तिद्वारं विज्ञेयमतः स्वाध्यायादावेतदध्येयम् । इति
प्रकृतार्थकृतिः ॥ गौ० ॥

ब्रह्मणो वेदस्य मुखम् । तत्तत्तदारभ्य एतन्नयजपः कार्यं इत्यर्थः ॥ ना० ॥

मुमुक्षूनामप्येतदेव शरणमिच्छाह । ओमिति । ब्रह्मणः परब्रह्मणः मुखं
प्राप्तुमपायं वेदत्रयस्य प्रधानभूतं वा ॥ रा० ॥

मुखं वेदाधिगमनद्वारम् ॥ न० ॥ ८१ ॥

प्रकाश इव सर्वव्यापी विद्युः संपद्यते । खमूर्तिः खभावः । तद्वायुर्भवति ।
न तु मूर्तिः शरीरमाकाशस्य शरीराभावात् । अतः किमिदं ब्रह्मरूपापत्ति-
रुच्यते । परमात्मा आनन्दरूपः । . . मोक्षार्थिनेऽयं विधिः ॥ मे० ॥

य एतां सावित्रीं प्रत्यहं त्रीणि वर्षाण्यननसोऽधीते । स वायुरिव सर्वत्रा-
प्रतिहतमतिः खमूर्तिर्माणाकाशरूपः सः सर्वव्यापित्वात् । परं ब्रह्म परमात्म-

अक्षयमाभिसुख्येन प्राप्नोतीति । जपमाहात्म्यकथने प्रकृतविधिरुतिः ॥ गो० ॥

वायुभूतोऽप्रतिहतगतिः । समूर्तिमान् शुद्धः ॥ ना० ॥

..समूर्तिमानाकाशवद्देहाद्यनवच्छिन्नः । ब्रह्म भवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ रा० ॥

एतां प्रथमव्यावृत्तिपूर्विकां सावित्रीमतन्त्रितः शक्तौ सत्यां न कदाचिद-
प्यन्यपरः । वायुभूतः सर्वव्यापी ।.. ॥ न० ॥ ८२ ॥

ओंकार एकाक्षरम् । तत्परं ब्रह्म प्राप्तिहेतुत्वात्प्रपतदर्थभावनया ब्रह्म-
प्राप्तिरेवमुच्यते । ओमिति ब्रह्माभिधानम् । एवं ह्याहुस्तस्य वाचकः प्रथम-
इति ।...मौनात्सत्यं विशिष्यते । मौनं वाच्यम उच्यते । तस्य यत्पक्षं ततो
ऽधिकं सत्यवचनात्प्राप्यते । सत्यवचने विध्यर्थोऽपि तत्रानुष्ठितो भवति ।
मौने तु केवलमनृतप्रतिषेधानुष्ठानमेव । अर्थवादोऽयं श्लोकः ॥ मे० ॥

ओंकाराख्यमेतदेकाक्षरं परं ब्रह्म ।..मौनात्सत्यं विशिष्यते । मौनकृत-
दोषपरिहारातिरेकेण सत्यवचनेनाभ्युदयोत्पादादिति श्रुतिप्रसङ्गेन सत्या-
भिधानश्रुतिः ॥ गो० ॥

परं ब्रह्म परमो वेदः । प्राज्ञायामसत्ययोः प्रसङ्गात्श्रुतिः । परं जपं
नास्ति सत्यं विशिष्यते । उभयत्रानृतानभिधानसाम्नेऽपि सत्याभिधाने निय-
माधिष्ठात् ॥ ना० ॥

एकाक्षरं प्रथमः परं ब्रह्म तदभिधायकत्वात् । तस्य वाचकः प्रथम इति
यातुल्यलोक्तेः । परं तपः शरीरशोषणपापनाशकत्वसाम्यात्प्राज्ञायामेन यात-
कमित्युक्तेः । अत आह मौनात्सत्यमिति हि मौनात्पूर्णाभावात्सत्यं प्रथमा-
दिजपः ॥ रा० ॥

एकाक्षरं प्रथमः परं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपत्वात् । तथा हि ब्रह्म नन्दिवाक्यम् ।
..प्राज्ञायामशब्देन आहृतयो जप्यन्ते ।.. ॥ न० ॥ ८३ ॥

यावन्तः केचन वैदिका हेमा अप्रिहोनादयो ये च यागा ज्योतिष्को-

मादयः ते सर्वे क्षरन्ति न परिपूर्णाः भवन्ति । पक्षं वा तदीयं खवति
आयुः विनश्यति । अक्षरं त्वेतदोकाराख्यमक्षरं ज्ञेयम् अक्षयफलम् ।
ब्रह्मभूतस्य न पुनः संसारापत्तिः । अतो ऽक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते । एकौ
ऽक्षरशब्द उद्देशः संज्ञाशब्दो द्वितीयो यौगिकः त्रिंशदशब्दः । ब्रह्म च
तदेव प्रजापतिश्च ओंकार एव ।...॥ मे० ॥

सर्वाणि वेदचोदितानि होमयागानुष्ठानानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात् ।
अक्षरं पुनरेतदोकाराख्यमक्षयं ज्ञेयम् । एतदर्थं भावनादारेण ब्रह्मावास्या-
ख्यस्य फलस्याक्षयत्वात् । ब्रह्म च प्रजापत्याख्यम् ।...॥ गो० ॥

क्षरन्ति विनाशियन्ताः ।...जुहोतिरूपविष्टहोमः । यज्ञतिसिद्धिर्ज्ञेयः ।
अक्षरमोकारो ऽक्षरमनाशियन्तम् । ब्रह्मा परमात्मा निराकारोपासने ।
साकारोपासने तु तदीयरूपशक्तिः ।...॥ ना० ॥

...अक्षरमित्यादि अक्षरमविनाशितत्वादेव प्रजापतिर्द्विरप्यगर्भश्च ।...
॥ रा० ॥

क्षरन्ति स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति । अक्षरं प्रणवादि त्रिकम् । न
क्षरं विनश्वरफलं न भवति । ब्रह्मा परमात्मा ।...॥ न० ॥

प्रजापतिः सर्वसिद्धिकर्ता ॥ का० ॥ ८४ ॥

विधिविधयो यज्ञो विधियज्ञो ज्योतिष्टोमादि यत्कर्म यजेतेति चोदि-
तम् ।...अपस्तु न यज्ञः प्रशंसया यज्ञ उपचारेणोच्यते ।...दशभिर्गुणैर्महा-
फलत्वमेतेन अपस्योच्यते ।...उपांशुः शतगुणो यदन्यो न ऋणोति समी-
प्यो ऽपि । सहस्रगुणः साहस्रो मनोव्यापारेण यच्चिन्त्यते ।...॥ मे० ॥

अभिष्टोमादेर्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । दशफलगुणत्वात् । स एवं
उपांशुर्धै परो न ऋणोति स शतगुणो मनोव्यापारसंपाद्यश्च सहस्रगुण
ब्रह्मभासातिशयापेक्षया ब्रह्मत्वागादपि चान्तःसंयमस्य दुःसहत्वादौदिकफ-
लाधिष्ठेन अपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तत्त्वार्थम् ॥ गो० ॥

विधियज्ञो वेदे भूयसा ऋण्येन विहितो यज्ञो ऽभिष्टोमादिर्दशपूर्वमासा-

दिश्व । अपयश्च उच्चैरपि क्रियमाद्यो दशगुणफलः । अक्षराणां व्यक्तत्वस्या
न्योन्यसंस्मृष्टज्ञानरूपस्यैव अपत्वात् । उपांशुः पराश्रवणोयश्चन्द्रोच्चारणम् ।
मानसः स्वस्यापि मनोमात्रयाद्याक्षरः । साहस्रः सहस्रगुणो विधियक्षा-
देव ।...॥ ना० ॥

विधियक्षादग्निहोत्रादेः । अपयश्चो वाचिकः स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः
शतगुणफलदः । उपांशुरिति यत्त्वमीपस्यो जनो न श्रद्धानोति । स एव
मानस ईश्वरपि जिज्ञोच्चारणरहितः ॥ रा० ॥

विधियक्षादग्निहोत्रादेर्जपयश्चो दशभिर्गुणैर्विशिष्टः । साधनवैगुण्यदो-
षराहित्यात् ।...॥ न० ॥ ८५ ॥

महायक्षाः पाकयक्षा उच्यन्ते । ब्रह्मयक्षं वर्जयित्वा चत्वारो भवन्ति ।
विधियक्षा उक्ताः । तैः समन्विताः सहिताः कलामंशं षोडशो गार्हन्ति
षोडशेन भागेन समा न भवन्ति ।...॥ मे० ॥

ये पाकयक्षादयश्चत्वारो ज्योतिष्टोमादिविधियक्षसहितास्ते सर्वे अपय-
क्षस्य षोडशभागं मूल्यायं न कथन्त इति । श्रौतस्मार्तकर्मनिन्दया इदम्
। गो० ॥

चत्वारो ये देवभूतमनुष्यपितृयक्षरूपाः । ब्रह्मयक्षस्य अपयक्षप्रवेशनपा-
कयक्षत्वाच्च विधियक्षोऽभिष्टोमादिः ।...॥ ना० ॥

पाकयक्षा वक्ष्यमाणा विधियक्षा दशपौखंमासादयः ।...॥ रा० ॥

पाकयक्षशब्दोऽप्यवचनः । चत्वारो देवपितृमनुष्यभूतभेदात् । ब्राह्मणस्य
विशेषेण जपो परमो धर्म इत्या ॥ न० ॥ ८६ ॥

जप्येनैव सिद्धिं काम्यफलावाप्तिं ब्रह्मप्राप्तिं वा प्राप्नुयान्नाह इति श्रद्धा
कतव्या ।...कुर्यादन्यत्रियं ज्योतिष्टोमादि । अथवा तदपि न कुर्यात् । अतो
मेवो ब्राह्मण उच्यते । निजमेव मैवं सर्वभूतमैवोरेतेन ब्राह्मणेन भवित-

यम् । अग्निहोमीयपशुहिंसायां च कुतो मैत्री । अयमर्थवाद एव । न पुनः
पशुकर्मप्रतिषेधः ।...॥ मे० ॥

अप्येनैव ब्राह्मणो मोक्षं प्राप्नुयादत्र संशय एव नास्ति । कथमस्यप्रयासेन
महत्फलं प्राप्यत इति । ब्रह्मत्यागादध्यन्तःसंयमस्य दुष्करत्वात् । एवं च
कुर्यादन्यध्योतिष्ठोमादिकमसौ कर्म यदि वा न कुर्यात् । यतः सर्वभूतो-
पकारतो ब्राह्मणः स्यादिति शास्त्रेणोच्यते । अग्निहोमीयादिवधेन कुतो
मैत्रीति एवं श्रौतस्मार्तकर्मोक्तानशक्तौ जपपरः पुरुषः संसिध्येदनुवादो
ऽयं प्रकृतविधिसुत्तर्यः ॥ गो० ॥

संसिध्येन्मोक्षं कर्मते । तद्दिरोधेनान्यत्कुर्यादित्युपक्रम्य स्वसिद्धान्तमाह ।
न वा कुर्यादिति । मैत्री हिंसा विधियश्चानां बीजपद्मादिहिंसयैव प्र-
तिरिक्त्यर्थः । जपे अवशोपसंहार्यमङ्गं दर्शयति ॥ ना० ॥

मैत्रः मित्रः सूर्यः तद्देवत्वः गायत्र्युपासकः । अथवा प्राग्निमात्रप्रियः ।
अथ स्वार्थिकः ब्राह्मणो ब्रह्मिष्ठः ।...॥ रा० ॥

संसिध्येन्मुक्तो भवति । अन्यत्कर्म कुर्यादा न वा कुर्यात् । अत्र हेतुः ।
मैत्रो ब्राह्मण इति सर्वानुक्त्यं मैत्री तस्मान्मैत्रत्वेन हिंसागुबन्धिनो विधि-
यश्चाज्जपयश्चो ब्राह्मणस्य विशिष्टतर इति ॥ न० ॥ ८७ ॥

...विचरतां विषयेषु स्वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानाम् । अपहरि-
षु विषयेष्वपहरन्ति आकर्षयन्ति आत्मसात्कुर्वन्ति पारतन्त्र्यमापादयन्ति
पुरुषम् । ते अपहारिणो विषया उच्यन्ते ।...॥ मे० ॥

इन्द्रियाणां वस्तुरादीनां विषयेषु रूपादिषु अपहारिषु च उपभोगार्थ-
माकर्षणशीलेषु यथेष्टं प्रवर्तमानानां नियमेन प्रयत्नं कुर्यात् । यथा शिञ्जितः
सारथी रथागत्वा वाजिनामश्वानां यत्नं करोति ॥ गो० ॥

अपहारिभिर्इन्द्रियावकर्षकेषु । यन्तेवेत्येकारयतायें दृष्टान्तः ॥ ना० ॥

...यन्ता अन्धसंयमनं सारथिरिव संयमनं कुर्यात् ॥ रा० ॥

अपहारिषु इन्द्रियापहारिषु ॥ न० ॥ ८८ ॥

संस्थानिर्देशो ऽयं प्रमाणांतरगम्यो न पदार्थः । सौहार्देन तु व्युत्पाद्यते ।
तानि पूर्वे मनीषिण आहुः । परस्ताद्भामतः कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्य-
मनाकुलता । पूर्वग्रहणमेयं तार्किकैरेव व्यवस्था कल्पिता । किं तु पूर्ववा-
माचार्याणां स्थितेव ।... मे० ।

यानि पूर्वे मन्वादयो विद्वांस इन्द्रियाण्युक्तवन्तः । तानि यथावत्कार्त्स्न्ये-
नानुपूर्वशः क्रमेण सम्यक् यथा यूयं बुध्यथ तथा वक्ष्यामि तानि च । गो० ।

यथावत्स्वप्रकारवत्तया । ना० ।

पूर्वे ब्रह्मादयः । अनुपूर्वशः ओजादिक्रमेण । रा० ।

स्पष्टः । न० । ८६ ।

ओजादीनि प्रसिद्धानि । अधिष्ठानभेदाच्चक्षुषी इति द्विवचनमन्यत्र
तदाधारायाः शक्तेरेकत्वादेकवचनम् ।... शरीरावयवनामनिर्देशो ऽयम् ।
मे० ।

...चक्षुषी इत्यधिष्ठानभेदाद्विवचनम् । ओजादौ च तदाधारशक्त्येकान-
त्ममेकवचनम् । पायुरपागम् । उपस्थो लिङ्गं वाक् शब्दाभिधुक्कशरीरै-
कदेशः । गो० ।

जिह्वा रसना । वागभिधानशक्तिरास्त्वगता । त्वक् चक्षुश्च त्वक् चक्षुषी
आधारभेदे ऽपीन्द्रियशक्तेरेकत्वात् ।... ना० ।

त्वक् चक्षुषीति इन्द्रसमासः । न० । ८७ ।

कार्यमिदानीमेवामाह स्वरूपावधारणार्थम् । न हि तानि प्रत्यक्षाणि
बुद्धेरिन्द्रियाणि जनकानि कार्यकरणानि । कार्यकरणसंबन्धे षष्ठी । ओजा-
दीन्यनुपूर्वशः । आदिशब्दस्य प्रकारार्थतामविज्ञायीति । अनुपूर्वशः क्रमे-
णेत्यर्थः । क्रमश्च संनिवेशापेक्षो भवति । अतः पूर्वसोकोक्ता व्यवस्था
आचर्यते । कर्मेन्द्रियाणि परिस्यन्दात्मकमत्र कर्म विवक्षितम् । मे० ।

एषां मध्यात् श्रोत्रादीनि क्रमेण पञ्च बुद्धेः शब्दादिविषयविज्ञानस्य
जनकानि पञ्च पायादीनि विसर्गादिकर्मार्थानि मन्वादयः कथयन्तीति
कार्यभेदादिभागः ॥ गो० ॥

शब्दादिजननरूपाणि बुद्धीन्द्रियाणि । उत्सर्गादिक्रियारूपाणि कर्मेन्द्रि-
याणि ॥ ना० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ न० ॥ ६१ ॥

एकादशसंख्यापूर्वकं मन इन्द्रियाणां खो गुणो मनसः संकल्पः । तेन
उभयरूपं शुभमशुभं वा संकल्पयते । अथवा बुद्धीन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु
स्वविषयप्राप्तौ संकल्पमूलत्वादुभयमुच्यते । तस्मिन्निते एतौ बुद्धीन्द्रियवर्गः
कर्मेन्द्रियवर्गश्च पञ्चकौ प्राक् प्रदर्शितपरिमाणौ जितौ भवतः । तत्त्वाख्या-
नमेतत् ॥ मे० ॥

मनः स्वगुणेन संकल्पाख्येन शुभाशुभस्वभावेनोपरूपमत्रैकादशं विज्ञे-
यम् । यस्मिन्वशीकृते सत्येतौ पञ्चपरिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः । मनो-
व्यापारे मूलत्वादीन्द्रियप्रवृत्तेः । अधुनेन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह ॥ गो० ॥

स्वगुणेन बुद्धिकर्मजनकत्वेन । उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपम् ।
यस्मिन्नित इति प्राधान्यकथनम् । पञ्चकौ पञ्चभिः पञ्चभिः परिमितौ बुद्धी-
न्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गौ ॥ ना० ॥

...तेनोभयात्मकं ज्ञानेन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं च । यस्मिन्निते उभ-
यात्मके मनसि जिते पञ्चकौ ज्ञानकर्मेन्द्रियाख्यौ ॥ न० ॥ ६२ ॥

प्रसङ्गान्तरता तेन हेतुभूतेन तद्दोषं दृष्टमदृष्टं वा ऋच्छति प्राप्नोति ।
नात्र संशयो निश्चितमेतत् । संनियम्य तानीन्द्रियाणि ततः सिद्धिमभिप्रे-
तार्थावाप्तिं श्रौतस्मान्तेकर्मबामनुष्ठानफलं निःशेषं गच्छति प्राप्नोति ॥ मे० ॥

इन्द्रियाणां विषयासक्त्या दृष्टादृष्टदोषं निश्चितं पुरुषः प्राप्नोति ।
तान्येव संयम्य पुनर्दृष्टादृष्टपुरुषार्थसिद्धिं निश्चयेन प्राप्नोति ।...॥ गो० ॥

प्रसङ्गेन विषयेषु सङ्गेन दोषं पापमृच्छति प्राप्नोति । तेषां नियमात्सिद्धिं मोक्षं नियच्छति कर्मते ॥ ना० ॥

प्रसङ्गेनेन्द्रियार्थेष्वभिसक्त्या दोषं संसाराख्यं सिद्धिं मनःशुद्धिद्वारा मोक्षाख्याम् ।...॥ रा० ॥

प्रसङ्गेन विषयेषु निरङ्गशया वृत्त्या तस्मात्पुनर्भोजनेन क्षुध इव विषयो-
पभोगेन कामस्य तन्निवृत्तिं नेष्यत इत्याह ॥ न० ॥ ८९ ॥

तिस्रस्तु तावद्विषयाणाम् शास्त्रोपदेशात् क्रियते । किंतु दृष्टमेव सुखं तावन्निवृत्तेर्भवति । तथा हि सेव्यमाना विषया अधिकां गर्भमुत्पादयन्ति । उदरपूरं सुक्तवत्स्तृप्तस्यातिसौहित्यमपि गतवतो भवति हृदयसमीक्षा किमिति न शक्नोमि अन्यद्भोक्तुमशक्यं तु न प्रवर्तते । ततो नैषां भोगेन शक्या निवृत्तिर्न कदाचित्कामो ऽभिजायः कामानां काम्यमानानां स्पृहणीयमानार्थानामुपभोगेन सेवया शाम्यति निवर्तते । भूयो ऽधिकतरं वर्धते । हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मामिरिव दुःखरूपस्याभिजायः ।... ॥ मे० ॥

न कदाचिदभिजायः काम्यमानानामर्थानामुपसेवनेन विवर्तते । प्रत्यु-
ताव्येनाभिरिवाधिकतरं वृद्धिमेति ॥ गो० ॥

काम इच्छा कामानां भोगानाम् । कृष्णवर्त्मैवेत्युचितपदव्यासः ॥ ना० ॥

कामो ऽभिजायः कामानां काम्यन्ते अमी तेषामुपभोगः साक्षात्करणं तेन कामा विषयाः शान्तिर्दूरे अपि वर्धत एवेत्याह । हविषेति । कृष्णव-
र्त्माभिः ।... ॥ रा० ॥

कामानां विषयाणां हविषाज्येन । यत एवं ततो विषयाणां भोगात्प्रागेव
ज्येयमित्याह ॥ न० ॥ ८४ ॥

पूर्वोक्तं हेतुत्वेनोपजीव्यायं निगमनः श्लोकः पठितः । यदा सेवया वर्धते
कामः । अतो य एतान्कामान्कामी सर्वाग्रप्राप्नुयात् सेवेतानेकमख्येनैव

इव तद्वदो यच्चैतांस्त्वजति केवलानीषदपि न स्पृशति नैष्ठिको वाणः ।
तथोर्यः प्रापको भोक्ता तस्मात्स विशिष्यते । अतिशयेन श्रेष्ठो भवति ।
यः परित्यजेदिति । एतच्चात्मप्रत्यक्षम् ॥ मे० ॥

यः कामाग्नसकलान्सेवेत यो वा केवलानुपसृक्तैव त्वजेत्तयोः सर्वकामोप-
भोगादपि परित्यागो विशिष्यते । यस्मादुपसृक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसं-
यमे पुनरुपभोगेष्वा जायते तदसंपत्तौ चावश्यं भावि दुःखम् । तस्मान्मूढत
एव तृष्णात्यागो वरः । एवं तर्हि विषयशून्यदेहावस्थानमात्रोपाय इत्यत
आह ॥ गो० ॥

केवलान्छत्त्वान् । विशिष्यते विशिष्टप्रकृतात् । न चैवमुपभोगमात्रे-
न्द्रियजयमिति याच्यमित्याह ॥ ना० ॥

प्राप्नुयाद्भुञ्जीत केवलानिन्द्रियासंबन्धान् । सर्वकामानां विषयाद्याम् ॥ रा० ॥
य इत्यसाधुपाठः । एतान्कामाग्नप्राप्नुयाद्भुञ्जीत । केवलान् छत्त्वान् । तयोः
प्राप्तित्यागयोः । प्रापन्त्यागोः । ...विषयपरित्याग एव संयमोपायो नान्यत
इत्याह ॥ न० ॥ ६५ ॥

यद्येवमरुणवास एव तर्हि प्राप्तो न हि तत्र विषयाः संनिधीयन्ते ।
असंनिहिताश्च न सेविष्यन्ते तदर्थमाह । नासेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्या-
नीति । ...प्रदुष्टानि प्रवृत्तानि दोषवत्त्वात्प्रवृत्तान्येव प्रदुष्टानीत्युच्यन्ते । ...
॥ मे० ॥

एतानीन्द्रियाणि विषयासक्त्या प्रवृत्तदोषजनकानि । न तथा रूपादिवि-
षयानुपभोगेन सम्यक् नियन्तुं शक्यन्ते । यथा विषयगतदोषभावना विज्ञानेन
नित्यकार्त्तं नियन्तुं पार्यते ॥ गो० ॥

एतानीन्द्रियाणि विषयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् । प्रदु-
ष्टानि दोषजनकानि । ज्ञानेनात्मनः शरीरादिस्थितिरिक्तस्य ज्ञानेन विषय-
दोषभावेन च नित्यम् ॥ ना० ॥

असेवया शुम्भवैराग्येण । ... ॥ रा० ॥

...न केवलं ब्रह्मचारिणामेवायमिन्द्रियसंयमो दोषावहः । किंतु सर्वा-
अमायामपीत्यभिप्रायेणाह ॥ न० ॥ ६६ ॥

अथमत्र विधिरेव । वेदास्तद्विषयाध्ययनजपादि । त्यागो दानं कष्टादयः ।
अथवा अप्रतिषिद्धस्यापि मधुमांसभक्षणादेर्निवृत्तिर्महाफलेत्यनेन वर्जनम् ।
विप्रदुष्टो भावश्चित्तं यस्य तस्य न सिद्धिं गच्छन्ति फलसाधकानि न भवन्ति
कस्मिंश्चिदपि काले ।...अगर्हितकर्मसु विषयचिन्तात्यागो ऽनेन वाक्येन
विहितस्तदभावे कर्म निष्फलं स्यात् । एष हि भावदोषो यत्कर्मानुष्ठाने
प्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेन असनेषु नावधानम् ॥ मे० ॥

अपदानस्नानयागादिक्लृप्तादीनि दुष्टचित्तस्य न कदाचित्पुण्यानि भव-
न्तीति ॥ गो० ॥

वेदा अध्ययनानि त्यागा दानानि । नियमाः स्नातकव्रतादीनि । तपांसि
क्लृप्तादीनि । विप्रदुष्टभावस्य विषयप्रसक्तौ ॥ ना० ॥

त्यागः संन्यासो दानं वा । नियमाः श्रौचसंतोषादयः । तपांसि क्लृप्ता-
दीनि । एत अनुष्ठेयमाना अपि विप्रदुष्टभावस्य ख्याद्यासक्तस्य ॥ रा० ॥

वेदा इति ब्रह्मचर्यधर्मा लक्ष्यन्ते । त्यागा इति संन्यासिधर्माः । यज्ञा
इति गार्हस्थ्यधर्माः । तपांसीति वानप्रस्थधर्माः । नियमा इति साधारण-
धर्माः । विप्रदुष्टभावस्य कामक्रोधदूषितचित्तस्य भावदोषाणामिन्द्रिया-
संयमहेतुकत्वात् ॥ न० ॥ ६७ ॥

बुद्धस्तितिरित्यादि श्रुतिवचनं श्रुत्वा न दृश्यति ब्रह्मपारुषाक्रोशवाचः
श्रुत्वा न ग्लायति न मनोदुःखं भजति ।...एवं तेन जितानीन्द्रियाणि
भवन्ति ।... ॥ मे० ॥

यः ओन्नत्यक्चक्षुर्नासिकेष्टाष्कब्दस्पर्शरसरूपगन्धानुपलभ्य न हर्षमुपैति

कुत्सितांश्चोपलभ्य न ग्लानिमेति स जितेन्द्रियो बोद्धव्यः । सकसेन्द्रियवि-
षयस्य संयमे यत्नः कार्यो यस्मात् ॥ गो० ॥

ग्लायति दुःखितो भवति ॥ ना० ॥

भोगो न प्रतिबन्धकः किंत्वासक्तिः । तदुक्तं पश्यच्छृण्वन्स्पृशन्नित्यादि ।
...॥ रा० ॥

श्रुत्वा इष्टमनिष्टं च । एवमुत्तरत्र । हृष्यति मनसा ग्लायति विनिधी-
दति । इष्टानिष्टविषयसंसर्गे मनोविकारराहित्यमिन्द्रियसंयम इत्यभि-
प्रायः ॥ न० ॥ ६८ ॥

निर्धारणे षष्ठी । एकमेव यदीन्द्रियं क्षरति स्वतन्त्रेण स्वविषये वर्तमानं
न विनिवार्यते । ततो ऽस्य क्षरति प्रज्ञा धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि ।
दृतिश्चागादिष्वर्मे उदकाद्याहरणभाजनम् । तस्य संवृतेष्वपीतरेषु पादेषु
यद्येकस्मादुदकं पादात्स्ववति सर्वं रिच्यते ।...॥ मे० ॥

इन्द्रियाणां मध्याद्यदि पुनरेकमपीन्द्रियं यथेष्टं स्वविषये प्रवर्तते । तदा
खेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति । यद्योदकपरिपूर्णाचर्मण एकपा-
दागारब्धात्सर्वमग्भो निःसरति । यत एवमसंजितेन्द्रियमनस्कस्य न वेदा-
दिसिद्धिरस्मात् ॥ गो० ॥

क्षरति विषये सच्यते । क्षरति प्रज्ञा सर्वा बहिः संबध्यते । दृतेर्जनसे-
कार्थं कृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं कृते अनेकशश्चिद्रूपधारारूपपाद-
वतः । एकेनापि पादेन यथा सर्वजनसेको भवतीत्यर्थः ॥ ना० ॥

सर्वेषामप्रवृत्तावप्येकस्य प्रवृत्तौ को दोषस्तत्राह । इन्द्रियाणां त्विति ।
सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यत्काचित्क्षरति इन्द्रियं विषयप्रणवं स्यात् । प्रज्ञा
धैर्यं तेनैव क्षरति दृतेचर्ममयोदकपात्रस्य पादात् क्षिप्तात् सर्वमुदकं क्रमशो
नश्यति ।...॥ रा० ॥

प्रज्ञा क्षरति विषयपराभव इति । इन्द्रियसंयमफलमाह ॥ न० ॥ ६९ ॥

उपसंहरति । सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथग्गुपादानम् । ग्रामः संघातः । विधेयीकृत्येन्द्रियाणि तथा मनः सर्वानर्थान् औतस्मार्तकर्मसाध्यान् संसाधयेन्निर्यादयेत्तनुं शरीरमक्षिण्वन्नपीडयन् । योगतः युक्त्या सहसा कस्यचित्कठिनासनकृष्णाजिनादिप्रावरणात्पीडा भवति । तत्र च योगतो वशे कृत्वेति संबन्धः । यथास्थानमेव वा योगत इति योजनीयम् । युक्त्या अनौचित्यतः शरीरं नापनयेत् ।...॥ मे० ॥

शक्त्या शरीरमपीडयन्नित्त्रियसमूहं विजित्य मनश्च नियम्य सर्वान्वेदाधि-
गमादीनर्थान्संपादयेत् ॥...॥ गो० ॥

इन्द्रियग्रामं बाह्यं सर्वानर्थान् स्वर्गादीनपि । योगतो उपेक्षितदेवतादि-
ध्यानतो न त्विन्द्रियसंयममात्रात् । तनुं देहमक्षिण्वन्नपीडयन्नपि ॥ ना० ॥

अर्थान्त्वर्मादीन् । अक्षिण्वन्नपीडयन्न्योगतः योगोपायेन अवर्जनीयविष-
यसेवयेति यावत् ॥ रा० ॥

योगतः योगेन समाधिलक्षणेन । अर्थान्पुरार्थान् । संसाधयेत्साधयितुं
शक्नुयात् । तनुमक्षिण्वन्तपोभिः शरीरमपीडयन् । अथ धर्मान्तरमाह ॥
न० ॥ १०० ॥

संमुखे पूर्वा संध्यामादित्यास्तमये पश्चिमा तां तिष्ठेज्जपन्सावित्रीमासना-
दुत्थाय निवृत्तगतिरेकदेशे स्यात् । सावित्री उक्तेव ।...आ अर्कदर्शना-
दिति यावद्भगवानादित्यो दृष्टो जपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः ।...सदाशब्दो
नित्यतामाह उभयसंध्याशेषः । आसीत आसनमनूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो
भवेत् । ऋक्षं गच्छन्मा वद्धिभावनात् । आ अर्कदर्शनादिति य आकारः
स इहानुबल्लवः । सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणम् ॥ मे० ॥

...पूर्वा संध्यां स्थितः सन्सावित्रीमेतदक्षरमेतां च जपन्साह्वतिपूर्वि-
काम् । संध्योरिति दर्शनात्प्रणवसाह्वतिपूर्विकां जपेदादित्यदर्शनं यावदि-
ति वाक्यार्थः । पश्चिमां पुनरासोनः सावित्रीं जपेदुक्तगौतमीयात् ।...
सम्यक् गच्छदर्शनात् ॥ गो० ॥

तिष्ठेदूर्ध्वं तिष्ठेज्जपन्संध्यां पूर्वामत्यन्तसंयोगिन समासीतोपविशेत् । आ-
सम्यक् ऋक्षाणां विभावनादर्शनात् ।... अत एव जपस्य कर्माणि सावित्री
लभ्यते । एतदक्षरमेतां चेतुस्तत्वाच्च । जपंस्तिष्ठन्तिष्ठपन्न । मन्त्रं पापं
मणिनीकरत्नरूपम् । एतच्च सायमर्कदर्शनकालं प्रातश्च नक्षत्रदर्शनकालमा-
रभ्य कार्यम् । स ज्योतिषो दर्शनादिति गौतमोक्तेः ॥ ना० ॥

पूर्वामिति संध्यां व्याप्य जपमूर्ध्वं तिष्ठेत् । आसीनो भवेदिति विधिल्ल-
जैवावधेरपेक्षयात् ।... ॥ रा० ॥

सम्यग्ऋक्षविभावनादा ऋक्षविभावनादिति यदच्छेदः । ऋक्षविभावना-
नक्षत्रदर्शनात् ॥ ना० ॥ १०१ ॥

अथमत्राधिकार उच्यते । एनः प्रतिषिद्धसेवनाज्जातो दोषस्तं व्यापो-
हति । अपनुदति । निश्रिभवं नैशं राक्षितम् । एवं मन्त्रमेनःशब्देन
समानार्थम् । न च सर्वस्य दिवा कृतस्य नैशिकस्य चैतन्प्रायश्चित्तम् । तथा
सति कृष्णाद्युपदेशः प्रायश्चित्तविशेषः... अनर्थकः स्यात् ।... लघीय एनस्त-
दपैति । यदा सप्तस्य हस्तसंचारग्रथ्यापरिषर्तनादि सूक्ष्मप्राशिवधो गुह्या-
ङ्गकण्डूतिकर्षणं नाकक्ष्माठस्पृशेदिति प्रतिषिद्धम् ।... ॥ मे० ॥

पूर्वां संध्यां तिष्ठन्सावित्रीं जपन्संचितं प्रतनु रात्र्युत्पन्नं पापमपनुदति ।
सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यात् । एवं पश्चिमसंध्यायामुपविष्टो
जपन्दिवा कृतं पापमपहन्ति । एवं कथंचिदक्षसैनसो ऽननुष्ठानप्राप्तौ नित्य-
तामाह ॥ गो० ॥

For Nārāyaṇa's Commentary, see the preceding para.
नैशमिति निशाकृतम् । मन्त्रं पापम् ।... ॥ रा० ॥

स्पष्टः । स्थानासनयोरकरणे प्रत्यवायमाह ॥ ना० ॥ १०२ ॥

अनेनानुष्ठानप्रत्यवायं वदन्नित्यतामेव समर्थयति । यः प्रातःसंध्यायां

नेार्ध्वं आप्ते न च पश्चिमायामुपविष्टो भवति । स शूद्रतुल्यो वेदितव्यः
सर्वस्माद्विजातिकर्मणः आदित्यादिसत्कारसंप्रदानादितो बहिष्कार्यो ऽप-
नेद्यः । अतः शूद्रसमानतानिरासार्थं नित्यमनुष्ठेया संध्या इदमधिकार-
वाक्यम् ।...॥ मे० ।

यः पुनः पूर्वां संध्यां नानुतिष्ठति यो वा पश्चिमां नेपाप्ते । सो ऽध्या-
पनदानादेर्द्विजकर्मणः सर्वस्माच्छूद्रवत्परिहरणीयः । इत्येवं निन्देयमवश्या-
नुष्ठानार्था ।...॥ गो० ।

शूद्रवदिति । तदकरणे अगधिकारितैव तत्पूर्वकत्वात्कर्मणाम् । रा० ।
प्रथमं ब्रह्मयज्ञमाह । न० । १०१ ।

अयमपरः स्वाध्यायविधिः प्रकरणान्तरे श्रुतत्वात्पूर्वस्मात्प्रकरणे द्वाह्यते ।
बर्हिर्गोमाम्निर्जने देशे अरण्यं तद्गत्वा प्राप्य अपां समीपे नदीवाण्यादिस्थाने
तदभावे कमण्डलुवादिभाजनस्थाने ऽपि नियतः शुचिर्यत्नवान्वा समाहितः
परित्यक्तचित्तव्यात्तेषु सावित्रीमण्यधीयीत ।...॥ मे० ।

ग्रामाद्बहिर्विविक्तं प्रदेशं गत्वा नियतः शुचिः समाहितः संयतमना
नित्यो ऽयं ब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः ।...॥ गो० ।

अरण्यं ग्रामाद्बहिः । सावित्रीमपीत्यन्योऽध्ययनाशक्तावुपाकरणेन पूर्व-
मभ्यर्हीतवेदस्य ब्रह्मचारिणो ऽनुकल्पः । आदिक्रमेण स्रग्वाखायां नित्यं
पाठो मुख्यो ब्रह्मयज्ञः । समाहितो ऽनन्यचेताः । ना० ।

नैत्यकं ब्रह्मयज्ञरूपम् । समाहितो ऽनन्यमनाः । अगधीतसूक्तान्तरस्य
ब्रह्मयज्ञार्थं विशिष्टो ऽयमपरो विधिरिति मेधातिथिः । रा० ।

नियतसमाहितशब्दाभ्यां कर्मक्षानेत्रियसंयमावुक्तौ नित्यमेव नैमित्तिकं
विधिमास्थितः । अनेनाहरहः कर्तव्यत्वमुक्तम् । विधिं ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाण
इत्यनुवाकेनोक्तम् । अधीयीत स्वाध्यायं न केवलं स्वाध्यायमेवाधीयीत ।
किंतु सावित्रीमपि श्लोकस्यास्य ब्रह्मयज्ञविषयत्वम् । न० । १०४ ।

उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गं कल्पसूत्रनिबन्ताद्युच्यते । तस्मिन्पक्ष्यमाने
ऽनध्यायेष्वनुरोध आदरो नास्ति । अनध्याया नादरणीयाः । अनध्यायेष्व-
ध्येतव्यम् । न विरोध इति वा पाठः । निवृत्तिरनध्यायेष्वध्ययनस्य नास्ति ।
...नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिना विहिते नित्ये स्वाध्याय-
विधौ ॥ मे० ॥

वेदोपकारकनिबन्तादौ । नित्यभवे च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञाख्ये होमायं
मन्त्रोच्चारणे चानध्यायानुरोधो नास्ति ।...॥ गो० ॥

वेदोपकरणे व्याकरणायुक्ते । नैत्यके स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे । होममन्त्रेषु
काम्यकर्माङ्गेष्वपि ।...स्वाध्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमध्ययनविरोधित्वा-
दनध्यायस्येत्यत आह । नैत्यक इति ॥ ना० ॥

वेदोपकरणे शिष्टादिवेदाङ्गे । नैत्यके ब्रह्मयज्ञादिरूपे । अनुरोध अपेक्षा
नास्ति । तथा च सूत्रं कामं वेदाङ्गानीति ।...॥ रा० ॥

वेदोपकरणे वेदाङ्गे । तत्र प्रतिषेधाभावाज्जोममन्त्रेषु विधिवत्ताच्च यथा-
नध्यायानुरोधो नास्ति एवं नैत्यके ऽपीत्यर्थः । उक्तमेवार्थं हेतुसंन्यासेन
स्थिरीकरोति ॥ न० ॥ १०५ ॥

सर्वविधिषेधो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यके नास्त्यनध्यायो यतो
ब्रह्मसत्त्वं हि तत्सुतम् । सततप्रवृत्तं सत्तम् । यथा सहस्रसंवत्सरादि सत्त्वं
न कदाचिद्विच्छिद्यते इत्यतः सत्त्वमिवेदमपि ब्रह्माध्ययनं न कदाचिद्विच्छे-
त्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्त्वं न स्यात् । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं
यथा याज्यान्ते अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियते एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं
वषट्कारस्थानीयं वषट्शब्दो लक्ष्यते । तेन कृतं युक्तं संस्तृतं साधनकृतेति
समासः ॥ मे० ॥

नैत्यके एतस्मिन्ब्रह्मयज्ञे ऽनध्यायो नास्ति । यस्माद्ब्रह्मसत्त्वं तन्मन्वादिभिः
सुतम् ।...किमस्य सत्त्वासादृश्यमित्यत आह । ब्रह्माभिर्जतमित्यादि ।
सत्त्वं होमाज्जत्वा जतं भवतीदमपि वेदोच्चारणाज्जत्वा जतं ब्रह्माज्जतिरिवा-

ऊत्तरार्थात्पुण्यहेतुत्वाच्च सत्तत्तुल्यं सत्त्वं च प्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तं भवति । इदमपि अनध्यायाध्ययनादनध्यावषट्कृतम् ॥ गो० ॥

ब्रह्मणा वेदेन । सत्त्वं संतन्यमाना क्रिया यतो ऽतः क्रियासंतत्यविच्छे-
दायं नानध्यायानुरोधः । किंत्वेकां चर्चमेकं वा यत्ररेकं वा सामाभिव्याह-
रेदित्यापस्तम्बवचनादनुसंधानमत्रान्यदक्षीयो ऽनुष्ठेयम् ।...॥ ना० ॥

अर्थवादेनोक्तमर्थं दृढयति । नैत्यक इति । ब्रह्मसत्त्वं सततभवत्वात् ।
ब्रह्मैवाऽतिस्तस्याऽतं होमरूपाध्ययनं सोमाऽऽतिस्थानीयम् ।...॥ रा० ॥

नैत्यके मास्थयनध्यायः । कुतः । ब्रह्मैवाऽतिर्ब्रह्माऽतिः । वेदब्रह्माऽ-
तिरिति यावत् । सा यस्मिन्सत्त्वे ऽता तद्ब्रह्माऽतिः ।...॥ ना० ॥ १०६ ॥

प्रकृतविधिगोष्ठो ऽयम् । स च नित्यः समधिगतः ।...स्वाध्यायं वेदमधीते
ऽब्दं संवत्सरं प्राक्कूलाध्यासनेन नियतः संयतेन्द्रियः शुचिः स्नानादिना तस्य
पुरुषस्य नित्यं यावज्जीवं क्षरति खवति ददाति एष स्वाध्यायः पयो दधीति ।
अन्ये तु धर्मार्थकाममोक्षा पयश्चादिभिः शब्दैरभिहिता मन्यन्ते । पयः
शुद्धिसामान्याद्धर्मः । दधि पुष्टिहेतुवादर्थः । खेहसामान्याद्भुतं कामः ।
सर्वरसैश्वान्मधु मोक्षः ।...॥ मे० ॥

एवं ब्रह्मयज्ञाख्यं स्वाध्यायमरण्ये गमनाद्युक्तविधानेन संयतमनाः शुचिः
स्नातः संवत्सरमधीते । तस्यैष पयोदधिघृतमधूनि नित्यं ददातीति । एवं च
नित्यत्वे ऽपि फलकामनया फलमप्यतो भवति । दर्शपौर्णमासवत् ॥ गो० ॥

नियतः इन्द्रियप्रत्याहारवान् । पयः श्वेतवर्णसारूप्याद्धर्मः । दुग्धोद्धृत-
त्वादर्थो दधि । तदुभयप्रभवत्वात् घृतं कामः । मध्विति परमात्मनाम ।
तद्विषयतया ब्रह्मविद्यायां मधुशब्दप्रयोगः ।...॥ ना० ॥

अध्ययनस्य गुणफलमाह । य इति । विधिना प्राक्कूलानित्युक्तेन क्षरति
पित्रादीनां ऋषिं प्रति तदुक्तम् ।...॥ रा० ॥

स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञविषयः । अब्दमब्दत्रयमपि । एष स्वाध्यायः । पयो

धर्मं शुद्धिसामान्यात् । मेदोऽर्थं पुष्टिहेतुत्वसामान्यात् । द्रुतं कामं खेह-
सारूप्यात् । मधु मोक्षं सारैक्यात् ।...॥ न० । १०७ ॥

सायंप्रातः समिद्धिरधोरादीपनमभीन्धनम् । आपयंश्चरौह्यमधःशय्या
न तु स्याद्विषयशायित्वमेव । गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणेन शुश्रूषणक्षेत्रम् ।
यत्तु तदुपकारकरणं तद्यावज्जीविकम् । एतदा ब्रह्मचार्यसमाप्तेर्गुरुकुलनि-
वृत्तिक्षेत्रात्स्थानात्कर्तव्यम् । स्वाध्यायाध्ययनविधिर्यत्वात् । मे० ॥

अभिसमिदाधानं भैक्षचरणवदधःशयनगुरुहोपलेपनाद्यात्मकगुरुहि-
तानि समावर्तान्त्यव्रतकाणं यावदुपनयनकालोत्तरकाणं द्विजः कुर्यात् । प्रधा-
नानुपयायित्वेनाङ्गानां यावद्ब्रह्मचार्यमेवामनुवृत्तिसिद्धौ पुनर्वचनं नियमाद्य
भवतीत्येतावन्येव समावर्तने निवर्तन्ते । अन्यानि पुनः संध्योपासनादीनि
आश्रमान्तराविवृद्धानि यावज्जीवं भवन्ति ।...॥ गो० ॥

समिदाधानमिन्धनम् । अधःशय्या खड्गाद्युपरिशयनत्यागः । गुरोर्हितं
तत्परिचर्या । एतच्चैतेषां ब्रह्मयज्ञसंध्योपासनादिवत् समावर्तनादूर्ध्वमप्यनु-
ष्ठानप्रसङ्गं वारयितुमुक्तम् । अत एव गौतमः । उत्तरेषां चेतदविरो-
धीति । ना० ।

ब्रह्मचारिणो ऽवश्यं कर्तव्यमाह । अभीन्धनमिति । अभीन्धनं सायंप्रातः
समिद्धोमः । अधःशय्यां खड्गाद्यग्राह्यतां कुर्यात्समावर्तनपर्यन्तमित्यन्वयः ।
रा० ।

अभीन्धनादिभ्यो ऽन्येषां यावज्जीवप्रयोग इति । गुरोर्हितमुदकुम्भाहर-
णादि । अन्यस्य यावज्जीवकाशत्वात् । न० । १०८ ॥

ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गेन स्वाध्यायविधिरयमुच्यते । आचार्यस्य पुत्रः । शुश्रूषा
परिचर्या गृहोपयोगि शक्तितः कर्मकरणं शरीरसंवाहनं च । ज्ञानदो यः
कश्चिद् ग्रन्थ आचार्यस्य न विहितः शिष्येण कथंचिच्छिक्षितः...। धार्मिकः

अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधानः । शुचिर्गृह्णारिमुद्धः अर्थमुद्धश्च । गोबन्धिव-
द्वैतपदत्रयस्य पुनरुक्तं धार्मिकः शुचिः साधुरिति । आत्मः सुहृद्ब्रह्मवादिः
प्रत्यासन्नः । शक्तो यद्वहधारणसमर्थः । स्वः पुत्र उपनीतश्च पूर्वं अन्योपनीता
अपि अध्याप्याः । ननु च धर्मत इत्युच्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मो भवति ।
अर्थदस्त्रादृष्टेनोपकरोति ।... अध्याप्या दश धर्मत तः । उपाध्यायस्त्वाह ।
धर्मशास्त्रव्यवस्थोच्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवति । न पुनरर्थदे
अध्यापिते विद्यादानकक्षयो धर्मो भवति ॥ मे० ॥

आचार्यपुत्रः परिचर्यापरः विद्याप्रदो धर्मानुष्ठानशीलः गृह्यार्थादिशौच-
युक्तः बन्धुर्ग्रहधारणसमर्थः अपरपूवंप्रार्थनादाता आर्जवोपेतः आत्मनो-
पनीतः । एते दश धर्मार्थमध्याप्याः । अर्थदः मुञ्जमुञ्जानदो ऽध्यापनादपि
धर्मो नियमाददृष्टरूपेणेति वचनात् ॥ गो० ॥

मुञ्जमुः क्षतपरिचर्यः । धार्मिको धर्मानुष्ठानशीलः । शुचिः शुद्धभावः ।
आप्तो बन्धुः । शक्तो यद्वहधारणादिशक्तिमान् । अर्थदः परिभाषां विना
पूर्वं धनेन क्षतोपकारः । साधुरार्जवोपेतः । स्वो ज्ञातिः । धर्मतो धर्म-
मुद्दिश्य । न तु भविष्यदर्थमुञ्जवादि ॥ ना० ॥

धार्मिकः कामाद्यनुपजीव्यं धर्मार्थं यः पठति ।... ॥ रा० ॥

धर्मतः न्यायतः कः पुनरत्र न्याय इत्यपेक्षायामाह ॥ न० ॥ १०६ ॥

अधीयानेनानुपसम्पन्नेन यदि नाश्रितमपाक्षरं विस्तरं वाधीतम् । तदा
अपृष्टेन न वक्तव्यम् । नाश्रितं त्वया एवमेतत्पठितव्यमिति शिष्यस्य त्वपृष्टतो
ऽपि वक्तव्यम् । पृच्छमानो ऽपि यद्यन्यायेन पृच्छति तथापि न वक्तव्यम् ।
प्रत्ययपूर्वकमस्मिन्वक्तुनि मे संदेहस्तदपदेष्टुमर्हतीति शिष्यधर्मेण प्रश्नो
न्यायेन । अन्यथा तु जानन्नपि जडवत् मूकवत्सोक्ते वर्तेत आचरेत् यव-
हरेदश्च इव तूष्णीमासीत् । शास्त्रविषयो ऽयमपृष्टसंदेहापनयननिषेधः ।
यवहारे तु वक्ष्यति । अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति ।...
॥ मे० ॥

पूर्वाक्तव्यतिरेकेनान्यस्य कस्यचिदधीयानस्य...ऽएष्टो न कथयेत् । नापि
विततुष्या एष्टतः । किं तर्हि तत्र जानन्नपि प्राज्ञो बधिर इव लोके व्यव-
हरेत् । अत्रार्थवादो विदेषवार्थः ॥ गो० ॥

नाएष्ट इति । एष्टव्यस्याएष्टो न ब्रूयात् । न चान्यायेन परिहासा-
दिना एष्टतः ॥ ना० ॥

सार्थवादानुपायमाह । नाएष्ट इति बह्विभिः । अन्यायेन यथाविधि
नमस्कारादिरहितेन एष्टतस्तं प्रति न ब्रूयादिति । जानन्नपि तत्र समर्थो
ऽपि लोके अपात्रे जडवन्मूकवत्स्यात् ॥ रा० ॥

...न्यायवर्जिते प्रश्ने प्रवचने च दोषमाह ॥ न० ॥ ११० ॥

प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह । अधर्मेण एष्ट अन्यायएष्टश्च यः प्रब्रवी-
तीति । एवमेव तद्युक्तमध्येतुमिति । यश्च एष्टति । तावुभावपि भ्रियते ।
अप्राप्तकालौ । अथैको व्यतिक्रमकारी स एव भ्रियते । यद्यन्यायेन एष्टो न
वक्ति । तदा अष्टैव अथ प्रतिवक्ति तदोभावपि अनेन अन्यायप्रश्नदोष-
प्रदर्शनेन प्रवृत्त्यायः प्रश्नविधिः । विदेषं वा दृश्यतां लोके प्राप्नोति ॥ मे० ॥

उक्तमर्यादातिक्रमेण यः प्राह यो वा एष्टति । तयोरन्यतरो यो ऽति-
क्रमस्तु भ्रियते देवं वा लोके भजते । पूर्वाक्तनिमित्तानां मध्याह्नमादि-
निमित्तत्रयस्य उपायित्वं दर्शयितुमाह ॥ गो० ॥

अधमश्च यद्योक्तसाध्यायविधिं विना प्रैति भ्रियते । विदेषमन्यतरस्यान्य-
तरो ऽधिगच्छति ॥ ना० ॥

अधर्मेण एष्ट इति शेषः । प्राह धर्मेण च एष्टति । यत्तयोर्मध्ये ऽन्यतरो
व्यतिक्रमकारी प्रैति भ्रियते यज्ञाच्यवते वा ॥ रा० ॥

प्राह प्रवचनं करोति । प्रैति भ्रियते ॥ न० ॥ १११ ॥

...अर्थशब्द उपकारमात्रकक्षत्रपरो द्रष्टव्यः । विद्या विनियमेनापि पूर्व-
मध्यमस्योक्तत्वात् । तद्विधा अध्यापनानुरूप्या । महति महती स्वप्ने स्वप्नेति ।

विद्या विद्यते ज्ञायते ऽनया यथा सर्वो ऽर्थ इति सा विद्या पाठो ऽर्थाव-
बोधश्च । अनुपकारी नाध्याप्यो न चास्यार्थविवरणं कर्तव्यम् । ऊषरो भूमि-
भाग उच्यते यस्मिन्नस्त्रिंशो ऽपि मृत्तिकादौषाद्वीजं न प्ररोहति शुभं श्रेष्ठं
व्रीह्यादिकं जाङ्गलादिनोप्यते । एवं विद्यापि क्षेत्रे शुभा महापणा भवति ।
...॥ मे० ॥

यदध्यापने धर्मः पञ्चपूर्वो वार्थो न भवेत्पञ्चपूर्वस्य मृतकाध्यापकत्वेन
निषिद्धत्वात्परिचर्याध्यापनानुरूपपरिपुष्टं बीजमिवाङ्कुरजननासमर्थं भूष-
देष्टे एव च ॥ गो० ॥

धर्म उक्तेषु दशसु । अर्थः परिभाषां विना भविष्यदर्शसंभावना । शुश्रूषा
परिचर्या । सापि तद्विधा अध्ययनस्य यादृशमस्य हितत्वं तदनुरूपा । ऊषरे
कवचभूमौ ॥ ना० ॥

तद्विधा विद्यादानानुरूपा । ऊषरे क्षारभूमौ । तत्रोक्तं यथा नाङ्कुरयति
तथा तादृशे धर्माधर्मादयो न स्युरिति ॥ रा० ॥ ११२ ॥

समंशब्दः सहार्थे । अप्रतिपादितया स्वदेह एव अर्जरिततया युक्तं ब्रह्म-
वादिनो वेदाध्यायिनो मरणं न पुनरिच्छन्ते प्रतिपादनम् । अनेन च
ज्ञायते । अध्यापनमप्यधीतवेदेनावश्यं कर्तव्यम् ।...अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिच्छे
वपश्येति ।...॥ मे० ॥

वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशोकेन मर्तव्यम् । न पुनः कष्टायामया-
पद्येनां विद्यामिरिच्छे ऊषर इव धर्मादिफलतोपादनशून्ये वपेत् । अनेन
चैतद्दर्शयति यदवश्यं दातव्या विद्येति । अन्यथा कामं विद्ययैव सह मर्तव्यम् ।
इत्येतदभावसंस्तवनमाचार्यसंबन्धिनोपपद्यते ।...॥ गो० ॥

ब्रह्मवादिना वेदवादिना । घोरायामापदि दुर्भिक्षादौ ।...॥ ना० ॥

ब्रह्मवादिना वेदानध्यापयितुमिच्छता । घोरायां कृत्स्नभावेन मृत्युपर्य-
वसितायां फललोभात्कस्यचिदूषरे ऽपि शुभबीजारोपणं प्राप्तम् । तस्मिन्ना-
सायाह न त्वेनामिति ।...॥ रा० ॥

इरिखे ऊषरे धर्मार्थहीने पुनश्च इति यावत् । वपेत् ब्रूयात् ॥ न० ।
॥ ११२ ॥

अयमर्थवाद एव । विद्या मूर्तिमती कंचिदुपाध्यायमागत्वाह प्रोक्तवती
शेवधिर्निधिस्तवास्मि रक्ष मां । का पुनस्ते रक्षा । असूयकाय कुत्सापराय
निन्दकाय मां मा दा निन्दकं माध्यापय । तथा चैवमहं वीर्यवत्तमा अति-
शयेन तव कार्यकारी भवामि । वीर्यं कार्यनिष्ठतौ सामर्थ्यातिशयः । शेवधिस्ते
ऽस्मीति कृतघ्नत्वं पठितं तच्छान्दसप्रयोगानुकरञ्चम् ॥ मे० ॥

विद्या क्लिप्त विद्यहवती कंचिद्ब्राह्मणमागत्वा निधिरिव तमाह यतो रक्ष
मामित्वाह । रक्षा चासूयकमपात्रं मां माध्यापय तथा सत्यहमतिशयेन तव
दृष्टादृष्टकार्यकरञ्चसमर्था भवामि ॥ गो० ॥

शेवधिर्निधिः ॥ ना० ॥

...वीर्यवत्तमा वीर्यातिशयवती ॥ रा० ॥

...असूयकायापात्रभूताय ॥ न० ॥ ११३ ॥

यं शिष्यं श्रुचिं जानीयात् । नियतं संयतेन्द्रियं यत्नपरं ब्रह्मचारिणं तस्मै
मां ब्रूहि । यस्माद्धि निधिं पाति रक्षति यतो ऽसावप्रमादी न प्रमाद्यति न
अक्षति । तत्परत्वात् । शक्त्या प्रार्थंदादीनां सर्वशिष्यान्नामेतद्ब्रह्मसंयोगो
यस्मादर्थवादाद्ब्रूयते ॥ मे० ॥

यं पुनर्मर्त्यादिशौचयुक्तं नियतं संयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणमस्त्रीसंप्रयोगं
जानीयात्प्राधान्यादस्य पृथगुपदेशस्तं विप्रं विद्यानिधिपात्रनसमर्थमविस्मरञ्च-
शीलमप्रमादिनमनभ्यासशून्यमध्यापयेदिति ॥ गो० ॥

नियतं निश्चयवन्तम् । ब्रह्मचारिणमथ्यतब्रह्मचर्यम् ॥ ना० ॥

दानपात्रमाह यमिति । नियतसुक्तनियमवन्तम् । विद्याज्जानीयात् ।
निधिपाय निधिं विद्यां पातुं शीलाय । अप्रमादिने ऽकुत्सिताय ब्रूहि ॥ रा० ॥

विद्या जानीयाः । निधिपाय विद्यानिधिपालाय । पात्रे प्रदानं रक्ष-
मात्राभिप्रेतम् । विप्रशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्ष्यार्थः ॥ न० ॥ ११५ ॥

यो ऽभ्यासार्थमधीयानस्य अन्यं चोद्दिष्टैवं व्याचक्षाणस्य तत्संनिकर्षमन्य
आगत्य तद् ब्रह्मापूर्वं गृहीयात्संदेहं वापनुदेत्तस्यैव दोष उच्यते । यावदनु-
ज्ञामसौ न दाप्यते । यद्येते त्वत्सकाशादधीयते । एवमहमप्यधीयीयेत्यनुज्ञातु-
मर्हसीति ज्ञानानुज्ञानः शिष्येति । अन्यथा ब्रह्माध्ययनं तत्सोऽयमिव साध्ये-
तानेन ब्रह्मचौर्येण संयुक्तो नरकं महाघातनस्थानं प्राप्नोति ।...॥ मे० ॥

अन्यानध्यापयतो अविस्मरन्नाथं चाभ्यस्यतो अननुज्ञातं ब्रह्म शिष्येत् ।
स च ब्रह्मचौर्ययुक्तो नरकं व्रजति ॥ गौ० ॥

अवाप्नुयादभ्यस्येत् ॥ ना० ॥

ब्रह्म वेदमधीयानादन्यस्मात्तदर्थोच्चारितं नियतस्तत्रतत्रस्य अवाप्नुयात्स्त्री-
कुर्यात् ॥ रा० ॥

स्पष्टः । नियमान्तरमाह ॥ न० ॥ ११६ ॥

अतिक्रान्तं प्रासङ्गिकम् । अभिवादनविधिरिदानीं प्रक्रम्यते । लोकेभवं
लौकिकम् । लोकाचारशिष्यम् । अथवा गीतवादित्रकणानां ज्ञानं वात्स्या-
यनस्य विशाखादिकलाविषयग्रन्थज्ञानम् । वैदिकं विधिचोदितं वेदवेदाङ्ग-
स्मृतिविषयम् । आध्यात्मिकविद्या आत्मोपनिषद्विद्या ।...॥ मे० ॥

लौकिकं दृष्टव्यतार्थमायुर्वेदादिकम् । वैदिकं वेदवेदाङ्गविषयम् । आध्या-
त्मिकं सांख्याद्यध्यात्मविद्याविषयं ज्ञानम् । यतः शिष्येति । तं पूर्वं तदभिभाषणं
निरपेक्षं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभिवादयेत् । अत्रार्थवादः ॥ गो० ॥

लौकिकमिति लौकिकमौषधनीत्यादिविषयम् । वैदिकं यज्ञादिकर्मकाण्ड-
विषयम् । आध्यात्मिकमात्मविषयम् । तं पूर्वमभिवादयेदाचार्यादिष्वसत्सु ।
अत्रापि ज्ञानाप्रकर्षाधिक्यापेक्षया प्राथम्यमूहम् । यथा आद्यापेक्षया
द्वितीयस्य । तदपेक्षया तृतीयस्य ।...॥ ना० ॥

लौकिकं कृषिचित्रादिविषयम् । स्नातं वा । वैदिकमग्निहोत्रादिप्रति-
पादकम् । अध्यात्मिकमात्मनात्मकविवेकविषयकं ज्ञानं तद्धेतुः शास्त्रादि
॥ रा० ॥

लौकिकमर्थशास्त्रादिविषयम् । अध्यात्मिकमात्मविषयम् । अध्यात्मिकस्य
ज्ञानस्य वैदिकत्वे ऽपि पृथगुपादानं तस्य अज्ञेयतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ न० ॥
॥ ११७ ॥

अभिवादाद्याचारविधिक्षुतिरियम् । सावित्रीमात्रं सारं प्रधानं यस्य स
श्वमुच्यते । सावित्रीमात्राध्ययनो वरः श्रेष्ठो विप्रो यदि सुयन्त्रितो भवति ।
शास्त्रनिगृहीतात्मा । अयन्त्रितस्त्रिवेदो ऽपि ब्रह्मशास्त्रविदपि सर्वमन्त्राति ।
लौकाचारगर्हितं साक्षात्प्रतिषिद्धमपि । एवं सर्वविक्रयी । प्रदर्शनार्थाव-
गमविक्रयौ । अन्यस्यापि प्रतिषिद्धस्यैतदुक्तं भवति । यथान्यनियमत्वा-
गमिष्यते । एवं प्रत्युत्थानादित्यागादपि ।...॥ मे० ॥

यदि विप्रः सुयन्त्रितो ऽभिवादाचारानुष्ठानयन्त्रितात्मा भवति तदा
सावित्रीमात्रप्रधानो ऽपि तावन्मात्राध्येतापि वरं प्रशस्यो न त्वनाचार-
स्त्रिवेदो ऽपि प्रशस्यो यतो ऽसावयन्त्रितात्मात्सर्वांशौ सर्वविक्रयी च भवति
॥ गो० ॥

वेदस्यैकां शाखामधीत्य सावित्रीमात्रं सारत्वेनोपादाय तज्जपादिमात्र-
परो ऽपि । सुयन्त्रितो वृत्तस्यः श्रेयान् ।...॥ ना० ॥

सुयन्त्रित असत्यतिग्रहनिषिद्धरसादिविक्रयपराङ्मुखः ।...॥ रा० ॥

सुयन्त्रित अनुद्धृष्टशास्त्रमार्गः । विप्रो द्विजः ॥ न० ॥ ११८ ॥

अथ्या चासनं चेति जातिरप्राप्तिनामिति इन्द्रैकवद्भावस्तस्मिन्श्रेयसा
विद्याद्यधिकेन गुर्वादिना च न संविशेत् । न सहासीत । अध्याचरिते
कल्पिते अथ्यात्वेनासनत्वेन च । यत्तु शिलाफलकादि तत्र न दोषो वक्ष्यति
च । आसीत गुह्यज्ञा सार्धमिति । तस्यैवायमनुवादः । अन्ये व्याचक्षते ।

अध्याचरिते ऽधिष्ठित इति न समाविशेत् ।...गुरोः श्रेयसः प्रत्युत्थानमा-
सनस्यस्यैव संभवति । अस्त्यार्थवादः ॥ मे० ॥

श्रय्यासनं यद्गुर्वादिना सेवितं सेव्यमानं वा तत्र नोपविशेत् । श्रय्यासनस्य-
स्त्रैनमायान्तं दृष्ट्वा तत उत्थायाभिवादयेत् ॥ गो० ॥

श्रय्यासनं यद्गुर्वादिनाध्याचरितमुपभुक्तम् । तत्र न समाविशेत् नोपवे-
शनादि कुर्यादित्यर्थः । एवं श्रेयांसं प्रत्युत्थाय तत्संमुखम् ॥ ना० ॥

श्रेयसा गुरुणा अध्याचरिते स्वीकृते वक्ष्यमाणकटादिचतुष्टयातिरिक्ते न
समाविशेत् नाधितिष्ठेत् । एनं गुरुं प्रत्युत्थाय श्रय्यादेदित्यर्थः ॥ रा० ॥

श्रेयसा गुर्वादिना ।...अभिवादनविधेरर्घ्यवादं श्लोकद्वयेनाह ॥ रा० ॥

११६ ।

स्थविरे वृद्धवयसि आयति आगच्छति यूनस्तखस्य ऊर्ध्वं प्राञ्चा जीवि-
तहेतवः...ऊर्ध्वमास्याद्दृष्टिर्निष्क्रामन्ति । अपानवृत्तिं परित्यज्य जीववि-
च्छेदं चिकीर्षन्ति ॥ मे० ॥

यस्माच्छ्लेष्ठ आगच्छति सति कनीयसः प्राञ्चा ऊर्ध्वं निर्गन्तुमिच्छन्ति ।
अनाचारेणायुःक्षयात् । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां हेतुभूताभ्यां पुनस्ताम्बूक-
रोति । तस्मात्तौ कर्तव्यौ । अयं च परोऽचोपकारदर्शनेन ॥ गो० ॥

अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थः । आयत्यागच्छत्वप्रत्युत्थिते । पुनःशब्दस्तु-
शब्दार्थे न प्रत्यावृत्त्यर्थे । प्रतिपद्यते प्राप्नोति । स प्राञ्च एव भवत्यनुक्रम-
णात् ॥ ना० ॥

ऊर्ध्वमुत्क्रामन्ति देहाद्दृष्टिर्गता इव भवन्ति ।... ॥ रा० ॥

यूनः बालस्य स्थविरे स्त्रस्मादयसा गुरुने चाधिके । आयति आगच्छति ।
न० ॥ १२० ॥

सर्वानेव प्रति पूर्वाभिभाषिता यथार्हमभिवादनशीलता न पुनरभिवाद-
शब्दोच्चारणमेव शीलशब्देन प्रयोजनापेक्षामाव उच्यते । नित्यं वृद्धानुपसे-
वते प्रियवचनादिना यथाशक्त्या ह्युपकारेण चाराधयते । तस्य चत्वारि

संप्रवर्धन्ते । आयुर्धर्मः अमुत्र स्वर्गादिफलपादपः । यशोवले च प्रागुक्ते ।
अर्थवादो ऽप्ययं फलावगमहेतुः ॥ मे० ॥

अभिवादनकरत्नसंभावस्य सर्वदा दृष्टेषु परिचर्यारतस्य आयुःप्रज्ञाख्या-
तिबलानि चत्वारि दृष्टिमुपायान्ति । कथं पुनरभिवादनं कार्यमित्यत
आह ॥ गो० ॥

दृष्टोपसेविनो दृष्टानां समीपे स्थित्वा माननादिना सेवां तत्कुर्वन्तः ॥
ना० ॥

प्रज्ञा बुद्धिः । विद्येति क्वचित्पाठः । अभिवादाने नियममाह ॥ रा० ॥

दृष्टानभिवादानेन सेवमानस्यत्वर्थः । अभिवादनप्रकारमाह ॥ न० ॥ १२१ ॥

येन शब्देन परः संबोध्यते आश्लिषं प्रति प्रयोज्यते कुशलपत्रं वा कार्यते
सो ऽभिवादः । अस्मादभिवादनप्रतिपादकाच्छब्दात्परमिमं शब्दमुच्चारयेत् ।
असौ नामाहसस्तीति । असाविति सर्वनामसर्वविशेषप्रतिपादकम् ।...
तत्रासौ देवदत्तनामाहमित्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत ।...॥ मे० ॥

ज्येष्ठस्याभिवादनं कुर्वन्नभिवादय इत्येतच्छब्दात्परं भद्रनामाहमस्मीत्येवं
स्वनामोच्चारयेत् । विप्रग्रहणमिह प्रत्यभिवादवाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थं
जयायां प्रकृतत्वात् । एवं सर्वत्र स्वनामोच्चारणप्राप्तावाह ॥ गो० ॥

...अभिवादय इति शब्दात्परमनन्तरं स्वं नाम कीर्तयेदमुकश्चर्मा नामा-
हमस्मीति । असाविति सविभक्तिकनामनिर्देशादमुकश्चर्मेत्यपि सविभक्तिकं
कार्यम् । ज्यायांसमिति वदन् ज्यायानेवाभिवादय इति कथयति ।...॥ ना० ॥

...अभिवादय इत्यस्मात्परमसौ देवदत्तनामाहमस्मीति ।...॥ रा० ॥

ज्यायांसमभिवादयन्विप्रो द्विजः ।...॥ न० ॥ १२२ ॥

ये केचिद्विद्वांसो नामधेयस्य संस्कृतस्योच्चारितस्याभिवादमभिवादाद्य-
मभिवादिता एतेन वयमित्यवैयाकरणानां न जायते संस्कृतं नावबुध्यन्ते

ताम्... । तच्च विध्येकदेशं खनामग्रहणं हित्वा अभिवादयेऽहमित्येतावदेव
ब्रूयात् । तदपि चेन्नावबुध्यन्ते कौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्या इत्येवमर्थं
प्राञ्जहरणम् ।...॥ मे० ॥

नाम्न उच्चारितस्य सतो यदभिवादनमभिवाद्या न बुध्यन्ते असंस्तुतत्वा-
दनभिज्ञा ये ताग्राज्ञो अभिवादयेऽहमित्येवं ब्रूयात् । स्त्रियश्चाभिज्ञा अप्ये-
वमेव ब्रूयात् ॥ गो० ॥

नामधेयस्याभिवादनवाक्यार्थसंस्कृतानभिज्ञत्वादेव धर्मशास्त्राक्षानेन च
ये न जानते ।...॥ ना० ॥

...यदि नामधेयस्योक्ताभिवादवमभिवादमभिवादाय न जानते तानहं
नमस्ये अहमित्येव ब्रूयात् ॥ रा० ॥

नामधेयस्याभिवादनवाक्यस्य ।...॥ न० ॥ १२३ ॥

खलुनाम्नोऽन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत् । खग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम् ।
परिशिष्टोऽर्थवादः । न च नामाक्षराख्यामेवान्ते अपि तु ततः परेषामह-
मस्मीति ।...॥ मे० ॥

अभिवादाने यत्त्वं नाम तदन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत् ।...यस्माद्नाम्नां यत्स्व-
रूपसत्ता सैव भोभावो भो इत्यस्य सत्तेति मन्वादिभिः स्मृतः । अतश्चाभि-
वाद्यनामस्थानापन्नं तत्संबोधनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत् । तेनाभिवादयेद्भूतना-
माहमस्मि भो इत्यभिवादनरूपमिदानीं प्रत्यभिवादनविधिमाह ॥ गो० ॥

खस्य नाम्नः खनामवहाक्यस्याभिवादये असौ नामाहमस्मीत्यस्यान्तो
भोःशब्दो नाम्नां स्त्रीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोधनं प्रतिप्राप्तिहेतुः ।
भोःशब्दो न हि वेधितोऽसावस्य नाम बुध्यत इत्यर्थः । भोभाव इति पाठे
भोःशब्दस्य भावः सत्तेत्यर्थः ॥ ना० ॥

अभिवादाने कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्तयेदित्यन्वयः ।
भोःशब्दप्रयोगे हेतुर्नास्तीति । अभिवाद्यस्य नाम्नां स्वरूपभावे भोभावो
भो इत्यनुशिष्टत्वेन भो इत्यवश्यं प्रयुज्यते अभिसुखीकरणाय ।...॥ रा० ॥

देवदत्तो नामाहमस्मीति प्रयुक्तस्य स्वस्य नाम्नोऽन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत् ।
अभिवादस्य नाम्नां संशोधयितुमयुक्तत्वात् । भोःशब्देन संशोधयेत् ।...
केचिदिमं श्लोकं नामधेयस्य ये केचिदित्यस्य श्लोकस्यानन्तरं पठन्ति ॥ न० ॥
॥ १५७ ॥

अभिवादान्ते कृते प्रत्यभिवादयिना एवं वाच्यः । आयुष्माग्भव सौम्येति ।
इतिशब्दः प्रकारे । आयुष्मानपि दीर्घागुर्भूयाश्चिरं जीवेत्येवमादि शब्द-
परिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति । अकारश्चास्य प्रत्यभिवादस्य यन्नाम
तदन्ते अकारः भुतः कर्तव्यः । भुत इति भाष्यस्य संज्ञा । अकारग्रहणमभि-
कारादीनामपि अदर्शनार्थम् । अनपेक्षमेव चान्तत्वं द्रष्टव्यम् । अङ्गनान्त-
स्यापि योऽन्त्यः स्वरस्तस्य भवति ।...एतदुक्तं भवति । पूर्वं एव नागन्तु-
कारः भुतः कर्तव्यः । किं तर्हि य एव नाम्नि विद्यते । स एव धावयितव्यः ।
सर्वं चेतदेव व्याख्यातं भगवतः पाणिनेः ।...॥ मे० ॥

अभिवादान्ते कृते आयुष्माग्भव सौम्येत्येवमभिवादयिना वाच्यः । अभि-
वादयितुञ्च नाम्नोऽन्ते ये अकारादिवर्गो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभा-
वात् भुतः कार्यः । पूर्वाक्षराणि यस्मात्स पूर्वाक्षरो नागन्तुकस्ततोऽपक्ष-
वा तेनायुष्माग्भव सौम्येति भ्रममिव प्रत्यभिवादरूपम् । अन्वार्थवादः ॥ गो० ॥

अभिवादान्ते कृते अभिवादयिता वाच्य इत्यर्थः । अकार इति आयुष्मा-
ग्भव सौम्येति वाक्यान्तेऽस्याभिवादकस्य नाम वाच्यम् । अमुकशर्ममिति ।
तस्य चान्ते अकारो वाच्यस्तस्य च पूर्वाक्षरः पूर्वमक्षरं निष्कृत्यत्यशब्दा-
न्तसः सञ्जुतो वाच्यः । नकारस्य अवहितपूर्वत्वेऽपि अङ्गनस्य भुतत्वायोगात् ।
शर्ममित्रत्रान्त्यो कार एव पूर्वपदेनोक्त इति तस्यैव भुतता । एवं क्षत्रि-
यादेः । शर्मस्थाने वर्मादिपदम् । पूर्वाक्षरभुत इति कथित्याहः । तत्र पूर्व-
मक्षरं भुतमस्येति सुस्थमेव ॥ ना० ॥

...आयुष्मानिति चिरं जीवादेवपक्षस्तत्रम् । अकारश्चेति । अकारा-

दिखरः अस्याभिवादकस्य नामोऽन्ते अमुकशर्ममित्रादेरन्ते वर्तमानः भुतः
प्रत्यभिवादकेन वाच्यः ।...॥ रा० ॥

अभिवादने कृते सति विप्रः द्विजः व्यायसा कनीयान् अस्य कनीयसो
नामोऽन्ते पूर्वाक्षरभुतः अक्षरशब्देन खरो विवक्षितः । अङ्गनस्य भुतासं-
भवात् । यस्मादकारात्पूर्वमक्षरं भुतं भवति । स पूर्वाक्षरः भुतः । अकारश्च
वाच्यः । आयुष्माग्भव सौम्य देवदत्ताश्च इति वाच्य इति यावत् ॥ न० ॥
॥ १९५ ॥

ये न केचित् प्रत्यभिवादनमित्येवं वाच्यमभिवादस्येत्यतिरिच्यते न संगच्छते
नैवमभिवादस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनमित्येवं योजना क्रियते । येन खनमो-
च्याभिवादनं कृतं तस्य नामान्ते ज्ञातिः कर्तव्या । यस्त्वहं भो इत्येवमभ्य-
वदन्न तस्य नामोच्चारणेनापि भुतिरिति नाभिवाच्य इत्यभिवादनशब्दोच्चा-
रणप्रतिषेधो यथाविहितमभिवादनं कर्तव्यम् । न पुनश्च भो इत्यादि तस्य
प्रागदर्शितत्वात् । यथा शूद्र इति च दृष्टान्तेनैतदेव ज्ञायते । शूद्रस्यापि
हि दृढवयसोऽभिवाद्यत्वमिष्यते । विदुषेति पादपूरणार्थम् ॥ मे० ॥

यथाशास्त्रमभिवादनस्य कृतस्य यः प्रत्यभिवादनं कर्तुं न जानाति विप्रः
किमुतान्यः । स विदुषा शूद्रवस्त्राभिवाच्यः । तस्मात्प्रत्यभिवादो यथाशास्त्रं
विज्ञाय सम्यक्कर्तव्य इति स्थितिः ।...॥ गो० ॥

अभिवादनस्य कृतस्य ये तत्प्रत्यभिवादनमभिवादनप्रतियोगिवाक्यम् ।
अथ यो नाभिवाद्यस्त्रिकर्षपूर्वत्वादिगुणरहिते तत्र दृष्टे यत्कार्यं तसाह
॥ ना० ॥

नाभिवाच्य इति यथाशास्त्रं नमस्यः । तत्र हेतुः । यथा शूद्र इति ।
गायत्रीमात्रसारं इत्यनेन तादृशं तदज्ञानतामनमस्यतोक्तेः ॥ रा० ॥

विप्रः द्विजः । अभिवादनवाक्यस्य प्रत्यभिवादनं वाक्यम् । यथा शूद्र इति
मिन्दापरमेतत्तत्त्वकथनम् ।...॥ न० ॥ १९६ ॥

कृताभिवादप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दे प्राप्ते जिज्ञासाप्रपञ्चे जातिभेदाश्रयः
शब्दनियमोऽयमिच्छते ।...आरोग्यानामयशब्दौ समानार्थौ च । क्षेम-
कुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ ।...॥ मे० ॥

प्रत्यभिवादयिता समागत्य अभिवादयितारं ब्राह्मणं कुशलमस्तीत्येवं
पृच्छेत् । क्षत्रजातीयमनामयमिति । वैश्वं क्षेममिति । मूत्रं पुनरारोग्यमिति
॥ गो० ॥

ब्राह्मणादीनां स्वस्वजातीये दृष्टे स्वस्वजात्युक्तम् । तथा स्वस्वावरजातीये
तत्तज्जात्युक्तम् । त स्वेतदवरजातेऽन्तमं प्रति कुशलं पृच्छेत् । कुशलं किं
भवतोऽमुक्तस्येति पृच्छेदित्यर्थः । एवं सर्वत्र । केचित्प्रत्यभिवादनमभिधाना-
न्तरमभिवादेनेतत्पृच्छामित्याहुः ॥ ना० ॥

...ब्राह्मणादिदर्शनादौ किञ्चिदुक्तमिति प्राप्तं तत्र नियमादृष्टार्थ-
शब्दविशेषोच्चारणमर्थपौनरुक्त्येऽपि ॥ रा० ॥

समागम इति ब्राह्मणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । कुशलं स्वाध्यायादौ
क्षेमम् । क्षत्रवन्तुं क्षत्रियमित्येतावत् । अनामयं शरीरे राक्षे वा सुखम् ।
क्षेमं कथ्यादिस्वनाशम् । आरोग्यं मृगुषायां शरीरपाठकम् ॥ न० ॥ १२० ॥

प्रत्यभिवादनकाचेऽन्यत्र च दीक्षितो ज्योतिष्टोमादिदीक्षातः प्रभृति आ-
श्रवभृष्टात्मनान्नास्त्रा न वाचस्तस्य यजमानधेयं तन्नोच्चारयितव्यम् ।...भोः-
शब्दं पूर्वं प्रयुज्य एतं दीक्षितमभिभाषेत । दीक्षितयजमानादिशब्दैर्यौगिकैः
।...॥ मे० ॥

यागार्थं कृतदीक्षाः प्रत्यभिवादनार्थं चार्यार्थान्तरं वा नास्त्रा कनीयानपि
न वाच्यः । किं तर्हि भो दीक्षित । भवता यजमानेनेत्येवं भोभवच्छब्दपूर्वं
यौगिकैः शब्दैरेवं धर्मज्ञोऽभिभाषेत ॥ गो० ॥

कुशलप्रश्नादावपि यावद्दीक्षासमाप्तिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम् ।
दीक्षितेत्येवं संबोधनम् । तस्य तत्रापि भोशब्दभवच्छब्दान्यतरपूर्वकमभि-
भाषेत संबोधयेत् ॥ ना० ॥

दीक्षितः सोमयागादिष्वभिवादनदिके निजनाम्ना अवाच्यः । किंतु भोः
दीक्षितः किं करोति भवान्कुत्र गच्छतीत्यादि ॥ २१० ॥

दीक्षितः सोमयाजी ।...॥ न० ॥ १२८ ॥

अर्थप्रयुक्तं संभाषणं स्त्रिया सह यदा भवति तदैवं कर्तव्यम् । यत्ता-
वत्परस्य पत्नी सा भवति सुभगे अथवा भवति भगिनि । भवच्छब्दोऽयं
स्त्रीप्रत्ययान्तः संबन्धौ छतःसङ्गः । भवतीत्यनेति ।...॥ मे० ॥

परस्य या पत्नी भवति सा चात्मनो यदि मातृपितृभ्यां योनिसंबन्धा न
भवेत्तदा तां कार्यार्थं भवतीत्यनेन शब्देन ब्रूयात् । सुभगे च भगिनीत्येव-
माद्यं तेन भवति सुभगे भवति भगिनि मातरित्वेवं ब्रूयात् ।...॥ गो० ॥

असंबन्धा योनितः स्त्रोत्पत्तिस्थानेन मात्रा पित्रा च समं ब्रूयात् । अभि-
वादाय तु भगिनीत्यादिभिर्नाम्ना ।...॥ ना० ॥

अर्थप्रयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणे योनितो असंबन्धात् उभयलक्ष्य-
संबन्धहीनाः सुभगेत्यादि ब्रूयादित्यन्वयः ।...॥ २१० ॥

योनितोऽसंबन्धा मातृपितृयोनिसंबन्धरहिता अवस्थितविषयो ऽयं
विकल्पः । तेन श्रेयसी भवतीति समानां सुभगेति यवोयसी भगिनीति
ब्रूयात् ॥ न० ॥ १२९ ॥

गुरुनिति वचननिर्देशाच्चैवात्र यो गुरुवत्तः स एव गृह्यते । किं तर्हि
गौतमीय इव सामान्यशब्दो विष्ठादिश्लेषवचनः । यवोयसो भगिनेयादेः
स्त्वय्योऽपेक्षया ।...॥ मे० ॥

मातृकादीन्दीनवयसः प्रत्युत्थाय भद्रोऽहमित्वेवं ब्रूयात् । ऋत्विग्वक्ष्यते ।
गुरुश्चात्र मातृवत्पत्न्यादिः । न विद्यागुरुः । ग्रैशवाख्यानस्य वक्ष्यमावृतात्
॥ गो० ॥

...गुरुनुपाध्यायान् ।...॥ ना० ॥

...गुरुमिति ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोर्वपनक्षयम् ।...॥ २१० ॥

...गुरुनाचार्यादीन् ।...॥ न० ॥ १३० ॥

एताश्च गुरुपत्नीवत्संपूज्याः । प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः ।...। मे० ॥
 मादृश्वखाद्या गुरुपत्नीवत् वक्ष्यमाणरूपेण पादोपसंग्रहणादिना संपूज्या
 यतस्तान् गुरुभार्यातुल्याः ॥ गो० ॥

संपूज्याः प्रत्युत्थानासनदिभिः । गुरुपत्नीति गुरुरत्र ब्रह्मदत्तस्य पत्नी
 अत्र हेतुः समाप्ता इति ॥ रा० ॥

स्पष्टः ॥ न० ॥ १११ ॥

आतुर्व्येष्टस्येति ब्रूयम् । उपसंग्रहाद्या पादयोरभिवाद्या । सर्वार्था
 समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु आतिसंबन्धिधर्मः । आतुर्भार्याणामपि ।
 विप्रोच्य आतिसंबन्धियोधितः । विप्रोच्य प्रवासात्प्रत्यागतेन । न हि
 प्रोषितस्योपसंग्रहणसंभवः । आतयः पिष्टपक्षाः पिष्ट्यादयः । संबन्धिनो
 मादृशपक्षाः । श्वशुरादयश्च । अन्येषां ज्येष्ठानां याः स्त्रियः पूजारूपत्वादुप-
 संग्रहणस्य न कनीयसः पूजामर्हन्ति ॥ मे० ॥

पूजाप्रकरणाज्येष्ठमादृशभार्या उपसंग्रहाद्या पादयोः । नाभिवाद्येह पाद-
 योरिति दर्शनात् । सर्वार्था समानजातीयां प्रत्याह । आतयो मादृशपिष्ट-
 पक्षाः । संबन्धिनो वैवाह्याः । तद्वार्या पुनः प्रवासप्रत्यागतेनोपसंग्रहाद्या
 न त्वद्वरहः ॥ गो० ॥

आतुर्भार्या ज्येष्ठा उपसंग्रहाद्या अभिवाद्या विप्रोच्य प्रवासं कृत्वा आति-
 श्रितयः सम्पिण्डस्त्रियः संबन्धिस्त्रियः तदन्यबन्धुस्त्रियः । एतास्तपि ज्येष्ठा
 खैवेतत् ॥ ना० ॥

सर्वार्थाः स्वस्रजातयः । विप्रोच्य प्रवासं कृत्वोपसंग्रहाद्या पादयोरिति
 शेषः । आतिसंबन्धीति आतिः स्वगोत्रजानां मातुलानां च ज्येष्ठानां
 योषितः ॥ रा० ॥

मादृशभार्या सोदरज्येष्ठमादृशभार्या उपसंग्रहाद्या पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कार्या ।
 विप्रोच्य प्रोषितप्रत्यागमने सतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां स्वसरि च आत्मीयायां
ज्येष्ठायां भगिन्यां मातृवद्वृत्तिरित्यतिदिश्यते ।...॥ मे० ॥

पितृव्यमातृव्यज्येष्ठभगिनीनां मातृवद्वर्तते । मातृव्यमातृव्यज्येष्ठोः
संपूज्या गुरुपत्नीवदित्यनेनैव पादोपसंग्रह्यादिपूजा सिद्धा । इदं वचनं प्रिय-
करणादिमातृव्यतिदेशार्थम् । यथा वक्ष्यति तयोर्निष्ठं प्रियं कुर्यादित्यौ-
पदेशिकातिदेशकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ माता ताभ्यो गरी-
यसी पितृव्यमातृव्यज्येष्ठेति वचनं मातृनिषिद्धस्य तन्प्रियकरप्रति-
बोधार्थम् ॥ गो० ॥

स्वसरि स्वस्याम् । मातृवद्वृत्तिवर्तनं मातरि यथा वृत्तिवर्तनमम्रदाना-
दिना योषणम् । आतिष्ठेत् अगुतिष्ठेत् । अत्र पितृमातृस्वसाहचर्यात्
ज्येष्ठस्वसुरभिवादनमपि सिद्धम् । माता ताभ्य इति तेन तासामुपकारे
क्रियमाणे यदि मातुरनिष्ठं स्यात् तदा न कार्यमित्युक्तं भवति ॥ ना० ॥

ज्यायस्यां ज्येष्ठायाम् । स्वसरि भगिन्याम् । एतासां समवाये तासां
कनीयस्यापि मातेव पूर्वं नमस्येत्याह मातेति ॥ रा० ॥

पितुश्च मातुश्च ज्यायस्यां भगिन्यामात्मनो ज्यायस्यां च स्वसर्यपि मातृ-
वद्वृत्तिं पादोपसंग्रह्यादिकमातिष्ठेत कुर्यात् । आद्याकरणादौ माता
ताभ्यो गरीयसी ।...॥ न० ॥ १५१ ॥

उक्तं पूर्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनाः स्यविर आयतीति कियद्विर्वर्षैः स्यावियं
भवति । कोके हि शिरःपातित्ये स्यविरथवहारस्तन्निरूपणार्थमिदम् ।
दशभिर्वर्षैर्जन्मतोऽधिकैरपि पौराणां सख्यमाख्यायते । तेन न दशवर्षा-
धिको ज्येष्ठो भवति । अपि तु मित्रवद्वृत्तिवर्तनो यथोक्तम् । भोभवन्निति ।
... ये तु कक्षां कांचन विभ्रति शिल्पगीतवाद्यादिकां तेषाम्...॥ मे० ॥

एकपुरनिवासिनां निर्गुणानामेकस्य दशभिर्वर्षैर्ज्येष्ठे सत्यपि सख्यमा-
ख्यायते । ततश्चासौ भो भवन्निति वयस्य इत्येवं गौतमस्मरणात् वाच्यः ।

एवं कलाभृता गीतज्ञानां पञ्चभिरब्दैः सख्यमाख्यायते । वेदाध्यायिनां त्र्यब्द-
पूर्वं त्र्यब्दाधिकं त्रिवर्षं च्येष्टेन सख्यम् । ज्ञातिषु पुनरप्यस्येनैव कालेन यत्र
वर्षव्यवहारो नास्ति तेन सख्यमन्यथा सर्वत्रात्र च्येष्टव्यवहारः ॥ गी० ॥

दशाब्दपर्यन्तमाख्यायते कथ्यते पौराणां सख्यं पौराणां पुरवासिना-
मन्योन्यं दशाब्दादूर्ध्वमेव च्येष्टतायामभिवादनमित्यर्थः । पञ्चाब्दपर्यन्तं
कलाभृता कलागीतादिकारिणां चारणानाम् ।...॥ ना० ॥

नमस्कारप्रसङ्गेन मान्यत्वे कारकमाह दशाब्दाख्यमिति चतुर्भिः ।...
॥ रा० ॥

अत्र पौरशब्देन समानदेशवासिनो लक्ष्यन्ते । सख्यशब्देनाणिग्रहादि-
कम् ।...॥ न० ॥ १३४ ॥

दश वर्षाणि ज्ञातस्य भवन्ति स दशवर्षः ।...एवं शतवर्षमिति । पिता-
पुत्रौ तौ द्रष्टव्यौ । तयोः संप्रधार्यमाणयोर्ब्राह्मणः पिता । चिरदृष्टेनापि
क्षत्रियश्च सख्यवर्षोऽपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्चेति प्रकार्यार्थः ॥ मे० ॥

ब्राह्मणक्षत्रिययोर्दशवर्षशतवर्षयोरभिवादानादौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात् ।
तयोर्मध्यात्पुनर्ब्राह्मणः पिदृष्ट्यानीयः ॥ गी० ॥

अत्र सादृशं ब्राह्मणं तादृक् क्षत्रियोऽभिवादयेदित्यर्थः । एवं क्षत्रि-
याद्यपेक्षया वैश्यादीनामप्युमेयम् । तथा वैश्यस्य शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्त-
च्येष्टतायामपि विप्रापेक्षं पुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ॥ ना० ॥

पितेति पिदृक्त्वमाणाहः ॥ रा० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियशब्दौ उत्कृष्टवर्णोपलक्षणार्थौ ॥ न० ॥ १३५ ॥

उक्तं ज्ञातेयत्वं हेतुत्वम् । हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः । इदानीं
समानजातीयानां येऽभिवादानादिपूजाहेतवस्तेषां ब्रह्मब्रह्ममुच्यते । तत्र वयसः
पुनरभिधानं ब्रह्मब्रह्मार्थम् । वित्तादिसंबन्धोऽत्र सर्वत्र पूजाहेतुः । वित्तवत्त्वं

बन्धुमत्त्वं मानस्यानमित्ययमर्थः । विशिष्टबन्धुतैव पित्र्यमातृकादिरूपता मान-
कारणम् । बन्धुमान्यो बडबन्धुः स पूज्यः । वयः प्रकृतमिति ज्ञेयम् ।...कर्म
औतं स्मार्तं तदशुक्लानपरता । विद्या साङ्गसोपाकरणवेदार्थज्ञानम् ।...॥ मे० ॥

धनज्ञातिवयः औतस्मार्तकर्मचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति मान्य-
स्थानानि पूज्यत्वकरणानि । ततश्चावित्तस्य वित्तवान्मान्यस्तेषां वित्तादीनां
मध्याद्यत्पश्चाद्भिर्दिष्टं तत्तत्पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्भुक्तरम् । अतश्च वित्तकता बन्धु-
मान्मान्य इत्यवतिष्ठते ॥ गो० ॥

मान्यस्थानानि यदपेक्षया यत्र वित्ताद्युत्कर्षत्वं तत्र मान्यताकारणमिति ।
यथा अतर्वित्तापेक्षया सहस्रवित्तो मान्यः ।...॥ ना० ॥

वित्तमिति वित्तं धनं न्यायार्जितम् । बन्धुः पित्र्यादिः । कर्म औतं
स्मार्तं च । विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानम् ।...॥ रा० ॥

बन्धुः कुलं कर्म यच्चदानादि मान्यस्थानानि मानपूजास्थाननिमित्तानि ।
यद्यदुत्तरं तत्पूर्वस्माद्भूरीयो मान्यस्थानम् ॥ न० ॥ १६६ ॥

एकैकगुणसंबन्धे परस्य ज्यायस्त्वमुक्तम् । यत्रेदानीं द्वौ पूर्वावेकस्य भवतो
अपरस्यैकः पर इति तत्र कथमित्यत आह ।...॥ मे० ॥

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पञ्चानां वित्तादीनां
मध्याद्भूयांसि बह्वनि त्रीणि चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकं द्वे वा तानि
यदि गुणवन्ति प्रकृतानि भवन्ति तदा स उत्कृष्टजातेरपि मान्यः । एवं च
ब्राह्मणं दशवर्षं त्वित्येतन्निर्गुणविषये समगुणविषये वावतिष्ठते । तथा
शूद्रोऽपि नवतिहायनातीतो द्विजातीनां मान्यः । एवं च वित्तबन्धुर्कर्मणि
द्विजातीप्रति शूद्रस्य मानहेतवः । विद्या तु तस्य नैवास्ति ॥ गो० ॥

...तथा शूद्रोऽपि दशमीमक्स्यां गतो नवतिवर्षादूर्ध्वं वित्तादिचतुष्टय-
वाङ्मये शूद्रान्तराणां द्विजातीनां च मान्यः । त्वंकारादिवचनाभाव एव
चास्य द्विर्मानता । विद्या तु तस्य न संभवत्येवेति ॥ ना० ॥

...दशमीं गतो नवतूष्णं वयोगतः ॥ रा० ॥

पश्चानां वित्तादीनां मध्ये चित्तु बर्जेषु यस्मिन्भूयांसि वन्ववयांसि स्युः ।
यस्मिन्वा गुणवन्ति गरीयांसि विद्याकर्मवयांसि स्युः स वित्तवन्ववयोयुक्तो
वित्तवन्ववयोहीनादत्र कोको मानाहः । एवं विद्याकर्मवयोयुक्तो विद्याकर्म-
वयोहीनात् ।...॥ न० ॥ १३७ ॥

अयमन्यः पूजाप्रकारः प्रासङ्गिक उच्यते । चक्री रथिको गन्ध्यादिया-
नाहूः । तस्य पत्न्या देयः । येन भूमिभागेन यामादिदेशान्तरं गम्यते स
प्रद्वितिः कन्या उच्यते । तच्च यदि पृथक्तः संमुखतो वा रथिक आगच्छेत्तदा
तद्गमनोपरोधिः पथि प्रदेशात्पदातिरपक्रमेत । दशमीस्थोऽत्यन्तपरिचित-
वयाः । रोगो व्याधिगात्यन्तपीडितः । भारी गृहीतग्रीष्मादिगुणद्वयः । सो
ऽपि यथोपसर्तुमशक्तोऽनुयायाः । स्त्रियः अगपेक्ष जातिगुणभट्टसंबन्धान् ।
स्त्रीत्वभावेणैव । राजा विषयेऽन्योऽत्राभिप्रेतो न क्षत्रिय एव ।...वरो
विवाहाय प्रवृत्तः । एतेषां पत्न्या देयः ।...॥ ने० ॥

चक्रयुक्तगन्ध्यादिनाहूःस्यातिष्ठन्नभारिचक्रिणां च राजशब्दसंनिधानाच्च
प्राज्ञाबस्यैव कृतसमावर्तनञ्जानस्य भूपतिविवाहार्थप्रस्थितयोश्च गमनोपरो-
धिपथोऽपक्रमेदिति । पूजाप्रकारबाधेनामेतत्पूजेकदेशविधानम् ॥ गो० ॥

चक्रिणः प्राकटिकादेः । दशमीस्थस्य दशमभागायुःशेषस्य । रोगिणो
ऽत्यन्तातस्य । भारिणो भारं बहत्तः । खातकस्य विद्याव्रतखातकस्य । राज्ञो
ऽभिषिक्तस्य । वरस्य विवाहार्थं गच्छतः । पत्न्या देयोऽपवृत्त्यै स्वयं गन्तव्य-
मित्यर्थः । केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यावरेण पत्न्या देय इत्यस्यार्थः ।...॥ ना० ॥

...वरस्य कन्यामुद्धोर्षं प्रस्थितस्य ॥ रा० ॥

चक्रमनोरथाद्युपलक्ष्यम् । तेन यो गच्छति स चक्री । तस्य निर्गुण-
स्यापि पत्न्या देयः ।...प्राज्ञावरस्य श्रेष्ठस्य ॥ न० ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानामेकत्र संग्रहितानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ । प्रज-
तेन पथो दानेन । नृपमानभाक् नृपस्य सकाशात्मानं भजते जमते । षष्ठी
निर्धारणे । चक्रादीनां त्वन्योन्यं विकल्पः । स च श्रुत्यपेक्षः ॥ मे० ॥

तेषां तु पुनश्चक्रादीनामेकवर्त्मनिवर्तिनां चक्रादिभिः पथो दानेन राज-
स्नातकौ मान्यौ राजस्नातकयोरेकवर्त्मनिवर्तिनोः स्नातको मानं भजते ।
शेषपचारत्वादाचार्यादिकक्षयं पूर्वं वैचित्र्यार्थमाह ॥ गो० ॥

स्नातक एवेत्यन्वयः । तथा च वर्त्मदानसामर्थ्ये यस्य यो मान्यस्तेन न
तस्य वर्त्म देयमिति ज्ञेयते ॥ ना० ॥

स्नातको नृपमानभागिति राजकर्तृकमानभागिति ॥ रा० ॥

समवेतानां मार्गे संगतानाम् । मान्यौ मार्गदानेन । नृपमानभाक् नृप-
दत्तमार्गभाक् ।... ॥ न० ॥ १६६ ॥

। आचार्यादिश्रद्धाणां पदार्थनिरूपणार्थमिदमारभ्यते ।... उपनीय उपन-
यनं कृत्वा यो वेदमध्यापयति याचयति स आचार्यः ।... कल्पशब्दः सर्वाङ्ग-
प्रदर्शनार्थः । रक्षस्यमुपनिषदः ।... ॥ मे० ॥

यः शिष्यमुपनयनपूर्वकं कल्पसूत्रोपनिषत्सहितं वेदमध्यापयति तमाचार्यं
मन्वादय आहुः । रक्षस्यवेदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात्पुण्यगुणदेशः ॥ गो० ॥

सकल्पमित्येकदेशेन षडङ्गोपनिषदम् । सरक्षस्यमन्वन्तगुणतदर्थव्याख्या-
सहितम् । न तूपनिषद्भागे रक्षस्यम् । वेदपदादेव तज्ज्ञाभात् ॥ ना० ॥

सकल्पं यच्चकल्पसहितम् । सरक्षस्यमुपनिषदुक्तोपासनासहितम् ॥ रा० ॥

सकल्पं सकर्माद्यम् । सरक्षस्यं साध्यात्मविद्यम् ॥ न० ॥ १६७ ॥

वेदस्यैकदेशो मन्त्रा ब्राह्मणं वा । वेदवर्जितानि वा केवलान्यङ्गानि एव
श्रोत्राध्यापयति पाठयति । तथा सर्वमपि वेदं कल्पार्थं जीविकार्थं नाचार्य-
करणविधिवशेन स उपाध्यायो नाचार्यः । अन्येनोपनीतं यः कृत्स्नमपि
वेदमध्यापयति नासावाचार्यः ।... ॥ मे० ॥

वेदभागं वेदाङ्गानि वा शिक्षाकल्पनिबद्धाकारणव्योतिषच्छ्रुत्वांसि यो जीविकार्थमापन्नपूर्वमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ गो० ॥

एकदेशं वेदस्य वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति । अपरिभाषितवृत्त-
भिसंधानानेन वा कृत्स्नमपि वेदमध्यापयति । स उपाध्याय इत्यर्थः ।...
॥ ना० ॥

एकदेशं शाखामात्रं मन्त्रं ब्राह्मणं वा ।...॥ रा० ॥

एकदेशं मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा । इत्यर्थं धर्मार्थम् ॥ न० ॥ १४१ ॥

निषेकग्रहणात्पितुरयं गुरुत्वोपदेशः ।...॥ मे० ॥

गर्भाधानादीनि कर्माणि यथाशास्त्रं यः करोति अग्नेन च संभावयति
वर्धयति स विप्रो गुरुरित्युच्यते । एवं च पितायं गुरुर्निषेकग्रहणात् ॥ गो० ॥

गर्भाधानादि कर्म उपनयनान्नं करोत्यग्नेन च पुण्याति यः स गुरुरिति
चित्तेवोक्तः ।...॥ ना० ॥

...पिता गुरुः । तथा च व्यासः । प्रसुः प्रियकृत्पात्रदो गुरुः हिताना-
सुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पितेति शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् इत्यर्थः
॥ रा० ॥

...निषेकग्रहणादन्नग्रहणाच्च पिता ।...॥ न० ॥ १४२ ॥

पाक्यज्ञा दर्शपूर्णमासादयः । अभिष्टोमादयो मखाः । सोमयागो मख-
ग्रन्थः क्रतुपर्यायः । एतानि कर्माणि यस्य यः करोति स तस्य त्विगित्यु-
च्यते ।...॥ मे० ॥

आधानदर्शपूर्णमासाभिष्टोमादिसोमयागान्यस्य क्रतुशास्त्रीयवरः सन्धः
करोति स तस्येह शास्त्रे ऋत्विगुच्यते । तस्यापि मान्यत्वाद्विहोपदेशः ।...
॥ गो० ॥

पाक्यज्ञान्यकृद्विःसंपाद्यान् । हविर्यज्ञान् दर्शपौर्णमासादीन् ।...॥ ना० ॥

अग्न्याधेयमाहवनीयाद्युत्पादकं कर्म । पाकयज्ञा अष्टकादशादीनि ।
मखा इत्यभिष्टोभादेर्विशेषणम् ।...॥ रा० ॥ १७२ ॥

य उभौ अवयवौ ब्रह्मणा वेदाध्यायेन आह्वयति स माता स पिता
क्षेयः ।...॥ मे० ॥

य आपूरयत्ववितथं विस्तरादिरहितं कृत्वा वेदेनोभौ कर्णौ स माता-
पितृवञ्छेयः । तस्मै चाध्ययनोत्तरकाशे ऽपि श्रोत्रे न कुर्यात् । गो० ॥

अवितथमभिध्यात्वेन ब्रह्मणा वेदेन । स माता पिता मातेव पितेवेत्यर्थः
। ना० ॥

अवितथं वर्णस्वरवैगुण्यरहितम् । ब्रह्मणा वेदेन । अवयवौ कर्णौ ।
आह्वयति रहस्यादि वेदमध्यापयतीत्यर्थः । रा० ॥ १७७ ॥

...उपाध्यायाच्छ्रेष्ठ आचार्यस्तस्मात्पिता ततो ऽपि मातेति । दशादि-
संस्थानिर्देशः स्तुतिमात्रम् । पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्यातिशयो विवक्षितः ।...
ननु चानन्तरमेव वक्ष्यति गरीयाम्ब्रह्मदः पितेति । इह आचार्यातिपुत्रा-
धिक्यमुच्यते । तदितरेतरस्याहतम् । नैव दोषः । इहाचार्यो नैवस्तदर्थनेना-
ध्यापकः संस्कारमात्रेण आचारोपदेशमात्रेण चाभिप्रेतः । आचार्यं आचारं
याह्वयतीति ।...॥ मे० ॥

दशम्य उपाध्यायेभ्य आचार्यो गौरवेण हेतुभूतेनाधिकीभवत्तुपाध्याय-
पूजातो दशगुणाचार्यस्य पूजा कार्येत्यर्थः । एवमाचार्याणां शतं पिता गौर-
वेणाधिकीभवति । यः सकलसंस्कारादिकर्ता ।...॥ गो० ॥

दशोपाध्यायानतिरिच्यते तद्दशकापेक्षयोत्कृष्यते । गौरवेण धर्मेण ।...
आचार्यशतातिपितृत्वे यद्युपनेता ब्रह्मणि सहस्रं सहस्रगुणं पितुः सका-
शान्मातातिरिच्यते । तदपेक्षया बह्वदुःखानुभवत् । ना० ॥

उपाध्यायान्दशमेभ्य दशसूपाध्यायेषु यावत्पूजादि तत्सर्वमेकोऽप्याचार्य
अर्हतीत्येवमुत्तरम् । रा० ॥

...गौरवेण गुरुतरोपकारकारणेन । अथ ब्रह्मचारिणां पितुरप्याचार्यो
गरीयानित्वाहुः ॥ न० ॥ १४५ ॥

उत्पादको जनकः ब्रह्मदाता अध्यापकः । तौ हावपि पितरौ तयोः
पित्रोर्गरीयान्मिता येा ब्रह्मदः । अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथम-
मभिवाद्यः । अथ हेतुरूपमर्थवादमाह । ब्रह्मजन्म ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म
ब्रह्मजन्म शास्त्रपाठिवादित्वात्समासः । अस्मिन्समासे उपनयनं ब्रह्मजन्म ।
अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म । तद्विप्रस्य ब्रह्मन्तं नित्यं प्रेत्योपकारकमिह
चापकारकम् ॥ मे० ॥

संस्कारादिकरत्नरहितोत्पादकाचार्ययोः पित्रोराचार्यः पिता प्रश्नस्यतरः ।
यस्माद् ब्रह्मग्रहणार्थं यज्जन्मोपनयनाख्यं विप्रस्य तद्विप्रलोके च ब्रह्मन्तं नित्यं
पारंपर्येण सुक्तिनिमित्तत्वात् । अतश्च जनकमात्रपित्राचार्यसंनिधावाचार्यं
एवमादौ पूजनीयः । विप्रग्रहणं द्विजप्रदशां च त्रयाणां प्रकृतत्वाच्च ।
अत्रार्थवादः ॥ गो० ॥

केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितुर्ब्रह्मपिता सावित्र्यामुत्पादयिता गरीयान् ।
...ब्रह्मन्तं चिरकालस्यायिष्यन् ॥ क्वचिद् ब्रह्मदात्रोरिति पाठः ॥ ना० ॥

ब्रह्मजन्मेति । उपनीतस्यैव वेदस्वीकृतिद्वारेण कर्मोधिकारिता तद्वारा
न स्वर्गाद्यवाप्तिः ब्रह्मद्ब्रह्मावाप्तिश्चेति भावः ॥ रा० ॥

उत्पादकः पिता जनयिता ब्रह्मपिताचार्यः । तयोर्ब्रह्मदः पितुर्गरीयान् ।
अथ हेतुबत्तदार्थेनोक्तः ।... ॥ न० ॥ १४६ ॥

श्लोकद्वयमर्थवादः । मातापितरौ यदेनं दारकमुत्पादयतो जनयतो मिथो
रहसि परस्परं तत्कामाद्भेतोर्मन्मथपरवशौ संभूतिं तस्य तां विद्यात् । तस्य
दारकस्य संभव उत्पत्तिर्यद्योनौ मातृकुट्टावभिजायते ।... ॥ मे० ॥

पितरावेनं मिथः परस्परमुत्पादयतो न तदुपकारधिकीर्षया । पुनः
संभवमात्रं तस्य जानीयाद्यद्योगावसावत्पाद्यते ॥ गो० ॥

कामसिद्धेरपि तत्रोद्देशात्कामादित्युक्तम् । संभूतिं जन्ममात्रम् । यां
जातिं यज्जन्म ।...॥ ना० ॥

कामान्मन्मथवशात् । संभूतिं यन्मादिसाधारणीम् ।...॥ रा० ॥

मातापितरौ यदेनं द्विजमुत्पादयतः । तन्मिथः क्रमात् अन्योन्यरागात्
प्रवृत्तं नास्योपकर्तुं किंचिद्द्विजो यद्योगावधिजायते । तस्य द्विजस्य तां
संभूतिं तदधिजननं विद्यात् ।...॥ न० ॥ १४७ ॥

आचार्यास्तु यतस्य जन्म तद्विनाशि ऋहीते वेदेऽवगते च तदर्थं कर्मानु-
ष्ठानात्स्वर्गप्राप्तिरित्यस्य सर्वस्यार्थमूक्तत्वात् श्रेष्ठः । यां जातिमुत्पादयति यं
संस्कारमुपनयनाख्यं द्वितीयं जन्मेति । जन्मसंस्तुतिं निवर्तयति । सावित्र्या
तदनुवचनेन सा जातिः सत्या साजरामरा ।...॥ मे० ॥

आचार्यः पुनः समस्तवेदाभ्यापयिता । यथाशास्त्रमुपनयनाङ्गभूतया
सावित्र्या यां जातिं यज्जन्मास्य करोति । सा सत्या सत्यात्मकमौतादि-
कर्मनिमित्तत्वात् । साजरा अवाधका । पुनरङ्गवे ऽपि तस्यानपचयात् ।
अमरा अमरात्मकज्ञानाधिकारोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् । अपरं गुह-
कक्षमाह पूजार्थम् ॥ गो० ॥

...विधिवदुपनयनविधिना । सावित्र्या मातृभूतया सा सत्या सत्यलोक-
प्राप्तिहेतुः । अजरा अजरत्वं देवत्वं तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । अमरा अमृतत्वस्य
भोक्तृत्वस्य हेतुः ।...॥ ना० ॥

अस्य मातृवकस्य सावित्र्या सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन सा सत्येत्यादि ।
...॥ रा० ॥

जातिं जन्म सत्या द्वितनियता ।...॥ न० ॥ १४८ ॥

य उपाध्यायो यस्य माणवकस्योपकरोति श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । अर्घ्यं क
वज्र वा क्रियाविशेषवन्मेतत् । तमपि स्वल्पोपकारिणं गुरुं विद्यात् ।...

। मे० ।

यस्य कस्यचिच्छ्रुतस्याख्यं वज्र वा यो बोधयति । तमपीह पूजाप्रकरणे
तेन श्रुतोपकारेण जानीयात् । न च तथोच्येष्टं विद्यागुरोः पूजार्थमपेक्षं
यस्मात् । गो० ।

यस्य श्रुतस्य श्राद्धज्ञानस्याग्रे य उपकरोति अतिशयमापन्न इत्यर्थः ।...

। ना० ।

...श्रुतिरेवोपक्रिया उपकारस्तथा । रा० ।

अल्पविद्याप्रदमपि गुरुं विद्यात् । किं पुनः वज्रविद्याप्रदमित्वभिप्रायः ।

...। न० । १४६ ।

ब्राह्मणस्यार्थं जन्म ब्राह्मणपुनयनं तस्य कर्ता स्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा
वेदार्थशास्त्राग्नेन । स तादृशो बालो ऽपि ब्राह्मणो वज्रस्य ज्येष्ठस्य तर्क-
काशास्त्रस्य वा यदख्यं वा वज्र वा तेन पिता भवति पित्रतुल्या तत्र दत्तिः
कर्तव्या ज्येष्ठेनापि ।...। मे० ।

उपनयनस्य कर्त्तव्यसः कर्त्तृत्वासंभवात्तदुपलक्षिताध्यापनादिकर्ता स्वध-
र्मस्य चायं धर्म इत्येवं बोधयिता बालोऽपि वज्रस्यापि धर्मार्थकर्मनिमित्त-
त्वेन पित्रतुल्यो भवति । अत्रार्थवादः परः प्रकृतिरूपः । गो० ।

ब्राह्म वेदस्तस्याध्ययनेन यस्तद्विशिष्टस्वरूपकामः स ब्राह्मं जन्म । तस्य
यः कर्ता न त्वेतेनोपनेतृत्वमिष्टं बालोऽपीत्यनेन विशेषकथायामध्यापया-
मासेत्यभिधानाच्च । यो वा स्वधर्मशासिता बालोऽल्पवया वज्रस्यापि
कर्त्तव्यसः । ना० ।

...धर्मस्य शासितोपदेष्टा च । बालो ऽपि पिता स्याद्धर्मतो धर्मशास्त्र-
प्रामाण्यात् । रा० ।

ब्राह्मस्य वैदिकस्य जन्मन उपनयनस्य पिता भवति । पित्रकल्पो भवति

गुह्यतर इत्यर्थः । मन्त्रदस्य वाकस्यापि पिढत्वमवश्यं स्थापयितुमिति हास-
स्त्रोक्तत्रयेषोदाहरति ॥ न० ॥ १५० ॥

अङ्गिरसः पुत्रः कविर्नाम शिशुर्बाणः पिढतुल्यान्पिढस्यमातुक्ततत्पुत्रादीन्
अधिकवयसो ऽध्यापयां चकार अध्यापितवान् । ... ज्ञानेन परिगृह्य तां
स्त्रीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ॥ मे० ॥

अङ्गिरसः पुत्रः कविर्नाम बाणः सन्पिढपिढयादीन् अध्यापितवान् ।
तां च वेदादिज्ञानेन हेतुभूतेन शिष्यत्वेन स्त्रीकृत्य कार्यार्थेनाज्ञानकालेषु पुत्रका
इत्युक्तवान् ॥ गो० ॥

पितृगमिष्वत्तादीन् । कविः कविनामा । ज्ञानेनोपदेशेन । परिगृह्य
शिष्यतां गीत्वा ॥ ना० ॥

... परिगृह्य शिष्यतां गीत्वा ॥ रा० ॥

परिगृह्य अभिभूय ॥ न० ॥ १५१ ॥

ते पित्रादिस्थानीयाः पुत्रका इत्याज्ञानेनागतमन्यव उत्पन्नक्रोधाक्षमर्थं
पुत्रशब्दाज्ञानं देवान्पृच्छन्तः ज्ञानेन कालेन वयमेवमाह्वयामहे किमेतद्युक्तं
ते देवाः पृच्छाः सन्तः सर्वे समवायं कृतवन्तः समेत्य एकमर्थं स्थापयित्वा
एतान्कवेः पितृनृचः उक्तवन्तो न्याय्यं युक्तं वा युष्माच्छिष्यवृत्तवान् ॥ मे० ॥

ततस्ते पितरः तथाज्ञानोत्पन्नक्रोधाक्षमर्थं समागत्य पुत्रशब्दाज्ञानाख्यं
किमेतत्प्राध्वित्वेन देवान्पृच्छन्तः । देवाश्चेतद्विचारार्थं समागत्य युक्तं शिशु-
युष्मानुक्तवानित्वेवमेतां क्तान्पितृनुक्तवन्तः ॥ गो० ॥

तमर्थं किमेतदस्य युक्तं न वेति ॥ ना० ॥

ते पितरः तमर्थं पुत्रका इति शब्दार्थमागतमन्यवः पुत्रका इत्याज्ञानेन
जातमन्यवो मन्युं प्राप्ताः एताम्पितृन् ॥ रा० ॥ १५२ ॥

न च वयसा स्वल्पेन बालो भवति किं तर्हि अक्षो मूर्खो दृढो ऽपि ।
 यो मन्त्र उपलक्ष्यं मन्त्रान्वेदन् यो ददाति अध्यापयति स च पिता
 भवति वैशब्द आगमान्तरसूचकः । देवानामप्येष आगमः पुराण एव ।
 ...॥ मे० ॥

यत अक्षो मूर्खः स बालो भवति दृढोऽपि सन्ध्याध्यापयिता स बालो
 ऽपि सन् पित्रतुल्यो भवति । यतोऽस्मदन्येऽप्ये बालमित्राजः अध्यापयि-
 तारं च पितेत्येवं भुवते अतश्च ॥ गो० ॥

प्रसिद्धतामिधानं दीप्तार्थम् ॥ ना० ॥

बाबः संस्कार्यत्वात् । पिता संस्कारकत्वात् ।...॥ रा० ॥

इयं स्पष्टम् ॥ न० ॥ १५३ ॥

इयमपराध्यापकप्रशंसा । ज्ञायनशब्दः संवत्सरपर्यायः । न बज्जभिर्वर्षैः
 परिब्रतवया महान्पूज्यो भवति । न पक्षितैः केशप्रश्नश्रुतमभिः मुक्तेन
 वित्तेन बज्जना न बन्धुभिः प्रागुक्तानि मान्यस्थानान्यापद्यन्ते ।...योऽनूचानः ।
 अनुवचनमध्यापनकृत्वाङ्गस्य वेदस्य स नोऽस्माकं महान् श्रेष्ठः करोति
 व्यवस्थापने वर्तते नाभूतजनने ॥ मे० ॥

न वयोभूयः शिरः पाशुरताघतबन्धुभिः ज्ञायित्वम् । अपि तु यो अध्या-
 पनसमर्थः स श्रेष्ठ इत्यस्माकं मतमित्येवमवयो धर्मं व्यवस्थापितवन्तः । एवं
 च सति ॥ गो० ॥

ज्ञायनैर्वर्षैर्बज्जभिर्गतिरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकर्मबाज्जल्यमुक्तम् ।
 पक्षितैरिति वयोबाज्जल्यम् । अनूचानः साङ्गवेदाध्येता ॥ ना० ॥

...अनूचानः साङ्गवेदाध्येता । तथैव महत्त्वमित्राजः ॥ रा० ॥

ज्ञायनैः वयोभिः । पक्षितैर्वाधकैः । बन्धुभिः कुलेन ।... अनूचानः वेद-
 वित् ।...॥ ना० ॥ १५४ ॥

अयमर्थवाद एव ।... ब्राह्मणानां ज्ञानेन श्रेष्ठम् । न विनादिभिः ।
क्षत्रियाणां वीर्यतः । वीर्यं त्रयस्य कौशलम् दृढप्राज्ञता च । वैश्यानां
धान्यधनतः । धान्यस्य पृथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः ।...॥ मे॥

विप्राणां ज्ञानेन ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां पुनः पौरुषेण वैश्यानां धान्यहिरण्या-
दिना शूद्राणां वयस्तः ॥ गो० ॥

ज्ञानतो ज्ञानाधिक्येन ॥ ना० ॥

...वीर्यतः शस्त्रकौशलेन...॥ रा० ॥

जन्मतः वयस्तः । क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः । उक्तमर्थे निग-
मयति ॥ न० ॥ १५५ ॥

न तेन दृढ उच्यते येनास्य पणितं धवलं शिरः शिरःस्थाः केशाः । कथं
तर्हि यो वै युवापि तद्वदोऽपि अथ चाधीते तं देवाः स्वविरं विदुः भुवते ।
देवाः किञ्च सर्वस्य वेदितार इति प्रश्नंसा ॥ मे० ॥

येन कारणेन वयोभूयिष्ठ्यास्तेनास्य पणितयुक्तं शिरो न तेन दृढो भव-
त्यपि तु यस्तद्वदोऽपि सन्नधीतवेदो भवति तं देवा दृढं मन्यन्त इति
भूयोऽभिधानं प्रकृतदर्शार्थम् ॥ गो० ॥

स्वविरं स्वविरपदवाच्यम् । येन वयोबाहुल्यादिहेतुना ॥ ना० ॥

शिरःपणितं पणिकेशशुद्धता । अधीयानोऽध्ययनोद्यतोऽपि किं चाधी-
तवेदः ॥ रा० ॥ १५६ ॥

इयमध्ययनाध्येष्टुतिः । काष्ठमयो दाहमयः क्रियते । चक्रत्वादिना
हस्त्याकृतिः । स यथा निष्कलो न हस्तिकार्यं राज्ञां शत्रुवधादि करोति ।
एवं यो ब्राह्मणो नाधीते स काष्ठतुल्यः । न कश्चिदधिकारी च । चर्ममयो
मृगः चर्मविकारोऽन्योऽपि यो मृगः स निष्कलो नाखेटकादि कार्यं
करोति । अय एते नाममात्रं विभ्रति न तस्यार्थम् ॥ मे० ॥

दासमयो यथा हस्ती न युद्धादिसमर्थः यथा चर्ममयो मृग आखेटका-
दावकिंचित्करः । एवमनधीयानो ब्राह्मणो ब्राह्मणसंपाद्यासु प्रतिग्रहादि-
क्रियासु एवं च जयो ऽप्येते नाममात्रं धारयन्ति । न तु हस्त्यादिसंपाद्याः
क्रियाः कुर्वन्ति ॥ गो० ॥

काष्ठमयो हस्तीति लेशतो ऽपि तदन्वयाभावः । चर्ममये मृगे लेशतो
ऽन्वयासंभवात् । नाममात्रं विभ्रति । अतो यदिप्रे कार्यं तदनधीयानो न
कुर्यात् ॥ ना० ॥

काष्ठमयः क्षत्रिमः । नाम विभ्रति मृग इत्यादि नाम त्रियन्ते न तु
मृगादयः । तत्कार्याकारित्वात् ॥ रा० ॥

नाम विभ्रति नामैव विभ्रति । ब्राह्मणशब्दमेव विभ्रति न तस्य प्रकृति-
निमित्तमित्यर्थः ।... ॥ न० ॥ १५७ ॥

घण्टो नपुंसक उभयव्यङ्गनाशक्तः स्त्रीगमने यथा स स्त्रीव्यपन्नः । यथा
गौर्गवि स्त्रीगौः स्त्रीगणामेवम् । तथा विप्रो ऽष्टचो ऽनधीयानो ऽपन्नः
सप्ताष्टश्लोकाः अध्येष्टवेदिचोः प्रशंसार्था अतिक्रान्ताः ॥ मे० ॥

यथा नपुंसकं स्त्रीषु गच्छन्नपि अपत्यमून्यं यथा च स्त्रीगौः स्त्रीगवि
गमनाभावादपत्यव्यपन्नमून्या । यथा चाश्वे निष्पन्नं दानम् । तथा वेदरहितो
ब्राह्मणो ऽपन्नः । परमात्मनो दृष्टादृष्टानुपकारित्वात् । शिष्याचार्यप्रक्रमे
ऽधुनाचार्यस्यापि किंचिन्नियममाह ॥ गो० ॥

घण्टो नपुंसकम् । गौरिति गवोति च । स्त्रीलिङ्गे पदे अश्वे स्यावरादौ
अपन्नं दानम् । प्रत्युपकाराद्यभावात् । अष्टचो अवेदः । ऋक्पदं वेदोप-
पन्नम् । अपन्नो दातुः यत्नाहेतुः ॥ ना० ॥

...अष्टचः वेदमून्यः देयब्रह्मादिफलजनकत्वात् ॥ रा० ॥

गौरित्यपहतपुंभावो बन्धिवर्दो ऽभिप्रेतः । अपन्न इति पाठः । अथ ब्रह्म-
चारिणां नियमान्तरमाह ॥ न० ॥ १५८ ॥

...मधुरा प्रीतिजमनी । अत एव स्रज्ज्वा मृदी ।...॥ रा० ॥ १५६ ॥

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे विकारहेतौ सत्यपि न काङ्क्ष्यं गच्छतः । सम्यग्गुणे
चोत्पन्ने कथञ्चित्कालावधे न तत्कार्यं कुरुतः । सर्वदा यावज्जीवं स उपनिष-
दोक्तं मोक्षाख्यं प्रथमखण्डं प्राप्नोति । अतश्च ॥ गी० ॥

मनःशुद्धिरक्रोधादि । वाचो गुप्तता रक्षा अन्तर्निवर्तनात् । मनसो
ऽनिवृत्त्यानादिनिवर्तनात् । वेदान्तोपगतमधिगतं मोक्षाख्यं वाङ्मनसोः
शुद्धतां विवृणोति ॥ ना० ॥

यस्य गुरोः संक्षोभहेतौ सति क्रोधरागद्वेषानभिभूतत्वं मनसः शुद्धि-
वाचः शुचिब्रह्मा गुप्ते असत्त्वादिभ्यो रक्षिते प्रकर्षेण सर्वात्मकवेदान्तोपगतं
ब्रह्मवागिति दृष्टान्ततया वाच इव मनसः शुद्धिः कार्येति भावः ॥ रा० ॥

वाचः शुद्धिरसत्त्वादिवर्जनं मनसो रागादिवर्जनम् । सम्यग्मुक्तिप्राप्तम-
त्तत्त्वम् । सर्वदाश्रमान्तरे ऽपि । वेदान्तोपगतं वेदान्तो वेदाध्ययनसमाप्तिके-
नोपगतं परिपूर्वंवेदाध्ययनोपबन्धमित्यर्थः । यत एवं ततः ॥ न० ॥ १६० ॥

अयमपरः पुरुषमात्रधर्मः । अर्धं हि ममांशं तुदति व्यथयतीत्यर्धं तु दो-
ममं स्पृशंतीर्वाचो ऽत्यन्तोद्देजनकरीराक्रोशवाचो यो वदति । आतः
घोडितो ऽपि परेण तादृशमप्रियं भावेत । तथा परजोहः परापकारः
परस्य तदर्थं कर्म तज्जीह्व न कर्तव्या । अथवा परजोहस्यासौ कर्म च तत्र
धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या ।...॥ मे० ॥

ममं स्पृशतीति ऽपि न स्यात् । न परहिंसार्थं व्यापारबुद्धिः स्यात् । यथा च
वाचा लोक एनं वेष्टि तां स्वर्गादिलोकफलप्रतिषेधकां नोच्चारयेत् ॥ गो० ॥

अर्धं तु दोषप्रकाशस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः परजोहो हिंसा
तत्कर्म मनसा ध्यायतीति परजोहकर्मधीः । दोषप्रकाशत्वाभावे ऽपि यज्जुत्वा
परस्योद्देगो यथा वर्षशतान्ते अवशं भवतो मरुजमित्यादि । तथा लोकां
लोकाहितां तां वाचं नोदीरयेत् । एतच्च सर्वमत्यन्तावमतेनापि न कार्य-
मित्याह ॥ ना० ॥

आतो दोषादिना श्लिष्यकृतापराधेन । न परजोहकर्मधीः परस्य जोहः
घोडाये यत्कर्म अभिप्रायादिस्तत्र धीर्मतिर्यस्य सः तथा न स्यात् । अलोकां
स्वर्गादिलोकानर्हान् तां तादृशीं नोदीरयेन्नोच्चारयेत् ॥ रा० ॥

असंतुदः परमर्मप्रकाशनः । असौक्खामस्वर्याम् ॥ न० ॥ १६१ ॥

निक्षमाख्यस्य ब्रह्मचारिणो मृहे वा उपाध्यायस्य जीविकयाध्यापयतो यत्र
संमानं न स्यात् न तेन चित्तसंचोभमाददीतापि तु संमानादेवोद्दिजेत ।
पूजयैव दीयमानं न वञ्च मन्येत । अमृतमिवाकाङ्क्षेदभिषेत् ।...॥ मे० ॥

पूजातो ब्राह्मणो यावज्जीवं विषादिव खिद्येत । अमृतमिव चावघां
सर्वदाकाङ्क्षेत् ॥ गो० ॥

अवमानस्यामृतस्येवाल्पमप्याश्नमित्यर्थः ॥ ना० ॥

दैवादुरोवाङ्मनसोऽस्वप्ने शिष्यं शिष्ययति । संमानादिति । विषादिव
विषवदुद्देगहेतुत्वात् । लोकावर्जनस्य अमृतत्वं तथा अमरत्वहेतुत्वादा-
काङ्क्षितम् ।...॥ रा० ॥

सर्वदा आश्रमान्तरे ऽपि । तत्र हेतुमाह ॥ न० ॥ १६२ ॥

...योऽवमानात्क्षुभ्यति स सुखं श्रेते । अन्यथा देवश्च दह्यमानो न
कथंचिन्निद्रां जमते । प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न सुखं विन्दति । उत्थितश्च
शयनात्कार्येषु सुखं चरति । यस्त्ववमानस्य कर्ता स तेन पापेन विन-
श्यति ॥ मे० ॥

अवज्ञातः स सुखं खपिति न यथा अवमन्तुरयुक्तं मया हतमिति चित्त-
संचोभो भवति । एवं स च सुखं निद्रां जहाति । सुखं लोके अवहरति ।
यः पुनरवमानहत् स असाधु मया हतमितीहलोके परलोके चापुण्या-
दिनश्यति । एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्मसुक्ताधुना प्रकृत-
माह ॥ गो० ॥

सुखं श्रेते तत्कृतसंमानाद्वाहितप्रत्युपकारचिन्ताविधुरत्वाभावात् । न
चैवं स्वयमपि परस्याभ्युदयातिसंबन्धिना अवमानं कुर्यादित्याह ॥ ना० ॥

अवमतः तिरस्कृतः...स सुखं शेते निद्राति । अन्यथा अवमानदुःखैर्द-
ह्यमानो न निद्राति । अत एव सुखं न प्रतिबुध्यते सम्यगनिद्रितत्वात् ।
सुखं चरति खेदसाधनेषु प्रवर्तते । अनवमतस्त्ववमानासहिष्णुः किञ्चित्कर्तुं
न क्षमत इत्यनुभवसिद्धम् ॥ रा० ॥

...अवमन्ता विनश्यति राजदण्डेन यमदण्डेन च । उक्तानां ब्रह्मचारि-
धर्माभ्यामध्ययनाङ्गतामाह ॥ न० ॥ १६९ ॥

संस्कृतात्मा उपनीतो द्विजोऽनेन क्रमयोगेन तपः संचिनुयात् । अध्येष्य-
माद्यमित्यत आरभ्य यद्ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमुक्तम् ।...अनेन विधिंसंघातेन
क्रमयोगेन क्रमेणानुष्ठीयमानेन तप आत्मसंस्कारनिष्कलप्रवृत्तवत्त्वम् ।...
ब्रह्मणः आधिगमिकमधिगमार्थमध्ययनावधारधिमगमः ॥ मे० ॥

उक्तपरिपाटीसंबन्धेन कृतोपनयनो द्विजो गुहकुलै वसन्वेदप्राप्तिप्रयोजनं
तपोनियमाख्यं तपोऽर्जनमात्मसंस्कारं च शनैरन्वहमुपाजयेत् ॥ गो० ॥

क्रमयोगेन क्रमिकेनेद्योगेन यत्नेन संस्कृतात्मा शोधितात्मा । शनैरत्व-
रितः संचिनुयाद्देदाधिगमरूपं तपः ॥ ना० ॥

एवं संचिन्धितः शिष्यः किं कुर्यात्तत्राह । अनेनेति ।...द्विजस्त्रैवर्षिकः ।
तपः ब्रह्मचर्यादि ब्रह्मादिगमिकं वेदप्राप्त्युपायम् ॥ रा० ॥

अनेन उक्तेन ब्रह्माधिगमिकं वेदाधिगमिकम् । स्वार्थे तद्धितम् । वेदाधि-
गमिकस्य तपस्त्ववचनं प्रशंसार्थम् । अङ्गान्तराख्याह ॥ न० ॥ १७० ॥

तपोविशेषैः कृच्छ्रशान्द्रायणादिभिः । विविधैर्ब्रह्मकारैरेकाहाराद्यनुयं-
काकाहारादिभिः ।...इति च उपनिषद्महानादिकादिभिर्विधिचोदितैर्गृह्य-
सूत्रविश्वामित्रैरनुष्ठीयमानैः कृत्वा वेदोऽधिगन्तव्यः ।...षडङ्गो वेदोऽध्येय-
इति ।...सरहस्य इति रहस्यमुपनिषदः । सत्यपि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगु-
पादानम् ॥ मे० ॥

तपोविशेषैर्ब्रह्मवक्ष्यमाख्यैरधीत्यनादिभिर्नागाप्रकारैर्ब्रतैश्च प्रतिवेदं ऋक्ष-
शास्त्रचोदितैः सावित्र्यादिभिः । वेदः कृत्स्नः समस्तो वेदशाखाब्राह्मणशास्त्रको
द्विजातिनाभ्येतव्यः ।...रहस्यमुपनिषत्प्राधान्यात्पुण्यग्रहणम् । ..प्रसङ्गाद्या-
वज्जीवमध्ययनधर्ममाह ॥ गो० ॥

तपोविशेषैः प्राजापत्यादिभिर्ब्रतैः सावित्र्यादिभिः तत्तच्छाखाभागाध्यय-
नाङ्गभूतैः । वेद एकशाखाभूतसूत्रमन्त्रब्राह्मणसमुदायः । स कृत्स्नः बहङ्ग-
सहितोऽध्येतव्य इत्यर्थः । सरहस्यो निगूढवेदार्थसहितः ॥ ना० ॥

तथा हि मुख्यकर्मधीयानः शिरस्याङ्गारपात्रं विभर्ति कैश्चिद्यथाकार-
मधीयानो भूमिभोजनं करोति अन्धमेधमधीयानोऽन्धस्य घासं प्रयच्छति
इत्यादि तपोविशेषैर्विधिचोदितैः खखग्रह्योक्तैः सरहस्यो नामोपासनादि-
युक्तः ॥ रा० ॥

ब्रतैः प्राजापत्यादिभिः ।...कृत्स्नः साङ्ग अध्येतुरेकवेदाध्ययनेन कृतार्थता
स्यादित्येकवचनेन सूचितम् । ब्राह्मणस्य वेदजप एव तपो नान्यदिति प्रस-
ङ्गादाह ॥ न० ॥ १६५ ॥

...द्विज इति वचनादुपनीतस्यायं क्रमनियमः ।...वेदाभ्यासो हि
यावत्किञ्चित्प्रकृतं तपस्ततः परं श्रेष्ठो वेदाभ्यासः । तत्पुण्यफलतामारोप्य
कथ्यते ॥ मे० ॥

तपोयमनियमादि कर्तुमिच्छन् ब्राह्मणो वेदमेव यावज्जीवमभ्यसेत् ।
यस्माद्वेदाभ्यासस्तस्य तपोऽन्तरेभ्यः प्रकृतं तपः ब्राह्मे उच्यते । द्विजोत्तमस्य
यद्वचं द्विजप्रदर्शनार्थम् । जयाद्यां प्रदर्शनार्थम् । प्रकृतत्वादेवार्थवादः
॥ गो० ॥

सदा आत्ममान्तरेऽपि वेदमेव तपःस्थाने ऽभ्यसेद् ब्राह्मणः । न तु तद्वि-
रोधि तपोऽपि कुर्यात् । पुनर्विप्रस्येति परं द्विजोत्तमपदस्योपपन्नवार्थ-
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ ना० ॥

अभ्यसेच्छब्दतोऽर्थात्स्वावर्तयेत् । तपःस्थाने वेदाध्ययनमेव कुर्यादिति । रा० ।

तपस्तप्यन्तप एव परं निःश्रेयसकरमिति पश्यन् ।...। न० । १६६ ।

अयमपरो वाजसनेयकस्वाध्यायविधिर्ब्रह्मणोऽर्थादागुवादः । आ नखा-
ग्रेभ्य एवेति संबन्धः । प्रकर्षे प्रतिपन्ने नखग्रहणं प्रकृतस्यापि प्रकर्षमाह ।...
। मे० ।

यत्...द्विजः प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स आ नखाग्रेभ्यो निर्जीव-
नखाग्रव्यापकमेव तपः करोति परमतपोऽन्तरेभ्यः प्रकृतं तेषां नखानां
व्यापकत्वात् । किं पुनर्योऽयमुक्तोऽधीत इति प्रकृतस्तुतिः । न तु यमनियम-
त्वागेन स्वाध्यायो ऽस्ति । इति शब्द आगमसूचकः । गो० ।

हेति प्रसिद्धौ ।...। आ नखाग्रेभ्योऽपि नखाग्रेभ्यस्तपश्चरतीत्यर्थः ।...। ना० ।
आ इ इति पदच्छेदः । मूर्ध्नि आरभ्य पदशाखाग्रेभ्यः कृत्वेन शरीरेणेति
यावत् । ब्रह्मचारिणो दोषमाह । न० । १६७ ।

यो द्विजो वेदमनधीत्य अन्यत्र शास्त्रे ऽङ्गेषु वा अममभियोगातिशयं
कुरुते स जीवन्नेव श्रद्धात्वं प्राप्नोति आसु क्षिप्रं सान्त्वयः पुत्रपौत्रादिसंतत्या
...। मे० ।

यो द्विज उपनीतः सन्वेदमगृहीत्वैवाङ्गादौ यत्नं कुरुते । स वेदानभिज्ञ-
त्वादात्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन जीवन्नेव सान्त्वयः क्षिप्रं श्रद्धातुल्यतां प्राप्नोति ।
...। गो० ।

अनधीतानभ्यस्य । अन्यत्र शास्त्रे । ना० ।

अन्यत्र कर्तव्याकरणादौ । गुहमुखादनधीतस्य वेदस्य कर्मानधिकारा-
श्रद्धात्वं सान्त्वयः पुत्राद्यैर्युतः ।...। रा० ।

विद्यान्तरे श्रद्धतां याति । न० । १६८ ।

द्विजातीनां तत्राधिकारः श्रुतः ।...मातुः सकाशादग्रे आदौ अधिजननं
जन्म पुरुषस्य । द्वितीयं मौञ्जीबन्धने उपनयने ।...तृतीयं ज्योतिष्टोमादि-
यज्ञदीक्षायां ।...॥ मे० ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मेखलाबन्धने । तृतीयं
यागार्थं दीक्षाकाले द्विजस्य ॥ गो० ॥

यज्ञदीक्षायां दीक्षातः । द्विजस्य द्विजतां प्राप्तस्य । तृतीयं जन्म यद् ब्रा-
ह्मणे वेदात्यावित्रीरूपाज्जन्मा मौञ्जीबन्धनेनेोपनयनकर्मणा चिह्नितमुप्रेयम् ।
पिता पातेति निबद्धम् । तत्प्रथमाचार्यस्तथेत्यत आह ॥ न० ॥

अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीय-
जन्मत्वेनाह । मातुरिति ।...॥ रा० ॥

...मौञ्जीबन्धने उपनयने । ऋखो वृत्तभङ्गपरिहारार्थम् ।...॥ न० ॥ १६८ ॥

तत्रैतेषु द्विजजन्मसु यदेतद् ब्रह्मजन्म उपनयनं मौञ्जीबन्धनचिह्नितं
मेखलाबन्धनेनेोपनयनं तस्य माता सावित्री तया ह्यनुकृया तन्निष्पन्नं
भवति ।...॥ मे० ॥

यस्मिन्नन्मत्रयमध्ये यज्जन्म ब्रह्मयज्ञार्थं पुंसो जन्म मेखलाबन्धनेोप-
नयनार्थं तस्य माता सावित्री पिता पुनराचार्यः कथ्यते ।...॥ गो० ॥

...मौञ्जीबन्धनदीक्षाकक्षयजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतः श्रेष्ठमाह ।...
॥ रा० ॥

तत्र यद् ब्रह्मजननं मौञ्जीबन्धनचिह्नितं माता तत्रास्य सावित्री पिता
त्याचार्य उच्यते । तत्र तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये ब्रह्मजननमुपनयनम् । अथा-
चार्यपितृत्वे हेतुमाह ॥ न० ॥ १७० ॥

मौञ्जीबन्धनचिह्नितमित्युक्तं तत्र रज्ज्वा सज्जनात् आचार्यः पितृवन्मान्यः
स्यात् । तदर्थमुच्यते वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते । छात्रवेदाध्या-

पनामोपनयनाङ्गभूतसावित्र्यवचनमात्रादेव । प्रदानं स्वीकारोत्पादनम् ।...
॥ मे० ॥

वेदाध्यापनादाचार्यं पितरमस्याहुः । यस्मात्तस्मिन्पुनयनात्सावित्र्यं हि दु-
त्सर्वहेतुभूतं कर्माध्ययनादि न युज्यते ।...॥ गो० ॥

प्रत्यवायनिवर्तनं हि रक्षयम् । तच्चाचार्येणापि वेदानधिगमजन्यप्रत्य-
वायरक्षयात्कृतमिति भवत्वसौ पितेत्यर्थः । प्रत्यवायमाह । न ह्यस्मिन्निति ।
अस्मिन्नासे कर्मधर्मसाधनं तपः प्रभृति तदेव कृत इत्याह ॥ ना० ॥

अस्मिन्पुनरीतो बालो न युज्यते । अदृष्टार्थं कर्तव्येनेति शेषः ॥ रा० ॥
वेदप्रदानात्सावित्रीप्रदानात् । सर्वो हि वेदः सावित्री उपनयनात्स-
कम्पप्रदानादिति यावत् ।...॥ न० ॥ १७९ ॥

आ मौञ्जीवन्धनादित्यनुवर्तते ।...ब्रह्म वेदास्तन्मोक्षारयेत् ।...केचिन्नि-
यममेव ब्रह्माभिध्याहरणनिषेधं प्रागुपनयनाद्याकरणाद्यङ्गाध्ययने ज्ञापकं
वर्णयन्ति ।...वेदवाक्यानि स्वयं पठतस्तु न दोषः । एतत्तु न युक्तं सूत्रान्तरे
हि पठ्यते । न ब्रह्माभिध्याहरेदिति ।...॥ मे० ॥

स्वधाशब्दाख्यमन्त्रसाधनकर्तव्यं निनीयते । पितृप्रति प्राप्यते येन तत्स्व-
धानिनयनं पित्र्यं कर्म तद्वर्जयित्वा न वेदमुदाहारेत् । यस्माद्देदनिमित्तं
यावन्न जायते यावदनुपनीतस्तावच्छूद्रतुल्यो ऽसौ एतदेव ज्ञापकमुपनीत-
पितृप्रसवे सत्येकोद्दिष्टआज्ञादिकरणाधिकारस्य ॥ गो० ॥

ब्रह्म वेदं स्वधाशब्देनापो निनीयन्तेऽपेति स्वधानिनयनं आज्ञम् । तच्च
मन्त्रोच्चारणमुपनीतेनापि कार्यमेव । ततो ऽन्यविषये वेदोच्चारणं न कारये-
दिति । आज्ञे नवआज्ञादौ वेदोच्चारणमनुज्ञातम् । एतच्च कर्त्तव्यं नरासंभवे ।
...॥ ना० ॥

वेदे वेदग्रहणयोग्यतासंपादकादेर्जन्मनि यावन्न जायते तावन्न व्याहा-
रयेत् अध्यापयेत् । ब्रह्म वेदः स्वधा आज्ञं तन्नीयते निष्पाद्यते येन

मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा तेनानुपनीतस्य पितुरौर्ध्वदेहिणे अस्वधिकार
इति ॥ २० ॥

हि हेतौ । वेदे सावित्र्यानुपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमे विधीयते
॥ न० ॥ १७२ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यमित्यनेन शौचाचाराध्ययनानां क्रम उक्त अतश्च
तेनैव क्रमेण पठेत् । उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमान्तरार्थमिदमार-
भ्यते । उपनीतस्य त्रैविद्यादि व्रतं च कर्तव्यम् । ततः स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः ।
छतोपनयनस्य ब्रह्मचारिणो व्रतादेशनमिष्यते क्रियते आचार्यैः शास्त्रवशेनै-
वमिष्यते । अतश्च कर्तव्यतैवैषा प्रतिपाद्यते । ततो ब्रह्मणो वेदस्य ग्रहणं
क्रमेण विधिपूर्वकमित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ॥ मे० ॥

उपनीतस्य सतो ऽस्यादौ स्वशाखाचोदितसावित्रादिप्रतोपदेश इष्यते ।
तत उक्तरूपवेदाध्ययनं स्वशाखागतमन्त्रब्राह्मणाध्ययनं क्रमेणोक्तम् । प्राजा-
यामादिपूर्वकम् ॥ गो० ॥

व्रतादेशनं मधुमांसमक्ष्वादिनियमोपदेशः । यद्वा व्रतं यच्च मक्ष्वादि ।
आदेशनं चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तोपदेश इति विभक्त्य व्याख्येयम् । क्रमेण
न त्वन्यभागस्य पूर्वमध्ययनेन ॥ ना० ॥

संप्रति ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणः प्रजापत्युक्तवस्त्राद्यनुवादेन नियममाह ।
छतोपनयनस्येति सप्तदशभिः । व्रतादेशनं त्रैविद्यादिप्रतोपदेशो गुरुणा
कार्यः ।...॥ २० ॥

व्रतादेशनं प्राजापत्यादीनामुपदेशः । क्रमेण वेदाध्यायिनामाचारेण ।
अथ कानिचिद् व्रतानि व्रतप्रसङ्गादाह ॥ न० ॥ १७३ ॥

गृह्यकारैर्व्रतनामधेयकानि कर्माणि उपदिष्टानि संवत्सरं वेदं भागं वा
किञ्चिज्जिग्यक्षत इयं व्रतचर्या यो यमनियमसमूहः तत्र पूर्वव्रतसमाप्ता

व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृश एव व्रतादेशः । अथ प्रागुपात्तानां
का प्रतिपत्तिः । अथ प्रासनम् ।...॥ मे० ॥

यस्य ब्रह्मचारिणो यज्जातीयानि चर्मोपवीतमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयन
उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रति व्रतमुपादेयानि पूर्वोपात्तानां
धारणोपदेशात्पुनस्तद्विधानमनर्थकमिति तज्जातोयान्यन्यानीति प्रतीयते
पूर्वेषां च कार्यानुपयोगाद्दिनकृतुत्यत्वे सत्यम् । प्रास्येति प्रतिपत्तिः ॥ गो० ॥

व्रतेषु चान्द्रायणादिषु । गार्हस्थ्ये ऽपि चान्द्रायणादि व्रतेषु एतत्पञ्चकं
स्ववर्जोक्तं याज्ञमित्यर्थः ।...॥ ना० ॥

व्रतेषु षट्त्रिंशदाह्निकादिवेदव्रतेषु काम्येषु वेदग्रहणान्तपर्यन्तेषु वा
इमान्वक्ष्यमाणाग्नित्वं ज्ञात्वेत्यादिकान् समिदाधानमभावितीति शेषः ॥ रा० ॥

यस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा यच्चर्मं कृष्णरौरववाक्तादीनि ।...
॥ न० ॥ १७३ ॥

वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्प्रकरणत्वेन लोको ऽयं गौरवस्था-
पनार्थः ।...॥ मे० ॥

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्निन्द्रियग्रामनिन्द्रियसमूहं नियम्यात्मनस्तपो-
वृद्ध्यर्थमिमान्यमनियमाननुतिष्ठेत् ॥ गो० ॥

इमान्वक्ष्यमाणाः ॥ ना० ॥

इमान्वक्ष्यमाणाग्नित्वं ज्ञात्वेत्यादिकान् ॥ रा० ॥

इमान्वक्ष्यमाणानेव नियमानाह ॥ न० ॥ १७५ ॥

तानिदानो प्रतिष्ठातापूर्वेण नियमानाह । प्रत्यहं ज्ञात्वा शुचिः ज्ञाने-
नापनीताशुचिभावो देवविपिष्ठतर्पणं कुर्यात् । यदि पुनः शुचिर्न तदावश्यं
ज्ञायात् । शुचिग्रहणेन मुद्दिहेतुतयाच ज्ञानस्योपदिष्टत्वान्न ज्ञातव्रत-
वत्तन्नागुकीयमान एव ।...॥ मे० ॥

प्रत्यहं स्नात्वा शुचिर्देवानां महेश्वरादीनामङ्गिरःप्रभृतीनामृषीणां च
प्रमीतानां च पित्रादीनामदकदानं कुर्यात् । तथा देवानां वरादीनां
पुष्यादिनामर्चनं सायंप्रातरभिसमिदाधानं च कुर्यात् ॥ गो० ॥

नित्यमिति । अथवाहनेन स्नात्वा मार्जनादिना वा शुचिर्भूत्वा । आदिष्टी
नोदकं कुर्यादिति तु प्रेततर्पणपरं देवतानामर्चनं पुष्याद्यैः ॥ ना० ॥

समिदाधानमग्राविति शेषः ॥ रा० ॥

नित्यमाश्रमान्तरे ऽपि । तर्पणार्चनयोः करणार्थं नित्यग्रहणम् । समि-
दाधानस्य पुनर्ग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ न० ॥ १७६ ॥

...मांसं प्रोक्षिताद्यपि । गन्धशब्देन सुरभिर्वातिशययुक्तानि कर्पूरा-
गुरुप्रभृतीनि द्रव्याणि संबन्धिष्यन्त्येव प्रतिषिध्यन्ते । तेषामनुषेपनाद्युप-
भोगप्रतिषेधः । ...माल्यं कुसुमं ग्रथितं हि । रसा मधुरास्त्रादयः । ननु च
नीरसस्य भोज्यत्वासंभवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात् । सत्यम् । उद्विक्तरसाः
केवला गुडादयो निषिध्यन्ते । संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः ।
अथवात्यन्तमसंस्कृतस्य उक्तिप्रतिषेधो ऽयम् । ...अन्ये तु शृङ्गारादीन्मन्यन्ते
नाटकादिप्रेक्षणेन वा रसमुष्टिर्न वक्तव्या । अन्येषां तु दर्शनमिष्टमल-
कादीनाम्... ॥ मे० ॥

मात्तिकमांसमाल्यस्त्रीप्राणिहिंसनानि वर्जयेत् । तथा गन्धवद्द्रव्यं कर्पू-
रादि उद्विक्तरसं च गुडादि मधुनो रसशब्दग्रहणे ऽपि प्रायश्चित्तविशेषार्थः
पृथगुपदेशः युक्तानि यानि प्रातरसानि कालपरिवासेनेदकादिद्रव्यान्तर-
कालपरिवासाभ्यां चास्त्रीभवन्ति । सर्वग्रहणं पादपूरणं न त्वस्यार्थान्तर-
ग्रहणे सामर्थ्यमस्ति । यत्तु गौतमीये युक्ता वाच इति तद्वाक्यशब्दसंनि-
धानाच्छब्दशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम् ।...

वर्जयेन्नोपयुक्त्यादिति । माल्यं पुष्पम् । रसा उत्पटरसा गुडादयः
शृङ्गारादय इत्यन्ये । सर्वाणि युक्तानि द्रव्यादीन्यपि । युक्तमिति तु

शुक्तमनसं काकवशेन ब्रह्मान्तरयोगेन वाञ्छतां गतम् । न त्वत्र शुक्ता
वागपि ग्राह्या प्रवृत्तिनिमित्तमेदात् ॥ ना० ॥

शुक्तातीति खरसतो मधुराणि काकवशेनाञ्छतां यान्ति यानि तानीति
॥ रा० ॥

रसाग्नृततैजादीन् । काकादिप्रात्या खरसं परित्यज्य रसान्तरापन्नानि
॥ न० ॥ १७७ ॥

दृतातैजादिना स्नेहेन शरीरमच्छन्नमभ्यङ्गः । अङ्गनं चाह्णोः अक्षियहृत्
दृत्तपूरणार्थम् ।...उपानहौ चर्मपादुके न केवले । कृत्तधारणं खरस्तेन
परहस्तेन वा उभयस्यापि निषेधः । कामो रागो मन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधा-
देव सिद्धेः । क्रोधो रोषः । बोभो मोहः ।...॥ मे० ॥

अभ्यङ्गमङ्गनं दृताद्यभ्यङ्गनोपानच्छन्नधारणं कामक्रोधपरद्रव्यादिसोमगी-
तवादनानि वर्जयेत् । कामो भोजनाद्यभिजायातिशयो मन्मथस्य स्त्रीग्रहणेन
निषिद्धत्वात् ॥ गो० ॥

अभ्यङ्गं तैजादिभ्यश्चक्षुः । स्त्रिय इति स्त्रीसंबन्धो निषिद्धः । कामशब्देन
त्वत्र तदभिजायो निषिध्यते ॥ ना० ॥

अभ्यङ्गः तैजादिनोन्मर्दनम् । कामो धनायाभिजायः ॥ रा० ॥

अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ न० ॥ १७८ ॥

द्युतमक्षक्रीडा । समाश्रयः कुक्कुटादिभिः प्रतिषिद्धो द्युतशब्दस्य सामान्य-
शब्दत्वात् । जनैर्वाद अकारणेन बौद्धिकेभ्यर्षेषु वाञ्छकः । देशवार्ता-
द्यन्वेषणप्रप्तौ वा परिवादः । असूयया परदोषकथनमनृतमन्यथा दृष्टमन्यथा
च श्रुतं यदन्यथोच्यते । सर्वत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते द्वितीया । स्त्रीणां च
प्रेक्षणात्मनौ । अवयवसंस्नाननिरूपणं प्रेक्षकमिदमस्याः शोभनमङ्गमिदं
नेति । आत्ममात्रिङ्गनं मैथुनम्...॥ मे० ॥

अक्षादिक्रीडा जनैः सह कलहं परदेवादिक्तीर्तनमसत्त्वं च स्त्रीणां च
मैथुनसेवाशङ्कानिङ्गनं परस्य चार्थाद्युपघातं च वर्जयेत् ॥ गो० ॥

जनसंवादं वार्त्तादिकथनम् ।...॥ ना० ॥

जनवादं निरर्थवाक्कलहं स्त्रीयामिति हृदमस्याः सौकुमार्यमिवादि
सरागेक्ष्यस्पर्शने ।...॥ रा० ॥

प्रेक्ष्यबाणम्भं रागयुक्तौ प्रेक्ष्यस्पर्शौ । उपघातं शोहम् ॥ न० ॥ १७८ ॥

न रेतः स्कन्दयेत्कचित् । अयोगावपि । योगौ स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्ध-
त्वात् । अत्रार्थवादः । कामाद्वि स्कन्दयन् इच्छा च कामः । हस्तस्थापारा-
दिनायोगौ मैथुनेन च रेतः स्कन्दयन् क्षरयन् हिनस्ति नाशयति ब्रह्मचर्य-
व्रतमात्मनः ॥ मे० ॥

नान्येन सह शयीत सर्वत्र गुह्यमृष्टे पित्रमृष्टादौ न च स्त्रीप्रयोगात्स-
कारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत् । कचिदयोगावपि । यस्मात्तद्गुह्यपूर्वं
रेतः स्कन्दयन्नात्मनो ब्रह्मचर्यं खण्डयति ॥ गो० ॥

कचिद्गुह्यादावपि । न स्कन्दयेत् । कामतः स्कन्दयन् । कामतस्तु स्त्रियं
दृष्ट्वापि स्कन्दनेन व्रतहानिः । व्रतं हिनस्यतः पुनरुपनयनं तस्येत्यर्थः ॥ ना० ॥

न स्कन्दयेत् स्त्रेच्छया न पातयेत्कचिदयोगावपि कामादिति प्रायश्चित्ता-
र्थमनुवादः ।...॥ रा० ॥

सर्वत्र मादृपिदृसकाशे ऽपि हि हेतौ व्रतं ब्रह्मचर्यं हिनस्यवहन्त्येव ।
अकामतो हि रेतःस्कन्दने प्रायश्चित्तं प्रकरणे ऽप्यादरातिशयार्थमाह
॥ न० ॥ १८० ॥

कामाद्भुतयोपेनावकीर्णप्रायश्चित्तमकामात्त्विदमाह । सप्रयहसमवि-
वक्षितम् । अकामत इत्येतावदनिमित्तम् । न हि स्वप्ने कामसंभवः । अतो
यद्यसुप्तस्यापि कचिदनिच्छया सखप्र आश्रयवत् क्षरति शुक्रं तच्चाप्येतदेव

प्रायश्चित्तम् । अकामतो रेतः सिक्ता इदं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्येतामृचं
जपेत् ॥ मे० ॥

यो द्विजो ब्रह्मचारी अनुद्विपूर्वं स्वप्ने रेत उत्सृज्य स्नात्वा अर्कं पुष्पा-
दिगार्घयित्वा श्रीनारायणमूर्तमैत्स्नियमित्येतामृचं जपेत् । अस्य प्राय-
श्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षो रेतःसंरक्षणनियमान्तरेभ्यो ब्रह्मचारिणो गुह्यत्व-
प्रस्थापनार्थः ॥ गौ० ॥

अकामतः स्त्रियमनुध्यायापि सुप्तः सकृद्रन्ध्रपुष्पादिगार्घयित्वा त्रिजपेत् ।
अत्र प्रायश्चित्तोक्तिः प्रसङ्गात् ॥ ना० ॥

ऋचं पुनर्मैत्स्नियमित्येताम् ॥ रा० ॥ १८९ ॥

यावद्विर्यः प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुदकुम्भादि आहरेत् ।
प्रदशनार्थं चैतदन्यदपि गृहेपयोगि यदगर्हितं कर्म कुर्यात् ।...॥ मे० ॥

उदकुम्भपुष्पगोमयमृद्धर्माद्यात्मनो यावत्प्रयोजनमानयेत् । मैत्र्यं प्रत्यहं
चरेत् नैकदिवसाद्धतेनापर्युषितेन स्नेहानियममक्तादिना परेद्युर्वर्तेत ॥ गो० ॥

गोश्लक्ष्णोमयम् । यावदर्घानि यावता तद्दिनसाध्यसिद्धिः । अहरहर्न
दिनद्वयार्थम् ॥ ना० ॥

गोश्लक्ष्णोमयम् । यावदर्घानि प्रयोजनोपयुक्तानि । येभ्यो भैक्षमाहार्यं
तानाह ॥ रा० ॥

यावदर्घानि यावत्प्रयोजनानि । अहरहर्भैक्षं चरेत् । न परेद्युर्वर्तं
पूर्वेद्युः । अथ भैक्षपादननियममाह ॥ न० ॥ १८२ ॥

येभ्यो भैक्षमासादयितव्यं तान्वक्ति । वेदैर्यज्ञैश्च ये अहीना वेदाध्ययनेन
संयुक्ता दक्षिणां च सत्यधिकारे कर्तारः । अहीना अवर्जितास्तदुपेता इति
यावत् । स्वकर्मसु च प्रशक्ता येषां यज्ञे ऽधिकारो नास्ति अन्यस्मिन्कृते
कर्मणि तत्पराः । अथवा स्वकर्मप्रशक्तान् उपयन्ते ये स्वदत्तावेव संतुष्टा न

वार्धुविकादिदृग्गुणजीविनस्तेषां गृहेभ्यो भैक्षमाहरेद्याचित्वा गृहीयात्
प्रयतः शुचिः । अन्वहमित्यनुवादः ॥ मे० ॥

वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानां स्वकर्मसु च दृग्गुणेष्वध्यापनादिषु प्रशस्तानां
खट्वा जीवतां गृहेभ्यो ब्रह्मचारी शुचिः संप्रत्यहं भैक्षमाहरेत् ॥ गो० ॥

प्रशस्तानां लब्धोत्कर्षाणाम् । स्वकर्मसु ब्रह्मवादि कर्मसु ॥ ना० ॥

प्रशस्तानां दक्षाणां स्वकर्मसु । भिक्षाहरणे प्रतिषिद्धानाह ॥ रा० ॥

प्रयतो बाह्यमनश्चक्षुर्भिः ॥ न० ॥ १८६ ॥

सत्यप्येतद्गुणयोगे गृहगृहे न भिक्षेत । कुलं वंशस्ततो गुरोर्ग्रे पित्र-
व्यादयस्तेभ्यो ऽपि न गृहीतव्यं ज्ञातयो ब्रह्मचारिणः पित्रपक्षास्तेषां कुलो
बन्धुषु च मातृपक्षेषु मातुलादिषु नैवमभिसंबन्धः कर्तव्यो गृहज्ञात्या-
दिस्त्विति । यतो गुरोः कुलशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात् कुलकर्तृर्हि भिक्षेत् ।
एतद्व्यतिरेकेष्वन्यगृहेभ्यः । अन्नाभे ऽसंभवे ऽन्यगृहानां सर्व एव यदि ग्रामो
गृहज्ञातिभिर्ह्याप्तो भवति... एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यम् । अन्वाभावे
प्रथमं बन्धुं भिक्षेत तदभावे ज्ञातिं तदभावे गुरुकुलम् ॥ मे० ॥

गृहगृहं न भिक्षेत तथात्मनः पित्रमातृगृहेषु । यदि पुनरेतद्व्यतिरिक्त-
गृहेभ्यो न लभ्यते तदा पूर्वं पूर्वं परिहरेत् । प्रथमं बन्धुगृहे भिक्षेततदभावे
गृहगृहे ॥ गो० ॥

गुरोराचार्यस्य । पितुः कुलस्य मातरं चेत्यनुज्ञानात् । अत एव स्वस्वा-
दिभ्यो ऽन्येषामेव बन्धूनां निरासः । ज्ञातिः सपिण्डः तस्य कुले । तथा
बन्धुषु तदन्यसमानयोगिषु । अन्यगृहानां निषिद्धान्यगृहाणां पूर्वं पूर्वमुक्तेषु
त्रिषु ॥ ना० ॥

गुरोरिति । तस्योद्देशहेतुत्वात् ।... ॥ रा० ॥

बन्धुषु मातृपक्षपित्रपक्षबन्धुषु । अन्यगृहानामन्नाभे भिक्षाणां गृहाना-
मभावे वा पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।... ॥ न० ॥ १८७ ॥

पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैर्विहीनागामसंभवे सर्वे ग्राममनपेक्षवर्जविभागं विंश-
रेत्... अभिशक्तान् कृतपातकत्वेन प्रसिद्धान् कृतपातकानपि वर्जयित्वा ।...
नियम्य वाचं भिक्षावाक्यं वर्जयित्वा आ भैक्षकाभादन्वां वाचं नोचरेत् ॥ मे० ॥
बन्धुमहादिभ्यो ऽपि अनामे चातुर्वर्ण्यस्याहरेत् । संजितेन्द्रियः सन्निष्ठा
वाक्यवर्जं मौनम् । अभिशक्तान्गुणः पातकित्वेन प्रसिद्धान् निश्चितपातकान्
दद्यात्पूर्विकया पतितांश्च वर्जयेत् ॥ गो० ॥

पूर्वोक्तानां देवयज्ञादीनां संपूर्णभिक्षादादृत्वासंभवे । नियम्य वाग्यमपरां
तदर्थंभाषाम् । प्रयतो ऽमुष्याद्यस्पर्शी ।... ॥ ना० ॥

पूर्वोक्तानां वेदयज्ञैर्विहीनागाम् । अभिशक्तान्महापातकित्वादिनासंदिग्धान्
॥ रा० ॥

आपद्यप्यभिशक्तानां प्रतिषेधः कृतः ।... ॥ न० ॥ १८५ ॥

दूरग्रहबन्धपरिग्रहीतदेशोपलक्ष्यार्थम् । ग्रामात्किञ्च दूरमरुद्धं न च
तत्र कस्यचित्परिग्रहः । अनुपलक्ष्ये हि दूरार्थे कियद्दूरमित्यनवस्थितः
शास्त्रार्थः स्यात् । आहृत्य आनीय संनिदध्यात् स्थापयेत् । विहायसि
मृहस्योपरि । न हि निराणम्वने ऽन्तरीक्षे निधानं संभवति । ताभिः
सायंप्रातर्जुञ्जयात् । आहरणं तत्कालिकमन्यदा वा इच्छ्या विहायसि
निधानमदृष्टार्थमित्याहुः । अन्ये तु ब्रुवते । संप्रत्यानीयमानं दृष्टाद्वा आर्त्तं
भवतीति मृहस्योपरि अन्यस्य वा प्रकारादेकत एवावगन्तव्यम् ॥ मे० ॥

अरण्यात्समिध आहृत्येति मृहदशनाद् दूरस्य चापर्यवसितत्वादपरि-
ग्रहीताः समिधः आनीय विहायस्याकाशे निधानासंभवादुहपटकादौ
स्थापयेत्ताभिश्चानकसः सन्सायंप्रातरभिकार्यं कुर्यात् ॥ गो० ॥

दूराद् ग्राम्याश्चित्रशाम्रान्यादेशात् । विहायसि मृहदौ ॥ ना० ॥

दूराद् वनादेः । विहायसि भूम्यतिरिक्तमुचिदेशे । ताभिः समिद्भिः ।

॥ रा० ॥

दूरादपहृतप्रदेशाजस्यजादिस्पर्शे भूयिष्ठजन्तुसंक्रान्तिर्मा भूदित्युक्तं
संनिदध्यादिहायसीति । विहायस्याकाशे संनिदध्यात् ।...॥ ग० ॥ १८६ ॥

अग्न्याधानं भैक्षचरणं नैरन्तर्येण सप्तरात्रमहत्वा अनातुर अथाधितः
सप्तवकीर्णव्रतं नाम प्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणस्वरूपं चरेत्कुर्यात् ।...॥ मे० ॥

प्रायश्चित्तगुरुत्वाद्भैक्षप्रकार्ये समुचिते । कामकारेण सप्ताहानि प्रवक्ष्ये-
नानातुरः सप्तहत्वावकीर्णप्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणं चरेत् । कथंचित्पुनः
प्रत्येकव्यतिक्रमे गौतमीयमग्नीन्वनभैक्षचरणे सप्तरात्रमहत्वाव्यहोमसमिधो
वा एताभ्यामिति । अनातुर इत्यातुरस्य प्रायश्चित्तान्तरं न तु प्रायश्चित्ता-
भावः । एतावद्यतः प्रतीयते । अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तम् ।...॥ गो० ॥

...अवकीर्णव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् । अनातुर इत्यानापदुपपन्नक्षयम् ।
आपदि तु रोगादावदोषः । अन्यतरातिक्रमेकादशव्यतिक्रमयोस्तु गौतमोक्तः
क्रमादाव्यहोमः समिद्धयहोमश्च ॥ ना० ॥

असमिध्य अप्रज्वाल्य होमार्थमवकीर्णव्रतं नैर्ऋतं गदंभाजम्भनम् ॥ रा० ॥

उभयोः समुचितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् । चकारेण समुच्चयाव-
गमात् । सप्तरात्रमिति निमित्तयोर्निमित्तित्तिक्तस्य च काकोपदेशः ।...
॥ ग० ॥ १८७ ॥

...भैक्षेणैव केवलेन वर्तिनो या वृत्तिः शरीरधारणमुपवासतुल्यफला सा
वृत्तिः स्मर्यते ॥ मे० ॥

ब्रह्मचारी भैक्षेण यावद्ब्रह्मचर्यं प्राणयानां कुर्यात् । न त्वेकसंवत्स्रि अन्न-
मन्त्रीयात् । यस्मादस्य भैक्षेण वृत्तिरुपवासतुल्यफलेति । एतन्निग्रमफला-
भिधानार्थं च भैक्षेण वर्तयेदित्युक्तसंकीर्तनम् । न चानित्यत्वाच्छुद्धा प्राय-
श्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ गो० ॥

वर्तयेज्जीवेत् । नैकाह्नादी एकस्याग्नेनैकदिनक्षपणहत्वा । भैक्षेणेति नित्य-
त्वेऽपि भैक्षस्य नित्योपवासफलहेतुरित्यर्थः ।...॥ ना० ॥

नैकाज्ञादी नैकमात्रस्याप्तं गृह्णीयात् । उपवाससमा इति परपाकवर्धिर्न
स्यात् ॥ रा० ॥

प्रतिषिद्धमेकेनाशनं प्रतिप्रक्षौति ॥ न० ॥ १८८ ॥

...तच्च व्रतवद्भवतिबद्धमधुमांसादिवर्जितमित्यर्थः । व्रतवद्विषदिति
चशब्दद्वयेनैक एवार्थ उच्यते । न पुनर्यामारण्ययोः कर्मभेदव्यवस्था वृत्ता-
मुरोधास्तु द्विरभिधानम् । ऋषिर्वैखानसस्तदशनाभ्यनुष्ठाने मांसमपि ब्रह्म-
चारिण्ये ऽनुष्ठानं स्यात् ।...॥ मे० ॥

देवे कर्मणि व्रतार्थं मध्वादि वर्जितम् । आङ्गे च ऋषिवद्विषदिवारण्य-
नीवारदि । न ग्राह्यं प्रथितः सन् काममिच्छयैकाग्रं समन्नीयात् । नास्यैवं
कुर्वतो व्रतकोपो भवति । ऋषिशब्दश्च वसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगो न वैखान-
सेयेन तदङ्गाभ्यनुष्ठाने चैकमप्युपभुञ्जीतेति मांसाशनशङ्का स्यात् । आङ्ग-
भोजनस्याचाराधिकदृष्टत्वाद्विषदिति नियमातिशयमाह ॥ गो० ॥

व्रतवदिति । व्रतं मधुमांसस्यमच्छन्ननियमस्तद्युक्तम् । ऋषिवत् वान-
प्रस्थवत् । इति । मुन्यन्नाशनमभिप्रेति । देवदेवत्वे विश्वे देवा देवता यत्र
तत्र पित्रो वा अत्यन्ताभ्यर्चनयोपरुद्धो ऽग्नौयात् । अकामानुमतौ काममत
एवोक्तमस्य न क्षुप्यते न प्रत्यावर्तते ।...॥ ना० ॥

...तत्रैकाग्रमद्यात् । व्रतवन्मधुमांसवर्जमन्नीयात् । तथा पैत्रो ऋषि-
वद्विषस्यगदर्शनसंपन्नत्वे ऽपि मधुमांसयोर्वर्जनात् । अथवा ऋषिर्मुनिः
संन्यासीति तददाखादनासक्तमौषधवदशनमाचरेदिति संन्यासप्रकरणे
श्रुतेः ।...॥ रा० ॥

व्रतवदिति मधुमांसवर्जनमभिप्रेतम् । ऋषिवदित्यल्पव्याशनम् ।...॥
न० ॥ १८९ ॥

यदेतदेकाग्रभोजनकर्मादिव्रतेतद्वाङ्मास्यैव मनीषिभिर्विद्विर्वेदादुप-
भोषदिष्टं क्षत्रियवैश्येभ्यस्तु नैतदिच्छन्ति ।...॥ मे० ॥

एतद्देवपित्रैकान्नभोजनाख्यं कर्म ब्राह्मणस्यैव मन्वादिभिः स्मृतम् ।
क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नैतत्कर्म ब्रुवते । भैक्षस्य प्रतियहप्रकारत्वे ऽपि ब्रह्म-
चारित्वं च प्रकारात्क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्रह्मचारिणोर्भैक्षभोजनाभ्यनुष्ठाने
सति तदपवादैकान्नभोजने ऽपि तयोरपि प्रकृतत्वात्प्रतियहस्य च ब्रह्मचारि-
त्यतिरिक्तक्षत्रियविषये चरितार्थत्वात्सत्यमेवं प्रतिषेधः ॥ गो० ॥

एतत्कर्म आज्जानाशनम् । केचित्स्वेतत्पदेनैकान्नाशनमात्रपरामर्शं इत्याहुः ॥
ना० ॥

एतत्कर्म निमग्नितभोजनम् ॥...॥ रा० ॥

कर्म पूर्वस्त्रोकोक्तम् ॥ न० ॥ १६० ॥

नोदितो नियुक्तो गुरुणा अप्रचोदितो ऽनियुक्तो ऽपि कुर्यादध्ययने योगं
यत्नम् ।...एवमाचार्याय हितं यदुदकुम्भाहरणादि आन्तसंवाहनादि तदप्य-
नियुक्तेन कर्तव्यम् ॥ मे० ॥

गुरुणा नियुक्तो अनियुक्तो वा गृहीताध्ययनमागाभ्यासयत्नमाचार्ययत्नं
यावद्ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ॥ गो० ॥

योगमुद्यमम् । यत्नमिति क्वचित्पाठः । अप्रचोदितो ऽपि गृहीतवेदमागा-
भ्यासं कर्तुं स्वतः एवं शक्नोतीति न तत्र गुरुपेक्षा ।...॥ ना० ॥

योगमुपायम् ॥ रा० ॥

योगमभ्यासम् ॥ न० ॥ १६१ ॥

कुतश्चिदागतो गुरोर्मुखं वीक्षमाख्यस्तिष्ठेन्नोपविशेत् । नियम्य च शरीरं
मत्या हस्तघातनहसितानि न कुर्याच्च न किञ्चिददेत् । अनुपयोगिबुद्धी-
न्त्रियाञ्च नियच्छेत् ॥ मे० ॥

देहवाक्चक्षुरादिवुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य बद्धाङ्गलिः सगुरोर्मुखमीक्ष-
माख्यस्तिष्ठेत् ॥ गो० ॥

- शरीरनियमोऽव्याचेष्टा । बुद्धीश्रियाणि पञ्च । मनश्च नियम्य... ॥ नां ॥
 निरीक्षमात्र इत्यध्ययनकाक इति शेषः ॥ रा० ॥
 बुद्धिरध्यवसायात्मिका । मनः संशयात्मिकम् ॥ न० ॥ १६२ ॥

...नित्यग्रहं न तिष्ठत एव प्राण्युद्धारो नाप्यध्ययनवेत्तायां किं तर्हि
 ततोऽन्यत्रापि । साध्याचारः साधुरनिन्द्य आचारो वागव्यवहारादिः
 कार्यः । अस्त्रीकादिभाष्यमसंनिधाने ऽपि गुरोर्नित्यग्रह्यान् कर्तव्यम् ।
 सुसंहतः वाक्पन्नश्चक्षुर्भिनियतात्मा स्वस्थो ऽपि दोषस्तं परिहरेत् । अनादृतो
 लोक उच्यते यो यथाकामी तद्विपरीतः सुसंहतः । अन्ये तु मन्यन्ते वस्त्रे-
 ष्वान्नादितशरीरो गुहसंनिधौ भवेत् । नेत्तरयीमवतारयेत् । एवं तिष्ठेत् ।
 यका तु गुहबाह्यतामित्युक्तः...तदासीत उपविशेत् अभिमुखः संमुखः ॥ मे० ॥
 यावज्जीवं गुहसंनिधौ वसेत् । उद्धृतबाहुः सदाचारयुक्तो ऽनघसः
 स्यात् । गुहबोपविश्यतामिति चोक्तः सगुरोः संमुखमुपविशेत् ॥ गो० ॥
 उद्धृतपाणिः उत्तरीयबहिर्परिहृतक्षिप्रबाहुः । साध्याचारो गुर्वनु-
 गमनादिविशिष्टाचारकारी । सुसंयतो ऽचपकचित्तः । उक्तो गुहबा ।
 अभिमुखं दर्शनविषये ॥ ना० ॥

उद्धृतपाणिः वस्त्रादिभ्यो विकाशितदक्षिणपाणिः सुसंहतदेहः प्रोक्तो
 गुहयेति शेषः ॥ रा० ॥

नित्यमाश्रमान्तरे ऽपि । उद्धृतपाणिः स्यादविशेत् ॥ न० ॥ १६३ ॥

हीनं न्यूनमन्नं भुङ्गीत गुहसंनिधौ । न्यूनता च परिमाद्यतः । ...वेद्य आभ-
 रणं मण्डनादिः । यो ऽपि हीनः सर्वदा ब्रह्मचर्यात्परेष्वपि अत एव वेद्य-
 ग्रहणम् । न हि ब्रह्मचारिणो मण्डनमिच्छते । उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य श्रद्धाया
 दान्युपगमे आसनाद्वा उत्थानावसरं बुद्ध्या प्रथमं पूर्वं गुरोर्ब्रतिष्ठेत् । चरमं
 पश्चात्स्वापकाळे सुप्ते गुरौ संविशेत् । श्रद्धां समाश्रयेत् आसने चोप-
 विशेत् ॥ मे० ॥

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs.	0	6
Parīśiṣṭaparyan (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Pingala's Ohhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Prithirāj Rāsan, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Kāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	..	18	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	6
Śaṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Śāṅkhya Pravāchana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	..	0	6
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	..	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Ditto and Āitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	1
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—IV (Sans.) @ /6/ each	..	1	8
Uttara Naiṣadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	..	3	12
Uvāśagadāsā, Fasc. I and II @ /12/	..	1	8
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	..	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Vivādaratnākara, Fasc. I and II @ /6/	..	0	12
Vṛhannārādiya Purāṇa, Fasc. I	..	0	6
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	..	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	..	23	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	..	86	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 12/ each	..	3	0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	0
Ditto Asādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	6
Haft Kamān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I	..	1	18
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	2
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngirī, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	8
Iqābāh, with Supplement, (Text) 40 Fasc. @ /12/ each	..	30	2
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /6/ each	..	7	2

(Turn over.)

Mu'ajir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	Rs. 2	4
Nukhat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizam's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyuti's Itqan, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tarikh-i-Firuz Shahi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tarikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Wiso Ramin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnamah, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	4

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

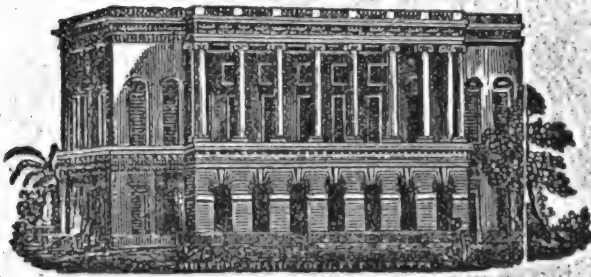
1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 6 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
- Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 8 0
  - General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
  - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
  - Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
  - A Grammar and Vocabulary of the Northern Baluchi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 8 0
  - Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 1 8
  - Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
  5. Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
  6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
  8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
  9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
  10. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
  11. Ittilahat-us-Sufiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
  12. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
  13. Jawami-ul-ilm ir-riyast, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
  14. Khisnat-ul-ilm .. 4 0
  15. Mahabharata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
  16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12 0
  17. Purana Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
  18. Sharayaool-Islam .. 4 0
  19. Tibetan Dictionary by Osoma de Koroa .. 10 0
  20. Ditto Grammar .. 8 0
  21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XX @ 1/ each .. 20 0
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

HA. ———— LGF
JUN 8 1891
BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 728.

मनुटीकासङ्ग्रहः ।

MANUTIKĀSANGRAHA

EDITED BY

JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY
OF WÜRZBURG, BAVARIA; LATE PROFESSOR OF LAW IN THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA.

FASCICULUS III.

^ CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1889.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

37 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	Rs	1	2
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	4	14
Aṅu Bhāṣyam, Fasc. I	..	0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	2	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Āsvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Āvedāna Kalpalatā by Kṣhemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. I	..	1	0
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	0	12
Bṛihaddevatā, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Bṛihadhārma Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	21	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Daśarūpa, Fasc. II and III @ /6/	..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Kaushitakī Brahman Upanishads, Fasc. II	..	0	6
Kūrma Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Manuṣṭikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	1	8
Mārkaṇḍeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	..	0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	9	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	0
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	0	6
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Parishishta Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

गुर्वपेक्षया संस्कारपरिष्कारादिना न्यूनावस्थासंकारो वावच्छीवं गुरोः
संनिधौ च स्यात् । श्रयणाच्च गुर्वस्यानात्मागुत्तिष्ठेत् । तत्त्वप्राप्त्यन्तरं श्रयीत
॥ गो० ॥

हीनमपकृतं गुरुभोग्यान्नवस्त्रं गुरुवेवेभ्यः स्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम् ।
उत्तिष्ठेच्छ्रयणात् । संविशेच्छ्रयीत ॥ ना० ॥

हीनान्नवस्त्रवेद्य अपकृष्टास्त्रादि गुरुतः प्रथमं गुरुत्वानात्पूर्वं चरमं गुरु-
संवेष्टनादुत्तरम् । संविशेत् श्रयीत ॥ रा० ॥

सर्वदा आश्रमन्तरे ऽपि । संनिधाविति विशेषवाद्संनिधावदोषः
॥ न० ॥ १६४ ॥

प्रतिश्रवणमाश्रयमानस्य कार्ये विनियुज्यमानस्य गुरुसंनिविष्यनाकार्येण
संभाषा गुरुणा सह उक्तिप्रत्युक्तिकरणान्तप्रतिश्रवणसंभाषे श्रयणः स्वे
स्तरे निषिक्तगात्रो न समाचरेन्न कुर्यात् । नासीनः आसने चोपविष्टः न
मुद्गानः न तिष्ठन्मैकस्मिन्नेव देशे अविचक्षणभूर्ध्वं स्थितो न पुनः पराङ्मुखो
यस्यां गुरुर्दृश्यते ततः पराङ्मुख्य स्थितो न कुर्यात् । कथं तर्हि ॥ मे० ॥

आश्चास्त्रीकरणकार्यार्थसंभाषणे । श्रयीत उपविष्टो अन्नमुत्थितो अन-
मिसुखो न कुर्यात् । कथं तर्हि ॥ गो० ॥

उत्तिष्ठेत् श्रयणात् । संविशेत् श्रयीत । प्रतिश्रवणमाश्चास्त्रीकारः । यथा
समाचरेत्तदाह ॥ ना० ॥

...न पराङ्मुखः गुरुं पृष्ठतः कृत्वा ॥ रा० ॥

प्रतिश्रवणमात्मानं प्रति गुरुणा प्रयुज्यमानस्य वाक्यस्याश्रवणम् । ...
॥ ना० ॥ १६५ ॥

आसीनो यदाश्नां ददाति तदा स्थित आसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसंभाषे
कुर्यात् । अभिगच्छन्ति तिष्ठतः । तिष्ठन्त्यदा गुरुरादिश्रति तदाभिगच्छन्

तदभिमुखः कश्चित्पदानि गत्वाच व्रजत आगच्छतः प्रत्यङ्मुख्य अभिमुखमेव
गत्वा प्रत्याभिमुख्ये । धावतो वेगेन गच्छतः पश्चाद्भावन् ॥ मे० ॥

उपविष्टस्याश्वां ददत उत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् । उत्थितस्य च
तदभिमुखं गत्वा वेगेन गच्छतस्तस्य पश्चाद्वेगेन गच्छन् ॥ गो० ॥

अभिगच्छन्संमुखमागच्छन् ॥ ना० ॥

आसीनो यदा जातस्तदासनादुत्थितः । अभिगच्छन्कानिचित्पदानि
प्रत्यङ्मुख्य आसनादेवत्थितः । तत्तत्प्रियां कुर्वन्प्रतिश्रवणसंभाषणे कुर्या-
द्गुरोरित्यन्वयः । किं च ॥ रा० ॥

कुर्यात्प्रतिश्रवणसंभाषे इत्येव । अभिगच्छन्तु गच्छत इति पाठः ॥ न०
॥ १८६ ॥

पराङ्मुखस्य गुरोः संमुखोपविष्टश्चिष्यो यदि गुरुः पराङ्मुख्य कथंचित्स्थितः
प्रेष्यति तदा तां दिशं प्राप्य गत्वा अभिमुखीभूय पूर्वोक्तवत्कार्यम् । दूरस्थस्य
अन्तिमं गत्वा एतत् आगत्य प्राप्य । आसीनस्यापि श्रयानस्य प्रबन्धं प्रज्ञो
भूत्वा गात्राण्यवनम्य निदेशे निकटदेशे तिष्ठतोऽपि प्रबन्धैव यत्रागुक्तमभि-
गच्छन्निति ॥ मे० ॥

पराङ्मुखस्य च स्थितस्य चाभिमुखो भूत्वा दूरावस्थितसमीपमागत्य
श्रयानस्य प्रज्ञो भूत्वा निकटे वा देशे तिष्ठतः । तथैव ॥ गो० ॥

निदेशेऽधःस्थानीचे निम्ने देशे गर्तादौ तिष्ठतः । प्रबन्धं कुर्यादित्यन्वयः ।
निदेशे निकटे देशे इत्यन्ये ॥ ना० ॥

...निदेशे निकटदेशे तिष्ठतो गुरोः प्रबन्धं प्रतिश्रवणादिकं कुर्यादित्य-
न्वयः ॥ रा० ॥

...निदेशे विनतदेशे श्वभ्रादौ ॥ न० ॥ १८७ ॥

नीचमसमुन्नतं गुह्यप्रव्याद्यपेक्षया न नीचत्वम् । नित्यग्रहनाद् ब्रह्मचर्या-
दुत्तरकाकमपि । गुरोश्च दृष्टिगोचरे यत्र स्थितं गुरुः पश्यति तत्र न

यथेष्टमासीत् । पादप्रसारबाह्वङ्गनिष्क्रादिना आसनग्रहणं चेष्टामाचोप-
जक्ष्यार्थम् । यथेष्टचेष्टो न भवेत् ॥ मे० ॥

गुरुश्रव्याद्यपेक्षया ऋश्रव्यासनं यावज्जीवं गुरुसंनिधौ स्यात् । तथा
गुरोश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् ॥ गो० ॥

अत्र श्रव्यानीचत्वाभिधानादधःश्रव्यामिति प्रागुक्तं खड्गाद्यूर्ध्वश्रव्यानिषेध-
परम् । न तु भूश्रवणपरम् । यथेष्टासनः पर्यङ्गवन्मादिना ॥ ना० ॥

उक्तपदार्थजातमतिशयविनयं सूचनायानीचमिति निषेधार्थः ॥ रा० ॥
नित्यमुत्तराश्रमेऽपि ॥ न० ॥ १६८ ॥

गोदाहरेन्नोच्चारयेदस्य गुरोर्नाम केवलमुपाध्यायाचार्यमट्टाद्युपपदरहितं
परोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्यात्सादृशं कुर्यात् । इमां गतिमस्मद्गुरुः
प्रक्रामति । माधितं द्रुतविजम्बितम्... चेष्टितमेवं मुक्ते श्वमुखीवं वप्राति
श्वं परिवर्तत इत्यादि उपहासबुद्ध्यायमनुकरणप्रतिषेधः ॥ मे० ॥

गुरोरसंनिधानेऽपि पूजावाक्यरहितं नाम नोच्चारयेत् । गुरोर्गमन-
भाषणभोजनादिचेष्टां नानुकुर्यात् । श्वमस्मद्गुरुं च्छतीति ॥ गो० ॥

केवलं चरबाद्युपपदशून्यम् । गोदाहरेत्परोक्षमपि प्रत्यक्षं तु तद्युक्तमपि
गोदाहरेदित्यर्थः । गतिमाधिते चेष्टितं च हस्तचापनादि नानुकुर्यात् ।
परिहासबुद्ध्या तत्सदृशं गत्यादि न कुर्यात् ॥ ना० ॥

केवलं भगवच्छब्दादिशून्यम् । नानुकुर्यादिति अनुकरणं तादृशव्यवहारादि
तत्पररूपपरिहासादि प्रतीत्या क्रोधादिसंभावना स्यात् । माधितमुक्तिः
॥ रा० ॥

केवलं तत्र भवदादिशब्दरहितं हस्तमुद्रादिकम् ॥ न० ॥ १६९ ॥

यत्र देशे दुर्जनसंपाते गुरोः परिवादः संभूतदोषानुक्षणं निन्दा अविवि-
मानानां दोषाज्ञानभिधानं प्रवर्तते तत्र कर्त्रे पिधातयौ अङ्गुल्यादिना
संवारयितव्यौ । ततः प्रदेशादन्यत्र गन्तव्यम् ॥ मे० ॥

यस्मिन्देशे गुरोः सदोषाभिधानमसदोषकथनं वा केचन कुर्वन्ति ।
कर्त्तव्यं तत्राच्छादनीयौ तस्मात्प्रदेशादन्वयं गन्तव्यम् । न चात्मना परि-
वादादि कर्तव्यम् ॥ गो० ॥

परिवादोऽवाच्यवदोषोक्तिः । निन्दा तु सदोषोक्तिः । परिवादात्स्वयं
क्रियमाणात् । एवमुत्तरेषु ॥ ना० ॥

परिवादो अव्ययमानदोषाभिधानम् । पिघातव्यावाच्छादितकौ । परि-
वादे शिष्यकृष्टत्वे प्रत्यवायमाह ॥ रा० ॥

परिवादो बुद्धिपूर्वदोषः । निन्दा व्यङ्गतादि ॥ न० ॥ २०० ॥

पूर्वप्रतिषेधे श्लेषोऽयमर्थवादः । अत एव व्याख्येयम् । परिवादाच्छ्रुत्वा
खरो भवति ।...निन्दको निन्दाश्रावी उपचाराद्विन्दक उच्यते । तथा
संस्कृता च घातकः अवयविषेधादेव साक्षात्करवनिषेधसिद्धिः । परिभोक्ता
यो गुबसुपजीवति कुमत्वा वा वर्तते । मत्सरी गुबसमृद्धिमभ्युपगमं न सहते
अन्तर्दह्यते ।...॥ मे० ॥

परिवादकर्ता जन्मान्तरे खर उत्पद्यते । आ च निन्दाकर्ता । अननु-
ज्ञातगुबधनोपजीवकः क्षमिर्भवति । गुबगुणासहनः कीटः क्षमेरीषदुपचित-
प्राणी भवतीति यच्चकथनम् । अत एव न कर्तव्यमिति ।...॥ गो० ॥

परिभोक्ता उत्तमवस्त्राणां ज्ञानाणां तदनुपचया भोक्ता । मत्सरी तद्गुणा-
सहिष्णुः । कीटः क्षमेरीषदुपचितः ॥ ना० ॥

परकृतपरिवादादिश्रवणे वा । परिभोक्ता अनुचितगुबधनाद्युपजीवी ।
क्षमिरपदः सपदः कीटः । मत्सरी गुबगुणासहिष्णुः ॥ रा० ॥

परिवादी परिवादप्रयोगी । परिभोक्ता गुरोर्भोगादधिकभोगभोगी
॥ न० ॥ २०१ ॥

अथ परप्रेषणेन गन्धमाख्यादेरर्पणं प्रतिषिध्यते । स्वयं कृते परेष च
कारिते मुख्यं कर्तृत्वं प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वस्मरणादित्यगया बुद्ध्या प्राप्ते पर-

मुखेनार्चने प्रतिषेधः । अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोषः ।...न क्रुद्धो गुरौ क्रोधासंभवादप्यनिमित्तेऽपि क्रोधे...। क्रुद्धमित्यन्वे पठन्ति । नान्तिके समीपे स्त्रियाः कामिन्याः स्थितं गुर्वाराधनपरत्वात्...। मे० ।

दूरस्थः सत्परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यं नार्चयेत् । नाप्येनं प्रत्युपजातक्रोधम् । न च भार्याणां समीपस्थमर्चयेत् । यागासनस्थश्च यदा भवति तदावतीर्थेन-मभिवादयेत् ।...गन्त्रीगवादियानासनस्थस्यापि चोत्थानं संभवति । अत उक्तमवबद्धाभिवादयेदिति । गो० ।

दूरस्थः परहस्तप्रेषितप्रक्षामबद्धादिना नार्चयेत् । क्रुद्धः क्रोधनिषेधा-प्रतिसंधाने दैवादुत्पन्नक्रोधः । न स्त्रिया अन्तिके स्त्रिया सहैकान्त आसीनमभिवादनादिना नार्चयेत् ।...। ना० ।

एनं गुरुं न क्रुद्धः स्वयं स्त्रिया गुरोरवबध्य भूमौ । रा० ।

दूरस्थो नार्चयेदेनं गन्धमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत् । स्वयमर्चयेदित्यर्थः । क्रुद्धोऽन्यस्मै स्त्रिया गुरुपत्न्या अन्तिके रहसि पत्न्या सहितमित्यर्थः । न० । २०२ ।

यस्यां दिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततो देशाद्यदा वायुः शिथ्यदेशमागच्छति शिथ्यदेशाद्गुरुदेशं ते प्रतिवातानुवाते । एकं प्रतिवातमपरमनुवातमपेक्षया । तद्गुरुणा सह नासीत । अपि तु यद्वातसेवी गुरुर्भवेत् । अविद्यमानः संभवो यत्र तस्मिन्नसंभवे न किञ्चिदपि गुरुगतमन्यगतं वा कीर्तयेत् । यत्र गुरुर्व्यक्तं न गृह्यति तेज्यसंचलादिना तु शिथ्यसंबन्धिमाजानाति किञ्चि-दयमेतेन संभावते तन्न कीर्तयेत् । मे० ।

...तथा गुरुसंनिधाने यस्मिन्देशे गुरोः संभव आकर्मणं नास्ति तत्रान्यस्य कस्यचिन्न किञ्चिदपि कथयेत् । गो० ।

गुरुणा सह्यासीनो गुरोरभिसुखवातवहनस्थाने नासीत ब्रह्मादिनिर्गम-संभवात् । नानुवाते तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थाने एतदुदीरितशब्दस्य तेनाश्रयत्वात् ।...। ना० ।

गुहदेशाच्छिष्यमनुगच्छन्वायुः प्रतिवातः । अनुवातः शिष्यदेशाद्गुहमनु-
गच्छन् । असंभवे यच्च गुहर्न दृश्योतीत्यर्थः ।...॥ रा० ॥

प्रतिवाते पुरतो नासीत । अनुवातं पृकृतः । पार्श्ववातयोरप्युपलक्ष्य-
मेतत् ।...॥ ग० ॥ २०३ ॥

यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गोऽश्वोद्भयान इति चाभियुक्तं यानं
गोऽश्वोद्भयानं दधिघटादिवत् । समासे युक्तशब्दस्य कोपः । केवलेष्वनष्टा-
दिषु सङ्हारोद्भवं नास्ति ।...प्रासाद उपरि गृहादीनां या भूमिस्तस्यां
गृहादिभूमिवत्सिद्धं सङ्हासनं । प्रक्षरो दर्भादिदृष्टाक्षौर्भं आस्तरः । कट
उग्रीरवीरबादिभूतः प्रसिद्धः । शिला गिरिशिखरादावन्यत्र वा । फलकं
दादमयमासनं पोतवर्तादि । नौर्जलतरङ्गसंभवः । तेन पोतादावपि सिद्धं
भवति । मे० ।

गोऽश्वोद्भयाने युक्ते सति । प्रासादे धवनगृहे दृष्टप्रक्षरे कटे च गटादि-
भूते कुलाके शिलाफलकनौषु च न गुहणा सङ्हासीत । शय्यासनेऽध्याचरिते
श्रेयसा न समाचरेदिति प्रतिषेधस्यायं प्रतिप्रसवः । गो० ।

गोऽश्वोद्भयुक्ते याने रथादौ प्रक्षरे दृष्टसंचये । कटेषु दृष्टादिनिर्मितेषु
दृष्टदासनेषु । फलके काष्ठपट्टे ।...॥ ग० ॥

गवादिषु युक्तेषु प्रक्षरेषु तद्गोपेषु यानेषु वा । प्रासादे देवभूषणां गृहे ।
प्रक्षरेषु दृष्टादिभूतान्तरेषु कटेषु अतादिनिर्मितेषु । फलकं दादघटित-
विस्तीर्णासनम् । रा० ॥

गोऽश्वोद्भयुक्ते याने । प्रक्षरक्षुब्धादिसमूहः । ग० ॥ २०४ ॥

उक्ता गुहवृत्तिरिदानीमन्यथादिश्यते । अध्ययनधर्मत्वात्सर्वस्यास्य गुह-
रन्नाचार्यो विज्ञेयः । तस्य यो गुहस्तस्मिन्संगिहिते गुहवदतिव्यम् ।
संगिहित इति न तद्गृहगमनमभिवादानाद्यर्थे कर्तव्यम् । गुहगृहे वसन्

गुरुबानिहृद्योऽननुज्ञातः स्वागुरुन् मातापितृप्रभृतीन्नाभिवादयितुं शक्नोत् ।
...॥ मे० ॥

आचार्यगुरुव्यदा शिष्यस्य संनिहितो भवति तदा तस्याद्याचार्यवद्वर्तेत ।
तथाचार्यग्रहे च स्थितस्तेनानुज्ञातः स्वयोनिगुरुन्नाभिवादयेत् ॥ गो० ॥

गुरुवद्गुरुत्वां वृत्तिम् ।...न चेति आचार्यग्रहे वसन्गुरुबन्ना आचार्येणा-
निहृद्योऽननुज्ञातो न स्वागुरुन्मान्यानुपाध्यायादीन्भिवादयेत् ॥ ना० ॥

वृत्तिमभिवादनानि । गुरोः गुरौ गुरोराचार्ये कुर्यात् । गुरुबन्ना ब्रह्मा-
दाना स्वागुरुन्पित्रादीन् ॥ रा० ॥

गुरोराचार्यस्यानिहृद्यः अननुज्ञातः । स्वागुरुन्पित्रादीन् मातापितृभ्या-
मन्यत्र पितृभ्यादीनिबन्धे ॥ न० ॥ २०५ ॥

अयमप्यादेशः । आचार्यादन्ये उपाध्यायादयो विद्यागुरवः । तेऽप्येवमेव
वर्तितव्यम् । शरीरं चंचेत्यादि कृत्वा । स्वयोनिषु ज्येष्ठभ्रातृपितृभ्यादिषु
नित्या वृत्तिर्गुरुवृत्तिर्विद्यागुरुबन्ना त्वाचार्यव्यतिरेकेण यावद्विद्यायह्वयम्
अधर्मादिकार्यात्परदारगमनादेः प्रतिषेधस्तु वयस्येवपि ।...हितं च विधि-
रूपमग्र्यकमुपदिशस्तु । अथवा हितस्योपदेष्टारो भिन्नज उच्यन्ते ॥ मे० ॥

आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु विद्यागुरुष्वेवमेव वर्तेत । तथा स्वयोनिषु
गुरुष्वधर्मनिवर्तकेषु धर्माद्युपदेष्टृष्वप्येवमेव नित्या वृत्तिः ॥ गो० ॥

विद्यागुरुव्यति । विद्यायह्वयनिमित्तगुरुष्वेव तत अनुमतिप्रतीक्षयम् ।
स्वयोनिषु तु पितृमातुकादिषु गुरुषु नित्या वृत्तिरनुज्ञां विनाप्यभिवादाना-
दिप्रवृत्तिः । तथा अधर्मे क्रियमाणे अयमधर्मो न कार्य इदं धर्मसाधनं
हितं कार्यमित्यादि पारलौकिकोपदेशकारिष्वप्येतदेव मे तदनुमत्यैवाभि-
वादानादीति व्यवहितान्वयः ॥ ना० ॥

...नित्या वृत्तिरभ्यासः । प्रतिषेधस्तु अधर्मान्निवर्तकेषु हितं चोपदिशस्तु
हितं तद्वृत्त्योपकारम् ।...॥ रा० ॥

विद्यागुरुव्याचार्ययतिरिक्तेषु स्वयोनिषु ज्ञातिषु । उपकारसंनिर्वा-
येक्षया तेषु तारतम्यं कल्पनीयम् ॥ ग० ॥ २०६ ॥

अथास आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः । तेषु गुरुवदृष्टिं
यथासंभवमभिवादनप्रत्युत्थानादि कर्म सर्वदैवास्त्य समाचरेत् ।...गुरुपुत्रे
तथाचार्ये व्याचार्यग्रहणेनाध्यापकत्वं कल्पते । यद्यसंनिहिते गुरौ तत्पुत्रो
ऽध्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवदृष्टिः । पाठान्तरं गुरुपुत्रे-
व्यचार्येषु । आर्यशब्दो गुरुवद् ब्राह्मणजातिवचनः ।...॥ मे० ॥

अथःसु विद्याद्यधिकेषु । गुरुवदृष्टिं गुरुपुत्रेषु ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु
यावज्जीवमाचरेत् ॥ गो० ॥

अथःस्त्रिति । अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्त्वगुरुव्यपि गुरुवदृष्टिमभिवाद-
नादि । गुरुपुत्रेषु ज्येष्ठेषु । आर्येष्वपापेषु ।...॥ ना० ॥

अथःसु विद्यातपःसम्पत्तेषु गुरुवन्नमस्कारोत्थानादि ॥ रा० ॥

आर्येषु स्वहस्तेषु निर्दोषेषु । गुरुपुत्रविशेषजमेतत् ॥ ग० ॥ २०७ ॥

...यो वेदं वेदैकदेशं वाध्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा दृष्टिबदाहता ।
...श्रित्यो वा यज्ञकर्मणि यज्ञकर्मग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । कचिदङ्गे वेदैकदेशे
मन्त्रभागे कस्मिंश्च वा तथ पि गुरुवत्पूज्यः ।...॥ मे० ॥

ब्रह्मचारिणः कनीयान्समो वा यज्ञविद्यादौ वा श्रित्यः तथाध्यापयन्गुरु-
सुतो गुरुवत्पूजामर्हति ।...॥ गो० ॥

वाकोऽल्पवयाः । समानजन्मा सबयाः । यज्ञकर्मणीति यज्ञकर्मविषयक-
यज्ञकस्योपदर्शनेनाङ्गोपकक्ष्यम् । तच्चाङ्गज्ञाने पूर्व यद्यप्यस्य गुरुसुतः गुरोः
श्रित्यस्तथापि गुरुसुते गुरोः कार्यान्तरादिव्यासहो वेदमध्यापयन् तत्कावे
गुरुवन्मान्यः । याद सुतोऽपि एतदधीतवेद एवास्त्य श्रित्यो न तदेवम् ॥ ना० ॥

अध्यापयन्महीतवेदत्वेन तत्र समर्थः ।...॥ २०० ॥

यश्चकर्मणि यश्चादिषु कार्यान्तरेषु आचार्ययश्चादिकर्मपरवश इत्यर्थः ।
आचार्यस्थानीयोऽध्यापयन् बाह्यो वयस्क्यो वा समानजन्मा वा समानवयस्क्यो
वा विद्यान्तरेषु शिष्यो वा गुरुसुतो वा गुरुवन्मानमर्हति ॥ १० ॥ २०८ ॥

असुक्तस्य उद्वर्तनमुत्सादनं न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं प्रक्षा-
नम् । अस्मादेव प्रतिषेधाद्गुरावेतदसुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा
तु गुरुपुत्र एव गुरुः संपद्यते । कृत्स्नवेदाध्यापनयोग्यतया तदा संनिमित्तं
तत्रोष्णभोजनाद्यस्ति नानेन प्रतिबिध्यते ।...॥ मे० ॥

उद्वर्तनस्यापनोष्णभोजनपादधावनानि गुरुपुत्रस्य न कार्यानि ।
अस्मादेव प्रतिषेधाद्गुरावेतदसुक्तमपि कर्तव्यमित्यवसीयते ॥ गो० ॥

उत्सादनमुद्वर्तनम् । गुरुपुत्रस्य पूर्वस्योक्तोक्तजघनवतः । अवनेजनं
क्षाननम् । अर्धादभिवादनमपि निषिद्धमेव ॥ ना० ॥

उत्सादनं गात्रमणानां त्वाजनम् । अवनेजनं पादप्रक्षाननम् । एतेन
गुरोर्वर्ण्यं भोज्यम् ॥ २० ॥

अनेनैव आपितं गुरोर्वत्सादनादीनि कार्यानीति ॥ १० ॥ २०६ ॥

गुरुयोषितो गुरुपत्न्यः । सवर्णाः समानजातीयाः । गुरुवत्प्रतिपूज्या
आश्चाकरणादिना असवर्णास्तु केवलैः प्रत्युत्थानाभिवादनैः । बह्वचन-
दाद्यर्थोऽत्रान्तर्भवति । तेन प्रियहितादिकरणाद्यप्यतिदिश्यते ॥ मे० ॥

गुरोः सजातीया भार्या गुरुवत्पूजनीयाः । विजातीयाः पुनः प्रत्युत्थाना-
भिवादनमात्रेण ॥ गो० ॥

सवर्णाः शिष्यस्य । गुरुयोषित आचार्योपाध्यायपितृपितृत्यादिपत्न्यः ।
अभिवादनमसावहमित्युक्ता ॥ ना० ॥

सवर्णाः समानजातीयाः ॥ २० ॥

गुरौ या इतिवक्ता तथा सर्वेषां योषितः प्रतिपूज्याः । असर्वेषांस्तु
प्रत्युत्थानाभिवादनैः पूज्याः ।...॥ न० ॥ २१० ॥

...गात्राद्यामुत्सादनमुद्धर्तनं कार्यं सामान्यत्वात्पादधावनमपि । सर्वेषां
शरीरस्पर्शसाध्या या काचिदनुवृत्तिः सा सर्वा प्रसिद्धिधत्ते । वक्ष्यति हेतुं
समावयवमारीक्यामिति । केशानां च प्रसाधनं विन्यासरचनादिकरकम् ।
कुशुमसिन्दुरादिना सीमन्तोद्घापनम् । प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम् । तेन देह-
प्रसाधनमपि चन्दनानुलेपनादिना निविध्यते ॥ मे० ॥

अभ्यङ्गस्नापनोद्धर्तनकेशरचना गुह्यभार्याया न कार्याः ॥ गो० ॥

अभ्यङ्गनं खेहमन्त्रकम् ॥ ना० ॥

प्रसाधनं केशसंस्कारः ॥ रा० ॥

स्यष्टः ॥ न० ॥ २११ ॥

पूर्वविंशतिवर्षेभ्यः तदखेनेत्यर्थः । बाणस्य वक्षजवस्पर्शाददोषः । पूर्वानि
विंशति वर्षाणि यस्य स एवमुच्यते । अयं कालो यौवनभेदोपपन्नकार्यः ।
अत एवाह । गुह्यदोषौ विज्ञानता । कामजे सुखदुःखे गुह्यदोषावभिप्रेतौ ।
...॥ मे० ॥

तच्चतुर्गुह्यभार्या यूना कामसुखदुःखे ज्ञानता पादोपसंग्रहपूर्वकं नाभि-
वाद्या ॥ गो० ॥

पूर्वविंशतिवर्षेभ्यो यौवनोपपन्नकामिति ज्ञापयितुमुक्तम् । गुह्यदोषा-
विति । स्त्रीणां स्पर्शनाङ्गाद्योत्पत्तिदोषम् । व्यवधाने च ब्रह्मचर्याश्रयितम् ।
मुखं ज्ञानता । पादयोरिति निषेधात्पादस्पर्शनमार्थं न कार्यम् । भूमावेव
त्वमिवादनमिति वक्ष्यति ॥ ना० ॥

पूर्वविंशतिवर्षेभ्यः ब्रह्मचारिण्या ।...॥ रा० ॥

न पादयोर्नाभिवाद्या । अभ्यङ्गनादिप्रतिषेधे कारणं श्लोकद्वयेनाह ।
न० ॥ २१२ ॥

एषा प्रकृतिः स्त्रीणां यन्मराणां धैर्यं व्यावृणुम् ।... अतोऽर्थादस्माद्धेतोर्न
प्रमाद्यन्ति दूरत एव स्त्रियः प्रह्वरन्ति । प्रमादः स्पर्शादिकरञ्जम् । वस्तु-
स्वभावोऽयम् । यत्तद्वदो स्त्री कामकृतं चित्तसंक्षोभं जनयति । तत्र चित्त-
संक्षोभ अपि प्रतिषिद्धः... ॥ मे० ॥

स्वरूपमेतत्स्त्रीणां यन्मनुष्यस्मरोद्रेकजननम् । अतोऽस्माद्धेतोः प्राज्ञः
स्त्रीषु न स्पर्शनादिप्रमादं भजते ॥ गो० ॥

स्वभाव एष स्त्रीणामनिच्छन्तीनामपि दर्शनेन रागेण दुष्यन्तीति ।
नराणां दूषणं पुरुषेषु दोषापादकत्वं नारीणां स्वभावः । न प्रमाद्यन्ति
तदनीदृश्यादौ कार्ये न प्रमत्ता भवन्ति । अयमर्थः ॥ ना० ॥

दूषणं षट्कारणैश्च यथा व्यामोहनम् ॥ रा० ॥

यन्मराणां दूषणमेव नारीणां स्वभावः । अतोऽर्थमेतदर्थम् ॥ न० ॥ २१३ ॥

... शक्नुवन्ति हि स्त्रियः सर्वमुत्पथमार्गं लोकशास्त्रविबद्धविषयं नेतुं
कामक्रोधवशानुगं सन्तं कामक्रोधयोर्वशं विधेयतामनुगच्छति प्राप्नोति
कामक्रोधाभ्यां यः संबध्यत इत्यर्थः ।... ॥ मे० ॥

यतः कामक्रोधविधेयः पुरुषः सम्यक् शास्त्रज्ञं वा लोके अधर्ममार्गं नेतुं
स्त्रियो ऽर्णं समर्थाः ॥ गो० ॥

अर्णं समर्थाः । उत्पथं नेतुमविद्वांसं विद्वांसं तु कामक्रोधवशानुगं
नान्यम् ॥ ना० ॥

क्रोधेन वशीभूतमिव ।... ॥ रा० ॥

स्पष्टः ॥ २१४ ॥

विविक्तासगो, निर्जने गृहादौ नासीत् नापि निःशङ्कमङ्गस्यर्थादि

कुर्यात् । अतिचपलो ह्येन्द्रियसंघातो विद्वांसमपि शास्त्रनिष्ठोऽतीतात्मान-
मपि कर्षति परतन्त्रीकरोति ॥ मे० ॥

माहमगिनीदुष्टिद्विभिरपि सह निर्जने देशे नासीत् । यतोऽत्र दृश्य
इन्द्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपि संप्रयातं आवयति ॥ गो० ॥

मात्रेत्यादावध्याहार्यम् । विविक्तासन एकान्त आसीनः ॥ ना० ॥

विविक्तं विगतान्यजनं तत्रैताभिर्गंसीतेति तत्र हेतुर्बलवानिति । अहो
बलवानिन्द्रियग्रामो यतो माहदुष्टिचोस्त्रिंशदक्षरान्तरेऽपि पुत्रादेर्मैथुनादि-
संभावना तत्रान्यासु का कथेति ॥ रा० ॥

...येन बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति । कथं तर्हि युवतीषु ।
गुह्यपत्नीषु पूजा कर्तव्येत्याह ॥ न० ॥ २१५ ॥

काममित्यवर्षिं सूचयति । उत्तरेण चैतत्संबध्यते । विप्रोऽथ पादग्रहण-
मिति । सुवि तु पादवन्दनमिष्यत एव । युवतीनां युवा द्वयोर्वृन्गोरयं
विधिः । यदि बाहो ब्रह्मचारी वृद्धा वा गुह्यपत्नी तदा पादोपसंग्रहमवि-
बद्धम् । असावहमिति प्रागुक्तस्याभिवादनविधेरनुवादः । विधिवदिति
अत्यन्तपात्रिनेति ॥ मे० ॥

गुह्यपत्नीनां तद्वतीनाम् । युवा वन्दनं सुवि विन्यस्तहस्तो विन्यस्तपात्रि-
नेत्यनेन विधिगतासावहमिति त्रुवन्नित्युक्तरूपेणाविभादनं कुर्यात् ॥ गो० ॥

सुवि न पादयोः । विधिवत् पात्रिभ्यां अन्ताभ्याम् । तथा चोक्तं सत्येन
सत्य इति ॥ ना० ॥

भुवि तदग्रभूमौ । विधिवद् बाह्व्यां सह जानुभ्यां शिरसा च ।...
॥ रा० ॥

सुवि वन्दनं कुर्यान्न पादौ स्पृष्टा । असावहं देवदत्तोऽहम् ।... ॥ न०
॥ २१६ ॥

प्रवासादेव पादयोर्ग्रहणं सत्येन सत्य इति अन्वहमहन्वहन्यपि अभि-
वादनं भूमौ सतां शिष्टानामेव धर्मं आचार इत्यनुस्मरन् । मे० ।

प्रवासप्रत्यागतः पादोपसंग्रहणं प्रत्यहं पुनरभिवादनमात्रं गुह्यभार्यासु
कुर्यात् । एष एव साध्याचार इति संचिन्तयन् । युक्तमेतत्पुनरादि-
पर्यन्तं गुह्यपरिचर्यं यस्मात् । गो० ।

अत्र विप्रोच्य प्रवासादेव पादग्रहणं तत्पूर्वकमभिवादनम् । अन्वहं
त्वभिवादनमात्रं वृद्धानामपि न पादग्रहणम् । गुह्यदारेषु आचार्यादिभार्यासु
न तु मातरि । समावृत्तमिति रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येवमेवैव आचार
इत्यर्थः । ना० ।

विप्रोच्य प्रवासं कृत्वा । अन्यदा अभिवादनमात्रं सतां शिष्टानामय-
माचार इति स्मरन् । रा० ।

विप्रोच्य प्रोक्षितप्रत्यागतः । युवतीषु गुह्यदारेषु पादग्रहणं न कुर्वति
अन्वहं सुवि अभिवादनम् ।... । न० । २१७ ।

सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदं गुर्वाराधनद्वारेण स्वाध्यायविध्ययता ।
यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण कुहाणादिना भूमिं खनन्वारि प्राप्नोति नास्ते-
शेन । एवमयं विद्यां गुह्यगतां शुश्रूषुर्गुह्यसेवां परो ऽधिगच्छति । मे० ।

यथा कुहाणादिना खनित्रेण महता यत्नेन खनन्नरः पातालगतमुदकं
प्राप्नोत्येव । आचार्यस्यां विद्यां परिचर्यशीलः प्राप्नोति न त्वानस्यात्
। गो० ।

वारि प्राप्नोति कुहाणेन खनन्नास्तेन विद्यां शुश्रूषुः क्रमेणाधिगच्छ-
तीति दृष्टान्तार्थः । ना० ।

खनन्निदार्थं यास्यन्वारि कूपदिजे । रा० ।

नियमान्तराख्याह । न० । २१८ ।

मुखः सर्वतः केशवपनं कारयेत् । जटिलो वा जटाः परस्परमलन-
मितरेतरसंलग्नकेशः । तद्वाज्जटिलः शिखैव वा जटा यस्य जटाकारां शिखां
धारयेत् । तथा च कुर्याद्यथा ग्रामे स्थितस्य सूर्यो नाभिस्तोचेन्नाक्तं गच्छेत् ।
ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अक्षमयसमयमरण्ये संभावयेत् ।
एवं ग्रामे नाभ्युदियात् । उदयो ऽपि सूर्यस्य यथारण्यस्य ब्रह्मचारिणो
भवति तथा कुर्यात् ।...॥ मे० ॥

जुनाखिलकेशो वा स्यात् । इतरेतरसंलग्नधृतसमस्तकेशो वा स्यात् ।
शिखैव वा जटास्य । तथाभूतः स्यात् । तथा च कुर्यात् । यथास्य ग्राम-
नगरावस्थितस्थोत्तरस्तोके श्रयानग्रहणाच्छ्रयानस्य सूर्यो नाक्तं यायात् ।
नाभ्युदियात्कश्चित्कस्मिंश्चिदपि कासे ॥ गो० ॥

मुखः मुखिसर्वकेशः । जटिलो जटीकृतसर्वाकेशः । शिखाजटः शिखा-
मात्रं जटीकृतमन्यन्मुद्धितमित्यर्थः । एवं ब्रह्मचारिणमभिमुखीयग्रामे न
निस्तोचेदक्षमियात् संध्यामरण्यं गत एवास्मिन्नक्षमियादित्यर्थः । मुखः
केशरहितमस्तकः । जटिलो जटायुक्तः । शिखाजटः शिखामात्रजटा यस्य
इति शाखाभेदेन । नैनमिति ग्राम इत्युपलक्ष्यम् ।...॥ रा० ॥

तत्र सक्तो ऽस्मिन्नक्षचारिणि निस्तोचेदक्षमियात् । कश्चिदात्रमात्रे
ऽपि । ग्रामग्रहणेन कौत्तिककर्म कथ्यते ।... न० ॥ २१६ ॥

अनेदं प्रायश्चित्तं चरेत् । ब्रह्मचारिणं श्रयानं निद्रावगतमभ्युदियात्स्नेहा-
दयेन अभिव्याप्तदोषं कुर्यात् । प्रातरतिक्रमे दिने जपोपवासौ रात्रौ तु
भोजनं पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ प्रातर्भोजनमिति दिनशब्दः
प्रदर्शनार्थः कामकारतः स्नात्वेव संध्याकासे यः स्वपिति । अज्ञानाचिर-
सुप्तस्य संध्याकालो ऽयं वर्तत इत्यनवबोधः । अविज्ञानादेतदुक्तं भवति ।
इच्छयाप्रमादकृते चातिक्रम एतदेव प्रायश्चित्तम् ।...॥ मे० ॥

तं ब्रह्मचारिणमिच्छातः सुप्तं यदि सूर्यं उदयेनाभिव्याप्तं कुर्यात् । तस्य
वा शास्त्रार्थापरिज्ञानाच्छ्रयानस्य यद्यक्तं यायात्तदा जपमिदानीमिति

गौतमस्मरणात् । सावित्रीं अपन्दिनं नान्नीयात् । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरबोत्वर्थो लाघवार्थः । तत्र हि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहं कर्तव्यं स्यात् । अत्रार्थवादः ॥ गो० ॥

एवं नाभ्युदियादित्वपि श्रयानमित्युक्तसंध्यतामुपपन्नयति । कामकारतो ऽज्ञानेन काममया वा । अविज्ञानादकामतत्त्वेत्वपि । तेन ज्ञानतोऽज्ञानतो वा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अपन्नित्यत्राज्ञानादेशे तु सावित्रीति सावित्र्येव जप्या ॥ ना० ॥

कामकारतो अनातुरत्वाद् इच्छया श्रयानम् । अपन्सावित्रीमिति शेषः । उपवसेद्दिनमिति अभ्युदिते अहरभोजनं राजौ मुक्तिः । अस्तमिते तु राजौ जपः सूर्योदयपर्यन्तः सूर्ये ऽभ्युदिते ब्रह्मचारी तदहरमुज्जानो ऽस्तमितश्च राज्ञिं अपन्सावित्रीमिति गौतमवचनादुपोषणमिति सज्योतिः ॥ रा० ॥

...अवश्यकर्तव्यतामस्य प्रायश्चित्तस्याह ॥ न० ॥ २२० ॥

पूर्वप्रायश्चित्तविधेरयमर्थवादः निश्चोचनेनाभिदुष्टः अभिनिर्मुक्तः । एवमभ्युदितः । प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तं न करोति । तदा महता पापेन संबध्यते न स्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगनिमित्तमदृष्टपापमुच्यते ॥ ने० ॥

सूर्येणाभिनिश्चुक्तो निश्चोचनेनास्तं गमनेन श्रयानः समभिध्यातो ऽनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तमकुर्वानो महता पापेन युक्तः स्यात् । यत एवमतः ॥ गो० ॥

अभ्युदितो दिनमभिनिर्मुक्तो राज्ञिमिति विवेकः । अभ्युदितोऽहर-मुज्जानो अव्यस्तमितश्च राज्ञिं जपन् सावित्रीमिति स्मृतेः । महतैनसा व्रतवैगुण्यकारिणा ॥ ना० ॥

हि यतः ।...॥ रा० ॥

अपोक्तमपि संध्याकृत्यमादर्शयन् प्रसङ्गादाह ॥ न० ॥ २२१ ॥

एष एव महान्दोषोऽभ्युदयाभिनिस्त्रोचनयोक्तस्मादाचम्य प्रयतस्तत्परः
समाहितः...शुचौ देशे जपझप्यं प्रणवव्याहृतिसावित्र्याख्यमुपासीत उभे
संध्ये ।...॥ मे० ॥

प्रयतः शुचिः सन्समाहितः संयतेन्द्रिय उपसृष्ट्य शुचौ देशे जपं कुर्वन्
संध्योपासनोक्तविधिना यावज्जीवमुभे संध्ये सेवेतेति संध्याणोपप्रायश्चित्त-
प्रसङ्गेनायं संध्योपासनानुवादः । प्रयतत्वं समाहितत्वं शुचिदेशविध्यर्थम्
॥ गो० ॥

प्रयतः शुचिः संध्ये उपासीत सेवेत । प्रयतत्वं शुचिदेशविध्यर्थं विहितम् ।
संध्योपासनानुवादः ॥ ना० ॥

जप्यं गायत्र्याख्यम् । विधिवदुपासीत तद्देवतामित्यर्थः ।...॥ न० ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री आचार्याखी अवरजः कनीयानाचार्यादुपकम्य अथो धर्मादि-
त्रिवर्गं सामाचरेत् । तत्सर्वमाचरेत् ।...॥ मे० ॥

स्त्रीशूद्रावपि यच्छ्रेयो वक्ष्यमाणं शास्त्राविरुद्धमनुत्तिष्ठतः । तदपि तयोः
सकाशाद्दृष्ट्वा युक्तो यत्नवाननुत्तिष्ठेत् । तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे अपादौ
मनोऽस्य परितुष्येत्तत्समाचरेत् ॥ गो० ॥

अवरजः शूद्रः अथःसाधनं श्रुतिसूत्रविबुद्धं यदाचरेत् । तत्सर्वं प्रयत्न-
वानाचरेत् । तथा धर्मसाधनत्वेन पौत्रधेयवाक्षादवगते यात्राविरुद्धेऽस्य
कर्तुं मनोरतिः । अत्र प्रसङ्गेन पुरुषार्थं निरूपयति । धर्मार्थाविति ॥ ना० ॥

अवरजः शूद्रः । शास्त्राविरुद्धे कर्मणि ॥ रा० ॥

सर्वमाचरेत्तुमशक्तौ यत्र मनोरतिरस्ति तदाचरेत् । कः पुनरत्र अथः-
शब्देन विवक्षितोऽर्थ इत्याह ॥ न० ॥ २२३ ॥

...इदं अथ एतदर्थं यत्नः कर्तव्यः । तत्र मतान्तराणि तावदुपन्यस्यति ।
केषांचिन्मतं धर्मार्थौ अथः धर्मः शास्त्रविहितौ विधिनिषेधौ । अर्थो गोभू-
हिरण्यादि । एतदेव अथः । एतदधीनत्वात्पुरुषप्रीतेः । अपरं मतं कामार्था-

विति । कामस्तावन्मुख्य एव पुरुषार्थः प्रीतिरूपत्वात् । पुरुषप्रीतिर्हि
श्रेयः । अर्थो ऽपि तत्साधनत्वात् । एवं हि चार्वाका आहुः । काम एवैकः
पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः । धर्मो ऽपि यद्यस्ति धर्म एव सर्वेश्वः श्रेयान् ।
सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च । उक्तं च धर्मादर्थस्य कामश्चेति । अर्थत एवेति बह्विजः
प्रयोगजीविनः । सिद्धान्तस्तु त्रिवर्गं इति तु स्थितिः । अतो धर्मावि-
रोधिनावर्णकामावपि सेवितव्यौ न तद्दिरोधिनौ ।... मे० ।

धर्मार्थौ श्रेय इति कैश्चिदुच्यते । परलोकैकहोक्तयोर्थयाक्रमं तयोः कर्म-
निमित्तत्वात् । कामार्थावित्यपरैः कथ्यते । प्रत्यक्षतयोरेव पुरुषार्थसा-
धकत्वोपलम्भात् । धर्म एवेत्यन्यैर्मण्यते । अर्थकामयोस्तन्मूलत्वश्रवणात् ।
अर्थ एवेकलोके श्रेय इत्यन्यैरभिधीयते । तत एव धर्मकामसिद्धेः । एवं
मतान्तराण्युक्ता स्थितपक्षमाह । त्रिवर्गं इति तु स्थितिरिति धर्मार्थकाम-
रूपन्यात्मको वर्गः । श्रेय इत्युच्यते । इत्येष एव निश्चयः । परस्परविरोधेन
त्रयाणामपि पुरुषार्थसाधकत्वात् । नोपदिश्यते श्रेयः पदार्थनिरूपण-
परत्वात् ॥ गो० ।

धर्मार्थयोरेव प्रयत्नसंभवात् । धर्मस्याप्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनोपादेयत्वम् ।
तेन कामस्ततः साक्षात् हेतुरर्थस्य हेतुरित्यन्ये । धर्मस्य सर्वमूलत्वाद्धर्म
एवेत्यन्ये । इहलोके ऽर्थ एव कामहेतुतया श्रेयानित्यन्ये । स्वमतमाह ।
त्रिवर्गं इति । अन्योन्यवादिकथितयुक्तिभिस्त्रयाणां पुरुषार्थानां वर्गः
समूहः । श्रेयः मोक्षार्थिनो विरक्तप्रचारत्वेन मोक्षो न गच्छति । ना० ।

तत्र किं श्रेय इत्यपेक्षां मतभेदेन पूरयति धर्मेति ।... रा० ।

कैश्चिद्धर्मार्थौ श्रेय उच्यते । कैश्चित्कामार्थौ । कैश्चिदर्थ एव । परस्पर-
विरुद्धस्त्रिवर्गः स्थितिरिति ।... न० । २२४ ।

अन्यो ऽपि न कश्चिदवमन्तव्यः । एते पुनर्विशेषतः । प्रायश्चित्ताधिक-
मन्त्रेत्यर्थः । आर्तेन तैः पीडितेनापि । अवमानमवज्ञा । प्राप्तायाः पूजाया
अकरुणं न्यक्कारस्यानादरात्स्यः । ब्राह्मणग्रहणं पूरणार्थम् ॥ मे० ।

आचार्यपितृमातृव्येष्टभातरः पीडितेनापि क्षत्रिषादिना नावमाननीया
विशेषतो ब्राह्मणेन नान्येषां तन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानं स्यादिति प्रसङ्गः स्यात् ।
यस्मादिति ॥ गो० ॥

ऋतेन तेऽपीडितेन ॥ ना० ॥

आचार्यादीनामगवक्षा ।...॥ रा० ॥

अत्र हेतुमाह ॥ २२५ ॥

पूर्वस्थायमर्थवादः । यत्परं ब्रह्म वेदान्तोपनिषत्प्रसिद्धं तस्याचार्यो मूर्तिः
शरीरं मूर्तिरिव । मूर्तिः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य पिता । येयं पृथिवी सैव
माता भारवत्त्वसान्यात् । आता स्वः सोदर्यः आत्मनः क्षेत्रज्ञस्येति प्रशंसा ।
एते सर्वे देवरूपा महत्त्वयुक्ता अवमता भवन्ति । आराधिता अभिप्रेतैः
कार्मेर्यैजयन्ति । एते समा आचार्यादय इति स्तुतिः ॥ मे० ॥

ब्रह्मोपदेशोत्पादनसाधारण्यैकोदरनिवासात्मन्वमेतदेतेषां ब्रह्मादिशरी-
रत्वाभिधानं एकैकविध्यर्थवादार्थम् । ब्रह्मप्रजापती परमात्महिरण्यगर्भौ ।
स्वः सोदर्यः ॥ गो० ॥

ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य मूर्तिर्देहान्तरं वेदोपदेशकत्वसान्यात् । प्रजा-
पतेर्भगोः कृष्टिकर्तृत्वसान्यात् । पृथिव्या मूर्तिर्माता धरित्रीत्वसामा-
न्यात् । आत्मनो मूर्तिरेककृत्वात् ॥ ना० ॥

ब्रह्मणः परमात्मनः ।...आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य । स्वः समानगर्भजः ॥ रा० ॥

ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः । आधाराधेययोर्विनाभावसामान्यात् । प्रजापते-
र्मूर्तिः पिता उत्पादकत्वसामान्यात् । पृथिव्या मूर्तिर्माता धरित्रीत्वसामा-
न्यात् । आत्मनः स्वा मूर्तिर्माता आत्मनः साधारणा मूर्तिः । एकक्षेत्र-
वीजत्वसामान्यात् । मातापित्रोर्विशेषमाह ॥ न० ॥ २२६ ॥

भूतार्थानुवादेनेयमपरा प्रशंसा । क्षेत्रं दुःखं माता च पिता च नृन्नाम-
पत्न्यानां संभवे गर्भात्प्रभृति यावद्दशवर्षाभ्यातुः क्षेत्रः गर्भधारकं प्रसवः

प्राक्हरः स्त्रीणां जातस्य च संबर्धनयोगः क्लेशः स सर्वस्य स्वयं वेद्यः ।
पितुरप्यपनयात्प्रमृति आ वेदार्थस्थापनात् ।...न तस्य क्लेशस्य निष्कृति-
रान्दृष्ट्यं प्रत्युपकारत्वं शक्यं कर्तुं वर्षशतैर्जन्मभिर्बुद्धिभिः किं पुनरेक-
जन्मना ।...॥ मे० ॥

संभवे गर्भग्रहणे सति तदनन्तरमेवानवरतं यदुत्तमपत्न्यानां संबन्धि
मातापितरावनुभवतः । तस्यानेकवर्षशतप्रत्युपकारकरणेनाथान्दृष्ट्यं प्राप्तुं
न शक्यते किमुतैकजन्मनेति तस्मात् ॥ गो० ॥

संभवेन जन्मनि सति तत्पोषणादिना । निष्कृतिः कृतप्रतिकृतिः ॥ ना० ॥

पितुरपि गर्भाधानसंस्कारकृतिपोषणाद्यैः क्लेशो ऽस्तीति ।...॥ रा० ॥

संभवे दृढौ नृणां पुत्राणां निष्कृतिः प्रत्युपकारः । यत एवं तस्मात् ॥
न० ॥ २२७ ॥

तयोर्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा यावज्जीवं यत्प्रियं तेषां तत्कुर्यात् ।
न सक्ताद्विस्त्रियां कृत्वा कृतीभवेत् । तेभ्येवाचार्यादिषु त्रिषु तुष्टेषु भक्त्या-
राधितेषु तपः सर्वं बह्वन्वर्षगणान्ध्रान्ध्रायणादि तपस्तप्ता यत्फलं प्राप्यते
तत्तत्परितोषादेव प्राप्यते ।...॥ मे० ॥

मातृपित्राचार्याणां यावज्जीवं प्रियं कुर्यात् । न च तपोऽन्तराशक्त्या
तत्प्रियापेक्षा कार्या । तस्मान्मेव च तुष्टेषु सर्वं तपः फलं सम्यक् प्राप्यते ।
यत एवमतः ॥ गो० ॥

आचार्यस्य आध्यापनोपकारनिष्कृत्यर्थम् । अकाराद्भ्रातुरपि ज्येष्ठस्यात्म-
तुल्यत्वात् ।...॥ ना० ॥

...तपः सर्वमिति क्लेशापायो वा शुश्रूषोरिति शेषः । तस्य सर्वतपः-
साध्यत्वात् ॥ रा० ॥

नित्यं यावज्जीवम् । सर्वदा आपद्यमि । हि हेतौ । सर्वं सर्वात्म-
साध्यम् ॥ २२८ ॥

एतदेव सर्वोत्तमं तपो यत्तेषां पादसेवनम् । न तैरननुज्ञातो धर्ममन्यं
तत्सेवाविरोधनं तीर्थगमनादिरूपं...समाचरेत् ।...॥ मे० ॥

एतेषां मात्रादीनां त्रयाणां परिचर्या तपोऽन्तरेभ्यः प्रकृष्टं तपो मन्वा-
दिभिः कथ्यते । एवं च तैरननुज्ञातो नित्यनैमित्तिकवर्जमन्यं धर्मं नाचरेय-
स्मात् ॥ गो० ॥

...तेषां त्रयाणामिति यतस्तच्छ्रूयया परमं तपोऽतस्तेषां श्रुतवाया
असंभव एव तैरननुज्ञातो ऽन्यं धर्मं कुर्यात् ॥ ना० ॥

अननुज्ञातः प्रतिषिद्धः अप्रतिषिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ॥ रा० ॥

स्युः ॥ ग० ॥ २२६ ॥

कार्यकारणयोरभेदादेवमुच्यते । त्रयाणां लोकानां प्राप्तिहेतुत्वात् एव
त्रयो लोका उच्यन्ते । एवं च य आश्रमा ब्रह्मचर्यादन्यत्र य आश्रमाः ।
गार्हपत्यादिभिराश्रमैर्यत्फलं प्राप्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुः । त एव त्रयो वेदाः
वेदत्रयजपतुल्यत्वात् । त एव त्रयोऽग्नयः अग्निसाध्यकर्मणुष्ठानफलत्वात्मेत-
त्श्रूयताः । एषापि प्रश्नसैव ॥ मे० ॥

एथित्यन्तरीक्षब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वात् तच्छ्रूययास्त एव त्रयो लोका
इत्युच्यन्ते । एवं च ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताश्रमत्रयतुल्यफलत्वात्तत्सेवावास्त एव
त्रय आश्रमाः । वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् । तत्परिचर्यायास्त एव त्रयो
वेदाः । अग्निसंपाद्यकर्मणुल्यफलत्वात्तदाराधनायास्त एव त्रयो ऽग्नयः ।
इति मन्वादिभिर्ब्रह्मा इति पूर्वविधिर्यवादः ॥ गो० ॥

त्रयो लोकाः एथित्यन्तरिक्षब्रह्मलोकाः । आश्रमा ब्रह्मचर्यगार्हपत्य-
वानप्रस्थाः । तत्पावनतुल्यफलत्वाच्छ्रूयया एवं वेदत्वाभिलोपचारस्त-
दध्ययनतदाधानलभ्यकर्मफलस्यैतच्छ्रूयया सिद्धेः । अत्र त्रयो ऽग्नय इत्ये-
तत्प्रपञ्चयति ॥ ना० ॥

...एवं पिता ऋग्वेदः । माता यजुर्वेदः । आचार्यः सामवेदः ।...॥ रा० ॥

...ब्रह्मचर्याश्रमो माता । तत्र हि द्वितीयं जन्म । गार्हपत्याश्रमः
पिता भोगप्रदत्त्वसामान्यात् । संन्यासाश्रम आचार्यः ब्रह्मलोकप्रापकत्व-
सामान्यात् ।...॥ न० ॥ २३० ॥

केनचित्सामान्येन अयं पित्रादीनां गार्हपत्यादिष्वपदेशः । साभिन्नेता
आधानाभिन्नेता या गरीयसी महापत्न्या त्रयाणां त्राणार्थमिता प्राप्ता त्रेता
इति शब्दव्युत्पत्तिः ॥ मे० ॥

गार्हपत्यो हविषां संभवो ऽस्य च पितुः सकाशात् । दक्षिणाभेक्ष
गुह्यत्वं मातुश्च पित्रपरतन्त्रत्वम् । आहवनीयस्य यागनिवर्तकत्वम् । प्राधान्य-
माचार्यस्याप्यखिलपुरुषार्थकारित्वात्प्राधान्यमित्येव किंचित्सामान्यमाश्रित्वा-
यमेवामभिष्यपदेशः । अभिष्यच्चैवामुपकरोति । साभिन्नेता त्राणार्थमिव
गुह्यतरेति अयमप्यर्थवादः ॥ गो० ॥

गार्हपत्यः प्राथमिकत्वात् । दक्षिणाभिः पित्राचार्यापेक्षयाभ्योपयोगात् ।
आहवनीयो बह्वपयोगत्वात् । सैवाभिन्नेता अन्यस्यास्तेताया गरीयसी
मान्यतमा ॥ ना० ॥

ऋग्वेदगार्हपत्याग्न्योर्दृष्टिः पितरि विधीयते । मातरि यजुर्वेददक्षिणा-
ग्न्योराचार्ये सामवेदाहवनीययोः ॥ रा० ॥

गार्हपत्योऽभिः पिता । अस्मिंस्तोके भोगप्रदत्त्वसामान्यात् । तथा हि
श्रुतिः । आयुश्चा आहवनीय इति ॥ न० ॥ २३१ ॥

यतेषु अप्रमाद्यन् आराधने अस्त्रजन् यथाराधनार्थीस्तोकाद्भवेत् स्त्रीकु-
यात् । आधिपत्यमाप्नुयाद् ऋही । ऋहस्यावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां
तत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तौ वृद्धौ भवतः । दीप्यमानः श्रोम-
मानः प्रकाशमानो वा खेन वपुषा खेनैव तेजसा देववदादित्यवद् दिवि
देवलोके मोदते ह्यह आले ॥ मे० ॥

एतेषु त्रिषु शुश्रूषायास्तत्त्वज्ञानं त्रीँल्लोकान्विष्यमाणाऽप्ययते सृष्टी । आधि-
पत्येन स्वीकृतात् । ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलन्नादित्यादिदेववत्सुखं
द्युलोके भवति । गृहस्थस्याप्ययं धर्म इति दर्शयितुं सृष्टीत्युक्तम् ॥ गो० ॥

अप्रमाद्यप्रमत्तः शुश्रूषमाणाः । सृष्टी गृहस्थः । अपीत्यध्याहार्यम् ॥
ना० ॥

अप्रमाद्यमिति श्लेदः । दीप्यमान अपरान्द्योतयन् । त्रीँल्लोकान्विषयेदि-
त्युक्तं केन कं जयतीत्यपेक्षाया माह ॥ रा० ॥

न केवलं ब्रह्मचारिणामयं धर्मः किं चोत्तरेषामपीति प्रदर्शितो
सृष्टीति ॥ न० ॥ २३२ ॥

अयं लोकः पृथिवी । भारवहत्वात्तज्या माता पृथिव्याः । पित्रभक्त्या
मध्यमो लोकोऽन्तरिक्षं प्रजापतिः पितोक्तः । मध्यमस्यागस्त्य प्रजापतिर्नै-
बत्तायां स हि वर्षकर्मणां प्रजानां पाता पातयित्वा । ब्रह्मकमादित्य-
लोकम् ।... मे० ॥

मातृपिताचार्यशुश्रूषाभिः पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकान्प्राप्नोति ॥ गो० ॥

मध्यमं भूलोकान्दूर्ध्वं ब्रह्मलोकान्दयः ॥ ना० ॥

इमं भूलोकं मध्यमं सुवर्णलोकम् ।... रा० ॥ २३३ ॥

आहताः सत्कृताः ।...अथवाहताः परितुष्ट उच्यते ।...सर्वाणि तस्य
कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । यस्यैते त्रय आहताः शुश्रूषया परितुष्टाः ।
एतैस्तु अनाराधितैर्यन्त्रकामेन किञ्चित्क्रियते शुभं कर्म तत्सर्वं निष्फलं
सर्वाः क्रियाः सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अर्थवादोऽयम् ।... मे० ॥

सर्वे यागादयो धर्मास्तस्य फलदानोन्मुखा भवन्ति । येन मातृपिताचार्या
आराधिताः । येन पुनरेते न परितोषिताः । तस्य सर्वा यागादिक्रिया
निष्फला इति शुश्रूषा विध्यर्थवादः ॥ गो० ॥

सर्वे धर्मा यागाद्याः । आदृता आदरेण कृताः । अपक्वा अपक्वपक्वाः ॥
ना० ।

अपक्वाः क्रियाः तदाचरितं पुण्यभावं निष्फलमित्यर्थः ॥ रा० ॥
इयं स्पष्टम् ॥ न० ॥ २३४ ॥

उक्तार्थोऽयं श्लोकः । नान्यत्समाचरेत् । दृष्टमदृष्टं वा तदनुष्ठानान्त-
रेखेत्युक्तम् । तेखेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् । प्रियहिते रतः प्रियं च हितं च
यत्प्रियकरं तत्प्रियं यदायकरं तद्धितम् ॥ मे० ॥

मादृपित्राचार्येषु जीवत्यु अन्यं धर्मं नाचरेत् । किं तर्हि तेखेव सर्वदा
वर्तमानमविष्यदुपकारतः कुर्यादिति प्रकृतविध्वर्थवादः । तेषां जयाजा-
मित्येतत्सिद्धस्यैवास्या पुनरभिधानं प्रकृतविधिदार्ढ्यार्थम् ॥ गो० ॥

नान्यच्छुश्रूषाविरोध्याचरेत् । हितमपि प्रियमप्युदकंशुद्धम् ॥ ना० ॥

प्रियहिते इह प्रीतिसाधनं प्रियम् । आयत्तामित्यसाधनं हितमिति ॥
रा० ॥

नित्यं यावज्जीवम् ॥ न० ॥ २३५ ॥

परत्र जन्मान्तरे यस्य फलं मुच्यते तत्पारत्र्यं ह्यन्दसं रूपमेतत् । शुश्रूषाया
अविरोधेनान्यं यद्यद्धर्मं समाचरेत् तत्तन्निवेदयेत् । तेभ्यस्तान्नापयेत् । ...अथ
चैवं संबन्धः कर्तव्यो मनोवचनकर्मभिः पारत्र्यं यद्यदाचरेत् । तत्तन्निवेदयेत्तेभ्य
इति ॥ मे० ॥

तच्छुश्रूषाविरोधेन परलोकार्थं यागार्थं यद्यदाचरेत् । तत्तदेवां तत्फलं
स्यादित्येवं मनोवाक्कायव्यापारेण तेभ्यो दद्यात् ॥ गो० ॥

तेषामनुपरोधेन दुःखाजननेन । पारत्र्यं परलोकार्थम् । निवेदयेत्तेभ्य
एतत्फलम् । तेषामन्विति । मनसा वचनेन च कर्मणा हस्तोदकादिनानेन
निवेदयेत् । यद्वा मनोवचनकर्मभिर्यद्यदाचरेदित्यन्वयः । परसंबन्धस्य तथैव
सिद्धः । न तत्र निवेदनं आपनमात्रम् । ... ना० ॥

अनुपरोधेनापीडया पारव्यं परलोकफलकम् । मनोवचनकर्मभिरित्यु-
भयत्राचरणे निवेदने च संबध्यते ॥ रा० ॥

पारव्यं परलोकहितम् ॥ न० ॥ २३६ ॥

इतिशब्दः समाप्तिवचनः कात्स्न्यं गमयति । यत्किंचन पुरुषस्य कर्तव्यं
यावान्कश्चन पुरुषार्थः स एतेष्वारोपितेषु समाप्यते परिपूर्णमनुष्ठितो
भवति । एष धर्मः परः श्रेष्ठः साक्षात्तेन अन्यस्माद्भिन्नोन्नादिरुपधर्मः
प्रतीहारस्थानीयो न साक्षाद्राजवदिति प्रशंसा ।...॥ मे० ॥

यस्मान्मात्रादिस्वाराधितेषु यावत्किंचिद्यागादि कर्तव्यं तत्सर्वं पुरुषस्य
परिपूर्णं भवति । यस्मादेव साक्षात्प्रकृतो धर्मः । अग्निहोत्रादिगौत्र इति
मन्वादिभिरुच्यते । इति प्रकृतिविध्यर्थवादः ॥ गो० ॥

कृत्यं कृत्यप्रकारः । साक्षादविलम्बितफलः । अन्यो यच्चादिस्तेषु जीवत्सूप-
धर्मः ॥ ना० ॥

अन्यस्तद्धर्मो यः स उपधर्मो अन्यधर्मो धर्मः पाषण्डधर्मो वा ॥
रा० ॥ २३७ ॥

अद्विधान् आक्षिप्तोपगृहीतान्तरात्मा अभियुक्तो यः शिष्यः । श्रूमां
विद्यां न्यायशास्त्रादितर्कविद्या । अथवा या शोभते केवलं...भरतादि-
विद्या ।...अवरादपि हीनजातीयादपि आददीत शिष्येत ।...या स्त्री
संस्थानकावस्थातिशयवती । अथ धान्यवज्जघनसुतादिसुभलक्षणा । सा दुः-
कुलाङ्गीनक्रियादेरप्यानेया ।...॥ मे० ॥

अङ्गोपेतः प्रकृत्या विद्यामुक्तकमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निष्कृष्ट-
जातीयादपि गृह्णीयात् । श्रूमादपि प्रकृत्यं धर्मं शास्त्राविरुद्धं तेन कृतोऽपि
ज्ञातं शिष्येत ।...उत्कृष्टा वैधव्यादिष्वङ्गोपेतां स्त्रियं कुम्भकारादि-
कुलादप्याददीत ॥ गो० ॥

शुभां वैदिकीम् । अवराद्धाणात् अद्धानो बाल्यादिना । तत्राश्रया
न कार्यत्वर्थः । अन्यात् श्रूमादपि परं धर्ममाचारतो ऽधिगम्य गृहीयात् ।
अत्रानेकादृष्टान्तांस्तोक्त्यवधारसिद्धानाह ॥ ना० ॥

शुभां दृष्टशक्तिं गावडादिविद्याम् । धर्मं जौकिकं धर्मसिद्धौषधादि ॥ रा० ॥
एतदेव दृष्टान्तोपपादयति ॥ न० ॥ २१८ ॥

...विधे ऽपि यदमृतं तद्ग्राह्यमेव । यथा हंस उदकात्क्षीरं गृह्णाति
रसायनेषु केचिद्विषमित्येतदभिप्रेत्योक्तम् । बालो ऽपि यन्किंचिदकास्मात्सु-
भाषितं माङ्गलिकं प्रस्थानादौ वक्ति तद्ग्राह्यम् । अमित्रादेरपि सतां यदुक्तं
श्लिष्टाचारः ।...अमेध्यादपि काश्चनं सुवर्णमसदाश्रयात्प्राप्यते तथा गृह्यते ।
तद्वद् ब्राह्मणाध्ययनमिति ॥ मे० ॥

विषादपि...तत्साधनकरणेनामृतं ग्राह्यम् । ग्रामादिप्रस्थितेन च प्रशस्त-
वाक्यं बालोदीरितमप्यभीष्टार्थसिद्धेः सूचकत्वेन ग्राह्यम् । शत्रोरपि साध्या-
चारो ग्राह्यः । अमेध्यादपि तमपि अकृतसंस्कारमपि काश्चनं ग्राह्यम् ॥ गो० ॥

सर्वममृतममरश्चेतुरसायनसाधनं सत्त्वं सुभाषितं यात्रादौ शकुनत्वेन
शौचं दत्तम् ।... ॥ ना० ॥

विषादिविषादादमृतमात्मानं दृष्टान्तार्थो विधेयार्थो वा ।... ॥ रा० ॥

उक्तमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेण स्थिरीकरोति ॥ न० ॥ २१९ ॥

रत्नानि मणयः श्वरपुलिन्दादिभ्यो ऽप्युपात्ताः शुद्धा भवन्ति । तद्वदेदो
ऽपीति । शिल्पानि च विचित्रपत्रच्छेदानि । अदुष्टानि । अगर्हितानि ।...
सर्वतो जातिविशेषमनपेक्ष्य समादेयानि स्वीकर्तव्यानि ।... ॥ मे० ॥

अत्र स्त्रीरत्नशौचविचित्रकर्मदि अदुष्टशिल्पाभिधानार्थः यद्येतानि सदा-
श्रयाख्युपादेयान्येवम् ॥ गो० ॥

अदुष्टानि शिल्पानि लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणादीनि । यद्य पूर्वेषामेव
किंचिदधिको ऽन्योपसंहारः ॥ ना० ॥

स्त्रीरत्नं सर्वदा शुद्धमेव । कूटकार्वापवादिष्यादृश्यमाह । अदुष्टा-
नीति ।...॥ २० ॥

स्पष्टः ॥ न० ॥ २४० ॥

आपदः ब्राह्मणाध्यापकाभावः । आपदः काकः आपत्काकः । आपदीत्येव
सिद्धे काकयह्वं दत्तपूरवार्यम् । पाठान्तरमापत्काक इति कल्पनं कल्पः ।
आपसेवा कल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदाचार्यं स्वारम्भाध्यापनः प्राय-
श्चित्तेनान्येन वा निमित्तेन शिष्यं हित्वा देशान्तरं व्रजेत् । न च ब्राह्मणो
ऽध्यापकस्तस्मिन्देशे कथ्यते वाकत्वाच्च दूरदेशगमनमशक्यम् । तदाब्राह्मणा-
त्क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादध्ययनं प्रकृतत्वाद्देदः । कृत्स्न इति वेदग्रहणं
विधीयते ।...॥ मे० ॥

ब्राह्मणाध्यापकाभाव आपत्काको विधानमापत्काक इति वा पाठान्तरम् ।
तस्मिन्ब्राह्मणारिच्य अत्राह्मणादध्ययनमुपदिश्यते । अत्राह्मणशब्देन च
ब्राह्मणसदृश उच्यते ।...॥ ना० ॥

अत्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्यादा । आपत्काको आपदः प्रकृतौ । ब्राह्मणा-
भावे तस्य च यावदध्ययनमनुगम एव शुश्रूषणाभिवादनानि ।...॥ ना० ॥

अत्राह्मणाद्वैश्यात्क्षत्रियादा ।...॥ २० ॥

क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ॥ न० ॥ २४१ ॥

अत्राह्मणे गुरौ वासो ऽध्ययनाय पूर्वोक्तो नैष्ठिकस्यापि प्राप्तो विशेषेण
निविध्यते । आत्मन्तिकं वासं यावज्जीविकं न वसेत् न कुर्यात् ।...समाप्ता-
ध्ययनो ऽन्यत्र गच्छेत् ।...ब्राह्मणे वाननूचाने वाशब्दो ऽप्यर्थः । ब्राह्मणो
ऽपि यद्यननूचानो दत्ताभिजनसंपन्नो न भवति न च व्याख्यानाध्यापनश्रीको
ऽनुवचनेन एते ऽपि गुणा कक्ष्यन्ते ।...अनुत्तमा यस्या अन्योत्तमा नास्ति
तां काङ्क्षन्परमात्मानमानन्दरूपं मोक्षम् ॥ मे० ॥

नैष्ठिकः शिष्यो ऽब्राह्मणगुरुद्वये ऽध्यापनाचाराभिजनशून्यब्राह्मणद्वये

वा सर्वोत्कृष्टां गतिमिच्छन्वावष्ठीविकं वासं न कुर्यात् । इदानीं नैष्ठिक-
ब्रह्मचर्यं विध्यर्थमाह ॥ गो० ॥

नात्वन्तिकं नैष्ठिकाश्रमोक्तम् । ब्राह्मणे ऽपि साङ्गवेदपाठानध्येतरि न
नैष्ठिकं वासं वसेत् ।...॥ ना० ॥

आत्वन्तिकं यावष्ठीवं न वसेत्किंतु यावदध्ययनं तावद्वसेत् ।...॥ रा० ॥

आत्वन्तिकं वासं नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वसेत्कुर्यात् ॥ न० ॥ २०२ ॥

आत्मन्भवमात्वन्तिकं वासं गुरोः कुले नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं यदि रोचयेत् ।
तदा युक्तस्तत्परः परिचरेदेनमा शरीरस्य विमोक्षत्वात् पाताद्यावच्छरीरं
प्रियत इत्यर्थः ॥ मे० ॥

यदि पुनर्ब्रह्मचारी यावष्ठीविकं वासं गृह्यते इच्छेत् । तदा यत्नवाग्भूत्वा
शरीरपातनाद्गृहमारुहयेत् । इत्येष एव नैष्ठिक उच्यते ।...अस्य फल-
माह ॥ गो० ॥

यदि आत्वन्तिकं तत्र जन्मनि तत्र गृहवासात्वागेन युक्तः प्रयत्नवान्
परिचरेत् शुश्रूषेत । एनं गृहं ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी ।...॥ ना० ॥

गुरोर्ब्राह्मणस्थानूचानस्य ॥ न० ॥ २०३ ॥

नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम् । शरीरसमाप्तिर्जीवितत्वागः । आ
ततः कालाद्यो गृहं श्रुश्रूषते परिचरति स गच्छति विप्रो ब्रह्मचरः सप्त
सदनं स्थानं श्रान्तं न पुनः संसारं प्रतिपद्यत इति यावत् । अन्नसास्त्रिणेन
मार्गेण न गत्यन्तरेण तिर्यक्प्रेतमनुष्यादिजन्मतां व्यवधीयते ।...॥ मे० ॥

यावच्छरीरं यो गृहं परिचरति स ब्रह्मलोकमहाप्रणयादनन्तरमन्नसा
स्त्रिणेन मार्गेण गत्यन्तराथवहितेन गच्छति । विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां
प्रकृतत्वात् ॥ गो० ॥

अन्नसा शीघ्रम् । ब्रह्मचो हिरण्यगर्भस्य ॥ ना० ॥

स्पष्टः ॥ न० ॥ २०४ ॥

नैष्ठिकस्यायं गुरवे ऽर्चदानं प्रतिषिध्यते ।... उपकुर्वाणस्य तु उपनयना-
त्मभूति यावत्स्नानमस्येव सति संभवे यथाशक्त्या दानं न पूर्वं स्नानमाहुः ।
गुरुवत्किञ्चिदुपकुर्वीत दद्यात् । ददात्वर्थे धातुः ।...॥ मे० ॥

स्नानपूर्वमगृहीतवेदशिश्वो धनमाहरन् यथा न अध्यापयामीत्येवं गुरुबा-
दिष्टो न किञ्चिदपि गुरवे दद्यात् । भूतकाव्यापकत्वप्रसङ्गात् । अत एवाह
धर्मविदिति ।... स्नानं पुनः कर्तुमिच्छन् समावर्तनकाले इममर्चमाहरेत्येवं
गुरुबादिष्टो यथाशक्त्यवशं गुर्वर्चमाहरेत्तदानीं भूतकाव्यापितत्वासंभवात्
॥ गो० ॥

अध्ययनात्प्राप्तगुरवे गोपकुर्वीताध्ययनाभिसंबन्धि न किञ्चिदद्यात् । एत-
न्नैष्ठिकोपकुर्वाणकयोस्तुल्यम् । अन्यथा भूतकाव्यापनप्राप्तिप्रसङ्गात् । अथ
प्रसङ्गादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकाले उक्ताः ॥ ना० ॥

गोपकुर्वीत धनेनेति शेषः ॥ रा० ॥

स्नास्यन्समावर्तयिष्यमाहः ॥ न० ॥ २४५ ॥

उक्तमद्विष्टं गुर्वर्थं कुर्यात् । तत्र न सर्वं कर्तव्यमित्येवमर्थो ऽयं श्लोकः ।
यदि गुरुर्विद्वज्जमादिश्रेष्ठमुख्यस्त्रियमाहरेति सर्वस्वं वा देहीति तत्र कर्त-
व्यम् । किं तर्हि क्षेत्रं धान्यानां भवनभूमिः क्षेत्रमुच्यते । हिरण्यं सुवर्णम् ।
वाण्यस्यो विकल्पार्थः । न समुदितानि देयानि । अन्ततः अन्याभावे
हृत्लोपानहमपि हृन्निर्देशात्प्राप्तिद्वयदानम् । वासांसोति सर्वत्र संख्यादि-
र्विवक्षिता । प्रत्यत्यप्तिं प्रति क्षेत्राणां प्रीतिमाहरन्निवेतदाहरेदिति पूर्व-
संबन्धः । प्रीतिमाहरेदिति पाठे च अत्रैव क्रियासमाप्तिः प्रीतिमाहरेदिति
वा प्रीतिसुत्पादयेत् । धान्याद्याहरेत् । स्वतन्त्रैव वा प्रीतिराहार्यतयोच्यते ।
...॥ मे० ॥

अतश्च प्रीत्युपादानपरत्वात्प्रदश्र्णार्थं भूत्यादियद्वयम् । अन्ततो यद्युत्पन्नं
किञ्चित्प्राप्तदा हृत्लोपानहम् । नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह ॥ गो० ॥

अन्ततः पूर्वाकाले । प्रीतिं प्रीतिहेतुम् । धान्यादावप्यन्यत इति यथा-
योगमनुवृत्तनीयम् । प्रकृतं नैष्ठिकधर्ममाह ॥ ना० ॥

अन्ततः पूर्वेषामशक्तौ धान्याद्युत्तराहरणमित्यर्थः।...प्रोतिमिति प्रीत्यर्थ-
मित्यर्थः।...। रा० ॥

स्पष्टम् । अथ नैष्ठिकं प्रत्याह ॥ न० ॥ २४६ ॥

नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । असत्त्वाचार्ये तत्पुत्रे ओन्नियत्वादिगुणयुक्ते ।
गुरुपत्न्यामाचार्याण्यां वा । सपिण्डे वा गुरोरेव । वसेत्तत्र च गुरुवद्वृत्ति-
माचरेत् भैक्षनिवेदनादि सर्वं कुर्यात् । दारशब्दो बह्वचनान्तः वैयाकरणैः
स्मर्यते । स्मृतिकारास्त्वेकवचनान्तमपि प्रयुज्यते।...। मे० ॥

आचार्ये प्रमीते गुरुवद्गुरुपुत्रदारसपिण्डानां पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तरस्यो-
त्तरस्य शुश्रूषां कुर्यात् । गो० ॥

गुरुपुत्रे गुणान्विते अनूचाने गुरुसपिण्डे वा तादृश एव गुरुदारे तु
गुणान्विते प्रमीतपतिके धर्मचारिणि गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । तच्छुश्रूषया
तद्गृहे वसेत् । ना० ॥

सपिण्डे गुरुसपिण्डे । न० ॥ २४७ ॥

अविद्यमानता सर्वेषामभावः । यदि वा गुणहीनता । एतेष्वसत्सु अग्नि-
शुश्रूषां प्रयुज्येत । अग्निशरणोपशेषनमग्निन्धनम् । आचार्यवत्संगिधानेन
विहारासनम् । एषा अग्नेः शुश्रूषा । एतां कुर्वन्देहं साधयेत् शरीरं क्षप-
येत् । यथान्धः चक्षुष्मानुच्यते । एवं साधयेदिति । स्नानासने एव विहारः ।
तद्वाम कदाचिदासीत् एवं विहरेत्।...। मे० ॥

गुरुपुत्रादिष्वसत्सु कालनियमावकम्बनेनोत्थानोपवेशनादनाटनवान् भक्ष्य-
प्रकार्यमनुतिष्ठन्नात्मसंबन्धि शरीरं क्षपयेत् । गो० ॥

स्नानमूर्ध्नावस्थानं नियतम् । आसनमुपवेशनं नियमेन विहारो अमश-
मित्येतैस्तपोविशेषग्रहणमभिप्रैति । साधयेत्तपःसिद्धिं कुर्यात् । ना० ॥

स्नानासनविहारवानभेर्गुरोरिति शेषः ।...देहं ब्रह्मणोऽकगमनपर्यन्तम् ।
नैष्ठिकस्य ब्रह्मसद्भातिरित्युक्तमुपसंहरति । एवमिति ॥ रा० ॥

स्थानासनाभ्यां विहारः कालयापनं तदस्यास्तीति स्थानविहारवान् ।
अथोपकुर्वाणं प्रत्याह ॥ न० ॥ २४८ ॥

इवमिति नैष्ठिकवृत्तिं प्रत्यवष्टुति । एवं यो ब्रह्मचर्यं चरति अवि-
भुत अस्त्रजन्तुस प्राप्नोत्युत्तमं स्थानं धाम परमात्मप्राप्तिस्तद्वत् न चेह पुन-
र्जायते न संसारमापद्यते ब्रह्मरूपं संपद्यत इति ॥ मे० ॥

...उक्तरूपेण योऽस्त्रजन्तुसिद्धिं ब्रह्मचर्यं चरति स ब्रह्मलोकं गच्छति ।
न च संसारे जायते । महाप्रणये ब्रह्मणा सह युज्यते । विप्रग्रहं प्रद-
ष्टंगार्थं जयायां प्रकृतत्वात् ॥ गो० ॥

एवं नैष्ठिकधर्मेण । विप्रपदं विप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो गान्धेयामित्येतदर्थम् ।
अविभुत अभ्युन्नतः । ब्रह्मलोकं प्रागुक्तं प्राप्योत्तमं स्थानं मोक्षास्पदं
गच्छत्यत एव नेह संसारे पुनराजायत इति ॥ ना० ॥

अविभुतब्रह्मचर्यं अविभुतव्रतः ।... ॥ रा० ॥

अविभुत अस्त्रजन्तुसः ॥ न० ॥ २४९ ॥

मान्या कापि मनुस्मृतिस्तदुचिता आख्या मेधातिथेः सा कुत्रैव विधि-
वशात्कचिदपि प्राप्यागयत्युक्तकम् । क्षीणीन्द्रो मदनः सहारखसतो देशा-
न्तरादाहृतं जीर्णोद्धारमाधीकृतत इत्युक्तकैर्केचित्तैः ॥ इति मनु-
भाष्ये मेधातिथीये द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ मे० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्व-
सरण्यां ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ इति शिवमस्तु ॥ गो० ॥

सर्वज्ञश्रीनारायणसुतायां मन्वर्थविद्वत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ना० ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ रा० ॥

इति श्रीवीरमहाप्रियसखेन श्रीगन्धर्वाचार्येण विरचिते मनुभाष्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ न० ॥

द्विविधो ब्रह्मचारी पूर्वत्र प्रतीतो वैष्टिक उपकुवांश्चेति ।...त्रैवेदिकं
व्रतं त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदस्तद्गृह्यं प्रयोजनं त्रैवेदिकग्रहणम् ।...
एवं ब्रह्मचारिधर्मकलापः । चर्यं चरितव्यम् ।...षट्त्रिंशत् शब्दाः समा-
हृताः षट्त्रिंशदब्दं तत्रभवं षट्त्रिंशदब्दिकम् । तदर्धपरिमाणं तदर्धिकम्
एवं पादिकं ग्रहणान्तिकमिति ।...॥ मे० ॥

षट्त्रिंशद्वर्षसंभवं गृह्यहे ऋग्यजुःसामाख्यं वेदत्रयविषयं प्रतिज्ञाखं
चीणीति यावता वा कालेनोक्तावधेरूर्ध्वं मध्ये वा वेदाग्न्यङ्गीयासावत्काशं
चरितव्यम् । नियमपक्षापेक्षो विकल्पः । नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भव-
तीति श्रुतेः ।...॥ गो० ॥

षट्त्रिंशद्वर्षनिर्वर्त्यवेदत्रयाध्ययनार्थं व्रतं ब्रह्मचर्याश्रमनियतधर्मरूपम् ।
चर्यं चरणीयम् । नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेरेकदेशस्यापि
व्रतेनाध्ययने प्राशस्त्यादशक्तस्य तदर्धिकमष्टादशाब्दिकं वा नवाब्दिकम् ।
...॥ ना० ॥

...अधिकमष्टादशवर्षसाध्यं पादिकं नववर्षसाध्यम् ।...॥ रा० ॥

...व्रतं चर्यं चरितव्यम् । तदर्धमष्टादशाब्दाः । तदुक्तं तदर्धिकम् । एवं
पादिकं ग्रहणान्तिकम् । न० ॥ १ ॥

त्रैवेदिकमध्ययनमुक्तम् । एकद्वित्रिवेदाध्ययनमप्राप्तं विकल्प्यते । वेद-
शब्दः शाखावचनो व्याख्यातः । त्रिस्तुः शाखा अधीयीत द्वे एका वा ।...
अधीत्य गृहीत्वा वेदमुक्त्या व्रतचर्यया गृहस्थाश्रममावसेत् । गृहस्थाश्रमस्य
स्वरूपं वक्ष्यति । उदहेत द्विजो भार्यामित्यादि । आवासेदनुतिष्ठेत् ।...
॥ ने० ॥

शाखात्रयं द्वयं वैकां वा स्वशाखां पूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपूर्वापर्यस्थिति-
क्रमेण चाधीत्याखण्डितब्रह्मचर्यो असंजातस्त्रीप्रसङ्गो गार्हस्थ्यं प्रतिपद्येत
॥ गो० ॥

विद्यास्त्रानपक्षे श्रुत्यपेक्षो विकल्पः । यथाक्रमं वेदत्रयद्वयाध्ययनपक्षे ऋग्वेदक्रमेणैव वेदाध्ययने तु यच्छाखीयसंस्कारैः संस्कृतस्तस्या एवादावध्ययनमित्यर्थः ॥ ना० ॥

...तत्र ऋग्वेदेन हौत्रं यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रम् ।...॥ रा० ॥

स्पष्टः ॥ न० ॥ २ ॥

तं ब्रह्मदायहरं सन्तं प्रथमं गवाहयेत् । ब्रह्म च दायश्च ते उभे हरति स्त्रीकरोति इति ब्रह्मदायहरः । दीयत इति दायो धनं ब्रह्म वेदाधिगमः । गृहीतवेदः पित्रा कृतविभागो गार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते निर्धनस्यानधिकारात् । यदि तु पिता निर्धनः । तदा सान्त्वानिकतया धनमर्जयित्वा विवाहयेत् । अन्ये तु ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदाय इति पूर्वोक्तविध्यनुवादं मन्यन्ते पितुरिति ननु आचार्यस्य मातृवकाध्यापने ऽधिकार उक्तः किमिदमुच्यते पितुर्ब्रह्मदायहरमिति । उच्यते यस्य पिता विद्यते तस्य स एवाचार्य आभावे पितुरग्रह्णौ वान्यस्याधिकारः । आचार्योत्तरोपादानेन पितुरधिकारो निवर्तत एव ।...॥ मे० ॥

तं कृतब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यावस्थानोदितधर्मानुष्ठानानुश्रयेन प्रतिस्थातम् । ...पितुः प्राथमकल्पिकात्पितुः सकाशात्तदभाव आचार्य अधीतवेदं कृत-
मात्याद्यणंकारं ..श्रयणोपविष्टं पिता तदभाव आचार्यादिर्गृह्योक्तस्वरूपगो-
साधनकमधुपर्कौत्स्यकर्मणा गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्राक् पूजयेत् । दीयत इति दायः । ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायस्तं हरतीति ब्रह्मदायहरः ॥ गो० ॥

ब्रह्म वेदं प्रतीतं प्राप्तवन्तमधिगतवन्तमिति यावत् । दायहरं वित्तहरं पितुः पित्रिक्यग्रहबार्हमनैष्ठिकमिति यावत् । प्रथमं यस्य गृहेऽसावु-
पस्थितः सान्त्वानिकत्वेनार्थार्थितया स गवाहं इति गोशब्दस्तद्वचरित-
मधुपर्कपरः । अग्निर्यं तस्य आसीनमिति मात्यासनविशेषाभ्यामर्चाभि-
प्रेता ।...॥ ना० ॥

त ब्रह्मचारिणं प्रतीतं स्वधर्मानुष्ठानेन ख्यातम् । ब्रह्मदायहरं पितुः
पिहृतो गृहीतवेदम् । अथवा स्वधर्मेणैव ब्रह्म वेदं प्रतीतं प्राप्तं तं पितु-
दायहरं नैष्ठिकव्यावृत्त्यर्थं पितुर्दायहरमित्युक्तं पिहृतो अध्ययनस्य अना-
वश्यकत्वात् । अस्मिन् समजंज्ञतं तस्ये श्रद्धायां गवा गोमता मधुपर्क-
पिता आचार्यो वा अर्हयेत्पूजयेत् ॥ रा० ॥

पितुः सकाशाद्ब्रह्मदायहरं ब्रह्म वेदः । तदर्थं दायं दानं दक्षिणा ब्रह्म-
दायं तद्व्रतीति ब्रह्मदायहरः पितुः सकाशात् । गुह्यदक्षिणां कृत्वा दत्त-
वन्तमित्यर्थः । प्रतीतं प्रतिगतं ब्रह्मचर्यानिष्ठतमित्यर्थः । सक्ब्धः सर्वा-
जकाराख्यमुपलक्ष्यम् । गोशब्दादीनामर्हयेत् ॥ न० ॥ १ ॥

सत्यामपि वेदव्रतसमाप्तौ गुरुभानुज्ञातः ख्यात् । खानशब्देन गृह्योक्त-
संस्कारो ज्ञायते ।...तथा प्राग्व्याख्यातं तदहरेव गृह्यकारोक्तं मधुपर्क-
पूजाविहितं संस्कारं प्राप्य समाहृतो गुरुकुलात्पितृगृहं प्रत्यागत इत्यनुवाद
उद्देशेतेत्येतद्विशेषमेतत्सर्वं प्राप्तमेव । न तु समावर्तनं विवाहाङ्गम् ।...
विवाहशब्देन च पात्रियहसमुच्यते ।...सर्वथा समानजातीयाम् जज्ञा-
न्वितां जज्ञान्द्वैधव्यप्रजाधनसूचकानि वक्ष्येति जज्ञानि ज्योतिः-
शास्त्रावगम्यानि तैरन्वितां युक्ताम् ।...॥ मे० ॥

गुर्वनुज्ञातो गृह्यशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृतगृह्योक्तस्वरूपज्ञानसमावर्तना-
त्यक्त्वा द्विजः समानजातीयां प्रशस्तजज्ञां भार्यामुपयच्छेत् ॥ गो० ॥

गुरुब्रह्मादिना व्रतान्तकर्मण्यं संचिप्योक्तम् । ख्यात् व्रतविद्यासमापन-
निमित्तं वैधर्म्यज्ञानं गुरुकुल एव कृत्वा समाहृतः गुरुगृहात्पितृगृहानागतः ।
यथाविधि सम्यग्गोक्तहोमादिकर्मपूर्वकं ख्यातेत्यन्वयः । जज्ञानमवैधव्यादि-
चिह्नम् ॥ ना० ॥

...जज्ञानान्वितां वक्ष्यमाख्यगुणां दुर्जज्ञादीनां च ॥ रा० ॥

स्युः ॥ न० ॥ ४ ॥

यादृशी कन्या वोढव्या तामिदानीं दर्शयति । मातुर्यां असपिण्डा
 पितुश्च या असगोत्रा सा दारकर्मणि प्रशस्ता । सपिण्डयद्वयं मातृबन्धु-
 कक्षार्थं मातुर्हि सापिण्ड्यं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधीयते । न तु
 त्रिभ्य ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यो विवाह इष्यते । किं तर्हि पञ्चमादूर्ध्वम् । एवं
 हि गौतमः पठति । ऊर्ध्वं सप्तमात्पिण्डबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति ।
 ...असगोत्रा च या पितुः । गोत्रं वसिष्ठभृगुगार्गादि च स्मर्यते । समान-
 गोत्रा सगोत्रा वासिष्ठा न वासिष्ठैर्विवहति गर्गा गर्गैः । वासिष्ठे तु
 मातृसगोत्राया अपि प्रतिषेधः । परिशीय सगोत्रां वा समानप्रवरां तथा ।
 कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं द्विजस्त्रान्द्रावणं चरेत् । मातृकस्य सुतां चैव मातृ-
 गोत्रां तथैव च । गौतमे तु पठ्यते । असमानप्रवरैर्विवाह इति । तत्र
 गोत्रसमानत्वे सत्यपि प्रवरभेदश्चेद्युज्यते विवाहो यतः स्मृत्यन्तरे क्षुभयं
 निधिष्यते । असमानार्थगोत्रजामिति । आर्थं प्रवर इत्येकोऽर्थः । ...
 इहापि सगोत्रा चशब्दादसपिण्डा च तथागुवर्त्तमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववद-
 नुसंबन्धोपलक्ष्यार्थः । तेन पिण्डव्यसुरन्वयस्त्रीणामन्यासां च प्रपितामह-
 संततिस्त्रीणामा सप्तमात्पुरुषात्प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सप्तमपुरुषावधयः
 सपिण्डाः स्मर्यन्ते । अन्ये च गोत्रं वंशमाहुः । न तत्रावध्यपेक्षा । याव-
 देतज्ज्ञायते । वयमेकवंश्या इति तावदविवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डा
 चेत्यनुवर्त्यते । तेन पूर्ववत्पिण्डव्यसादिदुहितृणां प्रतिषेधः । अस्मिंस्तु पक्षे
 समानादिगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः । ...दारकराजं दारक्रिया दारकर्म तत्र
 प्रशस्ता प्रशंसया विहितेत्यर्थः । मैथुनीनां मैथुनममैथुनी पितुरिति संब-
 द्यते । ...अन्ये त्वमिद्युनेति पठन्ति । ... मे० ॥

सपिण्डता तु पुत्रवे सप्तमे विनिवर्तते । इत्यपि वक्ष्यत्वतो मातुरसपिण्डा
 मातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति । या च मातामहोप्रमातामह-
 न्वयजाता न भवति । पितुश्च या समानगोत्रा न भवति । चशब्दादसपिण्डा
 च पिण्डव्यसादिसंततिजाता या न भवति । सा द्विजातीनां मैथुनादौ
 दारकर्मणि दारकार्ये योग्या ॥ गो० ॥

समान एकः पिण्डो जनको येषां ते सपिण्डशब्देनात्र याच्याः । तथा च साक्षात्परंपरया वा यो मातृजनकः पिण्डो देहस्ततो येषां जन्म ते मातुः सपिण्डा इति । मातुः पञ्चमात्परतो ऽर्वाक् षष्ठादिष्वपि विवाहनिषेध-प्रसक्तौ स्मृत्यन्तराश्रितः । यथा याज्ञवल्क्यः । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पित्रस्तथेति ।...एवं च मातुः पूर्वं ये चत्वार उत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डा-स्तथा तत्संताने ऽप्यर्वाचोनाः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारस्तथा तथा मातृतो वर्गे ऽपि चत्वारस्तत्संतानभूताश्च प्रत्येकं चत्वारः सपिण्डास्तदन्तर्भूता कन्या न विवाह्येति सिध्यति । एवं पित्रतः सप्तमादित्यत्रापि व्याख्येयम् । मनुना ह्यसंगोत्रा च पितुरिति चकाराद् असपिण्डा चेत्पुनस्तुम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यवचनादेव नियमः । तेन यथा मातृ-सपिण्डेषु पञ्चसंख्यावधिसंख्या पितृसपिण्डेषु सप्तसंख्येति ।...मातृपक्षे तु यद्यपि असपिण्डा च मातुरिति चकारेण संगोत्रत्वाकर्षणात्पितृपक्ष इव सामान्यतो मातुः रुगोत्रमात्रे विवाहनिषेधः प्राप्तस्तथापि स्मृत्यन्तरे । मातुः संगोत्रामप्येके नेच्छन्नुदाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञान उदहेदविशङ्कित इत्यभिधानात् । यावदस्मिन्मातृकुलजादेतन्नाम्नो ऽस्या जन्मेवि जायते । ताव-न्मातृसंगोत्राणामविवाह्यत्वं तदूर्ध्वं तु न दोष इति ।...दारकर्मणि भार्या-साध्ययज्ञादिकर्मणि निमित्ते विवाहं कर्तुं प्रशक्ता अनिन्दिता । तथा मैथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये सुरतकर्मणि अपि सैव प्रशक्तानिन्दिता । यद्यप्येतदपि दारकर्मैव तथापि पृथग्यज्ञं विधिलङ्घनेन परदारप्रवृत्तस्यापि मातृसपिण्डादिगमने अधिकप्रायश्चित्तार्थम् । द्विजातीनामिति तत्राधा-न्यादुक्तं श्रुदूत्यापि तत्परित्यागेनैवोदाहः ।...॥ ना० ॥

...चकारान्मातृसंगोत्रा च ।...तथा च व्यासः । संगोत्रा मातुरप्येके नेच्छ-न्नुदाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञान उदहेदविशङ्कित इति वसिष्ठादि-स्मृतिरपि । एतदङ्गरोधेन नेया ।...मैथुने मिथुनसाध्ये अन्याधानादौ ॥ रा० ॥

सपिण्डा तु पुत्रे सप्तमे विनिवर्तत इति सपिण्डतां वक्ष्यति । अमैथुनी अक्षतयोनिः ॥ न० ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणास्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादोऽयम् । समृद्धिः संपत्तिर्धनं विभवः ।
महान्यपि प्रकृतान्यपि । धनविशेषवार्थमाह । गोऽजाविधनधान्यतः ।...
स्त्रीसंबन्धो विवाहः स्त्रीप्राप्त्यर्थं संबन्धः संबन्धता । मे० ।

इमानि दश वक्ष्यमाणानि कुलान्युक्तान्यपि वर्जयेत् । तथा गोक्षागावि-
महिषीधान्यैः समृद्धान्यपि तच्छीघ्रप्रजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहाराय
प्राज्ञगोदनासमर्थ्याददृष्टदोषपरिहाराय दारसंबन्धे वर्जयेत् । गो० ।

धनं सुवर्णादि । एतेन गुणान्तरवद्विषयवत्तयापि विवाह्यतेति दर्शि-
तम् । ना० ।

धान्यतः धान्यादिभिः । अविर्मेघः । स्त्रीसंबन्धे स्त्रीकर्मविवाहे । रा० ।
एतानि वक्ष्यमाणानि । न० । ६ ।

हीनार्थाः क्रिया यस्मिंश्च ज्ञातकर्मादयः संस्काराः क्रियन्ते नित्याश्च
पञ्चयज्ञादयः । निष्पुबं स्त्रीप्रसूतेः प्रायेण कन्या जायन्ते न पुमांसः ।
निष्पुबो वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशार्णसं दन्दैकवद्भावेन कुलद्वयं निर्दिष्टं
वज्रः दीर्घवाङ्मादिषु कोमभिर्युतम् । अर्शांसि गुह्येन्द्रियगतान्यधिमांसनिब-
द्धानि । तानि हि रोमरूपत्वात्पिच्छिकाकाराणि । क्षयो राजयस्या व्याधिः ।
अमायावा मन्दाभिर्यस्य सुक्ष्ममग्नं सम्यक् न जीर्यते । अपस्मारः स्मृतिक्रमं
द्युपघातकत्वं ।... निष्पुबं शरीरगताह्निदवती श्वेतता । कुलं प्रसिद्धम् । सर्वं
एते व्याधिविशेषवचनाः शब्दाः... । मे० ।

यागादिरहितं कुलं स्त्रीजनकं वेदग्रन्थं प्रचुरतरदीर्घरोमाक्षितमर्घ्याख्या-
व्याध्युपेतं राजवक्षिमन्दाग्न्यपस्मारिन्निजिकुष्ठिनां च संबन्धीनि कुलानि
वर्जयेत् । गो० ।

निष्पुबो निर्वेदम् । आमयोऽधिमान्धम् । कुलं मांसादिक्रोदः ।...
। ना० ।

हीनक्रियं पित्रादेर्जातकर्मादिराहित्यं यत्र । निष्पुबं स्त्रीजननप्रधानम् ।

निश्चन्दो वेदाध्ययनशून्यम् । रोमशं बज्रदीर्घरोमयुक्तम् । अर्धसमर्शोरोम-
युक्तम् ।...। रा० ।

हीनक्रियं श्रौतस्मार्ताचारैर्हीनम् । निष्पुण्यं स्त्रीशेषं तद्वर्जयेत् । कुतः
संततभावानुसारभावात् । निश्चन्दो निरध्ययनम् । रोमशं रोमबज्रं
तद्वर्जयेत् ।...। ग० । ७ ।

पूर्वः कुलाश्रयः प्रतिषेधः । अयं तु स्वरूपाश्रयः । यस्याः कद्रुवर्णाः
कनकवर्णा वा केशाः सा कपिला । अधिकार्द्धं घटकुल्यादिकाम् । रोगिणीं
बज्ररोगाम् ।...अविद्यमानलोमां बाहुमध्ये जङ्घद्वये वा सर्वलोमामभावः ।
वाचाला स्वल्प एव वक्तव्ये बज्रं परवचं च भावते । पिङ्गला अक्षिरोगेण
मण्डलाक्षी । पिङ्गलाक्षी वा । मे० ।

कपिलां घटकुल्यादिकां आधिराधिक्षितामविद्यमानलोमां बज्रलोमां
बज्रभाविनीं पिङ्गलवर्णां कन्यां गोपयन्ते । गो० ।

न रोगिणीं स्वतः क्षयादिस्थाधिमतीम् । पूर्वं हि कुले तेषां प्रायिकत्वेन
कन्यानां संभावनामात्रेणाविवाह्यतोक्ता । अत्र तु तस्यां तन्निश्चयेनेति
विशेषः । पिङ्गलां भामरक्तगौरवर्णाम् । ना० ।

कपिलां कपिलकेशां वर्जते वा । रा० ।

कपिलां केशाक्षिभ्यां पिङ्गलां त्वचा । ग० । ८ ।

ऋक्षं गच्छत्रं तन्नामिका आर्द्रा ज्येष्ठा इत्यादि । वृक्षनाम्नीं त्रिंशपामन-
कीति । नदी गङ्गायमुनेत्यादि । ऋक्षाणि वृक्षाश्च गच्छन्तेति इन्द्रः ।...
अन्यनामिका वर्वरीश्वरीत्यादि । पर्वता विन्ध्यमलयदयः ।...पक्षिनाम्नी
शुक्रा सारिका । अहिः सर्पः तन्नाम्नी । व्याला मुजंगी । प्रेत्या दासी
चेटी... । भीषणं नाम भयजनकं डाकिनी राक्षसी । मे० ।

गच्छत्रवृक्षगदीक्षेत्रपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां गोपयेत्
। गो० ।

अन्यथाख्यादिनाम्नाम्नीं चाख्याजीत्यादिनाम्नीम् । पर्वतनामिकां विन्ध्यहिमेत्यादिनाम्नीम् । प्रेथ्यनाम्नीं दासीत्यादिना ।...॥ ना० ॥

अन्यो स्त्रेष्ठः । तेन यवर्गी स्त्रेष्ठाम् । पर्वतनामिकां शिखामयीम् । पक्षी गवहः । अहिः भुजंगः । प्रेथ्या अगुदासी । भीषणनामिका उग्रेत्यादि । रा० ॥

ऋक्षनाम्नीं क्षतिकेति । वृक्षनाम्नीं शिशपेति । नदीनाम्नीं गङ्गेति । अन्यनाम्नीं मातङ्गीति । पर्वतनाम्नीं विन्ध्येति । पक्षिनाम्नीं शुकीति । अहिनाम्नीं नागीति । प्रेथ्यनाम्नीं दासीति । विभीषणनाम्नीं दासीहिमेति । अट्टहो ऽयं निषेधः ॥ न० । ६ ॥

अथङ्गान्यङ्गानि यस्याः सैवमुच्यते । अथङ्गशब्दो अवैकल्यवचनः ।... सौम्यं मधुरं नाम स्त्रीणां सुखोद्यमश्च दर्शितम् । हंसवारख इव गच्छति यावृशी । हंसानां हस्तिनां च विनासवती मथ्यरा गतियस्याः । तनुशब्दो नाख्यवचनः ।... तन्वङ्गी सोच्यते नातिस्त्रूणा नातिक्षेत्रेति । मृदुसुस्पृशा-कठिनापरिषाण्यङ्गानि यस्यास्तासुदहेत् ।...॥ मे० ॥

अविकलाङ्गीं प्रसन्ननाम्नीं राजहंसगजवच्चिरगमनामनतिस्त्रूखरोमकेश-दन्तां कोमलाङ्गीं कन्यां परिखयेत् । विधिनिषेधो ऽभयाभिधाननिर्दोष-सगुणकन्योपयमनं ऽभ्युदयार्थम् ॥ गो० ॥

अथङ्गाङ्गी अङ्गेष्वपि यस्या न अङ्गत्वम् अङ्गाङ्गेष्वपि नखादिषु यस्या वैकल्यं नास्तीत्यर्थः । तथा विभीषणनामत्वामावे ऽपि सौम्यं शान्तं नाम यस्याः सा विवाद्या । तथा विभीषणनामनिषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः । तनवः स्त्रियाः केशाः शिरोवहः ।...॥ ना० ॥

न्यूनाधिककुलाद्यङ्गरहितां सौम्यनाम्नीं शशिनीचन्द्रिकेत्यादिनाम्नीं हंस-वारखवत् वारखो हस्ती तद्वत् गमनशीलाम् । अत्र विधिनिषेधौ अभ्युद-यानभ्युदयप्रसौ । रा० ॥

अङ्गशब्दो त्वयवे शरीरे च । न० । १० ॥

यस्या भ्राता नास्ति तां न विवहेत् पुत्रिकाधर्मश्रद्धया पुत्रिकात्वश्रद्धया पुत्रिकाधर्मः कदाचिदस्याः कृतो भवत्यन्तेत्यनया श्रद्धया न संदेहेन । कथं चेयं श्रद्धा भवति । यदि न विज्ञायेत पिता देशान्तरे प्रेषितो मृतो वा सा च मात्रा पित्रसपिण्डैर्वा दीयते प्राप्तकाणां पितर्यसंनिहिते एतैरपि ज्ञातयेति स्मर्यते ।... अन्ये तु स्वतन्त्रमेतत्प्रतिषेधद्वयमाचक्षते । यद्यपि पिता न विज्ञायते अनेनेयं जातेति गूढोत्पन्नायाः प्रतिषेधः । एवं च संमन्धः यस्या भ्राता नास्ति तां पुत्रिकात्वश्रद्धया गोपयच्छेत् ।... मे० ।

यस्या भ्राता नास्ति यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मम स्यात्स्वधाकरमित्यभिसंधि- मात्रात्पुत्रकेत्येवं ननु गौतमोक्तपुत्रिकाविधिभ्रान्त्या नोदहेत् । भाट्टभावे हि पितरि विज्ञायमाने ऽपि पुत्राभावात् कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात् । सत्यामपि वा अभाट्टकत्वप्रसिद्धावनेनैवमुत्पन्नेयं नेति यस्या जनको विशेषेण ज्ञायते तामपि पुत्रिकात्वभ्रान्त्या नोदहेत् । जनके हि सम्यग्ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरप्येकभाट्टकयोर्भाट्टप्रसिद्धेरस्ति जनककृते पुत्रिकात्वश्रद्धा एतदुक्तं तयोर्विशेषणम् । पुत्रिकायाश्च न परिपूर्वं भार्या- त्वमत एव निषेधात् ।... गो० ।

न भवेन्नोत्पद्येत । न विज्ञायेत कुलप्रवृत्तादिना प्रसिद्धिः । संतत्यन्तरा- भावेनापरिभाषितपुत्रिकाश्रद्धया आद्याया न विवाहः । द्वितीयस्या अधर्म- श्रद्धया व्रात्यकन्यादिपरिणयकृतपापश्रद्धयेति क्रमादन्वयः ।... ना० ।

...पुत्रिकेति पुत्रिकात्वेन मनसा नियुक्ता वेति श्रद्धा अतीतपितृकत्वेन जारजाप्रजाद्यधर्माश्रद्धयेति पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः श्रद्धया । रा० ।

अपुत्रेण पित्रा जनयिष्यमायानां दुहितृपुत्राणां स्वसंतानसंकल्पः पुत्रिका- धर्मः । भ्रातुरभाव एव पुत्रिकाधर्मश्रद्धा भवति ।... ज्ञाते पितरि जानतापि पुत्रिकाधर्मश्रद्धा कथंचिन्नवर्तयितुं शक्यते न पुनरज्ञाते । तेनाहं न विज्ञायेत पितेति ।... न० । ११ ।

...सवर्णा समानजातीया सा तावदग्रे प्रथमतो ऽङ्गतविजातीयदारपरि-
यहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णाविवाहे यदि तस्यां कथंचित्प्रीतिर्न भवति
अपत्मार्यो व्यापारो न निष्पद्यते । तथा कामहेतुकायां प्रकृताविमा वक्ष्य-
माणा असवर्णा वराः श्रेष्ठाः शास्त्रानुज्ञातयाः ।...॥ मे० ॥

द्विजातीनामादौ पाण्डियहये समानजातीया प्रोक्तेषु कर्त्तव्ये कामात्पुनर्दार-
कर्मणि प्रकृतानामिमा वक्ष्यमाणा वर्णक्रमेण श्रेष्ठाः स्युः ॥ गो० ॥

अग्रे प्रथमं सवर्णैव दारकर्मणि प्रशस्ता । श्रेयोहेतुर्नासवर्णा तादृक् ।
श्रेयोऽर्थित्वाभावेन तु कामतः प्रकृतौ क्रमशो यथापूर्वमिमा वराः श्रेष्ठास्त-
दाह ॥ ना० ॥

दारकर्मणि दारसाध्ये अपत्योत्पत्तौ धर्मादौ च इमाः सा चेत्तादि ता
वक्ष्यमाणास्तिस्रश्च अवरा निष्कृष्टाः ॥ रा० ॥

क्रमशः अग्रे सवर्णा प्रशस्ता । तदन्वगन्तरा । वदन्वेकान्तरा । तदनु-
द्यन्तरेत्यर्थः । अवरा हीनवर्णा इमा वक्ष्यमाणाः ॥ न० ॥ १२ ॥

वर्णमते सति सवर्णानियमो यथैव ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रियो भवन्ति ।
एवं शूद्रस्य जातिन्यूना रजकतक्षकादिस्त्रियः प्राप्ताः । अतः सवर्णैरिय-
मुच्यते । उत्कृष्टजातीयास्तु पूर्वत्र क्रमग्रहणादप्राप्ताः ।...॥ मे० ॥

शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति । न तुत्कृष्टापकृष्टे । शूद्रा वैशा च वैश्यस्य
मन्वादिभिः सृष्टे । वैश्या शूद्रा क्षत्रिया च क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्या
ब्राह्मणी च ब्राह्मणस्य । शूद्रामध्येके मन्त्रवर्जमिति वसिष्ठस्मरणात् । मन्त्र-
वर्जितेषां द्विजातीनां भवति ॥ गो० ॥

सा सजजातीया । अत्र शूद्राविवाहेन केवकमसर्वविवाहदोषः किंतु
दोषान्तरमपीत्याह ॥ ना० ॥

तास्तु शूद्रावैश्याक्षत्रियाः सा च ब्राह्मणी अयजन्मनो ब्राह्मणस्य ॥ रा० ॥

एवकारेण केवकशूद्रभार्यात्वं शूद्रस्यैव नान्यस्येति सूचितम् । सप्तशब्द-

ग्रहणेन सर्वार्थायामूढायामेवासवर्था या वोढयेति प्रत्येकं निर्देशेन नोत्तरा
वोढयेति ।...॥ न० ॥ १२॥

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते न कचिदितिहासव्याख्याने ऽपि उपदिश्यते
वर्ण्यते । आपदि गरीयस्यामधिकायामापदि । पूर्वज्ञानज्ञाता अनेन प्रति-
विध्यते ।...॥ मे० ॥

ब्राह्मण्यक्षत्रिययोर्द्वैतस्यप्रतिपत्तये सर्वार्थमनममानयोः कस्मिंश्चिदपीति-
हासाख्याने शूद्राभार्या नोपवर्ण्यते । एवं च शूद्रानिवेधाद् ब्राह्मण्यक्षत्रि-
ययोः सर्वार्थानामे ऽस्ति क्षत्रियवैश्वोदाह इति गम्यते ।...॥ गो० ॥

आपद्यपि दुर्मिच्छादौ । शूद्राविवाहेन धनकामामिच्छारसंभवे ऽपीत्याह ।
...॥ ना० ॥

...वृत्तान्ते इतिहासादौ ॥ रा० ॥

आपत्यु सर्वार्थाया अन्तरीयाया अक्षामे । वृत्तान्ते वृत्तमाचरितमन्तो
निर्णयः धर्मशास्त्र इत्यर्थः । भार्या नोपदिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते ।
किंतु काम्यत्वेनेत्यर्थः । न केवलं ब्राह्मण्यक्षत्रिययोरेव निषेधः । किंतु
वैश्यस्यापीति सूचितं तत्र निन्दार्थमाह ॥ न० ॥ १४ ॥

पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शेषो ऽयं निन्दार्थवादः । हीनजातिः शूद्रैव तस्या
एव प्रकृतत्वात् । ससंतानानि शूद्रतामिति च निगमनात् ते द्विजातयः
शूद्रा भवन्त्येवं तत्पुत्रपौत्रा इत्यत उच्यते ससंतानानीति संतानमपत्योत्पत्ति-
प्रबन्धः पुत्रपौत्रादिः ॥ मे० ॥

शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिं शूद्रां शास्त्रार्थापरिज्ञानादुपयच्छमाना
द्विजातयः कुलानि पुत्रपौत्रादिप्रबन्धाच्चिरंतनकालमाविसंतानानि शूद्रतां
गमयन्ति । तथाविधानामेव तत्रोत्पादनात् । अत्र द्विजातय इति वचना-
द्वैश्यस्याप्यकृतसर्वार्थविवाहस्य शूद्रानिवेध इति गम्यते । ब्राह्मण्यक्षत्रिययोः
पुनः प्रत्यवायातिशयपूर्वप्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् । मतान्तराख्याः ॥ गो० ॥

हीनजातिं शूद्राम् । कुलानि पित्रादिरूपाणि । ससंतानानि ब्राह्मणी-
जातस्त्रपुत्रादीनि वृषकतां नयन्तीति सर्वसाधारणो दोष उक्तः । अथ
गोत्रविशेषानियतं दोषमाह ॥ ना० ॥

हीनजातिं शूद्रां तदुत्पन्नपुत्रपौत्रादिना शूद्रतां नयन्तीत्यन्वयः ॥ रा० ॥

हीनजातिं संस्कारहीनामुत्पत्त्या शूद्राम्... । कुलं संततिं शूद्रतां जाव-
कमादिसंस्कारहीनताम्. . ॥ न० ॥ १५ ॥

शूद्रां विन्दति परिणयति शूद्रावेदी स पतति पतित इव । अत्रिचतस्र-
तनयः पुत्रः तयोरेतन्मतमित्युपस्कारः । अयं तावदत्र श्लोकः पूर्वप्रतीति-
निषेधशेषः । श्रौतकस्य सुतोत्पत्त्या शास्त्रान्तरमिदम् ।.. तदपत्यतया
भृगोः । इदमपि स्मृत्यन्तरं तान्येव शूद्रोत्पन्नानि अपत्यानि यस्यै तदपत्यः
तदभावस्तदभावता भृगोरेतन्मतम् ।... ॥ मे० ॥

अत्रिचतस्रपुत्रस्य च गोतमस्यैतन्मतं यच्छूद्रोद्बोधा पतितो भवतीति
निन्द्या प्रतिषेधाभुमानम् । न ह्यकस्मान्निन्दा प्रवर्तत इत्येवं च तन्मतेनायं
शूद्राया अत्यन्तप्रतिषेधः । श्रौतकस्य पुनर्मतं यच्छूद्रासुतोत्पत्त्या पतती-
त्यतश्च तन्मते गतौ तामुपेयात् । भृगोः पुनर्मतं यत्त्रेवणशूद्रापत्यतया
पततीत्येवं च तत्पक्षे इतरासु जातापत्यः शूद्राभूतौ ब्रजेत् ॥ गो० ॥

शूद्रावेदी शूद्रापरिणेत। अत्रेः अत्रिचतस्रकस्य मुनेर्मते संतत्यनुत्पत्त्यापि
पतति । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति गौतमोक्तपातित्वयोगी
भवति । उतथ्यतनयो गौतमस्तद्गोत्रजस्येति सुतोत्पत्त्येवमेव व्यवहितेना-
श्वितम् । श्रौतकस्येवपि तदपत्यतयेत्यनेनाश्वितम् । तेन गौतमगोत्रस्य
पुत्रोत्पत्त्या श्रौतकभृगवादीनां तु पुत्रोत्पत्त्या शूद्रतुल्यत्वहेतुर्द्विजः ति
धर्महानिरूपं पातित्वमित्यर्थः । एतच्च तत्तद्गोत्रकर्तृणां तेन प्रकारेण पूर्वं
पातित्वस्योत्पन्नत्वात्तैरेव नियमितम् । अत एव भविष्ये शूद्रामारोप्य शय्यां
तु पतितो ऽत्रिचतस्रश्च । उतथ्यः पुत्रजननात्पतितत्वमवाप्नवान् । पुत्रस्य
पुत्रमासाद्य श्रौतकः शूद्रतां गतः । भृगवादयो ऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः

अत्र च भगवादेव इत्यादि पदादत्रिगौतमव्यतिरिक्तानां सर्वेषां ग्रहणम् ।
केचित्त्वत्रिमतेरिति वक्ष्येति व्याचक्षते । एवमुत्तरेष्वपि । तत्तु व्याख्यानं
व्यवस्थितार्थानभिधानेन श्रुद्रावेदगस्यादोषत्वमापादयन्निषेधविध्यनर्थकप्रस-
ङ्गकतया हेयमेव । प्रसङ्गादविज्ञायामपि श्रुद्रायां मैथुने दोषमाह ॥ ना० ॥

श्रुद्रां विन्दते परिणयत इति श्रुद्रावेदी । अत्रैवतथ्यतनयस्य गौतमस्य
च मते विवाहमात्रेण पतति श्रौतकस्य तु मते सुतोत्पत्त्या । अत एव
दैवाज्जातश्रुद्राविवाहे ऋतौ गोपेयादिति वचनं संगतं तत एवर्तुतः भगो-
र्मतमुदितानुदितहोमवद् विप्रराजन्यविशां यथाक्रमं संबन्ध इति केचित् ।
तन्न । उत्तरत्र विप्रविषय एव निन्दार्थवादः । तानाह ॥ रा० ॥

श्रुद्रां भार्यात्वे विन्दतीति श्रुद्रावेदी तेन पततीत्यत्रैवतथ्यतनयस्य मतम् ।
उतथ्यतनयो गौतमः । श्रुद्रायां सुतोत्पादनेन न पुनस्तस्या गमनेनेति
श्रौतकस्य मतम् । श्रुद्रामूढवानपि तस्यां सुतोत्पत्तिमयादृतौ तां गोपेया-
दित्यर्थः । तदपत्यतया भगोरित्येतत्त्वमतं कुतः । भगुमुखेन शास्त्रस्य
प्रोच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्यां श्रुद्रायामेवापत्यं यस्य तदपत्यः तदपत्य-
तया पततीति भगोर्मम मतम् । श्रुद्रापत्यञ्च केवकैरिति वक्ष्यति । . .
॥ ना० ॥ १६ ॥

अर्थवादो ऽयम् । यदि पुत्रमुत्पादयति तस्यां ततो ब्राह्मण्यादेव हीयते ।
अपत्यस्याब्राह्मणत्वमिति । . . ॥ मे० ॥

श्रुद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजति । पूर्वशेषो ऽर्थवादः । सुतं श्रुद्राया-
मुत्पाद्य ब्राह्मण्यादेव भ्रष्टतीत्ययं सुतोत्पत्तिनिषेधार्थवादः । एवं चेद्वार्थ-
वादो यो ब्राह्मणग्रहणादत्यन्तप्रतिषेधः सुतोत्पत्तिनिषेधे ब्राह्मणविषया-
देव ॥ गो० ॥

आरोप्येति कारणेन कार्यं मैथुनमुक्तम् । अधोगतिं नरकं ब्राह्मण्याद्-
ब्राह्मणकर्मणः । यदुक्तं कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते इति दोषकथनेन स्पष्टयितु-
माह ॥ ना० ॥

श्रयणमारोप्य केवलश्रूत्रोत्थैः । तस्यां केवलश्रूत्रायामेतदेव विशदयति
॥ न० ॥ १७ ॥

सार्वकालिकोऽयं निषेधः । यदि कथंचिच्छ्रूत्रा युज्यते तदैतानि कर्माणि
तत्प्रधानानि न कर्तव्यानि । न च तया सह चैवर्त्तिकस्त्रीवद्धर्मेऽधिकारो
ऽस्तीत्यर्थः । भार्यात्वादधिकारे प्राप्ते निषेधोऽयम् ।.. मे० ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्ययेति निषेधं वक्ष्यत्यतः संनिहि-
तायामपि सजात्यायां वा यागश्चाद्वातिथिदानानि यस्य श्रूत्रया दत्तानि
तद्व्यक्त्यर्थं पित्रदेवा नोपजीवन्ति । न च तेनातिथेयेन स गृहस्थाः स्वर्गं
गच्छन्ति ॥ गो० ॥

तत्प्रधानानि भार्यान्तराभावात् । न च स्वर्गमित्यातिथेयविषये दोष
उक्तः । तत्र नादक्यतिथय इत्यभिधानयोगात् ॥ ना० ॥

दैवं होमादि । पितृभ्यं आद्वादि । श्रूत्रास्तत्सुताश्च प्रधानतया यस्य सुत
इति न च स्वर्गं ब्राह्मण्यभावेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् ॥ रा० ॥

यस्य द्विजस्य तत्प्रधानानि श्रूत्राप्रधानानि । तस्य तदैवं पितृभ्यामातिथेयं
च देयम् । पित्रदेवा नादन्ति नान्नन्ति । आतिथेस्यापि दैवपितृभ्यात्मकत्वादुक्तं
पित्रदेवा इति । ततश्च स स्वर्गं न गच्छति । न ब्राह्मण्यक्षययोरित्यारभ्य
यदिदं श्रूत्राभार्यात्वं निषिद्धं तत्केवलश्रूत्राभार्यात्वविषयमिति । तत्प्रधानानी-
त्वात्नेन स्पष्टीकृतम् ।... न० ॥ १८ ॥

दृषणीपेनो दृषत्याः पेनो वज्रासवः स पीतो येन पञ्चाब्दुभक्षितादिवत्
पूर्वनिपातः । पाठांतरं दृषणीपीतपेगस्य ।...तस्यां चैव प्रसूतस्य कन्तौ
गच्छत इत्यर्थः । निष्कृतिः शुद्धिर्नास्तीति निन्दतिप्रयो यतः ॥ मे० ॥

श्रूत्रया कृतपरिचुम्बनस्य तथैव चैकपर्यङ्गादौ मुखन्वासापवित्रीकृतस्य
तस्यामेव चोत्पन्नापत्तस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यत इति पूर्वोत्तरसौकार्थावबन्त-
निषेधाद् भगुमत्पार्थवादौ ॥ गो० ॥

दृषणीयेनपीतस्य पीतदृषणीमुखपत्रस्य निःश्वासी दृषत्वा एव । एतेन प्रधानमैद्युनाभावे ऽपि प्राप्याङ्गमात्रेण दोष उक्तः । प्रसृतस्योत्पन्नापत्तस्य । निष्कृतिर्निस्तारः । पापान्न विधीयते नाशुमतो विना प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ना० ॥

दृषणीयेनपीतस्य श्रद्धाधरसुधापायिनः । शुम्भनेन भोगकाक्षे तन्निश्वासे-
नोपहतं स्पृष्टं शरीरं यस्य । तस्य प्रसृतस्य स्वयमेवापत्ततया जातस्य
निष्कृतिः शुद्धिरैहिकामुष्मिकयोः कर्मणोर्नाधिकार इति भावः ।...॥ रा० ॥

दृषणीयेनपीतस्य ..दृषणीभोगोपकक्षमेतत् । प्रसृतस्य जातापत्तस्य
तिष्ठति प्रायश्चित्तम् ।...॥ न० ॥ १६ ॥

वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः हिताश्च अहिताश्च केचिद्धिताः केचिन्न ।
अष्टाविति संख्यानिर्देशः समासः संक्षेपः । स्त्रीसंस्कारार्थां विवाहाः
स्त्रीविवाहाः । कः पुनरयं विवाहो नाम । उपायतः प्राप्ताया दारकरवार्थः
संस्कारः...॥ मे० ॥

चतुर्थांमपि ब्राह्मणादिवर्णाणां परणोकेहलोकयोः कांश्चिद्धिताहित-
निमान्वक्ष्यमाणानष्टौ भार्याप्राप्तिहेतुर्विवाहाग्संक्षेपेण ब्रूयत ॥ गो० ॥

हिताहितान् हितानहितान् । तत्र केचित्सर्वेभ्यो वर्गेभ्यो हिताः
केचिदहिताः केचित्स्यचिदेव तादृशा इति वक्ष्यति ॥ ना० ॥

हिताहिताग्सर्वगणकसाधनान् । स्त्रीविवाहान् स्त्रीकर्मकात् अनेन
स्वयंवरविवाहो नास्ति गण्यत इत्यर्थः ॥ रा० ॥

यथा विवाहे इह प्रेत्य च हितानहितान्विपरीतान् ॥ न० ॥ २० ॥

...अधमग्रहणं पैशाचस्य निन्दार्थम् ॥ मे० ॥

स्तुतिनिन्दाप्रतिपादने ऽयम् । एषां ब्राह्मणादिव्यपदेशो न त्वसाधारण्येन
ब्रह्मादिदेवतासंबन्ध एषां विद्यते ॥ गो० ॥

येन विवाहेनोत्पन्नया संतत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिः स ब्राह्मः । एवं दैवा-
दावपि ॥ ना० ॥

देवात्प्राजापत्यस्य श्रेष्ठं पणतो वक्ष्यति ।... ॥ न० ॥ २१ ॥

धर्मादनपेतो धर्म्यः शास्त्रविहित इत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यौ गुण-
दोषौ इष्टानिष्टपक्षहेतुत्वाद्गुणदोषौ प्रसवे अपत्यजन्मनि गुणगुणाः
अगुणो दोषः । वोढुरेव स्वर्गनरकादिष्वक्षयौ गुणदोषौ... ॥ मे० ॥

ये विवाहा यस्य वर्णस्य धर्मादनपेता यस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषौ
वोढुरिष्टानिष्टपक्षदातारौ प्रतिनियतविवाहोत्पन्ना यत्नेषु च ये गुणदोषा-
स्तत्सर्वं युष्माकं प्रवक्ष्यामि ॥ गो० ॥

धर्म्यो धर्मादनपेतः । गुणदोषौ विवाहमात्रे ऽपि श्रुतिं विनापि । तच्च
प्रशस्ताप्रशस्तत्वाभिधानादर्यादभिहितमिति विशेषतो नोक्तम् । प्रसवे
संततौ ॥ ना० ॥

यस्य वर्णस्य यो विवाहो यावत्संस्थो विहितो यस्मिंश्च यो दोषस्तं ब्रूते
य इति पक्षमिः ।... ॥ रा० ॥

यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ च गुणदोषौ प्रसवेषु
पुत्रेषु ॥ न० ॥ २२ ॥

यद्विवाहा ब्राह्मणस्यानुपूर्व्या । आनुपूर्वक्रामो नामोद्देशः क्रमेण क्षत्रस्य
क्षत्रियवचनः क्षत्रशब्दः । तस्य चतुरः । अवरानुपरितनानासुरगान्धर्व-
राक्षसपैशाचान्विद्यात् । वैश्वश्रूत्रयोस्तानेवाराक्षसान् राक्षसं वर्जयित्वा ॥
मे० ॥

बडादितः क्रमावस्थितान्विप्रस्य । क्षत्रियस्य चोपरितनाक्षतुरो वैश्व-
श्रूत्रयोः पुना राक्षसवर्जितान्तानेव धर्मादनपेताङ्गानीयात् ॥ गो० ॥

बडानुपूर्व्येति गान्धर्वान्ता विप्रस्य बड् धर्म्यो धर्मादनपेताः । प्रशस्तास्त्वा-
द्याश्चत्वार इति वक्ष्यति । अवरगान्धाश्चतुरः । तत्र पैशाचस्य श्रूत्रेणपि
निन्दितत्वात् प्राजापत्यादयश्चत्वारो ग्राह्याः । तानेव चतुरक्षेषु तु मध्ये न
राक्षसमिति श्रुदासात् । अयः प्राजापत्यासुरगान्धर्वाः शिष्यन्ते ॥ ना० ॥

... चतुरस्तानेवासुरादीन् राक्षसं वर्जयित्वा तानासुरगान्धर्वपैशा-
चान् ।... ॥ रा० ॥

ब्राह्मादीन् षड्विवाहान्विप्रस्य धर्म्यान्विद्यात् ।... ॥ न० ॥ २३ ॥

आसुरगान्धर्वयोरेयं निषेधो ब्राह्मण्यस्य पुनर्ब्राह्मादिविधानेन ।... ॥ मे० ॥

ब्राह्मणस्याद्याश्चत्वारः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकं वैश्यशूद्रयोश्चासुरं
स्मृत्यर्थापनिबन्धकाराः प्रश्नस्तान्मन्यन्ते । अत्र चासुरादीनां ब्राह्मणादिषु
पूर्ववाक्यविहितानामिह निराकरणादिकल्पतो नित्यासंभवे वैकल्पिकेषु
प्रवृत्तिरेवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ॥ गो० ॥

प्रश्नस्तानुत्तमसंततिहेतुतया । अत्र ब्राह्मणस्य चत्वार इति प्रथमः
कल्पः । एवं वैश्यशूद्रयोर्द्वयम् । आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह ॥ ना० ॥
चतुरः प्राजापत्यान् । कवयः क्रान्तदर्शिनः । एकं प्रधानं प्रश्नस्तमित्यर्थः ।...
॥ रा० ॥ २४ ॥

क्षत्रियादिविषयेयं स्मृतिः । न ब्राह्मणविषया । राक्षसे विरोधात् । न
हि वधभेदेने ब्राह्मणः कर्तुमर्हति ।... ॥ मे० ॥

इह पैशाचनिषेधात्प्राजापत्यादयः पञ्च स्पृह्यन्ते । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां
मध्याक्षयो धर्मादनपेता द्वौ त्वधर्म्याविह शास्त्रे स्मृतौ पैशाचासुरौ तावा-
पद्यपि न कर्तव्यौ ॥ गो० ॥

क्षत्रस्य चतुरोऽवरानिति उपक्रान्ताः प्राजापत्यादयः पञ्च । तेषामपि
मध्ये त्रयो धर्म्या विप्रस्य ।... ॥ ना० ॥

पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयो धर्म्या धर्मादनपेताः... ॥ रा० ॥

पञ्चानामिति पाश्चात्यानां ग्रहणं पैशाचश्चासुरश्चैवेति किङ्गात् । पञ्चानां
प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयः प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसा धर्म्याः ।... ॥ न० ॥ २५ ॥

...वरेण संविदं कृत्वा नय मामितो येन केनचिदुपायेनेत्यात्मानं नाय-
यिष्यति । स च शक्त्यतिशययोगाङ्गत्वा हित्वेत्येवं हरति ।... ॥ मे० ॥

यावेतौ गान्धर्वराक्षसाख्यौ विवाहौ पूर्वोक्तौ तौ पृथक् प्रथक् क्षत्र-
स्याधर्माविति पूर्वं सिद्धं मिश्रौ धर्मौ तस्य तौ स्मृतौ इत्यनेनेत्यते । तत्रे-
तरेतरानुरागपूर्वं यदा कन्या वरेणात्मानं संविदा युद्धादिनापहारयति
तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ गो० ॥

पृथगसंकीर्णौ मिश्रौ संकीर्णौ । यथा प्रथमं गान्धर्वं परिस्पृष्टं तद्वन्मुष-
विरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणम् । अथ मिश्रावित्यापत्कल्पः ।... ॥ ना० ॥

पृथक्पृथगिति राक्षसः क्षत्रियस्येत्युक्तत्वात् । अनुवादो मिश्राविति ।
वरकन्ययोः पूर्वं परस्परसंवादे सति परिपश्विनो विजित्योद्धृतात् तौ
गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ।... ॥ रा० ॥

पृथक् पृथग्वा केवलो वा राक्षस इत्यर्थः ।... ॥ न० ॥ २६ ॥

इदानीं स्वरूपभेदेषामाह ।... अर्चयित्वा नेनालंकरणकटककर्णिका-
दिना प्रीतिविशेषसत्कारविशेषैरर्चनं कृत्वा । एते चाष्टादनार्चने कन्याया
वरस्य चान्यतरसंबन्धिप्रामाण्याभावादुभयोपयोगतः कार्ये । अन्ये ऽपि
स्मृत्यन्तरोक्ता वरगुणा प्रवृत्त्याः ।... ॥ मे० ॥

वासोविशेषैः कन्यामाष्टाद्यालंकारादिभिश्चार्चयित्वा श्रुताचारवन्तं वरं
याच्चारहितं स्वयमानीय यत्तस्मै कन्यादानं स ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिः
स्मृतः ॥ गो० ॥

आष्टाद्य वाससा कन्याम् । एतेन यथाशक्त्यलंकरणमुपपन्नमितम् । अर्च-
यित्वा वरं मधुपर्केण स्वयमर्चयित्वा... ॥ ना० ॥

वासो ऽलंकाराभ्यां कन्यामाष्टाद्य अर्चयित्वा च वरमिति ।... ॥ रा० ॥

आष्टाद्य कन्यां वाससी परिधाप्य भूषणादिभिश्चार्चयित्वा ।...
॥ न० ॥ २७ ॥

वितते प्रारब्धतन्त्रे ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे तत्कर्मकारिणे ऋत्विजे... ॥ मे० ॥
 ज्योतिष्टोमादियागे प्रारब्धमर्थवदृत्तिजि प्रचरति यद्वंशस्तत्र कन्यादानं
 क्रियते । तं दैवं विवाहं मन्वादय आचक्षते ॥ गो० ॥
 यज्ञे यज्ञमध्ये ऋत्विजे दानं स्वयंभूतस्य सम्यङ्निष्पत्त्यभिसन्धानेन सुता-
 दानम्... ॥ ना० ॥
 वितते कर्तव्यतया प्रारब्धे । अणञ्जलेत्सुवादो ऽणञ्जलां विवाहयेदिति
 सामान्योक्तेः । दैवं देवकर्मसंबन्धित्वाद्देवोद्देश्यत्वाद्वा ॥ रा० ॥
 सुतामणञ्जल यद्दानं तद्देवं धर्मं विदुः । दैवकार्याधिष्ठिततया दाना-
 दैवत्वम् ॥ न० ॥ २८ ॥

स्त्रीगवो पुंगवश्च मिथुनमेकं द्वे वा वराद् गृहीत्वा कन्याया दानमार्धो
 धर्मः । धर्मत इति धर्म एवायं नाम विक्रयबुद्धिः कर्तव्या ।... ॥ मे० ॥
 गोमज्जीवर्द्धमेकं द्वे वा वराद्धर्मतो यागाद्यवश्यकर्तव्यधर्मनिमित्तं गृहीत्वा
 यत्कन्याया यथाशास्त्रं प्रदानं विधीयते स आर्धो विवाह उच्यते ॥ गो० ॥
 गोमिथुनं स्त्रीपुंसौ द्वे वा मिथुने । धर्मत आदाय आर्धोऽयं धर्म इति
 बुद्ध्या न तु जीमेनादानम् ।...विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः ।... ॥ ना० ॥
 ...द्वे वेति गोयुगं स्त्रीपुंसौ मिथुनद्वन्द्वे इति स्त्रीपुंगोचतुष्टयम् ।...
 ॥ रा० ॥
 धर्मत आदाय धर्मार्थमादाय नार्थार्थं यत्कन्याप्रदानं स आर्धः ।...
 ॥ न० ॥ २९ ॥

सह धर्मो युवाभ्यां कर्तव्य इति वचनेन परिभाषां कृत्वा नियम्य यद्दानं
 स प्राजापत्यः ।... ॥ मे० ॥
 सह युवां धर्मं कुर्वत इति प्रदानकाले वाच उक्त्वा यदर्थापूर्वकन्यादानं स
 प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ गो० ॥

उभावेव न तु भार्यान्तरेणापि सहेति । अनुभाष्य नियम्य । अथ्यर्थं
मधुपर्कश्च ।...॥ ना० ॥

...प्रदानकाले वचसा पूर्वं नियम्य अथ्यर्थं सत्कृत्य गन्धादिना वराविति
शेषः । वस्त्रादेरनावश्यात्वाद्वाच्यादेर्भेदः ।...॥ रा० ॥

अथ्यर्थं वरमिति शेषः । यत्कन्यादानं स प्राजापत्य इति शेषः ।
न० ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यः कन्याया एव पित्रादिभ्यः कन्यायै च स्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया
आनयनमासुरो विवाहः । स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छातो न शास्त्रत इत्यर्थाद्भेद-
माह । तत्र हि शास्त्रं नियामकमस्ति । एकं गोमिथुनमिति । इह
तु कन्याया रूपसौभाग्यादिगुणानपेक्ष्य च्छन्दः ॥ मे० ॥

कन्यायै कन्याज्ञातिभ्यो यथाशक्ति धनं दत्त्वा यत्कन्यायाश्च प्रदानमादानं
स्त्रीकारः स्वेच्छातो नार्धवद्वनजातिपरिमाद्यानियमेन स आसुरो विवाह
उच्यते ॥ गो० ॥

शक्तितो न त्वेकगोमिथुनादिनियतं त्रिविद्यम् ।...॥ ना० ॥

त्रिविद्यं धनं पणसंस्थानियमं व्याचष्टे । शक्तित इति ।...॥ रा० ॥

स्वाच्छन्द्याल्लोकशास्त्रमर्यादाबह्वनेन यत्कन्यादानं स आसुरो धर्मः ।...
॥ न० ॥ ३१ ॥

इच्छया वरस्य कुमार्याश्च प्रीत्या परस्परसंयोग एकत्र देशे संगमनं
तस्येयं निन्दा । मैथुन्यः कामसम्भवः मिथुनप्रयोजनो मैथुनः तस्मै हितो
मैथुन्यः ।...॥ मे० ॥

कन्यावरयोः परस्परानुरागाख्यः संयोगो मैथुनचरणं स मैथुनाय हितः
कामनिमित्तको गान्धर्वो विवाहो बोद्धव्यः ।...गान्धर्वादिविवाहेषु पुन-
र्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाभिसाक्षिक इति च

देवकस्मरणात् । तथा । गान्धर्वसुरपैशाचा विवाहो राजसंख्य यः ।
पूर्वं परिख्यस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते । बहुचमत्कारपरिश्रितदर्शनात्
भारतादौ च मुख्योपगमनवदेवं च पाण्डित्यदृष्ट्या मन्वा इत्यादि नरा-
न्तरोपसृक्तकन्याविषये ऽवतिष्ठते । पुनर्वैवाहिको विधिः कर्तव्यः । इत्यादि
वचनाद्गमनोत्तरकाकमकृतसंस्काराद्विजातीनां भार्या न भवति । शुद्रस्य
भवत्येव । त्रिमिर्वर्णैरित्युपादानात्तथाविधपुत्रस्य रिक्यभागदर्शनात् ॥ गो० ॥
मैथुन्यो मैथुनमात्रोद्देशप्रवृत्तः ।... सर्वेभ्येव द्विजातिविवाहेषु होमादिनैव
भार्यात्वसिद्धिः ।... तथा श्रौतकपरिश्रिते विशेषोऽप्युक्तः । गान्धर्वसुरपैशाचा
विवाहा राजसंख्य यः । पूर्वं परिख्यस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयत इति ॥ ना० ॥
मैथुन्यः मिथुनाय हितः । कामसम्भवः तयोः कामः इच्छा तत एव
भवति ।... ॥ रा० ॥

मिथुने साधुर्हितो वा मैथुन्यः । मैथुनपर्यन्त इत्यर्थः । कामसम्भवः
भोगसम्भवः । नार्थकोमादिसम्भवः ॥ न० ॥ ३२ ॥

प्रसङ्ग्य अभिभूय कन्यापक्षाद्गणात्कारेण कन्याया हरणं राजसो विवाह
इत्येतदत्र विवक्षितम् । इत्येत्याद्यनुवादः ।... ॥ मे० ॥

इत्या कन्यापक्षात्प्रमाथ्य । क्षित्वा प्रमाथ्याङ्गच्छेदादि कृत्वा । भित्त्वा
प्राकारादीन् ह्य मातृणां पितरनाथापञ्जित इत्येवमाङ्गयन्तीमश्रुजला-
विषजनयनां यः कन्यां गृहादाहरति तदपि भूयः कन्याहरणं राजसो
विवाहः ॥ गो० ॥

इत्या विरोधिनः । क्षित्वा तेषां बाहुपादादि । भित्त्वा प्राकारादि ।
एतत्कन्यावन्तुविरोधस्योपपन्नम् । क्रोशन्तीं बदतीमिति कन्यामिच्छोप-
पन्नम् ।... ॥ ना० ॥

स राजसो विधिः । हिंसाप्राधान्याद्राजसत्वम् । हिंसाप्रधाना हि
राजसाः ॥ न० ॥ ३३ ॥

मत्तां क्षीवां मय्यपरवशाम् । प्रमत्तां वातसङ्गोभेन नृचेतनाम् ।
रहोऽप्रकाशम् ।... इह गान्धर्वराक्षसपैशाचानां.. पाषिण्डवसंस्कारनि-
रपेक्षा विवाहा इति मन्यन्ते ।...॥ मे० ॥

सत्तां निग्नोपेताम् । क्षीवां शीतसंरक्षणाग्निरहंणां निर्जने प्रदेशे
यस्मिन्निवाह उपगच्छति । स पापहेतुर्विवाहानां मध्ये पैशाचोऽष्टमः
ख्यातः ॥ गो० ॥

...मत्तां मद्येन । प्रमत्तामन्यचित्ताम् । क्रौडादिना । उपगच्छति
नयति वा । प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः ॥ ना० ॥

...प्रमत्तां शीतरेक्षणे ऽनवहितां मात्राद्यग्निक्षितत्वेन । रहसि वि-
जने देशे ।...॥ रा० ॥ ३४ ॥

...क्षत्रियादीनां तु परस्पररेष्या । यदि कन्यावरयोः परस्परमभि-
चाषो भवति । तदा दानं कर्तव्यं नेतरथा ब्राह्मणविवाहवत् । अन्ये तु
व्याचक्षते । धनं वा गृहीत्वा अङ्गिरेवेत्येष इतरेतरकाम्यार्थः...॥ मे० ॥

ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानं प्रशस्तमित्युच्यते । क्षत्रियादीनां
पुनः परस्पररेष्या विनाप्यदत्तं वाङ्मात्रेणापि दानमिष्यते ॥ गो० ॥

...कन्याप्राप्तिभिः कन्यया वा सहान्योन्येष्वामात्रे ऽपि विनापि दानं
विवाहसिद्धिरित्यर्थः ।...॥ ना० ॥

इतरेतरकाम्यया परस्पररेष्या । गान्धर्वादिषु नायं विधिः । प्रदाना-
भावात् ॥ न० ॥

अङ्गिरेव ब्राह्मणदवप्राजापत्यैः । अथवा वाग्दत्तैव गान्धर्वै देया ॥ का० ॥
॥ ३५ ॥

...एषां विवाहानामिति निर्धारणे मल्ली । एवं विवाहानां यस्य यो
गुणः कीर्तितः । आचार्येण मनुना सर्वे षड्भूत तं गुणं विप्राः ।...॥ मे० ॥

एषां विवाहादीनां मध्याद्यस्य विवाहस्य यत्कर्म मनुना कथितं तत्सर्वं
मम यथावत्कथयतो विप्राः शृण्वन्त । गो० ॥

गृह्यः पुत्रोत्पत्तिद्वारेण । ना० ॥

एषां विवाहानां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गृह्यः फलम् । न० ॥ ३६ ॥

पूर्वे वंश्याः पित्रपितामहादयः । अपरे पुत्रपौत्रादयः । तान्सर्वानसौ
नरकादियातनाभ्य उद्धरति । ब्राह्मेण विवाहेन ऊढा तस्यां यो जातः
पुत्रः स सुकृतकृत्युल्लस्यति भवति । पित्रुपरशोकगतान् पित्रशब्दोऽयं
प्रे पर्यायः । न हि पुत्रादिसन्ततेरन्यथा पित्र्यप्रदेशसम्भवः । दशशब्द
प्रत्येकमभिसंबध्यते पूर्वापरशब्दाभ्यामेकविंशकमिति निर्देशात् ।...॥ मे० ॥

ब्राह्मविवाहोऽपुत्रो यदि सुकृतकृत्युल्लसति तदा दश पूर्वाग्निकादीन्
अन्वयिगो मृतान् दश पराग्निकादीन् आत्मानं चैकविंशकं पापान्मो-
चयति ।...॥ गो० ॥

...ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोऽपुत्रः । सुकृतकृत्युल्लसति दुष्कृतकारित्वे तस्य नैत-
त्फलमस्तीत्यर्थः ।...॥ ना० ॥

वंश्यान् संवन्शजातान् । पराग्निकादीन् ।...सुकृतकृत्युल्लसति आह्लादिकर्ता चेन्न
जातमात्रेणेत्यर्थः । रा० ॥ ३७ ॥

...सुतः पुत्रः कः प्रजापतिः स देवता प्राजापतेर्देवतात्वमारोप्यते ।...
कायोऽपुत्र इति ऋक्सत्वं छत्रापोः संज्ञाह्न्दसोर्बहुकमिति (पा० अ० ६, ३,
६३) ।...॥ मे० ॥

दैवविवाहोत्पन्नः पुत्रः सप्त पराग्निकादीन् सप्तावरग्निकादीन् पापा-
न्मोचयति । आर्षविवाहोत्पन्नश्च त्रीग्निकादीन्तींश्च पुत्रादीन् । तथा
प्राजापत्यविवाहोत्पन्नश्च षट् पुत्रादीन् षट् पित्रादींश्च । गो० ॥

कायः प्राजापत्यः ।...आसुरादिषु तु विवाहेषु जाताः पित्रा तस्य
पुत्राभिरुक्ततारुहेतवो नान्येषां पावयितार इत्यर्थे सिद्धित्वाभ्युक्तम् । ना० ॥

...जीनिति गोमुक्त्वयह्यापराधात् ।...। रा० ॥ ३८ ॥

...श्रुताध्ययनविज्ञानसम्पत्तिनिमित्ते च पूजाख्याती ब्रह्मवर्चसं तदन्तो ब्रह्मवर्चस्विनः । इदं तावच्छ्रुताणां सम्मता अनुमता अगर्ह्या अदिष्टा प्रिया इति ।...। मे० ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसम्पत्तेर्नोयुक्ता साधुप्रिया जावस्थेन द्वादशाध्यायवक्ष्यमाज्जज्ञेन सत्त्वेन दयाभिश्च गुह्यैर्युक्ता धनिनः ख्यातिमन्तः सम्पन्नखगनुलेपनादिभोगानुष्ठातारः पुत्रा जायन्ते । शतं वर्षाणि जीवन्ति ॥ गो० ॥ (३९, ४०)

अनुपूर्वशः तत्तद्विवाहापकर्षक्रमेणापकृत्यमाजगुण्याः । सत्त्वगुण्याः सात्त्विकाः...। ना० ॥ (३९, ४०)

सत्त्वगुण्याः द्वादशाध्याये वक्ष्यमाज्जख्याः सौन्दर्यं सत्त्वं नष्टं वा । पर्याप्त-भोगा इति भोगिनः । भोगोपस्थितावपि दुष्कृतिनां न भोगसिद्धिः । रा० (३९, ४०) ॥ ३९ ॥

रूपं मनोहराकृतिः । सत्त्वं नाम गुणो द्वादशे वक्ष्यते । ताभ्यामुपेता युक्ताः । आद्या धनवन्तः । श्रुतशौर्यादिगुणयुक्ततया ख्याता यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः खगनुलेपनगीतवाद्यादिभिः सुखसाधनैरविक्रमेर्निर्त्तयुक्ताः ।... मे० ॥ ४० ॥

ब्राह्मादिव्यतिरिक्तेषु गान्धर्वादिषु विवाहेषु । नृशंसमन्तं च वदन्ति । नृशंसं मातृभगिन्यादावन्त्रीलाक्रीशवचनमन्तं प्रसिद्धं नृशंसं चान्तं च नृशंसावृते तद्देदितुं श्रीकमेषामिति शब्दव्युत्पत्तिः...। मे० ॥

ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्यो ऽन्येष्वामुरादिषु दुष्टविवाहेषु क्रूरकर्माणां ऽन्त-वादिनां वेदयागादिहेषिणश्च सुता जायन्ते ॥ गो० ॥

श्रियेऽनुश्रियेऽपदिश्रियेति यावत् । नृशंसो हिंसः । ना० ।

...श्रियेऽवश्रिये । नृशंसाः क्रराः । तत्कर्माख्यो वा । ब्रह्म वेदः ।
ब्राह्मणजातिर्वा ।...। रा० । ४१ ।

...निन्दितैः प्रतिषिद्धैः । निन्दिता गर्हितानि ।...। मे० ।

...अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हितानि मनुष्याणामपत्यानि
भवन्ति । गर्हितश्च गर्हितानि भवन्ति । तस्माद्गर्हितान्निवर्जयेत् न
कुर्यात् । गो० ।

यद्वयस्य यो विवाहो विहितः सो ऽनिन्दितः । निन्दितो ऽन्यः ।...
। ना० । ४२ ।

पाण्ड्यद्वयं नाम गृह्यकारैरुक्तः संस्कारः सवर्णसु समानजातीयासु
गृह्यमानासुपदिश्यते शास्त्रेण विधीयते कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते । अस-
वर्ण्या यदुद्वाहकर्म तत्रायं वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः । मे० ।

सवर्णास्त्विति सामान्योक्त्या शूद्राणामप्यभिसाक्षिकममन्त्रकं पाण्ड्यद्वय-
मात्रं कर्तव्यत्वेनाभिमतम् । ना० ।

...अथं वक्ष्यमाणः शर इत्यादि । रा० । ४३ ।

ब्राह्मणेनोद्घमानया क्षत्रियया शरो ब्राह्मणपाण्ड्यपरिगृहीतो याज्ञः
पाण्ड्यद्वयस्थाने शरस्य विधानात् । प्रतोदो बलीवर्दानामायायः क्रियते
येन वाह्यमानाः पीयन्ते हस्तिनामिवाशुशः ।...उत्कृष्टजातीयैर्ब्राह्मणादि-
वर्णैः...। मे० ।

...शूद्रया पुनर्दिनान्युदाहे तत्तन्प्राकृतवस्त्रदशा याज्ञाः । गो० ।

क्षत्रियया घृतं शरं वैश्यया च घृतं प्रतोदं पाण्ड्यद्वयमन्त्रैर्वरो गृही-
यात् उत्कृष्टः सवर्णोत्कृष्टवर्णः ।...। ना० ।

शरः पाणिना क्षत्रियया गृहीतो यस्तं पाणिस्थानीयं विप्रो गृहीयान्न
तु विप्रहस्तस्यः शरः क्षत्रियविषय इति कन्यापाणिस्थाने शरस्य विधा-
नात् । अन्यथा मन्त्रनिष्कविरोधः ।...॥ २१० ॥ ४४ ॥

...ऋतुर्नाम स्त्रीणां शोभितदर्शनोपलक्षितः कालः शरीरावस्थाविशेषो
वा गर्भग्रहणसमर्थ उच्यते ।...तदिति भार्यायाः प्रत्यवमर्शः । तच्चित्त-
ग्रहणं व्रतमस्येति तद्व्रतः । रतिकाम्यया विनाप्यपत्त्यर्थेन उत्पन्नपुत्र
अनुत्पन्नपुत्रो वाऽतौ सुरतसंभोगेऽपि तद्व्रत एनां व्रतेऽस्मात्तेष्वेत्यर्थः ।
अथवा तच्छब्दो रतिकाम्ययेत्येव्येति स्मृतिशास्त्रादस्य । तत्रतिकाम्यया
पर्ववर्जमन्यत्रापि व्रतेत् । तत्रैवाकारप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । अरतिकाम्यया
आत्मनः इति शेषः ।...॥ मे० ॥

...संतिरतिकाम्यया विनाप्यपत्त्युत्पत्तिं तत्सुरतसंभोगेऽपि नियमत
उपेयात् ।...॥ गो० ॥

...तद्व्रतं पर्ववर्जं खदारगमनमात्रमृहीतव्रतः । रतिकाम्यया खस्य
भोगार्थितया । न तु तादृग्धर्मजाभस्तत्रेत्यर्थः । ना० ॥

...तद्व्रतो भार्याप्रौतिव्रतं यस्य अत एवाह रतिकाम्यया । २१० ॥ ४५ ॥

...स्वभावे भवः स्वाभाविकः । खस्यप्रकृतीनां यो भवति व्याध्यादिना
कस्याश्चित्स्थाने ऽपि काले निवर्तते एतत्तैवाद्यौषधोपयोगेन रतिवशेन चा-
काले ऽपि प्रवर्तते ।...चत्वार्यङ्गानि यानि सद्भिर्विगर्हितानि प्रतिषिद्ध-
स्त्रीस्पर्शसम्भाषणादीनि । तानि च प्रथमशोभितदर्शनात्मकं । अहर्ग्रहणं
च सर्वाहोरात्रोपलक्ष्यार्थम् ।...॥ मे० ॥

चतुर्भिर्दिवसैश्चतस्रमननिन्दितैः सहजैः षोडशाहोरात्राणि स्त्रीणां रो-
माञ्जनितवतुः । गो० ॥

स्वाभाविकः स्त्रीस्वभावविरतः । कस्याश्चित्त्वाधिक्यमपि व्याध्यादिना

शोचिताधिक्येन भवतीत्यर्थः । इतरै रजःकालीनैश्चतुर्भिः सहेति वद-
न्नवश्लिष्टान्यहानि द्वादशेति दर्शयति ।..॥ ना० ।

..सद्विगर्हितैश्चतुर्भिरहोरात्रैः सह अविगर्हिता द्वादश रात्रय इति
बोद्धव्यं ।..॥ रा० । ४६ ।

तासां रात्रौणां या आद्याः प्रथमशोचितदर्शनाच्चतस्रस्तानि निन्दिता न
तत्र गमनमस्ति ।..या च एकादशी या च त्रयोदशी सापि निन्दिता ।
..॥ मे० ।

तासां पुनः बोद्धव्यानां रात्रौणामाद्याश्चतस्र ऋतुदर्शनात्प्रवृत्तिर्यैकादशी
त्रयोदशी च निन्दिता ।..॥ गो० ।

एकादशीत्रयोदशीति बोद्धव्यदिनसमुदायापेक्षया ।..॥ ना० ।

..एकादशी ऋतुदर्शनापेक्षया ।..॥ रा० । ४७ ।

तासु दशसु या युग्मा रात्रयः षष्ठाष्टमीदशमीद्वादशीचतुर्दशीबोद्धव्यौ
तासूपगच्छतः पुत्रा जायन्ते ।..अनुवादो ऽयमयमपि नियम एवावुत्पन्न-
पुत्रस्यायुग्मास्तु गमनम् । मे० ।

युग्मासु षष्ठाष्टम्याद्यासु गच्छतः पुत्रा जायन्ते । अयुग्मासु सप्तमीनव-
म्याद्यासु स्त्रियाः ।..॥ गो० ।

युग्मासु षष्ठादिरात्रिषु..॥ ना० । ४८ ।

शुक्रं वीजं पुंलवस्य रेतः स्त्रियाः शोचितम् ।..स्त्रीबीजाधिके पुंबीजे
ऽयुग्मास्तपि पुमास्त्रायते । युग्मास्तपि स्त्रीबीजस्याधिक्ये कन्यैव । यदा
परिप्लुतात्मानं लब्धाहारयोगेन समधिकधार्तुं मन्येत स्त्रियास्तु कथं-
चिदपचयं तदा पुत्रार्थी गच्छेदित्युपदिष्टं भवति । आधिक्यं चात्र न

परिमाद्यतः किं तर्हि सारतः । समे अप्रमानमिञ्जीकते पुंस्त्रियौ ।
अप्रमानपुंसकम् । इति केचित् । अन्ये सान्ध इति पठन्ति । उभयोः
सान्धे प्रमानेव पुंस्त्रियौ वा । .. स्त्रीष्वे बीजे सारतो विपर्ययग्रह्यं गर्भस्य
नपुंसकोत्पत्तिर्वा । मे० ।

समे स्त्रीपुरुषबीजे युग्माख्ययुग्माख्यपि नपुंसकं जायते । स्त्री पुंस्त्रियौ वा
वायुना बीजभेदे सति निःसारे ऽक्ष्ये च बीजे ऽग्रह्यं गर्भस्य । गो० ।

.. समे ऽप्रमानपुंसकम् । पुंस्त्रियौ यमौ । एतच्चोभयोरतिदृढवज्र-
मुक्तात्वे ऽपि तदपेक्षया पुंसो ऽधिकत्वेन पुमांसौ स्त्रिया अधिकमुक्तात्वे
स्त्रियावित्त्वपि ग्राह्यम् । स्त्रीष्वे तयोः मुक्तरोगादिना स्त्रीष्वे स्वभावतो वाच्ये
विपर्ययो ऽपत्नानुत्पत्तिः । ना० ।

पुंस्त्रियौ पुमांसौ स्त्रियौ स्त्रीपुंसौ चेति खरसतो दृष्टत्वात् । स्त्रीष्वे
निःसारे ऽक्ष्ये च विपर्ययो ऽभावः । रा० । ४६ ।

निन्द्यासु बट्सन्ध्यासु चानिन्द्याखण्डासु स्त्रियो वर्जयन् .. ब्रह्मचार्येव
भवति ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति । यच्च तच्चात्मने वसन् अर्चवादो ऽयम् ।
ननु वानप्रस्थाद्यात्मनेषु राज्यभ्यनुष्ठा जितेन्द्रियत्वविधानात् सर्वात्मनेषु
गार्हस्थ्यादन्वेषु वीष्ठायाश्चार्यवादतयाप्युपपत्तेः । .. मे० ।

.. गार्हस्थ्यादात्ममाप्तरे ऽपि वसन्नब्रह्मचार्येव भवति । न ब्रह्मचर्य-
सङ्गदोषो ऽस्य भवतीति .. गो० ।

यच्च तच्चेति वचनात् । गार्हस्थ्यं इव सपत्नीकवानप्रस्थे ऽपि .. । रा० । ५० ।

आसुरे शुक्लप्रतिषेधो ऽयम् । .. मे० ।

कन्यायाः पिता धनग्रहदोषश्चः स्वल्पमपि कन्यादानविनियमरूपं धनं
न गृह्णीयात् । यस्माद्धोमेन तद् गृह्णप्रत्यविक्रयो भवति । गो० ।

धोमेन धोमात् । न त्वार्धधर्मबुद्ध्या । ना० ।

आर्वांसुरोदाहयोः शुष्कदानमुक्तं तत्त्वमतेन दूषयति नेति त्रिभिः । . .
। २।० । ५१ ।

स्त्रीनिमित्तानि धनानि कन्यादाने वराद्यानि मृह्यन्ते । पूर्वस्यैव श्रेयः ।
..अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दर्शयिष्यति । तानि ये मोहादुपजीवन्ति
बान्धवाः पिता तत्पक्षाच्च भर्ता भर्तृपक्षाच्च । एवं यागादि । वस्त्रं स्त्री-
याम् । . . मे० ।

दुष्टिहृत्तमगिन्यादिसंबन्धीनि हिरण्यानि दासीवाहनवस्त्राणि वा पित्रा-
दय उपमुञ्चते । अतस्ते पापाः पापकर्माणि गरकं प्रजन्ति । प्रसङ्गात्
स्त्रीधनोपजीवनप्रतिशेषः । गो० ।

स्त्रीधनानि स्त्रीदाननिमित्तेन प्राप्तानि धनानि । एवं भारीयानानीत्व-
नापि । ना० ।

भारीयानानीति कन्यायै चैव शक्नोत इत्युक्तत्वादिभवे सतीति श्रेयः ।
२।० । ५२ ।

..केचिदाजरादेयमिति मनोक्तं मतं मृषैव तन्मिथ्या नादेयमित्वर्थः
..। मे० ।

..आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुष्कं वराद् याज्ञमिति केचिदाचार्याः
प्राजः । तत्पुनरसत्यम् । यस्मादक्षार्थसाध्यत्वादर्थो वा भवतु । वज्र-
मुख्यसाध्यत्वाद्भवतु । सर्वथा विक्रयस्त्वावदसौ भवत्येवं गोमिथुनमित्येतत्पर-
मतमवसोयते । गो० ।

शुष्कं शुष्कत्वेन पित्रैव याज्ञम् । . . ना० । ५३ ।

किं वराजनाधिगमो विक्रयो भवति नेति ब्रूमः । आतयः कन्यायामा-
त्मनाधिकताः स्वार्यमाददते मृह्यन्ति तदा स विक्रयः । अर्हं कन्यार्थे
धनग्रहणे कन्यानां तदहं पूजनं भवति । . . मे० ।

यासां कन्यानां पुनः पित्रादय आत्मार्यं दानं दत्तं वरान्न गृह्णन्ति अपि
तु प्रसन्नैर्भर्त्रादिभिरपञ्चपूर्वं कन्यार्यं दत्तं न गृह्यते । नासौ विक्रयः किं
वर्हि पूजनं तत्कन्यानां केवशं विक्रयस्पर्शशून्यमनुकम्पारूपं तत् । गो० ।

यदा त्वार्ये कन्यायै गोमिथुनं तथानुरागोत्पत्त्यर्थं कन्यायै भूषणादि
खेच्छया विवाहात्प्रागेव वरो ददाति आतयन्तु वित्तं न गृह्णन्ति तदा
आतीनां विक्रयदोषो नास्ति ।..। ना० ।

..यच्च कन्यायै चैव शक्तिरित्युक्तं तदपि शुक्लमिवाह अर्हमिति ।
..। रा० । ५३ ।

न केवशं वराय दातव्यं कन्याबन्धुभिरपि तु तैरपि दातव्यं पित्रभिः
साहचर्यात्पितृशब्दः पितामहपितृत्यादिषु वर्तते ।..। मे० ।

पितृभ्रातृभर्तृभिरङ्गी सम्पदमाप्तुकामैः स्त्रियः पूज्या अवकर्तव्याश्च ।
गो० ।

अर्हस्य कर्तव्यतां प्रपद्यति पितृभिरिति ।..। ना० ।

प्रसङ्गात्प्रकारान्तरेण तासामर्हममाह ।..। रा० । ५५ ।

देवता रमन्ते तुष्यन्ति प्रसन्नाश्च स्वाभिग एवाभिप्रेतेन फलेन योज-
यन्ति ।..। मे० ।

यस्मिन्नुद्ये पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र
पुनरेता न पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा निष्फला
भवन्ति । गो० ।

अपणा मन्दपणाः । ना० ।

..देवता कथ्यप्रादयः । कथयशून्यत्वात् । अपणाः क्रिया यत्कर्तव्यं
तदनया सहेति वचनात् तासां साहित्यबोधनेन नित्यमपरितोषादश्रद्धा-
कृतत्वेन फलराहित्यमिति । रा० । ५६ ।

यस्मिन्कुले गवोढादुद्दिष्टबुधाद्याः सशोका भवन्ति तत्कुलं क्षिप्रमेव
विगच्छति । यत्र पुनरेताः शोकार्ता न भवन्ति तत्सर्वकाणं वृद्धिमेति ॥ गो० ॥

जामयः कुलस्त्रियः । तत्कुलं कुटुम्बसमुदायः ॥ नो० ॥

जामय इति खलपत्नीदुद्दिष्टबुधाद्या समर्द्धकाः परिभवादिना दुःखिताः
शोचन्ति . . ॥ रा० ॥ ५७ ॥

गेहानि स्थानानि ॥ ना० ॥

कृत्वा अभिचारास्ताभिर्हतामीव ॥ रा० ॥ ५८ ॥

तस्मात्कारणादेताः सत्कारेषु कौमुदीमहानवभ्यादिषु उपनयनादिषु च
सर्वकामैर्मेनुष्यैरामरखवस्त्रभोजनैर्नित्यमभिपूजनीयाः ॥ गो० ॥

उत्सवेषु विवाहादिषु । सत्कारेण वाचिकप्रशंसया । सत्कारेभ्यस्ति
पाठे इतरेषां सम्माने प्रकृत इत्यर्थः ॥ ना० ॥

तस्मादेता जामयो भूतिकामैरेन्द्रियैकाग्रिभिः सत्कारेषु बान्धवादीनां
पूजासूत्रस्येषु विवाहादिषु ॥ रा० ॥ ५९ ॥

यस्मिन्कुले स्वभार्यया हेतुभूतया नित्यं भर्ता निवृत्ताभिजायो भार्यापि
च यत्र नित्यं स्वभर्ता हेतुभूतेनानुपजातनरान्तराभिजाया तत्राविचलं
मङ्गलं भवति ॥ गो० ॥

कुले गृहे ॥ ना० ॥ ६० ॥

यदि स्त्री सुगन्धलेपनादिना कान्तिमतो न भवेत्तदा भर्तारं न प्रहर्ष-
येत् । भर्तुरप्रहर्षाच्च गर्भग्रहणं न भवति ॥ गो० ॥

न रोचेत पुत्रस्य नाभिजातं जनयति । प्रजननं सन्ततिः ॥ ना० ॥

स्त्री न रोचेत भर्त्स इति शेषः । प्रजनः पुत्र एवत्या तस्यामग-
मनात् । रा० । ६१ ।

स्त्रियां वेषादिना कान्तिमत्तां भर्त्सनोद्धरतया परपुत्रसम्पर्काभावात्
तत् कुलमुज्ज्वलं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्त्सद्विष्टतया नरान्तर-
सङ्गच्छतः सक्कमेव कुलं मणिनीभवति । गो० ।

रोचमानायां भूषणादिना दीप्यमानायाम् । रोचते शोभते । ना० ।

सर्वं प्रजनप्रमोदादि । रा० । ६२ ।

आसुरादिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनब्राह्मणपूजनैः प्रख्यातकुला-
न्यप्रकर्षं यान्ति । तस्मादेतत्परिहरणीयम् । गो० ।

कुलितैर्विवाहैः स्ववर्गनिधिजैः । क्रियाशीलैः कर्तव्यतानाचरणैः । ब्रा-
ह्मणाविक्रमेणाधिष्ठेपादिना । एतैर्विनश्यन्ति कुलतां त्वजन्ति । ना० ।

शुक्लदानेनोद्वाहनिन्दनं प्रकृतं तत्रैव प्राप्तिक्रमाह । कुलिविवाहरिति
त्रिभिः । आसुरराक्षसादिविवाहैः.. । रा० । ६३ ।

चित्रकर्मादिशिक्षधनप्रयोगकेवलश्रूद्रापत्यगवान्धरक्षयविक्रयादिकृषि-
दानसेवाब्राह्मणादियजनयागादिकर्माभावबुद्धिमन्तानध्ययनैः क्षिप्रमेव कुला-
न्यप्रकर्षं यान्ति । गो० ।

शिक्षादिभिस्तु कुलान्धकुलतामस्यकुलतां यान्ति । यानि च मन्त्रतो
वेदतो हीनान्यस्यवेदाध्येतृभिः । शिक्षेन शिक्षणीवनेन व्यवहारेण ऋष्या-
दानादिजीविकया । श्रूद्रापत्यैः केवलैः कृत्स्नैः सर्वार्थविवाहे सत्यपि श्रूद्रा-
पत्यमात्रोत्पत्त्या । गोभिर्गोरूपैरन्यैरन्यरूपैर्यानिः । ना० ।

शिक्षेन चित्रकर्मादिव्यवहारेण ।.. । रा० । ६४ । ६५ ।

यद्यपि धनेन कुलमिति प्रवादः । तथापि वेदाध्यनावबोधतदर्थानुष्ठा-
नयुक्तानि पुनः कुलान्यवधनान्यपि उत्कृष्टकुलमध्ये गृह्यतां प्राप्नुवन्ति ।
महर्तो ख्यातिमर्जयन्ति ।.. गो० ॥

अमन्त्रपाठसम्बद्धौ दोषान्तरावप्यपि मन्दोभवतीत्याह । कुलसंख्यां
कुलगणनां कथामन्त्रतत्त्वावयं यान्ति ॥ ना० ॥

..कुलसंख्यां महत्कुलत्वेन संख्यायन्ते । इयतां कर्षन्ति अर्जयन्ति
॥ रा० ॥ ६६ ॥

छतो विवाहो यस्मिन्नग्नौ तत्र कुर्वति मृच्छं कर्म । अग्निसाध्यमृच्छा-
पार्वजश्राद्धहोमादि मृच्छासूतिकारैरुक्तम् ।..अन्वहंभवान्वहिकौ प्रति-
दिवसं यः पाको भर्त्तयस्त्वस्मिन्नेवाग्नौ कर्तव्यः ॥ मे० ॥

वैवाहिके यन्नाग्नौ जाजहोमः छतस्तस्मिन् गार्ह्यं मृच्छोक्तं विवाहोत्तर-
काशीनं खकीयं कर्म भित्तिनैमित्तिकशान्तिकपौष्टिकरूपम् ।..पक्षिं खान्न-
पाकम् । मृच्छो मृच्छे निवसन् ॥ ना० ॥

तिवाहस्य प्रासङ्गिकमुक्ता यदुद्दिश्य छतं तदाह वैवाहिक इति ।..
॥ रा० ॥ ६७ ॥

पञ्चयज्ञविधेरधिकारनिर्देशो ऽयम् ।..वध्यते..हन्यते दुष्कृतेन प्ररीर-
धनादिना नाशयते । संबध्यते वा पापेन । परतन्वीकरणं वा बध्नातेरर्थः ।
वाहयन् स्वकार्यव्यापारेण वाहनं यस्य सुखादेर्यदौचित्ये प्राप्तं स्वसाध्यं कार्यं
तत्तामिः कुर्वन्वाहयन्नित्युच्यते । सुखी पाकस्थानं आह्नादि । पेयनी दृष-
दुपकः । उपस्वारो मृच्छोपयोगि भाखं कुलकटाहादि । कखनी यया
ग्रीष्मादिकं कण्ट्यते । कुम्भो ऽत्र जलाधारः ॥ मे० ॥

पचनदृषत्सूपौलूखलघटाद्याः पच मृहस्यस्य सूना इव घातनस्थानानि
यानि स्वकार्ये योजयन्पापेन संबध्यते ।.. गो० ॥

..सुखी पाकेन मासादिवीजानां प्ररोहशक्तिप्रतिबद्धजीवनत्वामहेतु-

त्वात् । एवं पेयबी पेयबशीना । पेयबेन उपक्षिरत्वशुद्धानीति । उप-
स्कारो ऽवस्कारहेतुः । संमार्जनौ भूयिष्ठपिपीजिकादिहिंसाहेतुः । कण्ट-
न्युत्सूखर्षं वितुषीकरत्वात् ।..॥ ना० ।

तजोखा चुल्ली तथा पेयबी सपुत्राश्रिणा उपस्कारः संमार्जन्यादिः..
। रा० । ६८ ।

तासां शुक्लादीनां सूतानां निष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नदोषनिर्यातनार्थम्..॥ मे० ।
तासां शुक्लादीनां सूतानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नपापनिर्हरत्वाय
प्रत्यक्षं पक्ष मन्त्रायन्ना मन्वादिभिः स्मृताः..॥ गो० ।

क्रमेण शुक्लादिसूतानामध्यापनादौनि निष्कृत्यर्थानि । ना० ।

क्रमेण यथासंस्थं संस्थानतिक्रमेण ।..॥ रा० । ६९ ।

..अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते येन अपो ऽहुत इत्यत्र वक्ष्यति ।
..भूतादिदेवतास्येति भौतः नामधेयमेतत्कर्मविशेषस्य दिवाचारिभ्यो
भूतेभ्य इति हि तत्र बलिहरणं भूतशब्देन विहितम् ।..॥ मे० ।

..भूतबलिर्भूतयज्ञः ।..॥ गो० ।

..तर्पणं पितृणां जलेनाग्नेन वा । होमो दैवो यज्ञः । ना० ।

..होमो गृह्याग्नौ बलिः । भूतोद्देशेन उलूखणादौ होम इति मेधा-
तिथिः । रा० । ७० ।

..हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव लिख्यतात्वात् ।..स गृहे वसन्नवश्यभावि-
नीषु सूतासु न तत्पापेन संबध्यत इति प्रशंसा । मे० ।

एतान् पक्ष मन्त्रायन्त्रान्यो यथाशक्ति न जहाति स सर्वकालमपि गृहे
वसन् शुक्लादिसूताजनितैः पापैर्न संबध्यते । गो० ।

न हापयति न त्यजति । ना० । ७१ ।

...केचिच्चतुर्थां पठन्ति देवतातिथिभूतभ्यः पित्रभ्यश्चात्मने तथा । न
निर्वपति पञ्चम्य इति । निर्वपो ह्यत्र दानम् ।...एतेभ्योः यः प्रत्यहं
न ददाति उच्यतेऽपि प्राण्यपि श्वासप्रश्वासवानपि न जीवति मृत एव
जीवितवशाभावात् । भूतान्श्च दृष्टौ तु मातापितराविति श्लोकनिर्दिष्टा
वेदितव्या न दासाः कर्मनिमित्तत्वात्तेभ्यो दानस्य । अथवा गर्भदासादयो
वार्धक्ये कर्मसंशयान्न अपि नियमतो कथ्यन्ते ।... मे० ।

देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं तेषामपि देवतात्वात् ।...भूतानां ।
दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यश्रतं कृत्वा
मर्त्या मनुब्रवीत् । इत्युक्त्वा एषां देवतादीनां पञ्चानां यो न ददाति
... गो० ।

भूतानां भूतानां वणिम् । आत्मनश्चाध्ययनमिति शेषः ।... रा० ॥ ७२ ॥

एतैः शब्दैः कस्यांचिद्देशाख्यायामेतेषां विधानम् ।... मे० ।

उत्तरश्लोके एषां व्याख्यार्थो भविष्यति ।... गो० ॥ ७३ ॥

यो ऽयमज्जतो नाम यच्च उक्तः स अपो वेदितव्यः ।...अपौ होमो
ज्जतः । भूतवणिः प्रज्जतः ।...दिजानां ब्राह्मणानामर्चा ब्राह्मणं ज्जतम् ।
आतिथ्यकर्म दिजाग्रार्चा ॥ मे० ।

अज्जतशब्देन अपो ब्राह्मणस्यास्यः स्मृतः । ज्जतश्च होमो देवयज्ञः ।
प्रज्जतश्च भौतिको वणिः भूतयज्ञः । ब्राह्मणं ज्जतं दिजाग्रस्य ब्राह्मणस्यार्चा
अतिथियज्ञः । प्राश्रितं च पित्रतर्पणं पित्रयज्ञः ।... गो० ॥ ७४ ॥

...यदा दारिद्र्यादिवोषादन्यतो वा कारणात्कथंचिदसम्पत्तौ नाति-
थ्यादिपूजा घटेत ततः स्वाध्याये नित्ययुक्तेन भवितव्यम् । दैवकर्मणि
वैश्वदेवदेवताभ्यो ऽपौ होमो दैवं कर्म ।...दैवकर्मणि युक्तस्तपरो विभर्ति

भारयति चराचरं स्यावरं जङ्गमं च सर्वस्य जगतः स्थितेर्हेतुर्भवतीत्यर्थः ।
...॥ मे० ॥

अक्षयप्रदेवयश्चानुष्ठाने निवृत्तं यत्नवान् स्यात् ।...॥ गो० ॥

यक्ष्महायश्चाश्वावाह । दैवे होमे कर्मणि विभर्ति ॥ ना० ॥

दारिद्र्यवशात्पश्यानामशक्तौ हयमावशकमित्याह स्वाध्याय इति ।...
॥ रा० ॥ ७५ ॥

...अप्रौ यजमानेन प्राक्ता क्षिप्ताऽऽतिर्ह्ययमानं चबपुरोडाशायुष्यते ।
आदित्वमदृष्टेन रूपेण प्राप्नोति । सर्वरसानामाहृतादित्यो ऽत आऽति-
रसस्यादित्वप्राप्तिरुच्यते । अतः स रस आदित्वरश्मिषु कालेन परिपक्वो
दृष्टिरूपेण जायते । ततो ऽग्रं ब्रौह्मादि ततः प्रजाः सर्वप्राणिनः ।...
॥ मे० ॥

...अधिकारिणा अप्रौ ऊताऽऽतिः सूर्यात्मना आदित्वमुपतिष्ठते इत्या-
ऽऽत्तपूर्वसाध्यं जगदिति भावः ॥ रा० ॥ ७६ ॥

...वायुः प्राक्कालमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति न ह्यप्रागस्य जीवितमस्ति ।
प्राक्कालमेव जीवनम् । अन्तुशब्दः प्राग्निमात्रवचनः । सर्वग्रहणं देव-
र्षिनामतिप्रययुक्तानां वाक्यायत्तमेव जीवनम् । एवं गृहस्थः प्राक्कालस्यः
सर्वात्मनिष्ठाम् ।...॥ मे० ॥

यथा प्राक्कालवचनमेव सर्वप्राणिनो जीवन्त्येवं गृहस्थमाश्रित्यावचनप्रा-
क्तमान्तराणि ध्रियन्ते ॥ गो० ॥ ७७ ॥

...गृहीति पाठे वज्रग्रीहिर्यहमिति विशेषणसमासो ज्योत्स्नाश्रम
इति । अप्यापि गृहस्थैरेवेत्यौचित्यानुवादो न वानप्रस्थादीनामध्यायन-
प्रतिषेधः । वानप्रस्थस्य तावद्विहितमेतत्तानेव महायश्चाग्निर्यपेदिति ।
प्रजितस्य...वेदायश्चाख्यानं भिक्षुशास्त्रे विहितम् ।...॥ मे० ॥

गृहस्थस्यैवाध्यापनाधिकारात् तपोविज्ञानेन च वनस्थास्यापि निष्ठाभ्य-
सोपदेशात्तयो ऽप्यग्नौ धार्यन्त इत्यर्थः । व्येष्टो गुह्यतया पोषकतया
च ॥ ना० ॥ ७८ ॥

स गृहस्थमः ।...एतदुक्तं भवति । यतः स्त्रीसम्भोगसुसंस्कृतभोजनादि
गृहस्थावस्थं भावि ततश्चेन्द्रियाणां विषयसक्तौ दोषेण क्लिप्तयते । प्रयत्ने-
नाभ्यमान्तरेभ्यो धारयितव्यः । यतो ऽत्रापि महाभिन्द्रियसंयमः । अथतौ
न गन्तव्यं परदारा न गन्तव्याः श्रेयान्नं न भोक्तव्यं विषयसन्निधाने यो नियमः
स दुष्करः ।...॥ मे० ॥

...असंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्य इति ।...॥ गो० ॥

...दुर्बलेन्द्रियैरसंयतेन्द्रियैः ॥ रा० ॥ ७९ ॥

ऋषिप्रभृतयो गृहस्थेभ्यः सकाशाद्यतो ऽयं वन्ते यतः शास्त्रचैरेभ्यः कर्त-
व्यम् । किं तदित्याह ॥ गो० ॥

...आशासते तत्र ऋषयः स्वस्वदृष्टवेदभागस्वाध्यायेनात्मनः सुखोत्पत्तिं
काङ्क्षन्ते । तेभ्यस्तानुद्दिश्य ॥ ना० ॥

...आशासते वेदाध्ययनम्नाडादिकमाकाङ्क्षन्ते ।...॥ रा० ॥ ८० ॥

...पूर्वोक्तमहायज्ञार्थैः स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपितृतिथिभूतानि यथा-
शास्त्रमर्चयेत् ॥ गो० ॥

...अर्चयेत्प्रीत्ययेत् । आद्रेनेति तर्पणस्याप्युपपन्नम् । नृजिकर्मणा
भूतेभ्यो दत्तेनाग्नेन ॥ रा० ॥ ८१ ॥

दद्यात्सुर्वात् । अहरहः प्रतिदिवसम् ।...अन्नाद्येनेति तिस्रैर्नीहियदै-
रित्वादेरनुवादो ऽयम् ।...॥ मे० ॥

पितृभ्यः प्रीतिमुत्पादयन्नमोदकक्षीरं मूषपक्षैर्यथासम्भवं प्रत्यहं आहुं कुर्यात् । गो० ।

अहरहः आहुं नित्यमाहुम् ।...प्रीतिं अह्नामावहन् । रा० । ८२ ।

...न चैवाचाशयेत्किञ्चित् नाचान्वाहिके आहुं वैश्वदेवं प्रति विश्व-
देवानुद्दिश्य द्विजभोजनम् ।...। मे० ।

पक्ष्ययज्ञान्तर्गते पितृप्रयेज्जन एकमपि शब्दात्सति सम्भवे बह्वनपि
विप्रान्भोजयेत् ।...विश्वान्देवानुद्दिश्य ब्राह्मणं न किञ्चिद्भोजयेत् । गो० ।

पित्राद्येकैकोद्देशेनैकैकं ब्राह्मणं भोजयेदिति पार्वणवत्प्राप्तमेव ।...अथ
नित्यमाहुं ब्राह्मणसम्भवे ऽपि वैश्वदेवस्थाने द्विजं नाशयेदिति विश्वेषां
देवानां नित्यमाहुप्रोक्षणं नास्तीति दर्शितम् । ना० ।

...पार्वणधर्मत्वादस्य देवब्राह्मणप्रसक्तौ निषेधति न चेति । रा० । ८३ ।

...ब्राह्मणशब्दस्त्रैविशिकाधिकारप्रदर्शनार्थः ।...। मे० ।

वैश्वदेवार्थस्याग्नस्य सतो वैवाहिके ऽग्नौ कालान्तराहिते वा परिसमू-
हनादित्यहोत्तेतिकर्तव्यतापूर्वमाभ्यो देवताभ्यः प्रत्यहं ब्राह्मणो होमं कुर्यात् ।
ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् । गो० ।

सिद्धस्य पक्षस्य । हविष्यस्येति शेषः । आभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यः । ब्रा-
ह्मणो द्विजातिः । रा० । ८४ ।

आदावित्यनुवादः । पाठक्रमेणैवामेरादौ सिद्धत्वात्ते ते पृथगाहुतौ ।
तयोश्च समस्तयोः अग्नीषोमाभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्य इति प्रयोगः । एकै-
वाहुतिर्धनन्तरये स्वाहा । सह द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति ।
तथा खिरुद्धते ऽन्ततः खिरुद्धदिति गुणपदमग्निस्य गुणी च एतत्
स्मृत्यन्तरे । अग्नये खिरुद्धत इति वचनात् । अतौ सर्वहोमेभ्येव चाम्ना-
नात् ।...। मे० ।

... तथोरधीषोमयोः । स्वाहाकारप्रधानो होम इति कात्यायनोक्तेरयं प्रयोगः । अग्नये स्वाहा एवं सोमायाधीषोमाभ्यां विन्धेभ्यो देवेभ्यो धन्व-
न्तरये जुष्टे अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यामग्नये खिरुक्षत इति
पाठक्रमादेवान्तत्वे प्राप्ते अन्तपदं स्यत्यन्तरहोमसमुच्चयेन खिरुक्षतो ऽन्त-
त्वस्थापनार्थम् ।...॥ रा० ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

...सानुगेभ्य अनुगा अनुचरास्तत्पुरुषास्तथा चेन्द्रपुरुषेभ्य इत्यादि
प्रयोगः ॥ मे० ॥

एवमुक्तप्रकृत्या सम्यक् प्रतिदैवतं हविर्ज्जत्वा प्राच्याद्यासु सर्वासु दिक्षु ।
प्राच्याभिन्नाय नम इन्द्रपुरुषेभ्यो दक्षिणस्यां यमाय यमपुरुषेभ्यः पश्चिमायां
वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य उत्तरस्यां सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्येवं प्रदक्षिणा-
वर्तमिन्द्रादिभ्यः सानुचरेभ्यो बर्हिं दद्यात्...॥ गो० ॥ ८७ ॥

मुसलोत्खल इति द्वादनिर्देशादनस्यतीनामेकं स्थानम् ॥ रा० ॥ ८८ ॥

उष्णीर्षकं प्रसिद्धं देवशरणां शीर्षस्थानं तत्र अग्नये बर्हिं कुर्यात् । पादतः
अधोभागे गृहस्य भद्रकाल्यै । तस्या अपि स्थानं द्वारस्य पूर्वभागे । अन्य
उष्णीर्षकं गृहशयनस्य शिरोभागमाहुः पादौ चास्याधोभागम् ।...
पृथगेते आहुतौ ब्रह्मणे वाक्तोष्यतये इति ।...॥ मे० ॥

वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि अग्नये तस्यैव च पाद-
प्रदेशे दक्षिणपश्चिमायां भद्रकाल्यै ब्रह्मणे वाक्तोष्यतये चेति गृहमध्ये
द्वादनिर्देशे ऽपि आहनिर्देशामावादेवेतादयम् ॥ गो० ॥

उष्णीर्षके शय्यादेशस्य शिरःस्थाने । एवं पादतः ।...॥ ना० ॥

उष्णीर्षके वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि । पादत इति
वैश्वदेव्याम् । गृहस्य शयनस्य शिरःपादयोरित्यपरे तत्तुच्छं शयनस्थानि-
यतत्वात् । उत्तरञ्च वास्तुश्रवणात् । ब्रह्मणे वाक्तोष्यतये च ॥ रा० ॥ ८९ ॥

चशब्दादेकैवेयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति महाकाशे महा-
ग्निष्कम्भे वा । दिवा दिवाचारिभ्यो नक्तं नक्तंचारिभ्यः । भूतेभ्य इत्यनुष-
व्यते ।... । मे० ।

आकाशे अन्तरिक्षे क्षिपेदूर्ध्वं क्षिपेत् ॥ रा० । ६० ॥

आवासकस्थोपरि य आवासस्तत्पृष्ठवास्तु एकशालाया अप्युपरि-
भागः । तत्र बलिं कुर्वीत दिवाचरेभ्यो नक्तंचरेभ्यश्च । सर्वान्नभूताय...
। मे० ।

वेष्टन उपरि वेष्टनः पृष्ठे वास्तुपृष्ठदेशे वा तत्र सर्वान्नभूतये नम इत्येवं
बलिं कुर्यात् । नक्त्यर्थे दृताग्नश्चेत् सर्वं दक्षिणस्यां दिशि खद्या पिष्टभ्य
इति प्राचीनावीतीत्येवं मृदादर्शनात् पिष्टभ्यो हरेत् ॥ गो० ।

सर्वानुभूतिरूपश्रुतिस्तस्यै पृष्ठवास्तुनि महवास्तुपृष्ठभागे । सर्वान्नभूतय
इति क्वचित्पाठः... । ना० ।

पृष्ठवास्तुनि वायव्यकोणे स एव वास्तोः पृष्ठदेशः ।... । रा० । ६१ ॥

अग्नं पात्रे समुद्धृत्य आदीनामुपकाराय भुवि निक्षिपेत् । पापरोगिणः
कुष्ठिच्छय्यामयाद्यादयः । वयांसि पक्षिणः शनकैर्भूम्युत्थितरजसा यथा न
संख्यते ।... । मे० ।

...अपतितश्रपाककुशादिकाकल्लमौणां शनकै रजोऽवगुण्ठनपरिहारेण
भुवि निक्षिपेत् ॥ गो० ।

...पापरोगिणां कुष्ठच्छयादियुक्तानाम् ।... । रा० । ६२ ॥

...तेजोमूर्तिः केवजतेजःशरीरः ।... । मे० ।

एवमुक्त्वाहीत्याभिहितसर्वभूतानि नित्यमन्नादिना यः पूजयति स तेजः-
शरीरो भूत्वा स्पष्टेन मार्गेण येनाग्नौ प्राप्यते शरीरपातसमनन्तरमेव तेन
ब्रह्मलोकं गच्छतीति ।... । गो० ।

...परं सुवर्णोक्तान् ऋजुना अवब्रूव । उत्तरमार्गेणेति केचित् । तत्र
...। रा० । ६३ ।

...पूर्वमाशयेद्भोजयेत् सर्वभोक्तृभ्यो मृहसंनिहितेभ्यः । भिक्षां च
भिक्षवे याचमानाय दद्यात् । भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणमन्नादान-
मुच्यते । ...ब्रह्मचारिणे विधिवत् । अन्यस्मा अपि पाखण्ड्यादिरूपाय
भिक्षवे न विधिवद्दातव्या । ब्रह्मचारिणे तु विधिवत् स्वस्तिवचनपूर्व
भिक्षादानमित्येव विधिः । अथवा भिक्षुः परित्राट् ब्रह्मचारौ प्रथमाश्रमी
चशब्दस्यास्थाने कृत्तानुरोधात् ब्रह्मचारिणे चेति पठितव्यम् । एवं तु
वागप्रस्थाय न दातुं स्यात् । तस्माद्विधिव इति भिक्षुस्तस्य विशेषणं ब्रह्म-
चारियह्वयम् ।...। मे० ।

...भिक्षुः श्रीणाय ब्रह्मचारिणे समकालमेव स्वस्तिवाच्य भिक्षादानम-
पूर्वमिति गौतमोक्तविधानेन भिक्षां दद्यात् । गो० ।

पूर्वमात्मनः । भिक्षवे यतये । ना० ।

...भिक्षुः संन्यासी तस्मै ब्रह्मचारिणे च । विधिवत् यासमात्रा भवे-
द्विच्छेति श्रुतातपोक्तेस्तत्परिमाणदानस्यावश्यकत्वात् । रा० । ६४ ।

...यद् गुरवे गां दत्त्वा फलमाप्नोति तद्विद्यां दत्त्वा गोप्राप्तस्याविश्लिष्ट-
मिति । ..अगुर्यथाविधीति [अगुर्य०] केचित्पठन्ति ।...। मे० ।

अल्पगुर्हमश्वज्जीत्यादियाश्चवर्ण्योक्तविधिना गां दत्त्वा यत्पुण्यफलं गोदो
ब्रह्मस्य विष्टपमिति प्राप्नोति तदेव द्विजो मृहस्यो भिक्षां दत्त्वा प्राप्नोति ।
गो० । ६५ ।

...सत्कृत्य पूजयित्वा । ...। मे० ।

फलपुष्पादिना सत्कृत्य पारमार्थिकवेदार्थज्ञाय ब्राह्मणाय स्वस्तिवाचेत्या-
दिविधिपूर्वकं प्रतिपादयेदिति ।...। गो० ।

...सत्कृत्य पञ्चग्राहाभावे ग्राहमात्रमपि व्यङ्ग्यैः संस्कृत्य देयम् । तदभावे उदकपात्रं वा पत्रादिभिः सत्कृत्य... ॥ १० ॥ ८६ ॥

यानि पिष्टदेवोद्देशेनाग्नानि मोहादानशास्त्रानभिज्ञतया दाढभिरध्ययनविधियन्तानुष्ठानतेजःशून्यत्वाद्भस्मरूपेषु विप्रेषु दत्तानि तानि तेषां दानशास्त्रानभिज्ञानां मनुष्याणां निष्पत्तीभवन्ति ॥ गो० ॥ ८७ ॥

ज्ञानानुष्ठानतेजःसंप्रेषु विप्रमुखेषु ह्यथकव्यादि यत्प्रक्षिप्तं तदिह दुस्त-
राष्ट्रपुत्राध्यायभिमवादसुत्रं च महतः पापान्नायते ॥ गो० ॥

...विप्राणां मुखान्येवाहवनीयाद्यप्रयः । तेषु विप्रमुखाग्निषु... ॥ १० ॥ ८८ ॥

संप्राप्ताय स्वयमुपस्थिताय न तु निमग्निताय । ...आसनोदके दद्यात्
पादधावनोपयोगिं प्रथममुदकं तत आसनम् । भोजनं च यथाशक्ति
संस्कृत्यैवविशेषकम्... ॥ मे० ॥

...व्यङ्ग्यविशेषैर्यथासंभवं सत्कृत्यासनावसथावित्यादि वक्ष्यमात्रविधि-
पूर्वकं दद्यात् ॥ गो० ॥

उदकं पादप्रक्षालनार्थम् । विधिपूर्वकमापस्तम्बोक्तातिथ्यधर्मेण ॥ ना०
॥ ८९ ॥

अतिदौर्गन्धा दृप्तिसंयमातिशयार्थितया शिखान् क्षेत्रपञ्चशेषान् अप्यु-
चिन्ततः सम्भावसंस्थाभ्यां सह चेतया पञ्चखण्डभिषु होमं वा कुर्वाणस्य
सर्वदृप्तिसंकोचपञ्चमिहोमार्जितं पुण्यमनर्चितो ऽतिथिर्वसन् स्वीकरोत्व-
दानदोषकथनेन नित्यतामाह ।... ॥ गो० ॥ १०० ॥

...सूदता वाक् प्रियहितवचनं कथाप्रस्तावादि वा । एतावन्मन्त्राभावे
सतामागतस्यातिथेर्नोच्छ्रियन्ते । किंतु दीयन्ते सर्वकालम् ॥ मे० ॥

हस्तानि शयनार्थानि भूमिस्तदास्तरयार्था सूदता प्रिया वाक् । नोच्छ्रि-
यन्ते न दीयन्ते ॥ ना० ॥ १०१ ॥

एकरात्रं वसतः परगृहे ऽतिथित्वम् । तच्च ब्राह्मणस्य न जात्यन्तरे... ।
तथा चापस्तम्बः [२, ३, ७, १६]...द्वितीयादिरात्रिष्वधिकारं दर्शयति ।
अत्रैव निर्वचनं दाक्षार्थमाह । अनित्यं हि स्थितिः तिष्ठतेरिव् [पा० ७,
७, ५] पूर्वस्याशब्द औद्यादिकैः कथंचिद्युत्पत्तिः ॥ मे० ॥

ब्राह्मण एकां रात्रिं परगृहे वसन्नतिथिर्यतिः स्मृतः । यदस्यानित्याव-
स्थाने न विद्यते द्वितीया तिथिरस्येवमतिथिरुच्यते ॥ गो० ॥

...न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्येति सो ऽतिथिः ।...॥ रा० ॥ १०२ ॥

...सांगतिकः सहाध्यायी सख्युरन्यस्तस्य क्षुत्तरत्र विधिर्भविष्यति वैश्व-
भूमी सखा चेति । यो ऽपि सर्वेषां संगच्छते विचित्रपरिहासकथादिभिः
सांगतिकशब्देन युक्तः प्रतिषेधुं प्रागदृष्टपूर्वो ऽपि । न च गृहस्थस्य प्रोचि-
तस्य सर्वज्ञस्तुतस्ततोऽप्यतिथिः । किं तर्हि उपस्थितं गृहे विद्याद्यत्रास्य
नित्यस्थानं यदुच्यते प्रोचितस्यापि भार्या यत्राग्रयणम् । तत्रासंनिहितस्यापि
गृहस्थस्य भवत्वेषातिथिः । अतो यथा संविधायाभिहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु
प्रवसति तद्वदतिथये ऽपि संविधातव्यम् । वाशब्दान्तेवं प्रतीयते भार्या-
भिभिः सह यदा प्रवासस्तदा भवत्वेषा ग्रामान्तरस्थास्याप्यतिथिः असंनि-
हितस्यापि गृहे भार्याभिषु सत्सु । ततश्च यदि भार्यया सह प्रवसेदग्र-
यणम् गृहम् एव भवेद्युक्तदा नातिथिपूजानियम इति । वाशब्द उपस्थितं
गृहे विद्यादित्यपेक्षया न परस्परपेक्षया भार्याप्रौढा ॥ मे० ॥

समानग्रामनिवासिनं यं च संगत्वा लोकयात्रया चरितं विचित्रपरि-

हासकथाजीवनं यस्य स यत्र भार्याप्रयत्नस्मिन्नेव ग्रामे संप्राप्तत्वं वैश्वदेव-
काये ऽपि संप्राप्तमतिथिं न विद्यात् ।...॥ गो० ॥

एकग्रामबीमेकग्रामे चिरनिवासिनम् । सांगतिकं संगतिः संबन्धः ।
तत्पुरस्कारेणामृतम् । तथा यत्र यस्य प्रवासिनो ऽपि भार्याप्रयो वा सः
गच्छन्ति । इतदन्वतमं स्वे सः उपस्थितमागतमप्यतिथिं न विद्यात्
नातिथिधर्मेकार्पयेत्...॥ ना० ॥

...सांगतिकं विचित्रविद्येतिहासकथाभिः संगत्या दृश्यार्थिनं भार्याप्रि-
युक्ते सः उपस्थितमतिथिं विद्यात् । अत एव भार्याप्रिविरहितस्य नाति-
थ्यकार्यतावश्यमेति । मतिव्यापकिकल्पो वा । तेन भार्यायाः सत्त्वभाव-
प्रकम् ॥ रा० ॥ १०३ ॥

उपासकं तदभ्यासः । यो ग्राह्योऽन्यैव बुद्ध्या तत्र तन्नोपतिष्ठेत् यथा-
तिथिरवश्यं भोजनं कमेत तस्यैवं निन्दा ।...॥ मे० ॥

उपासते आत्मन्ययं विनातिथिधर्मे ॥ ना० ॥ १०४ ॥

सायंकाणो ऽसमयादिप्रदोषान्तकालां वैवायामतिथिरामृतो ऽप्रबोध्य
अप्रत्याख्येयो भोजनप्रयमासनादिभिः प्रतिपूज्यः । ...सूर्योदयः प्रापितः
...सायंभोजने निवृत्ते ऽपि नास्य सः कस्यानन्त्रं गृहे वसेत् । यदि शेष-
मक्षि तन्निवेदनौयं न चेद्दिपाकः कर्तव्यः ॥ मे० ॥ १०५ ॥

रूपवृत्तदधिष्ठादादि बहुल्लुप्तमग्नं तत्स्वयं नाग्नीयादतिथौ संनिहिते
वावत्तस्यै न दत्तम् । ...अर्थवादो ऽयं निवृत्तादतिथिभोजनस्य ।...॥ मे० ॥
धनं धनहेतुः ॥ ना० ॥ १०६ ॥

बहुव्यतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरं समहीनक्यायः स्वासनादिप्रक-
ल्पनं गुणापेक्षं न विशेषेण । ...उपासनं तत्समीपे कथाप्रसावेन
संनिधानम् ।...॥ मे० ॥

उपासनं तत्समीप उपवेशनम् । हीन इति मन्दगुणे । समे नात्युत्त-
रापकृष्टगुणे । समं नात्युत्तरापकृष्टम् ॥ ना० ॥ १०७ ॥

...मुक्तवत्सु सर्वेषु निःशेषिते ऽग्रे यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत्तस्मै दद्यात्तुमः
पक्कानं न तु तस्मात्पाकवर्णिं हरेत् । अत्रापि होमो नेष्यते ।...॥ मे० ॥

कृते ऽतिथिभोजनपर्यन्ते त्रैश्वदेवे यद्यपरो ऽतिथिरागमेत् । तस्मै
तदा चाग्रं यथाशक्ति पुनः पक्का प्रदद्यात् । त्रिहृदयं च ततो ऽन्नान्न
कुर्यात् ।...॥ गो० ॥ १०८ ॥

भोजनकामार्थं विप्रः खे कुलगोत्रे न कथयेत् । प्रस्नाद्भोजनार्थं ते कथ-
यन्मुद्गोर्काशीति विद्वद्भिः कथ्यते ॥ गो० ॥ १०९ ॥

क्षत्रियो ब्राह्मणस्याध्वनीनो ऽपि प्रथमभोजनकाले प्रस्थितो ऽपि
नातिथिः । अतो न तस्मै नियमतो देयम् । एवं वैश्यशूद्राभ्यामपि ।
सखिज्ञातो आत्मसमे नातिथी । गुरुः प्रभुवदुपचर्यः ।...॥ मे० ॥

ब्राह्मणगृहे गुरुमित्रवन्मुक्षत्रियवैश्यशूद्रा नातिथयो भवन्ति । गुरोः प्रभु-
त्वान्मित्रवन्धूनामात्मसमत्वात् क्षत्रियादेश्च हीनजातित्वात् ।...॥ गो० ॥ ११० ॥

अतिथेर्धर्मः क्षीयपथोदगतं परग्रामवासो भोजनकायोपस्थानं
तादृशेन रूपेण यदि क्षत्रियो गृहमागतो भवति तदा तमपि
भोजयेत् । ...काममिति नियमाभावमाह । कान्यो ऽयं विभिन्नं निज
इत्यर्थः ।...॥ मे० ॥

क्षीयपाथेयो ग्रामान्तरवासित्वादतिथिधर्मश्च यदि क्षत्रियो विप्रश्च
आगच्छेत् । तदा गृहावस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु तमपि भोजयेत् ॥ गो० ॥

...काममिच्छया न त्ववश्यम् ॥ ना० ॥

...कामं यथेष्टम् ॥ रा० ॥ १११ ॥

अतिथेर्धर्मो ऽतिथिधर्मः । स ययोरस्ति तावतिथिधर्मिणौ । अतिथि-
धर्मश्च प्राग्व्याख्यातः ।..॥ मे० ॥

वैश्वश्रूमावपाथेयावतिथिरूपौ ब्राह्मणस्य गृहे प्राप्तौ तदोभावापि कावक्ष्यं
विवाहयन्दासभोजनकाळे भोजयेत् ॥ गो० ॥

अत्यैतत्तद्वारा भोजयेत्सह तुल्योपचारः ।..॥ ना० ॥ ११२ ॥

..आदिशब्दः प्रकारे आतिथ्यसुसंगतसहाध्यायिप्रभृतौ गृह-
वर्णम्.. । भार्याया सह यो भोक्तृभोजनकाळः स एव भार्याया अपि..एवं
क्षुत्तमवशिष्टं तु दम्पती इति । महाभारते..औपद्या क्षीधर्मान्कथयन्त्योक्तं
सर्वेषु पतिषु सुत्तवत्सु श्रेष्ठमत्राति । पतिश्रेष्ठभोजनं स्त्रीणां धर्मः ।
तस्मान्न भार्याभोजनकाळे सख्यादीनां भोजनं विधीयते । नाप्येकपात्रे
प्राशनं सहार्थः । किं तर्हि नैकाकिनस्ते भोजयितव्या अपि तु भार्यापि
तत्र सुप्तीव । अवशिष्टं तु दम्पती इत्येतदत्र बाध्यते ।..॥ मे० ॥

भार्याभोजनकाळे भोजयेत् । आत्मनो ऽपि काको ऽवशिष्टं तु दम्पती इति
वक्ष्यमावत्वात् ॥ गो० ॥ ११३ ॥

सुवासिन्धो वधो नवोढाः स्त्रियः कुमा दुहितरश्च । अन्ये तु जीवन्-
मुरा जीवपितृकाश्च प्रसूता अपि सुवासिन्ध उच्यन्त इत्याहुः । अतिथि-
भ्यो ऽन्वामताननुगतानेव.. । अन्ये त्वयत इति पठन्ति..॥ मे० ॥

जीवन्मुरपितृकाः स्त्रियः कुमारादुरगर्भिणीश्च अतिथ्यनुगतानेवाविश-

अमानो भोजयेत् । अयत एव पाठे ऽतिथिभ्यः पूर्वमेव ॥ गो० ॥ ११७ ॥
सुवासिनी दत्ता वा स्त्री पिष्ट्वाष्ट्या..अन्वगये । ..कचिदय इत्येव
पाठः ॥ ना० ॥ ११७ ॥

एतेभ्यो ऽतिथ्यादिभ्यो भृत्यपर्यन्तेभ्यो यो भोजनमदत्त्वा पूर्वं प्रथमम-
विचक्षणः शास्त्रार्थमज्ञानागो मुक्ते स अग्रघैरप्यते प्रेतः ।..॥ मे० ॥
..स मुद्धान एतत्फलभूतं मरणासमनन्तरप्राप्तमात्मनः अमृष्टखादनं न
जानाति ॥ गो० ॥ ११५ ॥

अतिथ्यादिभ्यातिसंबन्धेषु दासेषु कृतभोजनेषु ततो ऽग्नावग्निष्टं जाया-
पती पश्चादग्नीयाताम् ॥ गो० ॥
विप्रेत्यतिथिषु । खेषु आत्मादिषु स्वसंबन्धिषु । भृत्येषु पोथ्येषु ॥ ना० ॥
११६ ॥

अनुवादमात्रमिदं पूर्वस्य पक्षयश्चानुष्ठानविधेर्यद्वैहस्यभोजनकालस्य च ।
अन्ये त्वर्थान्तरविधानमपि वर्जयन्ति । पूर्वत्र जायापत्योरेककालमवशिष्ट-
भोजनं विहितम् । अनेन स्त्रिय अपोह्य पुंस एव विधीयते ।..॥ मे० ॥
मृहेभवा मृह्या इत्यनेन भूतयश्च उक्त इति वक्ष्यमात्रप्रत्यवायक्यकार्थो
ऽयमनुवादः ॥ गो० ॥
मृह्या देवता भूतानि ॥ ना० ॥ ११७ ॥

य आत्मार्यमेव पचति न देवादिभ्यो ददाति स पापहेतुत्वात्पापमेव
केवलं मुक्ते ।..॥ गो० ॥
..आत्मकारणादात्ममात्रकारणत्वात् । एतदन्नं सतां यच्चश्रित्यन्नं
यक्षमहायश्चावशिष्टत्वेनाशनीयं विधीयते वेदे ॥ ना० ॥ ११८ ॥

..मधुपर्कशब्दः कर्मणामधेयम् । स्रज्जातस्य स्वरूपावगमः । परिसंवत्स-
रानिति राजादिपूज्यविशेषणं परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो येषां तान् ।
यदि संवत्सरेऽतीत आगच्छन्ति तदा मधुपर्कार्हाः ।..॥ मे० ॥

..प्रियो गुबं त्वशुरो जामातारं जामाता अशुरं भागिनेयो मातुर्ब-
मधुपर्कस्थेन स्रज्जोक्तरूपेण कर्मणा पूजयेत् । परिमितात्संवत्सरात्संवत्सरे
ऽतीते ।..॥ गो० ॥

गुबराचार्यं उपाध्यायो वा । प्रियो मित्रम् ।..॥ ना० ॥

..प्रियो जामाता ।..॥ रा० ॥ ११६ ॥

यज्जनिमित्तेऽर्वागमि संवत्सरात्प्राप्तार्थोऽयिमिति केचित् । अन्ये तु पूर्व-
स्यैव राजओजियोरुपसंहारमाहुः । अनुपसंहारे हि न त्वयश्च इति
नोपपद्यते । अथ ओजियो यः ज्ञातकः । यदि वा ऋत्विगेव । ..अन्ये तु
सर्वाऽऽतिमादीन् ओजियशब्देन दृष्टान्मन्यन्ते ।..॥ मे० ॥

राजज्ञातकौ यश्चकर्मण्येव संप्राप्तौ मधुपर्केण संपूजनीयौ । न त्वयश्चे
संवत्सरादूर्ध्वमपि ।..॥ गो० ॥

...ओजियो विद्यामात्रज्ञातः ।..॥ ना० ॥

...अनयोर्यश्चकर्मण्यागमने संवत्सरे ऽपि मधुपर्कः । ..ओजियो ऽथ
पूर्वोक्तः ज्ञातकः । रा० ॥ ११७ ॥

दिगान्ते अग्नस्य सिद्धस्येन्द्राय नम इत्येवमादि मन्त्रवर्जं मनस्योद्देशेन
मन्त्री वक्षिहरणं भूतयक्षाणां कुर्यात् । यक्षादेवं नाम यक्षाद्यात्मभोजनपर्य-
न्तमेतत्प्रायश्चित्तं यस्यास्योपदिश्यते । गो० ॥ ११८ ॥

पितृयज्ञं निर्वर्तं श्रुतो यः पित्र्यपितृयज्ञं कृत्वा.. । अग्निमान्वेवाहि-
काग्निना तद्वान् । दायकाणाञ्च तेन वा । विप्रयज्ञमविवक्षितम् । अग्नि-
यवैश्वयोरपीष्यते ।..॥ मे० ॥

पितृयज्ञं पित्र्यपितृयज्ञम् । अग्निमान् स्मार्तेन श्रीतेन वा ।..॥ ना० ॥

१२२ ॥

..पाठान्तरमर्थान्तरं च पित्र्याणां मासिकमिति ।..॥ मे० ॥

यत एव तन्मासिकं आहुतं पित्र्याणामनु पश्चादाह्रियते ततः पित्र्याणा-
हार्यकमेतद्विदांसो मन्यन्ते । एवं च युक्तं यत्पित्र्यपितृयज्ञान्तरं क्रियत
इति । तन्मासेन विशेषेण विहितेन खड्गमांसादिना प्रयत्नतः कार्यं तदभावे
पुनरन्यैर्हविष्यैः । गो० ॥ १२३ ॥

तत्र तस्मिन्प्राज्ञे ये द्विजोत्तमा ब्राह्मणा भोजनीया ये च परिहृतंथा
यावन्तो यत्तस्याका दौ दैव इत्यादि यैश्चान्नस्मिन्नेत्रींहियवैरित्यादि तदेत-
त्पूर्वमिदानीं वक्ष्यामि तच्छ्रुत ।..॥ मे० ॥ १२४ ॥

देवानुद्दिश्य द्वौ ब्राह्मणौ भोजयेत् । पितृणां कृत्वे जीनुमयच वा दैव
यज्ञं पित्यै चैकम् । ..तत्रैकैकस्यैकैकं भोजयेत् । न त्वेकैकं सर्वेभ्यः पृथक्-
पृथग्देवतात्वात् ।..॥ मे० ॥

द्वौ पित्र्याङ्गभूते दैवे पितृपितामहप्रपितामहोद्देशेन श्रीनेकैकं वा दैव-
पितृयोर्ब्राह्मणं भोजयेत् ।..॥ गो० ॥

..वित्तरं स्रुत्यन्तरोक्तं एकैकार्यं चयस्त्रय इत्यादौ । ना० ॥ १२५ ॥

..यथोत्साहं सन्निव्याप्तसंस्कारविशेषः । देशो दक्षिणाप्रवणादिः । अव-
काशेऽप्योद्योषु चेति वक्ष्यमाणः । काणोऽपराङ्गः..। श्रौचमात्मब्राह्मण-
प्रेथगेतम् । ब्राह्मणाणां संपद् शुश्रूषाब्राह्मणानाम् ।..॥ मे० ॥

ब्राह्मणपूजां चोक्षादिदेशमपराङ्गकार्णं श्रौचं शुश्रूषाब्राह्मणानाम् वित्तरो
नाश्रयति । तस्मादुक्तातिरिक्तब्राह्मणभोजनं न कुर्यात् ।..॥ गो० ॥ १२६ ॥

..विधुश्चक्रस्य क्षयः क्षमावास्या । पाठान्तरं तिथिश्चय इति ।
तिथिश्चय इति तु पाठो निर्दुष्टः । एवं हि तत्र योजनम् । पितृन् नाम
विधिचोदितं कर्म क्षये न्येहे । तस्मिन् कर्मणि पितृ युक्तस्य तत्परस्य ।..॥

मे० ।

यो ऽयं पितृो नाम विधिः पितृन् कर्म एवा प्रेतकृत्वा प्रेतोपकारार्था
क्रिया क्षये चक्रक्षये न्येहे वा..तस्मिन् कृत्वे पितृ कर्मणि युक्तस्य तन्निष्ठस्य
बौद्धिकी स्मार्ता प्रेतक्रिया ।..॥ गो० ।

..प्रथिता प्रस्थाता प्रेतकृत्वा पितृोपकारार्था क्रिया । विधुक्षये क्षमा-
वास्यायां बौद्धिकी स्मार्ता । तस्मिन् युक्तस्य अर्धभागस्य ।..॥ रा० । १२७ ॥

ओषिधश्चान्दसः कृत्वन्मन्त्राणाञ्चिकां प्राखामधीते यस्तस्मै ।..॥ मे० ।
दैवपितृयादीन्मन्त्रानि कृन्वोमात्राध्यायिने देवानि । ..सति पुनः ओषि-
धत्वे सति अतदुत्तदृत्ताभिजनादियोगे च पूज्यतमाय विप्राय देवानि यत-
स्तस्मै दत्त्वा पिष्टद्विजिह्वादिदेवातिशयेनोपकारकं भवति । गो० । १२८ ॥

दैवपितृयोरेकैकमपि वेदार्थविरं भोजयेत् । परिपूर्वं यत्नं पिष्टद्विजिह्वार्थं
प्राप्नोति । न त्वविदुषो बह्वनपि भोजयन् पुष्कलं फलमाप्नोति ।..॥ १२९ ॥

..दूरात्परीक्षेत निपुणतो मातापिष्टवंशद्वयपरिशुद्धिज्ञानं यथोक्तं ये
माहृतः पिष्टतश्च दध्नपुवनं समगुणितवित्यातपोभ्यां पुष्टैश्च कर्मभिर्विधा-
नुभयतो ब्राह्मण्यं निर्भयेयुरित्येषा दूरात्परीक्षा ।..॥ मे० ।

..समस्तप्राखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तस्मात्तथाविधो
ब्राह्मणो ह्यथकस्यानां तीर्थमिव । तीर्थेनोदकावतरणमार्गोदकाधिर्नो
मच्छन्त्येवं तथाविधेन ब्राह्मणेन ह्यथकस्यानि देवान् पितॄन् गच्छन्ति तथा-
विधो ब्राह्मणो ऽतिथितुल्यः स्यतो महाफलतात् । गो० ।

दूराद्दूरग्रामस्थमपि परीक्षेतानुसंदध्यात् ।...॥ ना० ॥ १३० ॥

...एकः प्रीतस्तर्पितो भोजितो मन्त्रविदेद्विद्वद्विद्वत् सर्वाङ्गान्मन्त्रान्मन्त्रं हति स्वीकरोति ।...॥ मे० ॥

यत्र दैवपितृव्यादावन्मृगिवदां ब्राह्मणाणां दश कक्षाभिः सुष्ठु ते तत्रैको वेद-
विद्वक्का प्रीतस्तुष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो
भवति तद्भोजनजन्यधर्मानुत्पादयतीत्यर्थः ॥ गो० ॥

युक्तो नियुक्तः । धर्मत औचित्येन ॥ ना० ॥ १३१ ॥

विद्योत्कृष्टेभ्यो ह्यथकथ्यानि देयानि नान्येभ्यो यस्माद्यथा बधिरोपजिप्तौ
हस्तौ बधिरेखेवापगतखेपौ कर्तुं न पार्यते अपि तूदकेनैव शक्यते । एवं
चाक्षदानमुखेन नात्मोत्तारयितुं शक्यते अपि तु विद्वदान्दारेणैव ।...॥
गो० ॥ १३२ ॥

सत्यपि आर्द्रप्रकरणे वाक्याङ्गौक्तुरयं दोषानुवादः । ...अथो अगुङ् ।
आयसः पिच्छविशेषः । व्यासदर्शनान्तु भोजयितुरर्थं दोषो न भोक्तुः ।...॥ मे० ॥

यत्संख्याकान् यासान् ह्यथकथ्येववेदविद् यसते तत्संख्याकानेव प्रस्तुत-
आर्द्रकर्ता ज्वजितान् स्थूलान् सूक्ष्मांस्त्यायुधानयः पिच्छान् यसत इति
अविद्वदान्प्रलक्षयनम् ।...॥ गो० ॥

एतेनामन्त्रस्य भोक्तुरपि प्रत्यवायितोक्ता । ऋष्टिः खड्गः ।...॥ ना० ॥

१३३ ॥

...ज्ञाने विद्यायां निष्ठा प्रकर्षो येषां ते ज्ञाननिष्ठा ज्ञानाधिकारिणः ।
...अन्यैस्तु ज्ञाननिष्ठः परित्राजको व्याख्यायते । तस्य हि ज्ञानात्मज्ञानाभ्यासः
कर्मन्यासेन विशेषतो विहितः । तपोनिष्ठो वानप्रस्थः । स हि तापस

इत्याख्यायते । यौग्ये पञ्चतपास्तु स्यादिति । तपःस्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्मनिष्ठा गृहस्थाः । अतश्च नाश्रमिनो निबिध्यन्ते ।...॥ मे० ॥

केचिदात्मज्ञानपरा विप्रा भवन्ति । अपरे कृच्छ्रादितपःप्रधानाः । अन्ये तु तपोऽध्ययननिरताः । अपरे यागादितत्पराः ॥ गो० ॥

...ज्ञानमात्मज्ञानं तन्निष्ठा यतयः । तपश्चान्द्रायणादि तन्निष्ठा वनस्थाः । तपो गुह्यश्रूपादि स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तन्निष्ठा ब्रह्मचारिणः ।...॥ ना० ॥

१३४ ॥

...तानि ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिलाप्यानि प्रदेयानीत्यर्थः । यत्नवचनात्तदभावे चतुर्व्यंपि हव्यवत् । पित्र्ये ज्ञाननिष्ठाः पाञ्चतमाः ।...॥ मे० ॥

ज्ञानप्राप्त्यान्त्येभ्यो यत्नेन पित्र्यार्थानि देयानि देवार्थानि पुनः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण चतुर्व्यो ज्ञाननिष्ठादिभ्यो ऽप्युपैति ॥ गो० ॥ १३५ ॥

संशयोपन्यासार्थः श्लोकः । यस्य पिता अपाठः स्वयं तु वेदपारगः साङ्गवेदाध्यायी । इतरस्य तु पिता वेदपारगः साङ्गवेदाध्यायी । इतरस्य तु पिता वेदपारगः । स्वयं तु मूर्खः । तयोः कः श्रेयानिति संशयं कृत्वा सिद्धान्तमाह । मे० ॥ १३६ ॥

अनयोः पूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्याह्नौत्रियपुत्रमात्मना ओत्रियमपि प्रशस्ततरं जानीयात् । पश्चाह्नौत्रियपुत्र आत्मना च ओत्रियः सदधीतवेदपूजार्थं पूजामर्हति वेदस्तद्वारेण पूज्यते ।...॥ गो० ॥ १३७ ॥

मित्रं आद्रे न भोजयेत् । किं तर्हि धनान्तरैरस्य मैत्र्यादिस्नेहः कार्यो ऽयम् । पुनर्न शत्रुं न मित्रं नाभिमतुं विघातं ब्राह्मणं आद्रे भोजयेत् ॥ गो० ॥ १३८ ॥

...मित्रशब्दो ऽयं भावप्रधानः । मित्रप्रधानानि मैत्रीप्रधानानि ।...॥ मे० ॥
यस्य मित्रोपकारपराधि ह्यवकथ्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति ।
...॥ गो० ॥ ११६ ॥

आज्जदानेनानेन सह मैत्री मे भविष्यतीति एवं यो मनुष्यः शास्त्रानभि-
क्षतया आज्जेन मित्रभावं कुरुते स मित्रहेतुत्वाज्जां मित्रमस्येति आज्ज-
मित्रो द्विजापसदः कर्मान्तरार्जितेनापि स्वर्गलोकेन न संबध्यते ॥ गो० ॥
१४० ॥

...पिशाचानामयं धर्मो यज्जाजे मित्रसंग्रहः ।...॥ मे० ॥
सा दक्षिणा तद्दानं सह मुच्यते ययेति संभोजनी या गोष्ठौ पिशाच-
धर्मत्वात्पेशाची मन्वादिभिरुक्ता सा च मित्रार्थत्वादिहलोके एवास्ते चान्धा
गौर्यथैकस्मिन् गृहे न परलोके प्रत्युपकाराय भवति ॥ गो० ॥
...पेशाची पिशाचगामिनी ।...॥ ना० ॥
...पिशाचानां बडभिः सह भोजनस्य, प्रसिद्धत्वादस्यापि ताद्यात्म-
मित्याह ।...॥ रा० ॥ १४१ ॥

यथा ऊषरे भूप्रदेशे धान्यान्यन्ना कर्षकः फलं न प्राप्नोति एवमश्वि-
याय आज्जादि दत्त्वा दाता न फलं प्राप्नोति । अश्विनियदाने वैपश्य-
कथनार्थमेतत् ॥ गो० ॥ १४२ ॥

...इह कीर्तिर्यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीति ।...॥ मे० ॥
वेदार्थविदे च यथाशास्त्रं आज्जादि दत्तं पिष्टतृप्तास्यामुचिकफलेन
कीर्त्यनुषङ्गैहिकफलेन च दातृन्सपत्नान् कुरुते । प्रतियद्दीदृशं तत्प्रतियद्-
लब्धधनानुष्ठितयागादिफलेनामुत्रसपत्नान्कुरुते ।...॥ गो० ॥

दातुं प्रेत्य पक्षभागिन इह प्रतीयहीतुम् ।...॥ गो० ॥ १८२ ॥

वरं गुणवद्वाङ्मनोरामावे सगुणं मित्रं आज्ञे भोजयेत् । न योग्यमपि
अनुम् । यतोऽरिणा आज्ञादि सुखं परलोके निष्कृतं भवतीति ।...॥ गो० ॥
अभिरूपं गुणवन्तम् ।...॥ रा० ॥ १८३ ॥

...अन्ये त्वाथर्वणिकतिषेधार्थमिमं श्लोकं मन्यन्ते ।...॥ मे० ॥
समस्तशाखाध्यायिनं बह्वचं तथाविधमेवाध्वर्युं हृन्दोगं चैवंविधमेव
आज्ञे भोजयेत् ।...॥ गो० ॥
...सामगं हृन्दोगं समाप्तिगं मन्त्रब्राह्मणोपनिषदन्तगम् । अथर्ववेद-
विमिश्रत्यर्थं विशेषज्ञानीति केचित् । रा० ॥ १८५ ॥

एषां बह्वृचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य त्वर्चितमनाः आज्ञं सुञ्जीत तस्य
पित्रादिसप्तपुत्रव्यापिन्यनवष्टिन्ना पितृणां ऋतिः स्यादिति समस्तशाखा-
ध्यायिभोजनपक्षकथनम् ।...॥ गो० ॥ १८६ ॥

हव्यकथ्यप्रदानेन एष मुखो विधिः यदसंबन्धिभ्यः ओत्रियादिभ्यो दीयत
इति । अयं वक्ष्यमाणः पुनर्मुखाभावे विधिर्बोद्धव्यो मुख्याभावे च सर्वदा
साधुभिरनुष्ठितः ॥ गो० ॥ १८७ ॥

सखीयो भगिन्याः पुत्रो विट्पतिर्जामाता प्रजावचनत्वाद्दिष्टश्च्यवत्यस्य ।
अतिथिरन्ये स हि सर्वविघ्नां पतिः सहाभ्यागतो लोके विट्शब्देनोच्यते ।
बन्धुः स्थाजसगोत्रादिः ॥ मे० ॥

मातामहमातुलभागिनेयश्चरविद्यागुबदौहित्रतिग्याख्याभोजयेत् ।
विट् प्रजा तस्याः पतिं विट्पतिम् जामातरं बन्धुं सगोत्रादिकम् ॥ गो० ॥

...बन्धुं मातुलपुत्रादिकम् ॥ ना० ॥

...बन्धुं मातृव्यसुः पुत्रादिकम् ॥ रा० ॥ १४८ ॥

नायं दैवे कर्मणि ब्राह्मणपरीक्षाप्रतिषेधः किं तर्हि काण्डस्त्रीपद्यादीनां कदाचिदैवेऽप्यनुष्ठानार्थः । ...अन्ये तु वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधप्रकरणस्य यत्नतो वर्जनार्थमुपक्रममात्रं श्लोको न तु काण्डादीनां दैवेऽप्यनुष्ठानार्थः ॥ मे० ॥

न परीक्षेत दोषगुणौ दृष्टोक्तिकया नावश्यमग्रेष्वौ । दैवे वैश्वदेविके । तत्रापि स्तेनदृष्टित्वादिकं वक्ष्यमाणमवश्यं परीक्ष्यम् । इत्यकथयोरित्यभिधानात् ॥ ना० ॥

पैत्रे ब्राह्मणपरीक्षामनुवदन्दैवे तदभावमाह नेति ।...॥ रा० ॥ १४९ ॥

स्तेनश्चैरः । पतितः पश्चानां महापातकानामन्यतमस्य कर्ता । स्त्रीवो गपुंसकः । ...नास्तिका लोकायतिकादयः नास्ति दत्तं नास्ति ऊतं नास्ति परलोक इति ये स्थितप्रज्ञास्तेषां दृष्टिराचारः । ...अथवा नास्तिको दृष्टिर्जीविनं येषां त एवमुच्यन्ते ।...॥ मे० ॥

स्तेनादीन्विप्रान्कथकथयोरुभयोरप्ययोग्यान्मनुराह । चौरो ब्राह्मणसुवर्णादन्यत्र तस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात् । पतितमेकादशे वक्ष्यति । स्त्रीवो गपुंसकः । नास्ति परलोककर्मत्वेन वर्तनं येषां ते नास्तिकदृष्टयः ॥ गो० ॥

...नास्तिकदृष्टयो नास्ति कर्मफलमित्यभिगामिनः ॥ ना० ॥

...नास्ति कां परलोकसुखमिति दृष्टिर्वाज्ञानसयोर्येषां ते ।...॥ रा० ॥

१५० ॥

...जटिलो ब्रह्मचारी...अनधीतवेदः अयहोतवेदः । दुर्वाजः खलति-
काहितकेशो वा विकलेन्द्रियो वा । ...क्रमशः प्रत्येकमपि बह्वन्याजयति

वज्रकृत्य आर्त्विज्यं करोति सो ऽपि न भोज्यः । ...केचिदाहुः आह्वय-
ह्यात्पितृय एवैषां प्रतिषेधो न तु दैवे तदयुक्तम् ।...॥ मे० ॥

...दुर्वज्रो दुश्कर्मा श्रिपिविष्ट इति यावत् ।...॥ ना० ॥

जटिकं ब्रह्मचारिणम् । अन्धीयानं वेदाध्ययनरहितम् । दुर्वज्रं दुश्-
कर्मां दुर्वज्रं कपिककेशमिति मेधातिथिः । कितवं द्यूतरतम् । पूगान्
नङ्गन् श्रेयोवा ॥ रा० ॥ १५१ ॥

...चिकित्सको भिषक् । देवकः प्रतिमापरिचारकः । ...मांसविक्र-
यिणः सक्कदपि ।... ॥ गो० ॥

...देवकान्धनार्थं देवार्चकान् । विपद्येन पश्यवीथ्यां विक्रयप्रसारणेन
जीवन्तः ॥ ना० ॥ १५२ ॥

ग्रामराजभृतकः कुत्सितगणः श्यावदन्तो गुरोः प्रतिकूलाचरणः त्यक्त-
श्रौतस्मार्तार्थिः प्रतिषिद्धवद्विजीवीत्येते ह्यवकथयोर्वर्णाः पूर्ववाक्कादेव
क्रियानुष्ठेरेवमुत्तरनापि ॥ गो० ॥ १५३ ॥

...निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः । ...ब्रह्मदिद् ब्राह्म-
णानां वेदस्य वा हेष्टा ब्रह्मशब्दस्योभयार्थवाचित्वात् ब्रह्मापि ब्राह्मणः
स्मृत इति । गणः संघः सदैक्येन क्रियया जीवन्ति ये ते गणशब्दवाच्यास्त-
दन्तर्गताश्चानुर्विद्यब्राह्मणाः ।...॥ मे० ॥

...निराकृतिः वेदादीनां निराकर्ता अनुपजीव्यो ब्राह्मणानां हेष्टा गण-
मध्यगतो ब्राह्मणादिभिः ।...॥ गो० ॥

...निराकृतिरस्त्राध्यायः । ब्रह्म ब्राह्मणसहितम् । ग्रामाभ्यन्तरो गणानां
नेता ग्रामजीरिति यावत् । गणानामाधिपत्येन देशान्तरप्रापयितार्थंकोभे-
नेति वा ॥ ना० ॥

यस्मै कासविशेषयुक्तः । ...निराकृतिः पक्ष्यज्ञानुष्ठानहीनः । ब्रह्महिङ्
वेदविप्रयोर्द्वेष्टा । गन्धाभ्यन्तरो गन्धार्योपहृष्टधनाद्युपजीवी ॥ २१० ॥ १५४ ॥

चारुगणनर्तकगायनादयः कुश्रीलवाः ।...॥ मे० ॥

गटगायनादिः कृतस्त्रीसंप्रयोगो ब्रह्मचारी शूद्राया भर्ता पुनर्भाः पुत्रो
वक्ष्यमाणः कायो यस्य च जायाभारो मृह इत्येते हृद्यकव्ययोः परिहर-
णीयाः ॥ गो० ॥ १५५ ॥

...वाचा दुष्टः परमामृतभाषी । अभिशक्त इत्यन्ये... ॥ मे० ॥

पञ्चपूर्वाध्यापकः पञ्चपूर्वाध्यापितः शूद्रश्रित्यस्तस्यैवं च गुरुः न स्वगुरुः
तस्यानुकल्पे भोज्यत्वेनोक्तत्वात् । परमभाषी कुशलगोणकौ वक्ष्यमाणावेते
हृद्यकव्ययोर्वर्ज्याः ॥ गो० ॥ १५६ ॥

असति कारणे यः परित्यजति मातरं पितरमाचार्यं च । गुरुशब्दः
सामान्यशब्दत्वादुपाध्याये ऽपि वर्तते ।...॥ मे० ॥

माहपितृविद्यागुरुणा निष्कारणं परित्यक्ता पतितैश्चाध्ययनकन्यादाना-
दिसंबन्धैः संपर्कं गतो ऽर्वागपि संवत्सरात् ।...॥ गो० ॥

अकारणात्यातिथं विना । गुरोराचार्यस्य ब्राह्मैरध्ययनाध्यापनैः ।
यौनैर्योनिसंबन्धैर्वैवाहिकैः । पतितैः सावित्रीपतितैर्ब्राह्मैः ॥ ना० ॥ १५७ ॥

...कुशल्याग्रमन्नाति एवं गोणकस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कुशस्य । सोमं विक्री-
णीते ओषधिः सोमस्तं यो विक्रीणीते यागार्थमोषधार्थं वा ।...अन्ये तु
सोमसाधनाङ्गोतिष्ठोमादियागानाहुः । तेषां च विक्रयः...कूटकारकः
साक्ष्येऽन्यतवादी ॥ मे० ॥

मृदस्य दाहको मारणत्रयस्य दाता कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य यो ऽन्नमन्नाति
सोमस्य ज्ञातृपस्य विक्रेता समुद्रं यो गच्छति कुतूनां पाठकः तिषादेः
पोषकः क्षेत्रसाध्यादौ कूटस्य कर्ता इत्येते उभयत्र परीहरणीयाः ॥ गो० ॥

...कुण्डाशौ कुण्डं षष्टिः पञ्चानि तावत्परिमाणतद्वृक्षान्नभोजी ।...कूटं
कृद्वा तत्कारकः ॥ ना० ॥

...कूटकारकः कूटसाक्षी भूम्यर्थं मिथ्याभाषी ॥ रा० ॥ १५८ ॥

पित्रा यो विवदते पशुधं भाषते । राजकुले व्यवहरतीति पूर्वपक्षोत्तर-
पक्षमध्यभागादिनिमित्ते । तथा च गौतमः । पित्रा चाकामेन विभक्ता-
निति [गौ० ध० १५, १६] ।...कितवो द्यूतस्य कारयिता सभिकः । यस्तु
स्वयं देविता स प्रागेव निषिद्धः । केकरमन्ये पठन्ति । केकरो मध्यप इति
स च वक्षितप्रेक्षी अर्धधृष्टिः... । रसविक्रयी विषस्य विक्रेता तस्य ह्येत-
दभिधानम् । उपांशुविधिरसदः सस्त्रीत्यादि विषदो रसद उच्यते ॥ मे० ॥

...कितवो ऽपरं देवयतीतरस्योक्तत्वात् । केका इति पाठकाचारः ।
...रसशब्दस्योरसादावपि प्रसिद्धत्वात्तद्विक्रयी ।... ॥ गो० ॥

पित्रा धनार्थं विवदमानः । कितवः द्यूतद्वेशं विना द्यूतकारी । केकर
इति क्वचित्पाठे वक्रदृष्टिरित्यर्थः । मध्यं ज्ञाक्षादि मध्यम् । पापरोगः
कुलभगंदरादिनिन्दितरोगः । अभिशक्तो ऽवचनीयेन युक्तः । दाम्भिको
दम्भेन कर्मचारी । रसा गुडादयः । एतेनाविक्रयमुपपन्नमितम् ॥ ना० ॥

...कितवो यः स्वार्थेन पराम्भेयते ।...रसविक्रयी रसो गोरसादि ॥
रा० ॥ १५९ ॥

धनुः शरांश्च यः शिखीव करोति यश्चायेदिधिवूपतिः । दिधिवशब्दः
काकाक्षिवदुभयेन संबध्यते । स्मृतिशास्त्रत्वाच्चेष्टशः संबन्धो ज्ञायते ।
...गौतमेन हि इयं प्रतिषिद्धमिहापि संबन्धभेदे लिङ्गम् । दिपदः समानो
न ह्ययेदिधिवूपतिर्नाम कश्चिदस्ति ।... ॥ मे० ॥

धनुःशरस्य कारको ऽग्नेदिधिवूपतिर्भातुर्मृतस्येति वक्ष्यमाणो वृत्तवशा-
दय इति . . । यत्तु गौतमीयपर्याणोचनयाग्नेदिधिवूपतिशब्देन द्वयं निविध्यते
अग्नेदिधिवूपतिर्दिधिवूपतिश्च तत्राग्नेदिधिवूपतिरनूढाकन्यागामी दिधि-
वूपतिस्तदोढेत्वाऽस्तदसदृशव्यर्थत्वात् । . . द्यूतवृत्तिः सभिकः । . . गो० ॥

. . अग्नेदिधिवूपतिः दिधिवूर्णक्षिप्यते तस्याः पतिः । द्यूतमुपजीव्यं यस्य
स द्यूतवृत्तिः ॥ रा० ॥ १६० ॥

व्याधिविशेषवचना एते आमरी अपस्मारी । . . मे० ॥

अपस्मारी गच्छमानास्थव्याध्युपेतः श्वित्रो सूचकः धातुसंज्ञोभादियुक्तो
ऽन्यो वेदस्य कुत्सकः इत्येते ह्यथकथयोर्व्याः स्युः ॥ गो० ॥ १६१ ॥

. . पक्षिणां श्येनादीनामाखेटार्थं पोषयिता । . . मे० ॥

हस्तिगवाश्चोद्गाणां विनेता ज्योतिःशास्त्रेण जीवनः पक्षिणां वर्तनपूर्वकं
क्रीडार्थं पोषयिता युद्धशिक्षयिता एते उभयत्र परिहर्तव्याः ॥ गो० ॥
१६२ ॥

खोतांसि उदकागमाः तेषां भेदकः सेतुं भित्त्वा देशान्तरे त्रीक्षादि-
सेकार्थं नयति । तेषां च खोतसामावरणे रतः आवरणमाच्छादनं यतः
प्रदेशादुदकमुद्भवति तं स्थगयति । गृहाणां संनिवेशोपदेशकः वास्तुविद्या-
जीवी स्थपतिः सूत्रधारादिः । . . दूतो राज्ञा प्रेष्यो दासवद्विनियोज्यः
दूतस्तु संधिवियहादावेव प्रेष्यते । वृक्षान्गोपयति मूल्येन धर्मार्थं तु न
दोषः । . . मे० ॥ १६३ ॥

श्वभिः क्रीडति श्वक्रीडी क्रीडार्थं श्वनो विभर्ति । . . वृषणवृत्तिः शूद्रभ्यः
सेवादिना यो जीवति । वृषणपुत्र इति पाठान्तरं केवला एव वृषणाः पुत्रा

यस्य श्रुतापत्यैश्च केवलैरिति गर्हिताचारः । गङ्गानां देवतानां याजकः
गङ्गयागाः प्रसिद्धाः ॥ मे० ॥

...कन्याया निन्दको हिंसारतः श्रुजिवनो वृषकपुत्र इति वा पाठः
चतुर्दश्यादौ विनायकादिगङ्गयागकृत् इत्येत उभयत्र वर्ज्याः ॥ गो० ॥

...कन्यादूषकाः कन्याया अङ्गुल्यादिना कन्यात्वापादकाः । वृषक एव पुत्रो-
ऽस्य स वृषकपुत्रः । गङ्गानामनेकेषां क्रमेण ॥ ना० ॥

...गङ्गानां विनायकानां वज्रयाजकस्योक्तत्वात् ।...॥ रा० ॥ १६४ ॥

प्रब्रूयानाद्याचारवर्जितः । स्त्रीषो निबत्साहो नपुंसकस्योक्तत्वात् ।
सर्वदा याचञ्जास्वभावः । अस्वयं हतयापि यः हत्या हत्यन्तरसंभवे ऽपि
जीवति । स्त्रीपदो व्याधिविशेषादुष्कृते कचरजः । साधुभिर्निन्दितः केनापि
निमित्तेनेत्येतदुभयत्र बहिष्कार्याः ॥ गो० ॥ १६५ ॥

मेघमहिषजीवी पुनर्भुवो भर्ता मूलेन प्रेतानां निर्हारको न धर्माधर्म...
एते यत्रत उभयत्र वर्जनीयाः ॥ गो० ॥ १६६ ॥

एते निन्दिताचाराः स्तेनादयः इहजन्मनि कात्यादयश्च... प्राग्जन्मन्यत
एतान्योग्यब्राह्मणैः सह एकपङ्क्तिभोजनानर्हान् ब्राह्मणापसदान् द्विजः
श्रेष्ठः शास्त्रज्ञो देवे पित्ये च वर्जयेत् ॥ गो० ॥ १६७ ॥

यद्येते स्तेनादयः पङ्क्तिदूषका एवमनधीयानस्तुल्यदोष इत्येवमर्थं पुन-
र्वचनम् । अन्ये तु व्याचक्षते अधीयानानां कात्यादीनामसति वर्तमाने
विगर्हिताचारत्वे देवे कदाचित्प्राप्त्यर्थमनधीयानो ब्राह्मणो वर्ज्यः ।...॥ मे० ॥

...इदं वचनं देवे कात्यादीनां कन्दोऽध्यायिनां स्वाचाराणामभ्यनुष्ठानार्थं
गर्हिताचारं वर्जयेत् ।...॥ गो० ॥

दृष्टामि रिवेत्तत्पक्षहेतुतोक्ता । मस्मिन् दृष्टामिमस्मिन् ॥ गा० ॥ १६८ ॥

पङ्क्तिभोजनानर्हदाने दातुर्यदेनो देवपिअर्हविविध पक्षोत्पत्तिर्भवति
तत्प्राक्काल्येन प्रवक्ष्यामि ॥ गो० ॥ १६९ ॥

अत्रता असंयताः प्राञ्जलाचारवर्जिताः ।...॥ मे० ॥

वेदग्रहणार्थं सावित्रादिब्रतरहितैस्तथा परिवेत्तादिभिरन्यैश्च स्तेनादि-
भिरपाङ्क्तैर्यदेवपिअर्हं भुक्तं तत्सुक्ष्मतलेश्वशेन रक्षांसि भुञ्जते...॥ गो० ॥

अत्रतैरक्षतस्नातकादिब्रतैरपाङ्क्तैः स्मृत्यन्तरोक्तैः ॥ गा० ॥

अत्रतैर्वेदार्थब्रतरहितैः । अपाङ्क्तैः परिवेत्तादिभिः । यदन्यैस्तत्सदृशैः
कायाद्यैः...॥ रा० ॥ १७० ॥

यो ज्येष्ठस्नातयुक्तदारके तिष्ठति सति दारश्चौतस्मार्ताग्न्यानयनं कुर्वते
स परिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवित्तिर्बोद्धव्यः ॥ गो० ॥ १७१ ॥

परिवित्तिपरिवेत्तारौ यथा च कन्यया हेतुभूतया परिवेदनं क्रियते दाता
च कन्याया याजकश्च तदुदाहृदोमस्योपदेष्टा येषां पञ्चमस्ते नरकं गच्छन्ति
॥ गो० ॥ १७२ ॥

मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्याया यो नियोग-
धर्मं हित्वा कामेन हेतुभूतेनानुरागं भावयेत्सोऽप्येदिधिवूपतिः...॥ गो०
॥ १७३ ॥

परभार्यायां कुण्डगोलकाख्यौ सुतावुत्पद्येते । तत्र सपतिकायां य उत्प-
द्यते स कुण्डो विधवायाश्च गोलकः ॥ गो० ॥ १७४ ॥

...ग्राह्याद्यादिथपदेशमवजानीते प्राणिन इत्येवं व्यपदेशान्तरमर्हन्ति
अतस्ते नाशयन्ति ह्यव्यक्त्यानि निष्पन्नोक्तुर्वन्ति प्रदायिनां दातृणां परिवे-
न्नादीनाम्...॥ मे० ॥ १७५ ॥

...यावतः पक्ष्यान्विदत्तपक्षिओत्रियान्भुज्जानाननुपश्रुति तावतां न तत्र
फलं पिष्टप्रपाण्यं आजे भवति... ॥ मे० ॥ १७६ ॥

अन्धो नवतेर्ग्राह्याणां तत्पङ्क्तिस्थितानां चतुर्थ्यर्थे बलौ । तेभ्यो दानस्य
यत्फलं दातुस्तन्नाशयति । कात्यादयस्तु षष्टिप्रभृतीन्वीक्ष्य तद्दाने फलं
दातुर्नाशयन्ति । वीक्ष्येति वीक्ष्यार्हदेशस्यत्वमुपपन्नमितम् । अत एवान्धोऽपि
वीक्ष्येत्यस्यान्वयो न विवद इति केचित्... ॥ ना० ॥ १७७ ॥

...पौर्तिकं फलं पूर्तेभवं पौर्तिकं बहिर्वेदिदानाद्यत्फलं तत्पौर्तिकम् ॥ मे० ॥
श्रूयस्य प्राकयज्ञादेवपदेष्टा कर्ता च यत्संख्याकान् ग्राह्याणां नैः स्पृशति...
तत्संख्यानां संबन्धि भोजनफलं न भवतीति श्रूययाजकभोजनफलम्... ॥
गो० ॥

पौर्तिकं आजीयम् ॥ रा० ॥ १७८ ॥

वेदज्ञोऽपि विप्रः श्रूययाजकसकाशाक्तोभेन दानादि प्रतिगृह्य मृगमया-
पक्षशरावाद्यदक इवाशु विनाशमुपेति... गो० ॥ १७९ ॥

तस्यां जातौ जायते यत्र विष्टा खभोजनं भवत्येवं भिषजे नष्टं निष्फल-
मुद्देगकरं वा । नष्टं हि प्रथमुद्देगं जनयति । अविद्यमाना प्रतिष्ठा
स्थितिर्यस्य तदप्रतिष्ठम्... ॥ मे० ॥

सोमविक्रयिणे यद्वत्तं तद्दातृभोजनार्थं शक्यत्संपद्यते । तच्च सकृद्भोजने

तिर्यग्जात्युत्पत्तिफलता स्यादनेन प्रकारेणोक्तं भवत्येवं पूयदधिरे अपि
व्याख्येये...। अप्रतिष्ठमलब्धास्पदम्... ॥ गो० ॥

सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्विष्ठावद्देवैः पिष्टभिश्च त्यज्यत इत्यर्थः । एवं-
मुत्तरेषु । अप्रतिष्ठं देवादिसमीपानवस्थायि । बाधुंषौ बाधुंषये । नष्टं
देवादिभिरदृश्यम् ॥ ना० ॥

...दातुरपक्रमात्तस्यैव जन्मान्तरे भोजनार्थं विष्ठाद्युपस्थापकम् ।...अप्र-
तिष्ठमुक्तवक्ष्यमाणकालास्थायि ॥ रा० ॥ १८० ॥

वाञ्छिजिकाय यद्दत्तं तन्नेह कीर्तये नापि परलोकफलाय भवति । पुन-
र्भूतजाय च दत्तं निष्फलम् । मस्मन्नीव ऊतं हव्यं प्रेष्यम् ॥ गो० ॥ १८१ ॥

इतरेभ्योऽनुक्तफलेभ्योऽपाङ्गैरेभ्यो यद्दत्तमन्नं तन्मांसमेदःशोणितानां मध्ये
मज्जति । भवतीति विद्वांसोऽथ सोमविक्रयिणे विष्टेतिवद्वाख्येयम् ॥ गो०
॥ १८२ ॥

अपाङ्गैः पूर्वोक्तैरपहृता दूषिता पङ्क्तिः परिषद्यैर्ब्राह्मणैः पाथ्यते
निर्दोषा क्रियते । ताम्बक्ष्यमाणैः स्त्रोक्तैः प्रहृत कात्स्न्येन निःशेषेण ब्रवीमि
...॥ मे० ॥ १८३ ॥

अग्रा सुखा अध्यापकानां मध्ये सर्वेषु वेदेषु । न यत्र कचिदेकस्मिन्वेद
इत्यर्थः । एवं सर्वप्रवचनेषु सर्ववेदार्थनिर्वचनेन । ओषियाम्वयजा वेदा-
ध्येष्टकुलजाः ॥ ना० ॥ १८४ ॥

...पञ्चाग्निविद्या नाम छान्दोग्योपनिषदाध्यायते । स्तेनो हिरण्यस्ये-
त्यादि...। अन्ये तु यस्य चयस्तेजोऽग्नयः सभावस्यौ च द्वौ पञ्चाग्निः...।

त्रिसुपर्णो नाम मन्वसैत्तिरीयके बाहुष्ये च ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ती-
त्वादः ...। मे० ।

...पञ्चाभिर्याख्यातः । त्रिसुपर्णाख्यमृगवेदव्रतयोगात्पूर्ववत्... । गो० ।

...पञ्चाभिरुपनिषत्पद्यमानपञ्चाभिविद्यावित् । केचित्तु तैत्तिरीयशा-
खोक्तगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्यरूपश्रौताभिपक्षकवान् पञ्चा-
भिरित्याहुः । त्रिसुपर्णसैत्तिरीयशाखापठितस्य ब्राह्मणे तु मामित्यादेर्ये
ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ते सोमं प्राप्नुवन्ति आ सहस्रात्पङ्क्तिं पुन-
न्तीत्यन्तस्यानुवाकत्रयस्यार्थतः ग्रन्थतश्चाध्येता । ना० ।

...पञ्चाभिः पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाभयो महे ।...त्रिसुपर्णो
...बाहुषां वेदभागवित्...। रा० । १८५ ।

...शतायुर्द्वयः ...। मे० ।

वेदार्थवित् प्रागुक्तेभ्यो ऽन्यस्यापि वेदस्यैकदेशस्यार्थवित् । प्रवक्ता तद-
र्थयाख्याता । सहस्रं गोसहस्रं तस्य दाता । शतायुः पूर्वशतवर्षः । ना०
। १८६ ।

...पूर्वेद्युर्यदहः आहुं कर्तव्यममावास्यायां त्रयोदश्यां वा ततः पूर्वस्मिन्न-
हनि द्वादश्यां चतुर्दश्यां वा यः आहुं कर्तव्ये ब्राह्मणानिमन्त्रयेत् । अपदे-
द्युस्तदहरेव वा । विकल्पश्चावधिनियमापेक्षः । यः शक्नोति नियमान् पा-
कयितुं स पूर्वद्युरशक्तस्तु तदहरेव...। उपस्थिते प्राप्ते यद्योदितान्यथोक्तान्
। मे० । १८७ ।

आहुं ब्राह्मणो निमन्त्रितः स्त्रीनिवृत्तियमनियमानुष्ठानवान् सदा
निमन्त्रणाभ्युदित आहुहोरात्रं यावत्स्यादेदांश्च अपाद्यवशं कर्तव्यमिति रेकेन
नाधीयीत । आहुस्तस्य तदहरेव स्यात् । गो० । १८८ ।

...यस्माद्निमन्त्रितान् ब्राह्मणानदृष्ट्वेन रूपेण पितर उपतिष्ठन्ति तच्छरीरमनुप्रविशन्ति । यथा भूतयद्वाविष्टं वायुवदनुगच्छन्ति । यथा वायुः प्राणः पुच्छं गच्छत्यनुगच्छति तं गच्छन्तं प्राणो जहाति । एवं पितरो वायुभूता भवन्ति । तथासौगान् ब्राह्मणानुपासते । गच्छत्यनुगच्छन्ति उपविष्टेषूपविशन्ति निमन्त्रिता दिजाः पिष्टरूपा भवन्तोत्तर्यः । अतो न स्वतन्त्रैर्निमन्त्रितैर्भवितव्यम् । मे० ।

यस्मात्तान् दिजान्निमन्त्रिताप्यितर उपतिष्ठन्त्यदृष्ट्वेन समीपमायान्ति... । गो० । १८६ ।

अङ्गीकृत्य निमन्त्रणमभ्युपगम्य आजे भोजनं यदि कथंचिदतिक्रामति भोजनकाखे न संनिधौ भवति ब्रह्मचर्यं च न रक्षतीति । तदा सूकरतां गच्छति... । अन्ये त्वाङ्गः प्रार्थ्यमानस्यानभ्युपगम एवातिक्रमः । ...एतच्चायुक्तम्... । मे० ।

हृद्यकथयोः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण निमन्त्रितो ब्राह्मणो ऽङ्गीकृत्य केनापि प्रकारेण भुञ्जानस्तदतिक्रमपापवाङ्मनान्तरे सूकरत्वं याति... । गो० ।

...कथंचिदन्यनिमन्त्रणादिनापि अतिक्रामन्तस्य गृहेऽनग्नम् । ना० ।

...अतिक्रामन्मैद्युनादिनिषिद्धाचरणेन निमन्त्रणं स्वीकृत्य परित्वजम्... । रा० । १८० ।

दृषणीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्ष्यार्थः सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात्... । मे० ।

...दृषत्यपि कामयमाना चाक्षयति भर्तारमिति दृषत्यत्र ब्राह्मण्यपि... । गो० ।

हवस्या मृद्रया । मोदते रत्नगुणं चम्पनादिक्कर्माणि कुर्वते... । ना०
॥ १६१ ॥

क्रोधशून्या मृदार्यादिशुद्धिनिरताः सर्वदा वर्जितस्त्रीसंप्रयोगास्त्यक्ता-
युधा महात्मनोऽनादिदेवताकृपाः पितरोऽतः क्रोधादिरहितैः आङ्गनाम्न-
बैर्भाव्यम् । गो० ॥ १६२ ॥

...पूर्वदेवताः पितरो नाम कल्पान्तरेऽप्येते देवता एवेति स्तुतिः...
॥ मे० ॥

एषां पित्राणां यस्य सकाशादुत्पत्तिर्ये च पितरो यैर्यागादिभिर्नियमैः
शास्त्रोक्तकर्मभिर्यथा युक्तं कृतम् । गो० ॥ १६३ ॥

मनोर्विराजस्तथा तस्यैव मनोर्ये मरीच्यादयः सुतास्तेषामृषीणां च पुत्राः
पितृगणाः पितृशब्दवाच्याः संघाः । ना० ॥ १६४ ॥

विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः देवानां च मरीचिपुत्रा
अग्निष्वात्ता ऋके ख्याताः । गो० ॥

अथ सोमसदो मनोर्विराजः पुत्राः साध्यः आङ्गे पूज्याः । इतरे तु
वक्ष्यमाणा मनुपुत्रपुत्राः । ना० ॥ १६५ ॥

दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोक्तभेदानामग्निपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः
स्मृताः । गो० ॥ १६६ ॥

ब्राह्मण्यज्रियवैश्वश्रूत्राणां यथाक्रमं सोमपृथ्विर्भुगान्यपसुक्ताजिना-
मानः पितरः । गो० ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्य पितरः सोमपाः कवेः ऋगोः पुत्राः । क्षत्रियपितरो हवि-
र्भुजो हविष्मन्तो ऽङ्गिरःसुताः । वैश्यपितरस्त्वाग्यपाः पुण्ड्रस्य पुत्राः ।
शूद्रपितरः सुकाकिनो वसिष्ठस्य पुत्राः ॥ गो० ॥ १८८ ॥

...य एतैः शब्दैः पितर उच्यन्ते तान्विप्राख्यामेव निर्दिशेत्स्वपितृन् । न च
शब्दभेदेनार्थभेदशङ्का कर्तव्या विप्रग्रह्यमधिकार्युपलक्ष्यार्थं प्राधान्यात् ।
...॥ मे० ॥

अग्निदग्धाग्निदग्धकायवर्हिषद अभिध्वात्तान्सौम्याख्यानपरान्पितृन्वि-
प्राख्यामेव जानीयात् । वेदपुराणेषु चैव नामकं प्रसिद्धम् ॥ गो० ॥ १८९ ॥

य एते सोमपादयः प्रधानभूताः पित्रगणा उक्तास्तेषामपीह संसारे
पितर एव पुत्रपौत्रा विज्ञेयाः ॥ गो० ॥ २०० ॥

मरीच्यादिभ्य उक्तनामभ्यो ये सोमपादयो जाताः । तेभ्यश्च देवदानवं
जातम् । देवेभ्यश्च स्थावरजङ्गमरूपं सर्वं जगत्... ॥ गो० ॥ २०१ ॥

...अक्षययोपकल्पते । अक्षयायास्तुतेर्हेतुर्भवतीत्यर्थं... ॥ मे० ॥
तेषां पितृणां रौप्यपात्रै रूप्ययुक्तैर्वा पानीयमपि भक्ष्या दत्तमक्षयसुख-
हेतुः संपद्यते ॥ गो० ॥ २०२ ॥

...दैवं हि यद्वाक्ष्यभोजनं तत्पित्रकार्यस्य आप्यायनं वृद्धिकरं न स्वतः
प्रधानं पितृस्यैव पोषकम् ॥ मे० ॥ २०३ ॥

...पूर्वं दैवं ब्राह्मणं नियोजयेत् निमन्त्रयेत् आसनं चोपवेशयेत्...
॥ मे० ॥

पितृणां रक्षाभूतं मृच्छदर्शनादिभ्यान्देवानुद्दिश्य पूर्वं ब्राह्मणं निमन्त्रयेत् ।
यस्माद्रक्षोरक्षावर्जितदर्शितं आहुं रक्षांस्याच्छिन्दन्ति । यस्माद्रक्षाभूतं
पितृस्य दैवं तस्मात् ॥ गो० ॥ २०४ ॥

...देवाद्यन्तं दैवेन कर्मणा आदिष्टपञ्चमः आहुस्तु कर्तव्यः । अतश्च
निमन्त्रणं देवानां पूर्वं कर्तव्यमतः समाप्तिः । विसर्जितेषु ब्राह्मणेषु पश्चा-
द्देवानां विसर्जनं कर्तव्यम्... ॥ मे० ॥

ततः आहुं देवादि दैवान्तं चानुतिष्ठेत् । न च पितृपञ्चमापवर्गं पित्रा-
द्यन्तं तदनुतिष्ठन्संतान आशु विनश्यतीति ॥ गो० ॥

देवतानामादौ निमन्त्रणम्... । दैवान्तता तु पितृन्विद्वज्य देवानां
विसर्जनाव ॥... ॥ ना० ॥ २०५ ॥

अनुपहतं देशं जनैरनाकीर्णं गोशक्ततोपलोपयेत् । अथवा दक्षिणस्यां
दिशि अवगतो यदि स्वभावतो न स्यात् तदा प्रयत्नतस्तं संपादयेत् ॥ गो०
॥ २०६ ॥

...चोक्षाः स्वभावशुचयः... ॥ मे० ॥

स्वभावशुचिषु स्थानेषु नद्यादिपुष्पिणेषु प्रदेशेषु च निर्जनेषु रक्तेन आहु-
दिना पितरः सर्वदा नृण्यन्ति । तस्मिन्च देशे ॥ गो० ॥ २०७ ॥

...पृथक्पृथग्विभागेन नैकमासनं दीर्घं धौतफल्कादि सर्वेभ्यो दद्यात् ।
परस्परं यथा न स्पृशन्ति... ॥ मे० ॥

आसनेषु सदमेषु पृथक्पृथग्विन्यस्तेषु सम्यक्कृतस्नानाचमानान्पूर्वनिम-
न्त्रितानुपवेशयेत् ॥ गो० ॥ २०८ ॥

अशुश्रुश्रिताननिन्दितान्...। उपविष्टान् शुश्रुषेत न निन्देतेत्युक्तं भवति
...॥ मे० ॥

तान्विप्राननिन्दितानासनेषूपवेश्मानन्तरं कुङ्कुममाल्यधूपादिभिः स्नातो-
दैर्देवब्राह्मणपूर्वकमर्चयेत् ॥ गो० ॥ २०६ ॥

तेषां ब्राह्मणानामुदकं दर्भेतिजमिश्रं दत्त्वाग्नौ करवाणि करिष्ये इति
चेत्यनुष्ठातो यदा कुर्वित्येवं ब्रूयुरिति गृह्योक्तरूपेण सह ब्राह्मणैरनुष्ठातो
ऽग्नौ वक्ष्यमाणं होमं कुर्यात्...॥ गो० ॥ २१० ॥

अग्नेः अग्नये कथ्यवाहनाय सोमाय पिष्टमते यमायाङ्गिरस इति तिस्र
आहुततयः । हविर्दानेन होमरूपेण कृत्वाप्यायनमित्त्वग्नयः ॥ ना० ॥ २११ ॥

स्मार्तस्य वैवाहिकस्य दायादेर्वा अग्नेरभावे विधिरयमुच्यते...॥ मे० ॥

अग्निकस्यानुपगौतासमाहृताकृतदारमृतमार्यादेर्मृताहृदिआहुविधा-
नादौपासनाग्रभावे ब्राह्मणहस्त एतवाहुतिषयं दद्याद्यस्माद्य एवाग्निः स
एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्विर्ब्राह्मणैरुच्यते ॥ गो० ॥ २१२ ॥

पुरातना मुनय एवं वदन्ति द्वितीयान्तो वा पठितव्यः । पुरातनानेता-
न्देवान्माध्यदेवानस्मिन्कल्पे समुत्पन्नान्...॥ मे० ॥

अक्रोधनाक्रोधशून्यान् स्वाराधनादीनामौ प्राप्तेति च न्यायेन लोकदृष्ट्यु-
पादानात् आहुसंप्रदानभूतानेतान् ब्राह्मणान्मन्वादयो वदन्ति तस्मादेवतुल्य-
त्वात्तद्वक्ते देयमिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ गो० ॥ २१३ ॥

अग्नौ यत्कर्तव्यमग्नये स्वधा नम इत्याहुतिप्रक्षेपकक्षयं कार्यं तदपसथं
दक्षिणेन हस्तेन कर्तव्यं न सख्येन...हस्तद्वयसंयोगेन कर्तव्यताप्रज्ञायामप-
सख्येनेत्युक्तमिति केचित् । इदं त्वयुक्तम्...॥ मे० ॥

अथौ वः पर्युक्त्यपरिहारबाहुतिदानादीतिकर्तव्यताक्रमः तं सर्वमपसव्यं
पिष्टकर्मवद्विद्यासंख्यं छात्वा तदेतदुक्तसंख्यमपसव्येन दक्षिणेन हस्तेन
पिष्टतीर्थेन पिष्टाधारभूतायां सुव्युदकं प्रक्षिपेत् ॥ गो० ॥

अपसव्यं प्राचीनवीतेन...आवृत्परिक्रमम् कर्मक्रमम् अपसव्येन पिष्ट-
तीर्थेन... ॥ ना० ॥ २१४ ॥

तस्मादग्रादिहोमार्थाहुतिं दत्त्वा ऊतश्रितान्नीग्नियहान्कृत्वा औदकेन
विधिना दक्षिणहस्तेन पिष्टतीर्थेनाग्न्यचित्तो दक्षिणामुखस्तेषु दर्भेषु तं हस्तं
निमज्ज्यादिति दर्शनाद् दर्भेषु दद्यादत एव चोदकमपि पूर्वोक्तपिष्टाधार-
सुवि दर्भेभ्येव दद्यात् ॥ गो० ॥ २१५ ॥

न्युप्य दत्त्वा विधिपूर्वकं स्रष्टव्योक्तविधानेन जेपभागिनां पित्रादित्रयाणां
हृत्पत्रे दर्भमूलेषु करघर्षणमिति विष्णुवचनाद्वक्तं निमज्ज्यात् ॥ रा० ॥ २१६ ॥

तदनूपस्युद्गोदक्षुखो यथाशक्ति चीन्मात्रायामान्कृत्वा वसन्ताय नम इति
बहुतृप्तमश्नुर्यात् । पितृनेव च पितृभ्यः नमो वः पितर इत्येवमादि मन्त्र-
युक्तं छात्वाभिपर्यावृत्तेति स्रष्टदर्शनाद्विद्याभिमुखो भूत्वा नमश्चुर्यात् ॥
गो० ॥ २१७ ॥

पिष्टाधारदर्भदत्तोदकशेषमुदकं पिष्टसमीपे पुनश्चत्तरयोक्तृजेत् । तांश्च
पिष्टान्येनैव क्रमेण दत्तान्तेनैव क्रमेणान्यमना जिघ्रेत् ॥ गो० ॥ २१८ ॥

पिष्टेभ्यो ऽन्वन्ताल्पभागं पिष्टपिष्टक्रमेण स्रष्टीत्वा तानेव पित्राद्यर्थोप-
वेशितान्विप्रान्निधिवन्नयेद्यानुपूर्व्या भोजनकाले ऽन्यभोजनापूर्वाभोजयेत् ॥
गो० ॥ २१९ ॥

जीवति पितरि पितामहादीनामेव त्रयाणां आर्द्धं कुर्वाणं पितुः । अथवा
पितृस्थाने तमेव स्वकं पितरं आर्द्धे भोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च
ब्राह्मणौ भोजयेत् ॥ गो० ॥

विप्रवदिति । अत्र यत्ते पितृस्थाने पितृपितरमुपवेश्येतरयोरर्थे द्वौ
विप्रावुपवेशयेत् । तयोरेव पितर्यपि सर्वमर्घ्यादि विदध्यादित्यर्थः ॥ ना०
॥ २२० ॥

पितुर्नामसंकीर्तनेन तदीयावाहनपिण्डदानब्राह्मणभोजनानि कथ्यन्ते ।
कीर्तयेत्प्रपितामहं जीवते पितामहाय न दद्यात् । किं तर्हि ततः पूर्वा-
भ्याम्... ॥ मे० ॥

पितृजीवनपक्षापेक्षो वाग्रब्दः... ॥ गो० ॥ २२१ ॥

यथा जीवत्पिता भोज्यते तद्वत्पितामहो ऽपि । अनुष्ठां पितामहात्पार्थं
समाचरेत् । स्वयं च परतो हयोर्दद्यात् प्रपितामहाय एकस्मा एव वा
एव कामं स्वयमित्यनयोरर्थः ॥ मे० ॥

पितामहविप्रस्थाने पितामहं वा भोजयेत् । पितृपितामहयोः पिण्डदानं
ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात् । अथवा पित्रा पितामहेन वा जीवता अर्द्धं न
सृज्जे यथेष्टमेवानुष्ठातः स्वयमेव यथाशक्तिः समाचरेत् ।... ॥ गो० ॥ २२२ ॥

...एवामिति सर्वनाम्ना विशेषणानि सृज्यन्ते ।... ॥ मे० ॥

तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदैमं तिलोदकं दत्त्वा पिण्डेभ्यः स्वस्विकां मात्रा-
मित्यनेन यन्निर्दिष्टं तत्पिण्डाद्यं पित्रे स्वधास्वित्येवमादि ब्रुवन्कमेव दद्यात् ।
गो० ॥ २२३ ॥

अन्नपूर्णपात्रं स्वयं कराभ्यां सृज्यत्वा पितृगुप्सरन्विप्रसमीपे परिवेषणार्थं
शनैः स्थापयेत् ॥ गो० ॥ २२४ ॥

ह्यभ्यां हस्ताभ्यामग्नमुपनेतव्यं परिवेष्टव्यं वा चैकेनेति ।...उमाभ्यां
हस्ताभ्यां मुक्तं वर्जितमपरिगृहीतं यदग्नमुपनीयते...॥ मे० ॥

उमाभ्यां हस्ताभ्यामग्नमुपनेतं यदग्नं ब्राह्मणान्तिकमानोयते वा तदसुरा
देवद्विषो दुष्टबुद्धय आष्णिन्दन्ति तस्मान्नैकेन स्मरन्स्तेनाग्नमानेतुं परिवे-
ष्टव्यम् ॥ गो० ॥ २२५ ॥

सूपादीनि अन्नानि क्षीरादीनि चोपसेचनानि प्राधान्यात्पृथक्पृथक्
यथोपदिष्टानि प्रयतः श्रुचिः समाहितो जनन्यमनाः सन्ध्या न विज्ञीर्यन्ते
तथा भूमावेव नान्यत्र स्थापयेत् ॥ गो० ॥ २२६ ॥

अक्षं खरविश्वदं मोदकादि भोज्यं पायसादिना यथाप्रकारं मूषं फलं
च हृदयस्य प्रियाणि मांसानि पानकादीनि च सुरभौषि भवन्ति भूमावेव
विन्यसेत् ॥ गो० ॥ २२७ ॥

सर्वमेतदन्नादि ब्राह्मणसमीप आनीय इदं मधुरमिदं अक्षमित्वेवं
सर्वान्माधुर्यादीन् गुणान् कथयन् सुचिरमनन्यमनाः शनैर्यथोपयोगं न तु
युगपदेव सर्वं परिवेषयेत् ॥ गो० ॥ २२८ ॥

रोदनक्रोधासत्यभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चाग्नं न स्पृशेत् । नाप्यव-
क्षिप्योवक्षिप्य संत्यजेत् । क्रोधादन्तं न वदेत्...॥ गो० ॥ २२९ ॥

अशु क्रियमाणं प्रेतास्थाम्भूतविशेषाभ्याञ्जानादि प्रापयति क्रोधः शत्रून्
अन्तं शूनः पादस्पर्शो रक्षांसि अवधूतं पापकारिणं तस्मादेतन्न कुर्यात् ॥
गो० ॥ २३० ॥

...ब्रह्मोद्या ब्रह्मणि वेदे या उद्यन्ते कथ्यन्ते ता ब्रह्मोद्याः...अथवा
कःखिदेकाक्री चरतीत्यादि । ब्रह्मोद्यं च कथा इति वा पाठः...॥ मे० ॥

यद्यदन्नं यज्जनादि भवति तत्तददुष्टः सन्दद्यात् । तथा परमात्मनिरूपणं
पुण्यकथास्तोत्रं कुर्यात् यदेतत्पिठ्यामभिप्रेतम् । गो० ।

...ब्रह्मोद्या आध्यात्मिकीः कथा दातव्यं कुर्यात् । ना० ।

...ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपिकाः कथाः ।...। २० । २११ ।

...मन्वादियथा धर्मशास्त्राणि । आख्यानाणि सौपर्यमैत्रावब्यादीनि ।
वङ्गचैः पठ्यन्ते । इतिहासा महाभारतादयः । पुराणानि व्यासादिप्रणीतानि
वृद्ध्यादिवर्णनरूपाणि । खिलानि श्रीसूक्तमहागानिकादीनि । मे० ।

वेदं भागवादिशास्त्राणि आख्यानाणि सौपर्यमैत्रावब्यादीनि पृथग्वेदो-
दितानि भारतादीनि वाखादिप्रोक्तानि शिवसंस्कृतादीनि आङ्गे ब्राह्मणा-
भ्यावयेत् । गो० । २१२ ।

हृद्यो भूत्वा तैस्तैः प्रियवचनादिभिर्ब्राह्मणान्तोषयेत् । अन्नं चात्वरया
भोजयेत् । पायसादिना घृतपूरादिभिरेतान् ब्राह्मणानिदं गृह्यतामित्येवं
पुनः पुनः प्रबोधयेत् । गो० । २१३ ।

...कुतपो ऽजकोमसूचैः कम्बलाकारः पटः । उदीचेषु कम्बल इति
प्रसिद्धः ...। मे० ।

ब्रह्मचारिणमपि सदा दौहित्रं आङ्गे यत्नेन भोजयेत्...। गो० ।

व्रतस्थं ब्रह्मचारिणम् । एतेनानुकल्पमध्ये दौहित्रस्य श्रेष्ठतोक्ता । अपी-
त्यरथौ । तेन गृहस्थसंभवे ब्रह्मचारिणाममुख्यता दर्शिता । ना० । २१४ ।

दौहित्रादीनि त्रीणि आङ्गे पवित्राणि । त्रीणि चैव वस्तूनि श्रौचाक्रोध-
विअम्भाख्यानि आङ्गे ऽतिशयेनेच्छन्ति । गो० । २१५ ।

उष्णमन्नं द्विजायोग्यः अद्भया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र पक्षमूलेभ्यः पानकादन्न एव च ।

इति ब्रह्मक्षरणात् । पक्षादित्यतिरेकेण सर्वमुष्णं दद्यात् । संयतवाचस्य
ब्राह्मणा अग्नीयुः । दाया च स्वादुखादु वेद्येवमन्नगुणान् एष्टा न कथयेयुः
...॥ गो० ॥ २३६ ॥

यावदग्ने औष्ण्यं भवति यावच्च मौनेनाश्रन्ति हविर्गुणांश्च नाभिदधति
तावत्पितरस्तदन्नं ब्राह्मणमुखेन सुभ्रते ॥ गो० ॥ २३७ ॥

उपानहौ चर्ममयं पादपात्रमिच्छादि । अन्ये तु चर्मपादुके उपानहाविति
व्याचक्षते...॥ मे० ॥

उष्णीषादिना वेष्टितश्चिरा यदन्नं ब्राह्मणो सुभ्रते तथा दक्षिणमुखः
सोपानत्पादश्च तदन्नं रक्षांस्तश्रन्ति । न पितरः । तस्मादेतत्परिहर-
णीयम् ॥ गो० ॥ २३८ ॥

चव्वाणवराहग्रामसूकरकुर्जुरन्धोदक्षानपुंसकानि द्वित्रभोजनकाले ततो
ऽपसारयेत् । यस्मात् ॥ गो० ॥ २३९ ॥

होमे अग्निहोत्रादौ श्राव्यादिहोमे वा...॥ मे० ॥

अग्निहोत्रादिहोमे दाने धर्मार्थब्राह्मणभोजने हव्यकव्ययोश्च यत्कर्म
चव्वाणादिभिरवेक्ष्यते यस्मार्थं तदर्थं क्रियते तन्न साधयति ॥ गो० ॥ २४० ॥

ब्राह्मेण तदन्नगन्धोपपन्नया । पक्षवातेन तद्देशगतेन । दृष्टिनिपातेन कर्तुं-
द्विजानां वा मुनि । स्पर्शनापक्वानामपि आद्भयव्याजाम् । अवरवर्ज्यजः
शूद्रः ॥ ना० ॥ २४१ ॥

खड्गः पादविक्रमः । काण्ड एकेक्षयविक्रमः । दातुर्वा दासः शूद्रस्यैव
प्रेष्यत्वात् । अपिशब्दादन्योऽपि शूद्रो यो वा कुलखिषण्णकादिस्तमपि ततः
प्रदेशादपोत्सारयेत् । गो० ॥ २४२ ॥

अतिथित्वेनागतं ब्राह्मणं भिक्षुकं भिक्षार्थिनमब्राह्मणमपि भोजनप्रवृत्ते-
र्ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्त्या पूजयेत् । ... ॥ मे० ॥

ब्राह्मणमतिथिरूपमन्यं वा भिक्षुकं भोजनार्थं तत्कालमागतं आह्वयब्राह्म-
णैरनुज्ञातो यथाशक्त्या अन्नदानेन पूजयेत् । गो० ॥

ब्राह्मणं गृह्णन् । भिक्षुकं यतिं व्रतिनं वा... ॥ ना० ॥

...भिक्षुकं संन्यासिनम्... ॥ रा० ॥ २४३ ॥

सर्वप्रकारमन्नाद्यभेकीकृत्य उदकेन ज्ञावयित्वा सुप्तवतां ब्राह्मणानामग्रे
विच्छिपन्भूमौ दर्भेषु विकिरञ्च य इति वक्ष्यमाणनिष्कादर्भेषु समुत्सृजेत् ।
गो० ॥ २४४ ॥

त्यागिनां गुर्वादीनाम् । अथवा कुलयोषितां कुलस्त्रीणामवृष्टदोषाणां
भार्याणां त्यक्ताः स्तनन्ताः । अन्ये तु कुलयोषितामित्यस्मिन्नगूढाः कन्या
कुलयोषिता इति व्याचक्षते... ॥ मे० ॥

नास्य कार्यो ऽभिसंस्कार इत्यादिना निषिद्धाभिकारिणां मृतानां कुल-
स्त्रीणां च कुलं त्यक्ता गतानां पात्रस्यमुच्छिष्टं दर्भेषु यो विकिरः स भागः
स्यात्कुलयोषितामिति विशेषाभिधानं संस्कृतं भैक्षमिति वत् । गो० ॥

त्यागिनां प्राणत्यागिनामविधिना कुलयोषितामपत्वादिसून्यानाम्... ॥ ना० ॥

असंस्कृतप्रभौतानां मृतत्वेन संस्काररहितानामत्रिवर्षाणाम् । निरपराधं
गुर्वादित्यागिनाम् ... कुलयोषितामनूढकन्यानां कुलटानामिति गोविन्दः
... ॥ रा० ॥ २४५ ॥

भूमिपतितं यदुच्छिष्टं तदङ्गुलिकस्यानकसस्य दासस्य भागधेयं भाग,
मन्वादयः प्राजः । गो० । २४६ ।

अचिरमृतस्य द्विजातेरेकादशाह्वादावसपिण्डक्रियाधिकृतानं कर्तव्यम् ।
नामावास्यावत्पूर्वाभ्यां सह पिण्डदानं कर्तव्यम् । किं तर्हि वैश्वदेवब्राह्मण-
भोजनरहितं आहार्यमन्नं ब्राह्मणं च भोजयेदेकं पिण्डं तस्मा एव दद्यात् ।
तस्माद्यावद्ब्राह्मणं भोजयेत् । साधितं चैतत्सर्वस्वरं स्मृतिमङ्ग्यामृजुप-
ञ्जिकायां च इह तु ग्रन्थभारभयान्न प्रतार्यते । गो० । २४७ ।

...असपिण्डक्रियायामेष विधिः सहपिण्डक्रियायां पुनः कृतायामय-
मिति । तस्मादमावास्येतिकर्तव्यतानिर्देश एव न्यायः । इति सपिण्डौ-
करत्वं सांवत्सरिके ऽपि स्मृतिमङ्ग्यामृजुपञ्जिकायां विस्तरतो निरूप्यते ।
गो० । २४८ ।

आहुभोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति स मूर्खः कालसूत्राख्यनरकमध्ये
ऽधोमुखो व्रजति... । गो० । २४९ ।

दृषणी स्त्रीमात्रोपलक्ष्यार्थमेतदित्याहुः निरुक्तं कुर्वन्ति दृषस्यन्ती चक-
यति भर्तारमिति दृषणी । सा च ब्राह्मणी अन्या वा सर्वा निषिध्यते... ।
मे० ।

...वृषणी च व्याख्याता । आहुं मुक्ता तदहोरात्रं यः स्त्रीसंप्रयोगं भजते
तस्य तद्विष्टायां मार्सं पितरो ऽवतिष्ठन्ते... । गो० ।

दृषणीतस्यं शूद्रयाधिकृतां शय्यां तदहस्तदहोरात्रे । ना० ।

दृषणीपतिपदं स्त्रीमात्रपरम्... । रा० । २५० ।

ब्राह्मणान् ऋतान् बुद्ध्या खदितमित्येवं एङ्गा तत उपस्यर्शयेत् । कृताच-
मनाश्च इह वा खण्डहे वास्यतामित्येवमनुष्ठातव्याः ॥ गो० ॥ २५१ ॥

अनुष्ठानन्तरं दातारं खधेत्येवं ब्राह्मणा ब्रूयुर्यस्मात्सर्वेषु कृताम्नाकृतान्-
आङ्गोदकतर्पणादिषु पिष्टकर्मसु खधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ गो० ॥
२५२ ॥

सुक्तमग्नं निवेदयितव्यं प्रकृष्ट्यास्ते इदमस्तीति यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनु-
ष्ठातः अगनुष्ठातेन गान्यत्र विनियोक्तव्यम् ॥ मे० ॥ २५३ ॥

अन्येनापि तत्कालोचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैर्मोदयितव्यः । ...गोष्ठे
गोषु तिष्ठन्तीषु एकत्रदेशे सुश्रितमिति वाच्यम् । अश्विति सर्वत्र प्रती-
यते । दैवे रुचितं रोचितमिति वा ॥ मे० ॥

अन्येनापि आङ्गकालोपस्थितेन खदितमित्येवं गोगन्धमध्ये च अत-
मिति (सुश्रु०) संपन्नमिति विवाहादौ देवतार्थं रोचितमिति ॥ गो० ॥

...खदत इति क्वचित्पाठस्तत्रागुक्तेन खदितमित्यनेन विकल्पितं श्रेयम् ।
गोष्ठे गोमण्डलार्थं गोष्ठे ब्राह्मणभोजने । ऋतेषु विप्रेषु सुश्रुतमिति वाच्यम् ।
...सुश्रितमिति क्वचित्पाठः... ॥ ना० ॥

...गोष्ठे विश्वामित्रपठितगन्धकृतआङ्गे गोष्ठ्यां यत्क्रियते आङ्गं गोष्ठो-
आङ्गं तदुच्यते... ॥ रा० ॥ २५४ ॥

...अविशेषामिधाने ऽप्यपराङ्गो न सर्वआङ्गेषु... ॥ मे० ॥

अपराङ्गो विष्टरार्थं दर्भा वाक्तुसंपादनं सुधागोमयादिना मृहसंशोधनं
तिनाशान्तर्भूविकिरणाद्यर्थाः स्मृष्टिरकार्पण्येनाग्नविसर्गः स्मृष्टिरग्नसंस्कारः
अग्न्या ब्राह्मणा इत्येताः आङ्गे संपद इत्यङ्गान्तरेभ्य एषां प्रशस्यत्वज्ञापना-
र्थमेतत् ॥ गो० ॥ २५५ ॥

विष्टरात्र्यं दर्भाः पवित्रं दामं प्राधान्यात्पृथगुपदिष्टं पूर्वाह्णकालो हवि-
ष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि यच्च वास्तुसंपादनादि पावनं पूर्वमुक्तमेतावदेव
कर्मणः सिद्धयः । गो० । २५६ ।

आरण्याग्रं क्षीरं सोमो मांसं चानतितोक्ष्यं बिडजवखादिवर्जितं ज्वरं
सैन्धवं खभावत एवैतद्विवरिति मन्वादिभिश्च्यते । गो० ।

...अनुपस्कृतं मरिचादिना खादान्तरमप्रापितम् । अक्षारजवखं
बिडादेः क्षारादन्यस्तवणं सामुद्रं सैन्धवं वा । प्रकृत्या खभावेन क्षितम् ।
गो० । २५७ ।

ताम्राक्ष्यान्विष्टव्यानन्धमनाः शुचिः सन्दक्षिणा दिशमौक्षमात्र इमा-
न्यक्षमाख्यानमिजधितार्थान्पितृन्प्रार्थयेत् । गो० । २५८ ।

अस्मत्पुत्रे बहवो दानशीला भवन्तु वेदाश्चाध्ययनाध्यापनावबोधेभ्यो-
रूपेण वर्धन्तां संततिः पुत्रादि वर्धन्तां ह्यथकथविषया च अज्ञास्माकं मा
य्यपगमत् बद्ध देयं च नोऽप्सविति दानार्थं च धनं बद्धस्माकं भवताम् ।
गो० । २५९ ।

तदनन्तरं वरयाचनानन्तरं पिष्टान्पिष्टभ्यो निबभान् गवादीन्प्राशयेत् ।
अमौ प्रक्षेप एव प्राशनम् । प्रापयेदिति पाठान्तरम् । मे० । २६० ।

ब्राह्मणभोजनात्पुनरन्नात्प्रेचित्पुर्वन्ति । वयोभिः खादयन्त्यन्ते । केयं पूर्व-
स्नात्प्रतिपत्तिः अग्नौ ऽग्निः पवनः । पूर्वोक्तमेवानुदितम् । उच्छिष्टसंनिधौ
चैतत्पुनरन्नात्पिष्टदानमिच्यते । मे० ।

पिष्टदानं केचिदाचार्या ब्राह्मणभोजनादवर्णाकुर्वन्ते... गो० ।

...ये पुरस्ताद्ब्राह्मणभोजनात्पूर्वते ते वयोभिरित्यादिप्रतिपत्तित्रयस्यान्य-
तरत्पूर्वन्ति ॥ गो० ॥

...परस्तादिप्रभोजनानन्तरम् । ...मेधातिथिस्तु पुरस्तादिति पठित्वा
याख्याति ब्राह्मणभोजनात्पुरस्तात् कृते ब्राह्मणभोजने... ॥ रा० ॥ २६१ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिर्धर्मार्थकामेषु पतिरेव मया चरन्तीय इति व्रतं
यस्याः सा पतिव्रता ताम् । धर्मपत्नी प्रथमोऽपि सवर्णा अद्वावती पुत्रार्थिनी
तेषां पिण्डानां मध्यमं पिण्डं सम्यगाधत्त पितरो गर्भमित्यादि सूत्रकारोक्त-
मन्त्रेणाद्यात् ॥ गो० ॥ २६२ ॥

धर्मानुष्ठानरतं द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणसत्त्वाख्यगुणयुक्तं चिरायुषं स्थाति-
मन्तमतीतार्थस्मरणयुक्तं हिरण्यादिधनयुक्तं संततिवन्तमेवंविधगुणयुक्तं पुत्रं
जनयति ॥ गो० ॥ २६३ ॥

पिण्डेषु प्रतिपादितेषु हस्तौ प्रक्षालयेत् । तत आचमनविधिं कुर्यात् ।
आचमनाद्धस्तप्रक्षालनादधिकमिदं कुर्यात् । आतिथ्यो दद्यात् । तेभ्यः
सत्कृतं दत्त्वा बान्धवेभ्योऽपि दद्यात् । आतीति गच्छति प्राप्नोतीति
आतिप्रायं कुर्यात्... ॥ मे० ॥ २६४ ॥

...ततो गृहवर्णिं निष्पन्ने आहुकर्मणि । अनन्तरं वैश्वदेवहोमादान्वा-
हिकातिथ्यादिभोजनं कर्तव्यम्... ॥ मे० ॥

तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं तावन्न मार्त्यं यावद्ब्राह्मणा न निर्गताः । संपन्ने च आहु
वैश्वदेवाद्यान्वाहिकं समग्रं कुर्यात्... ॥ गो० ॥ २६५ ॥

यत्पितृभ्यो यथावद्वत् हव्यकथमन्नं दीर्घकालकृतये सम्यक् प्रतिपद्यते ।
यच्चानन्तं तत्तृप्तये तन्निःशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ गो० ॥ २६६ ॥

तिक्तधान्ययवमाषोदकमूलफलानां आग्नेन दत्तेन मनुव्याख्यां मासं
पितरक्षुप्यन्ति । द्वौ पाठीनादिमत्स्यमासेन चोन्मार्गेण मासेन चतुरो
मेघसंबन्धिना पक्ष मत्स्यपक्षुद्वयेन बह्वेन सप्त चित्रमृगसंबन्धिना चतु
स्वारंगमासेन नव शम्भराख्यमृगजेन ॥ गो० ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥

दश मासानारण्यसूकरमहिषमांसैक्षुप्यन्ति । एकादश शशकक्षप-
मासेन ॥ गो० ॥ २७० ॥

वार्धीयसो ऋष्यागः । एवं हि निगमेषु पठ्यते । त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीयं
श्वेतं वृद्धप्रजापतिम् । वार्धीयसं तु तं प्राज्यर्थाश्रिताः पितृकर्मणि ।...
॥ मे० ॥

संवत्सरं पुनर्गन्धेन क्षीरेण वार्धीयसस्य च । त्रिःपिबं... । इत्येवं निगमे
पठितस्य मासेन द्वादशवार्षिको वृद्धिर्भवति । पिबतः कर्वाजिङ्गं यस्य जलं
स्पृशति स त्रिःपिब इव त्रिःपिबः ॥ गो० ॥

वार्धीयसो निगम उक्तः । कृष्यायीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ॥
ना० ॥ २७१ ॥

काकश्राकं विशिष्टश्राकं प्रसिद्धम् । कृष्यवास्तुकभेदा यथा महाश्रवणा
उच्यन्ते । अन्ये तु मत्स्यान्श्रवणागाडः ... ॥ मे० ॥

काकश्राकाख्यं श्राकं महाश्रवणाख्यो मत्स्यभेदः शकलीवितचिम इत्या-
द्यायुर्वेदप्रसिद्धः ... ॥ गो० ॥

महाशब्दा महाशब्दिनो मत्स्या इति यमवचनाञ्जेया इति केचित् ।
शब्दका इति मेधातिथिः ... । रा० । २७२ ।

यत्किंचिदप्रतिषिद्धं मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यां हस्तसंधिनी
च्छाया यस्मिन्प्रदेशे प्राचीं दिशं गता तत्र तस्यां छायायां मधुयुक्तं
पायसं दद्यादिति । गो० । २७३ ।

...प्राक्काये प्राच्यां दिशि गतायां छायायामपराह्णेतरे काल इत्यर्थः...
। मे० ।

सो ऽस्माकं कुले जायाद्यो नो दद्यादिति । ... प्राक्काये कुञ्जरस्येति
विध्यन्तरं प्रागिति निर्देशात् । कुञ्जरस्यैव छाया विवक्षिता... अपराह्णे
तस्य प्राच्यां छाया स्यात् । रा० । २७४ ।

यद्यदप्रतिषिद्धं सम्यग्रूपश्रद्धायुक्तो यथाशास्त्रं दद्यादिति तत्र सर्वकाल-
मनपचयं परलोके पितृणां भवति... । गो० । २७५ ।

कृष्णपक्षे दशमीप्रभृतिचतुर्दशीं वर्जयित्वा तिथयः आजे प्रशस्ता युक्ता
महापक्षा पवित्राः प्रशस्ता न तथेतरा इति । गो० । २७६ ।

युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मेषु गच्छन्नेषु भरणीरोहिण्या-
दिषु आर्जं कुर्वन्सर्वानभिषेकितान्कामानवाप्नोति । अयुग्मासु तिथिषु
प्रतिपत्तृतीयाद्यासु अयुग्मेषु गच्छन्नेषु अश्विनीकृत्तिकादिषु आर्जेषु पितृ-
भ्युज्यन्कृतधनादियरिपुषां संततिं प्राप्नोति । गो० । २७७ ।

चैत्रसिताद्या मासा इति ष्योतिःशास्त्रदर्शनेनापरपक्षः शुक्लपक्षाच्छाजे
विश्लिष्टफणो भवति । पर्व आहुतसंबन्धिपूर्वाह्णभागादपराह्णभागे विश्लिष्ट-
फणो भवति... ॥ गो० ॥ २७८ ॥

आ निधनादा मरणाद्यावज्जीविको ऽयं विधिरित्यर्थः ।...॥ मे० ॥

सर्वेण प्राचीनावीतीत्युक्तप्राचीनावीतयुक्तेनानक्षत्रेण दर्भपवित्रहस्तेनाप-
सत्यपिष्ठतीर्थेन यथाशास्त्रं सम्यक् पितृयं कर्म यावज्जीवं कार्यम् ॥ गो० ॥

अपसत्यमप्रादक्षिण्येन...आ निधनादा समाप्तेः...॥ ना० ॥

...आ निधनादा समाप्तेर्विधिवद्यथाशास्त्रम् ॥ रा० ॥ २७९ ॥

रात्रौ आहुतं न कुर्वीत आहुतस्य ध्वंसनसामान्याप्राप्त्यसौ चासौ मन्वा-
दिभिः कथिता । तथा संध्योरादित्ये ऽचिरौदित इति रात्र्यादौ निषेधं
कुर्वन्नपराह्णादन्यत्रापि तिथिच्छेदग्रहबाधपेक्षया आहुतमस्तीति आपयति
मासानुमासिकआहुताद्यसंभवेन ॥ गो० ॥ २८० ॥

अग्नेनोक्तविधानेन संवत्सरस्य मध्ये औन्वारान्तेमन्तग्रीष्मवर्षासु आहुतं
कुर्वीत । पक्षयज्ञमहायज्ञमयभवं पुनः प्रत्यहं कुर्वीत ॥ गो० ॥ २८१ ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यामित्येवं पित्र्यज्जागृभूतो होमो जौक्तिके औतस्मार्त-
यतिरिक्ते ऽभौ शास्त्रेण न चोद्यते । आहिताग्रेस...विना कृत्वापक्षदश-
म्यादौ आहुतं न विधीयते...॥ गो० ॥ २८२ ॥

पाक्षयाज्ञिकं यज्ज्ञाहुतमहरहरित्युक्तं तस्य तैकल्पिकत्वमनेनोच्यते...॥ मे० ॥
आत्वोदकतर्पणं यत्पितृणां ब्राह्मणः करोति तेनैव सर्वं पित्र्यज्जानुष्ठान-

फलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमग्रहणं प्रदर्शनायै त्रयाणां प्रकृतत्वात् । गो० ।
२८३ ।

य एते पित्रपितामहप्रपितामहास्त्वान्वसुरादित्याख्यान्वेवानिति मन्वा-
दयो वदन्ति । यस्मात्पित्रादयो वस्वादय इत्येवमादिभूता श्रुतिः... ।
गो० । २८४ ।

...मृत्युशेषं मृत्युमुक्तशिशुमिति द्रष्टव्यम् । मुक्तशेषमिति पाठसामर्थ्या-
दतिथ्यादिमुक्तमिति द्रष्टव्यम्... । मे० ।

सर्वदा विधिसमोजनः स्यादित्येतद्यज्ञशेषमुक्त्युत्पादादेन कृत्यर्थमस्य
पुनर्वचनम् । सर्वदा चामृतमोजनः स्यादप्रसिद्धत्वाद्विधिसामृते निरूपयति
अतिथ्यादिमुक्तशेषं विधिसमुच्यते । यच्चावशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतमिति ।
। गो० ।

मुक्तशेषमतिथ्यादिमुक्तशेषम्... । ना० । २८५ ।

एतत्पक्षयज्ञमवमनुष्ठानं सर्वं युष्माकमुक्तमिति । पित्रकर्मणो ऽनन्तरं
व्यवहितकरणोपसंहारो मङ्गलार्थत्वादिदार्ढ्यं ब्राह्मणसंयन्त्रिणीनाममृता-
दीनां जीविकानामनुष्ठानं श्रूयतामिति । २८६ ।

मान्या कापि मनुस्मृतिकुदुषिता व्याख्या हि मेधातिथेः
सा क्षुप्तेव विधेर्वशात् क्वचिदपि प्राप्यं न यत्पुस्तकम् ।
क्षोणीन्द्रो मदनः सहारब्धसुतो देशान्तरादाहते-
जीर्णोद्धारमचोकरत्त इतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ।

इति भट्टवीरखामिसूत्रोभट्टमेधाविधिखामिनः कृतौ मनुभाष्ये द्वितीयो
ऽध्यायः समाप्तः ।

इति श्रीमद्वृषभाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वनु-
सारिण्यां आश्रयविधिनाम द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायणसर्वज्ञदत्तिसंदर्भितान्वयाः । मनुस्मृतिगिराचार्यमधिग-
च्छन्तु सूरयः । इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविद्वतौ विवाहआश्र-
यधिकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ।

इति श्रीवीरमल्लप्रियसखेन श्रीगन्धर्वाचार्येण विरचिते मनुभाष्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

समाप्तञ्चायं श्रीमनुटीकासंग्रहः ।

Pingala Ohhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		3	12
Parāsara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 2—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.		13	8
Samkhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Śāṅkhya Sāṅgraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	8
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. III (English preface only)		0	6
S'ri Bhāṣyam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		4	2
Taittirīya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		9	0
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		12	6
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each		1	2
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		0	12
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		7	2
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		4	2
Tattva Chintāmaṇi, Vol. I, Fasc. I—IX; Vol. II, 1—2 (Sans.) @ /6/ each		0	6
Tul'sī Sa'tsī, (Sans.) Fasc. I		3	6
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	12
Uvāsagadaśāo, (Sans.) Fasc. I—V @ /12/		4	8
Varāha Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		0	12
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivādaratnākara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihannārāḍya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/		1	14
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	8

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—II @ /1/ each	Rs.	2	0
Stogs brjod dpag bsam akhri S'ifi (Tibetan & Sans.) Fasc. I.		1	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	Rs.	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ /1/ each		23	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)		13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ /1/ each		37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291. 4to., thin paper		4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ /1/ each		21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ /1/ each		14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		8	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each		8	6
Ditto Ksādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I—History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each		0	12
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each		4	8
Isābāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		1	2
Madair-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each		38	4
Maghāzī of Waqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each		6	6
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each		1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each		5	10
		3	13

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Jubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	4
Mu'asir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	2
Nokbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizam's Khiradnamah-i-Ikandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyuti's Itqan, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	7	0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tarikh-i-Firuz Shahi of Ziaa-al-din Barni (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tarikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Tarikh-i-Firozshahi, of Shams-i-Siraj Afif, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Was o Ramin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Tusak-i-Zehangiri (English) Fasc. I ..	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (6), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (6), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Orestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
5. Anis-ul-Musharradin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
9. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
10. Ittilahat-us-Safiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
11. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
12. Jawami-ul-'ilm ir-riyati, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
13. Khizanat-ul-'ilm .. 4 0
14. Mahabharata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
16. Purana Sangraha, I. (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
17. Sharayaool-Islam .. 4 0
18. Tibetan Dictionary by Osoma de Korte .. 10 0
29. Ditto Grammar .. 8 0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each .. 28 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

7426
20

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

Acme Bookbinding

Charlestown, Massachusetts

1996

3 2044 022 674 162

